

BAAC

ARCHEOLOGIE EN
BOUWHISTORIE

Venlo Kazerneterrein/MFC
Een Spaans fort met een Frans jasje

Opgraving

BAAC rapport A-12.0262

J.F. van der Weerden

Colofon

ISSN:	1873-9350
Opdrachtgever:	Gemeente Venlo, Afdeling Ruimte en Economie
Auteur:	J.F. van der Weerden
Met een bijdrage van:	I.C. Cleijne D. Goossens M.A. Tolboom A.C. van de Venne P. Weterings
Vondstdeterminatie:	M. Hendriksen G. Oldemenger S.A.L. Peters M.A. Tolboom A.C. van de Venne J.F. van der Weerden P. Weterings J. Zeiler
Fotografie:	L. Mulkens G. Oldemenger
Tekeningen:	J. van Gestel R. Timmermans
Redactie:	M.C. Brouwer T. Buikema J.M.J. Willems
Copyright:	Gemeente Venlo / BAAC bv, 's-Hertogenbosch

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente Venlo en/of BAAC bv te 's-Hertogenbosch.

BAAC bv

Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie.

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Bergsingel 81-85
7411 CN Deventer
Tel.: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 618 430
E-mail: deventer@baac.nl

Inhoud

	■ Samenvatting	9
1	■ Inleiding	13
	1.1 Aanleiding voor het onderzoek	15
	1.2 Ligging en aard van het terrein	16
	1.3 Administratieve gegevens	17
	1.4 Leeswijzer	18
2	■ Landschappelijke achtergrond	19
3	■ Archeologische achtergrond	23
	3.1 Omgeving Kazerneterrein	23
	3.2 Onderzoeken Kazerneterrein	26
	3.3 Archeologische verwachting plangebied	29
4	■ Historische achtergrond	31
	4.1 Romeinse tijd	31
	4.2 Venlo en Blerick in de middeleeuwen	33
	4.2.1 Venlo	33
	4.2.2 Blerick	37
	4.2.3 Hoornwerk	38
	4.3 Het fort Sint Michiel	41
	4.3.1 Spanjaarden	41
	4.3.2 Staatsen	43
	4.3.3 Fransen	44
	4.3.4 Belgen	47
	4.3.5 Nederlanders	47
	4.4 Frederik Hendrikkazerne	50
	4.5 Brugstraat	55
	4.5.1 Café Simons	56
	4.5.2 Café Margraf	59
	4.5.3 Café Ewald	62
	4.5.4 Garage Halmans	63
	4.5.5 Kapper Simais	65
	4.5.6 Militair Tehuis	67
	4.6 Venlo in en rond de Tweede Wereldoorlog	68
	4.6.1 De Duitse inval	69
	4.6.2 Vliegveld Venlo	71
	4.6.3 De bevrijding in zicht	72
	4.6.4 Bombardementen	73
	4.6.5 Bevrijding Blerick en Venlo	76
	4.6.6 Wederopbouw	77
	4.7 Molukkenkamp	81
	4.7.1 De Molukkers	81
	4.7.2 Na de Molukkers	82

5	■ Doel en vraagstelling van het onderzoek	85
6	■ Werkwijze	91
	6.1 Veldwerk	91
	6.2 Uitwerking	98
7	■ Resultaten	101
	7.1 Bodemopbouw	101
	7.2 Prehistorie	102
	7.3 Romeinse tijd	103
	7.3.1 Gebouwen	107
	7.3.2 Waterput	110
	7.3.3 Overige sporen	110
	7.3.4 Vondsten	110
	7.4 Middeleeuwen tot begin nieuwe tijd	119
	7.4.1 Hoornwerk	119
	7.4.2 Vondsten	120
	7.5 Fort Sint Michiel	123
	7.5.1 Het muurwerk van het zuidoostelijke bastion	125
	7.5.2 De gracht rond het zuidoostelijke bastion	130
	7.5.3 De gracht tussen de keel van het fort en de Maas	132
	7.5.4 Conclusie muurwerk en grachten fort	134
	7.5.5 Overige, met het fort samenhangende sporen en vondsten	137
	7.6 Frederik Hendrikkazerne	141
	7.6.1 Villa Zegers	141
	7.6.2 Logiesgebouwen	145
	7.6.3 Overige bebouwing	147
	7.6.4 Vondsten kazerne	149
	7.6.5 Vondsten Tweede Wereldoorlog	151
	7.6.6 Duitse Fallschirmjäger	162
	7.6.7 Baileybrug	167
	7.7 Huizen Brugstraat	169
	7.7.1 Café Simons	172
	7.7.2 Café Margraf	178
	7.7.3 Café Ewalds	187
	7.7.4 Zaal Ewalds	191
	7.7.5 Garage Halmans	194
	7.7.6 Kapper Simais	198
	7.7.7 Militair Tehuis	200
	7.7.8 Losse vondsten en vondsten uit de zeef	201
	7.8 Molukkenkamp	201
	7.8.1 Sporen	201
	7.8.2 Vondsten	203
	7.8.3 Kerk	205

8	■ Synthese	207
	8.1 Prehistorie	207
	8.2 Romeinse tijd	209
	8.3 Middeleeuwen	212
	8.4 Verdedigingswerken	213
	8.5 Kazerne	218
	8.6 Brugstraat	220
	8.7 Aanbevelingen	223
	8.8 Beantwoording onderzoeksvragen	225
9	■ Literatuur en bronnen	243
	■ Lijst van afbeeldingen	259
	■ Bijlagen	267
	- Bijlage 1 Geologische en archeologische tijdvakken	
	- Bijlage 2 Uitwerking aardewerk	
	- Bijlage 3 Uitwerking glas	
	- Bijlage 4 Uitwerking metaal	
	- Bijlage 5 Uitwerking bouwkeramiek	
	- Bijlage 6 Uitwerking bot	
	- Bijlage 7 Bouwhistorisch onderzoek fort	
	- Bijlage 8 Dendrochronologisch onderzoek fort (+Jansma)	op cd-rom
	- Bijlage 9 Archiefonderzoek fort	op cd-rom
	- Bijlage 10 Tabellen Brugstraat	op cd-rom
	- Bijlage 11 Doorsnede gracht bij oostelijke face	
	- Bijlage 12 Reconstructie zuidoostelijk bastion	
	- Bijlage 13 Profiel zuidoostelijk bastion	
	- Bijlage 14 Inmeting door kapitein Ginot uit 1810	
	- Bijlage 15 Alle-sporenkaart	op cd-rom
	- Bijlage 16 Sporenlijst	op cd-rom
	- Bijlage 17 Vondstenlijst	op cd-rom
	- Bijlage 18 Determinatielijsten	op cd-rom
	- Bijlage 19 Vondstenlijsten Armaex	
	- Bijlage 20 Kunststof	

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Venlo heeft BAAC (*onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie*) een archeologische begeleiding en een opgraving uitgevoerd op het Kazerneterrein, deelgebied MFC te Venlo-Blerick. In dit rapport worden de resultaten van dit gecombineerde archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek gepresenteerd en worden aanbevelingen gedaan ten aanzien van toekomstig onderzoek en te volgen onderzoeksmethoden.

De archeologische veldwerkzaamheden vonden plaats tussen 3 oktober 2012 en 21 augustus 2013. Daarop volgde de uitwerking en rapportage tot oktober 2014. De aanleiding voor het onderzoek was de geplande nieuwbouw van een MultiFunctioneel Centrum (MFC) binnen het onderzoeksgebied. De geplande werkzaamheden vormden een bedreiging voor de aanwezige archeologische waarden.

Rond en binnen het onderzoeksgebied zijn in het recente verleden reeds enkele onderzoeken uitgevoerd. Hierbij zijn verschillende vindplaatsen op het kazerneterrein geïdentificeerd. Deze vindplaatsen stammen uit de periode late bronstijd tot en met de 20^e eeuw. Voor het onderhavige onderzoek van het MFC-terrein waren met name de vindplaatsen uit de Romeinse tijd (*Blariacum?*) en de nieuwe tijd (fort Sint Michiel) van belang. Beide perioden worden dan ook expliciet genoemd in het cultuurhistorisch beleid van de gemeente Venlo.

Het doel van het onderzoek was tweeledig: enerzijds het documenteren van alle archeologische resten van de diverse vindplaatsen, anderzijds het goed inzicht krijgen in de opbouw en datering van de vestingmuren van het fort Sint Michiel. Een verrassing was dat resten van de huizen aan de Brugstraat, sporen van Villa Zegers en van het voormalige "Molukkenkamp" in de grond aanwezig waren. Vermeldenswaardig is verder het aantreffen van grote hoeveelheden munitierestanten, bomkraters, vliegtuigbommen, een muntschat en de stoffelijke restanten van een Duitse militair. Tijdens het onderzoek is een groot gedeelte van het MFC-terrein opgegraven, alsmede een klein deel van het aanpalende terrein (Lijnstad). Hierbij is een totaal oppervlak van circa 50.590 m² onderzocht. Per vindplaats is een uitwerkstrategie bepaald, voornamelijk met betrekking tot de meer dan 20.000 geregistreerde vondsten. Alle daartoe in aanmerking komende archeologische sporen zijn geanalyseerd. De vondsten uit de Romeinse tijd, van fort Sint Michiel en van het hoornwerk zijn in dit rapport integraal uitgewerkt.

■ Bodem

Het onderzoeksgebied is gelegen op een rivierterras uit het Jonge Dryas (circa 11.000 jaar geleden), bestaande uit zand en grind, waarop door de wind een circa 1 meter dikke laag zand is afgezet. Er is op het terrein sprake van een hoge bruine enkeerdgrond, waaronder zich restanten van een horstpodzol bevinden.

■ Prehistorie

Tijdens de opgraving zijn er geen grondsporen uit de prehistorie aangetroffen. Het handgevormde aardewerk dat is gevonden, is aan latere perioden (voornamelijk de Romeinse tijd) toe te schrijven. Wel zijn er negen artefacten van vuursteen aangetroffen, waaronder een kernvernieuwingstuk en twee fragmenten van geslepen bijlen. Eén van de bijlfragmenten is afkomstig van een Vlaardingens- of Burenbijl uit het midden-neolithicum (4.300 tot 2.500 voor Chr.).

■ Romeinse tijd

De sporen van activiteiten uit de Romeinse tijd concentreren zich in het oostelijk deel van het plangebied. Hier zijn delen van twee plattegronden van huizen, een waterput en enkele losse paalsporen en kuilen aangetroffen. Het aardewerk geeft aan dat de resten dateren in de periode vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw tot en met het eind van de 3^e eeuw na Chr. Het is nog de vraag of beide gebouwen tegelijkertijd in gebruik zijn geweest. Gelet op de resultaten van dit onderzoek is de zoektocht naar Romeins Blariacum nog niet voorbij. Dit rapport levert daaraan in zoverre een bijdrage, dat geconcludeerd moet worden dat een ligging van Blariacum op de thans onderzochte locatie niet waarschijnlijk geacht moet worden.

■ Middeleeuwen

Net als voor de prehistorie geldt dat er wel enkele vondsten uit de middeleeuwen zijn aangetroffen, maar geen sporen. De locatie van het MFC-terrein lijkt in die tijd een wat marginaal gebied voor agrarische activiteiten te zijn. Mogelijk was het er te nat voor akkerbouw en/of bewoning. Al aan het einde van de Romeinse tijd werden vanwege de toenemende wateroverlast de hogere Maasterrassen als bewoningslocatie opgezocht. Het onderzoeksgebied is waarschijnlijk langere tijd in gebruik geweest als hooi- en grasland, iets wat weinig sporen en vondsten heeft nagelaten.

■ Verdedigingswerken

Uit de periode van na de middeleeuwen zijn twee grote structuren aangetroffen, een hoornwerk en fort Sint Michiel. De precieze ouderdom van het hoornwerk is vooralsnog onbekend. Tijdens de opgraving is de gracht van het hoornwerk aangesneden. Het is nog onduidelijk waar de twee grachtarmen liggen die, zoals afgebeeld op historisch kaartmateriaal, op de Maas hebben aansloten. Aan de noordzijde, tussen de Garnizoenweg en de Venrayse weg, is mogelijk nog ruimte voor onderzoek naar de exacte ligging van één van deze armen. De datering van de ontmanteling van het hoornwerk is al wel duidelijk (rond 1643), maar de aanlegdatum nog niet. Nader onderzoek naar de oudste fase is zeker gewenst.

Naar het fort Sint Michiel was voor deze opgraving al onderzoek gedaan. Dit resulteerde in de aanname dat het fort direct bij de aanleg van muren zou zijn voorzien, iets wat op een schilderij over de belegering in 1646 zichtbaar lijkt te zijn.

Het onderzoek van BAAC bracht aan het licht dat de muur van het fort in de grachtbedding was ingegraven en dus niet direct bij de aanleg van het fort was opgebouwd. Een voorlopige conclusie zou kunnen zijn dat we op het kazerneterrein te maken hebben met een Spaans fort, gebouwd in de periode 1641-1643. Dit fort kenmerkt zich door een stelsel van grachten en aarden wallen, zonder bekleding. Pas in de loop van de 18^e eeuw, mogelijk de periode 1730-1740, zijn er muren aangebracht rond het fort. Van deze vroege fase van muren is tot nu toe geen (archeologisch te controleren) spoor teruggevonden. Aan het begin van de 19^e eeuw lijkt het fort in opdracht van de Fransen op zeer grote schaal te zijn verbouwd, waarbij de muren opnieuw zijn opgetrokken.

Het bouwhistorisch onderzoek van Buro4 leverde enkele afwijkende conclusies op. De onderzoekers onderscheiden drie duidelijke fase, twee bouwfasen en een herstelfase. Het verschil tussen fase 1 en 2 is zichtbaar door de slordige afwerking van fase 2. Mogelijk zijn de muren van het fort eerst tot een verdedigbare hoogte opgetrokken (oorlogsdreiging?), waarna pas later de muren verder opgehoogd zijn. Het is ook mogelijk dat de muren op een gegeven moment deels afgebroken zijn, om daarna weer te zijn opgetrokken. De herstel- of derde fase is zichtbaar aan de buitenzijde van de muur, waar andere stenen zijn gebruikt dan aan de binnenzijde. Deze laatste fase is mogelijk enkele eeuwen jonger dan de oudere fasen.

De datering van het thans aanwezige muurwerk komt voornamelijk van de gegevens die het balkenrooster onder de muur heeft opgeleverd. Zo is een kapdatum van het hout tussen oktober 1806 en april 1807 een aanwijzing, in combinatie met het feit dat alle balken stevig met elkaar in verbinding staan en als zodanig niet gemakkelijk onafhankelijk te vervangen zijn. Daarnaast is de onderlinge afstand tussen de balken, zowel aan de oost- als de zuidzijde van het bastion, telkens vrijwel één meter, een maat die pas in de Franse tijd werd ingevoerd.

Er blijven rond fort Sint Michiel nog veel vragen onbeantwoord. Een belangrijke vraag betreft het tijdstip van de eerste versterking. Uit historische bronnen komt naar voren dat er in de 18e eeuw een gedeeltelijke versterking plaats vind, maar zeker is dit allerm minst. De opgraving heeft aangetoond dat tussen 1806 en 1810 het door BAAC onderzocht deel van het fort tot de grond toe is afgebroken, zodat het twijfelachtig is of er in dat deel nog ergens oudere steenfases bewaard zijn gebleven. Het is mogelijk dat de poternes nog deels authentiek zijn. Het is voor de toekomst noodzakelijk om alert te blijven op mogelijk ouder muurwerk en om voldoende monsters ten behoeve van dendrochronologisch onderzoek te nemen. Daarnaast bestaat de mogelijkheid tot het nemen van monsters voor Optical Stimulated Luminescence (OSL) van de in de muren verwerkte bakstenen, teneinde hergebruik van oudere stenen aan te tonen. De nu onderzochte oostzijde van het fort lijkt, getuige oude kaarten,

een wat afwijkende geschiedenis te vertonen. Mogelijk dat grachtdoorsnedes op andere plaatsen een ander beeld laten zien. Al met al wordt duidelijk dat de term "Spaans fort" voor de huidig zichtbare resten niet correct lijkt, er is eerder sprake van een in oorsprong Spaans fort in een Frans jasje.

■ Kazerne

Van de vanaf 1910 gebouwde Frederik Hendrikkazerne zijn de meeste originele gebouwen nog op het kazerneterrein aanwezig. Van Villa Zegers en bijbehorende garage, is weinig aangetroffen. Wel is er op het onderzoeksterrein aan de villa te relateren bouwmateriaal en vondstmateriaal aangetroffen. Wat betreft de bebouwing van de kazerne is er voldoende informatie in de historische bronnen aanwezig. Dit geldt ook voor het gebruik en de personele bezetting ervan, met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog en de periode vlak daarna.

■ Brugstraat

Nauw verbonden met de Tweede Wereldoorlog zijn de aangetroffen resten van de huizen aan de Brugstraat. Deze bebouwing is in het jaar 1944 opgeofferd aan het vrije schootsveld van de Duitsers. De voorwerpen, zoals de gedeeltelijke inventaris van cafés en een garage, die in en om de resten van de gebouwen zijn opgegraven, roepen tal van herinneringen op en helpen de periode van de Tweede Wereldoorlog een gezicht te geven. Een groot deel van de huizen aan de Brugstraat is archeologisch en deels ook (bouw)historisch onderzocht. In verband met de aanleg van een verhoogd fietspad is een deel niet onderzocht. Het verdient aanbeveling dit gedeelte, indien het fietspad ooit nog verlegd wordt, alsnog archeologisch te onderzoeken. Dit geldt ook voor de strook vóór de huizen, waar in het verleden de Brugstraat zelf lag.

■ Molukkenkamp

Na de oorlog verrijst er tegenover de kazerne een tijdelijke accommodatie ten behoeve van de werkverschaffing. In de loop van de jaren '50 worden hierin mensen gehuisvest die uit Indonesië verdreven zijn. Van de aanwezige barakken zijn sporen teruggevonden, naast een hoeveelheid karakteristiek vondstmateriaal van de bewoners.

■ Conclusie

Er zijn door BAAC feitelijk zeven relevante vindplaatsen aangetroffen, waarvan enkele elkaar in ruimte en tijd overlappen. De oudste vindplaats stamt uit de Romeinse tijd waarvan de datering tussen de tweede helft van de 2e eeuw en het eind van de 3e eeuw ligt. De datering van het hoornwerk is onbekend, maar dit werk is waarschijnlijk in de jaren na 1640 gesloopt. Met de bouw van het fort Sint Michiel is in 1641 begonnen, met de sloop is in 1870 een begin gemaakt. De muren zijn hierbij grotendeels tot vlak onder het maaiveld gesloopt. De eerste delen van de kazerne zijn in 1910 gebouwd. Behoudens enkele gebouwen staat het merendeel er nog. Van de bebouwing aan de Brugstraat is het eerste pand begin 1911 verrezen. De laatste bebouwing is, door het opblazen van de huizen, verdwenen op 8 oktober 1944. Het Molukkenkamp was in 1947 al als DUW-kamp aanwezig en werd in 1968 gesloopt.

1 Inleiding

In opdracht van de gemeente Venlo heeft BAAC bv een archeologische begeleiding en een definitief archeologisch onderzoek uitgevoerd op een deel van het Kazerneterrein te Venlo-Blerick. De reden voor het onderzoek was de geplande nieuwbouw van een MultiFunctioneel Centrum (MFC) op het terrein. De werkzaamheden vonden plaats tussen 3 oktober 2012 en 21 augustus 2013.

Afb. 1.1 Sfeerfoto van het vrijleggen van funderingen van de huizen aan de Brugstraat.¹

Vanuit BAAC was Alco Emaus projectbegeleider en aanspreekpunt. Wilfried Hessing (Vestigia) was directievoerder namens de gemeente Venlo. Toezicht vanuit de gemeente hadden Thijs van der Logt en in een later stadium Hans Heuvelmans. Verder waren ook Maarten Dolmans (beleidsadviseur archeologie gemeente Venlo), John Kuiken en Roel Heijckers regelmatig op de werkvloer aanwezig.

Het veldteam bestond in wisselende samenstelling uit: Jos van der Weerden (projectleider), Anneke Aarts, Sophie van Bavel (stagiaire), Pleun Beurskens (stagiaire), Wim Becks (metaaldetectorspecialist), Ingrid Cleijne, Willem Cremers (stagiair), Bart van Gils (stagiair), Gijs Sterk, Dieuwke Ingenegeren, Chris Kalisvaart (fysisch geograaf), Maaïke Kalshoven, Meta Keemink (stagiaire), Wim Kemme, Dorien te Kieft, Geert Oldemenger (bouwhistoricus), Marlies Veenstra, Robbi de Voor (stagiaire) en Peter Weterings. Daarnaast zijn nog een drietal uitzendkrachten van Adecco ingezet bij het schoonmaken van de muren van het fort.

¹ De afbeeldingen en foto's zijn vervaardigd door BAAC, tenzij anders vermeld.

De vondst van een Duitse militair heeft geleid tot het inschakelen van de Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht (Els Schiltmans en Patrick van Aalderen).

De kraanmachinisten (Ed en Mark) werden ingehuurd via de firma Luyten uit Hapert. Daarnaast is in enkele gevallen gewerkt met machinisten van de firma's Ten Brinke (Dinant), Oskam (Robert) en Vissers Ploegmakers (André).

Voor het 3D inmeten van de fortmuren is gebruik gemaakt van de diensten van IGL (Roger Vilters) en Albert Kiefer. Luchtfoto's ten behoeve van het onderzoek van het muurwerk zijn gemaakt door AerialCam (Joy van der Koelen) en Air Shoots (Toine Peerenboom). De opgravingsprocedure en de resultaten zijn op film vastgelegd door Mosasaurusfilm (Robin Peeters).

Afb. 1.2 Sfeerfoto van de filmopnames tijdens het ruimen van de vliegtuigbommen.

De muren van het fort zijn bouwhistorisch onderzocht door Bart Klück en Birgit Dukers (Buro4). Historisch onderzoek is onder andere uitgevoerd door Hans Willems. Het funderingshout is bemonsterd en onderzocht door Erhard Pressler, waarna de resultaten zijn gecontroleerd door E. Jansma (RCE). Het onderzoeksgebied is voor en tijdens het archeologische onderzoek onderzocht op explosieven door de firma Armaex (projectleider Richard Rozema), waarbij de firma Explod zowel directievoerder (John Blokvoort) als toezicht-houder (Wout Fiers, later Hans Zweers) was. Bij de uitvoering van het explosie-venonderzoek zijn verder onder andere nog de firma's Oskam (zeef, kraan en loader), Ten Brinke (kraan en dumpers), Vissers Ploegmakers (kraan en tractor), Dekkers (kraan) en Van den Akker (kraan) ingezet. Ook het politiekorps van de gemeente Venlo en de Explosieven OpruimingsDienst Defensie waren actief betrokken bij het verwijderen van de munitie uit de Tweede Wereldoorlog.

Vanwege een olieverontreiniging ter hoogte van de huizen aan de Brugstraat is er een sanering uitgevoerd onder leiding van BKK Bodemadvies (Matthijs Daniëls), met als DLP-er Marco van Jaarsveld (Oskam).

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

De aanleiding voor deze opgraving waren de voorgenomen bouwactiviteiten ten behoeve van een nieuw te bouwen MultiFunctioneel Centrum (MFC). Het MFC zou volgens de eerste ideeën een voetbalstadion als kern hebben, waarbij er ook ruimte zou zijn voor muziekkuitvoeringen, concerten en andere activiteiten.² Gaandeweg het archeologische onderzoek zijn de toekomstplannen enkele malen gewijzigd. Was er in juni 2014 nog sprake van de bouw van het "Event Center Venlo" (ECV), een voetbalstadion met ruimte voor andere activiteiten, op 11 juli werd de visie "Het Fort van Venlo" bekend gemaakt.³ Deze verandering is mede tot stand gekomen door het rapport "C2Cvisie archeologie en cultuurhistorie Kazerneterrein Venlo".⁴ Met betrekking tot de archeologie is daarbij door de gemeente Venlo de intentie uitgesproken om de restanten van het fort in hun geheel vrij te leggen en zoveel mogelijk te behouden.

Al in 2008 hebben er diverse onderzoeken plaatsgevonden in verband met het plangebied Kazerneterrein, zoals een onderzoek naar de toekomst van de kazerne en het fort Sint Michiel⁵ en een geofysisch onderzoek.⁶ Het eerste archeologische onderzoek heeft plaatsgevonden in juli 2008. Het ADC voert op dat moment een bureauonderzoek en een karterend veldonderzoek uit (boringen en proefsleuven).⁷ In september 2008 heeft een verder geofysisch onderzoek plaatsgevonden.⁸

Bij het laatste en meest uitgebreide archeologische vooronderzoek door Archeodienst in de jaren 2010 en 2011 zijn in het totaal tien verschillende vindplaatsen op het Kazerneterrein geïdentificeerd.⁹ Deze vindplaatsen stammen uit de periode late bronstijd t/m de 20^e eeuw. Voor het onderzoek van het MFC-terrein waren alleen de vindplaatsen 1, 3-7 en 9-10 van belang. De vindplaatsen 2 en 8 liggen buiten het MFC-terrein. Voor een beschrijving van de vindplaatsen wordt verwezen naar paragraaf 3.2.

Gezien de resultaten van de diverse onderzoeken heeft de beleidsadviseur archeologie van de gemeente in maart 2012 een selectieadvies opgesteld voor het zuidelijke deel van het Kazerneterrein.¹⁰ In april 2012 heeft de gemeente Venlo op basis daarvan een selectiebesluit genomen. Hierin wordt uitgegaan van behoud *in situ*. Indien dit niet mogelijk is, zou het hele MFC-terrein nader moeten worden onderzocht. Hierbij moeten de vestingmuren van fort Sint Michiel worden vrij gegraven, en voorlopig ongeschonden bewaard blijven. Naar aanleiding van het selectiebesluit is er door J. Lanzing van Hazenberg Archeologie een Programma van Eisen (PvE) geschreven voor de definitieve opgraving.¹¹

BAAC heeft vervolgens tussen 3 oktober 2012 en 21 augustus 2013 in opdracht van de gemeente Venlo een archeologische begeleiding en een definitief archeologisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens het onderzoek is een groot gedeelte van het MFC-terrein opgegraven, alsmede een klein deel van het aanpalende Lijnstaddeel. Het MFC-terrein is door middel van 19 werkputten (wp 63 t/m 81) onderzocht, op Lijnstad zijn twee werkputten (wp 79 en 80) aangelegd. De totale oppervlaktes wijken af van die genoemd worden in het PvE, voornamelijk vanwege de veranderde grenzen van het onderzoeksgebied.

2 Lanzing 2012.

3 Dagblad de Limburger 11-07-2014

4 Van den Berg 2013.

5 Fleuren et al. 2008.

6 Hobson 2008.

7 Hendrikx & Dijkstra (red.) 2009.

8 Van der Roest 2008.

9 Van de Graaf 2014.

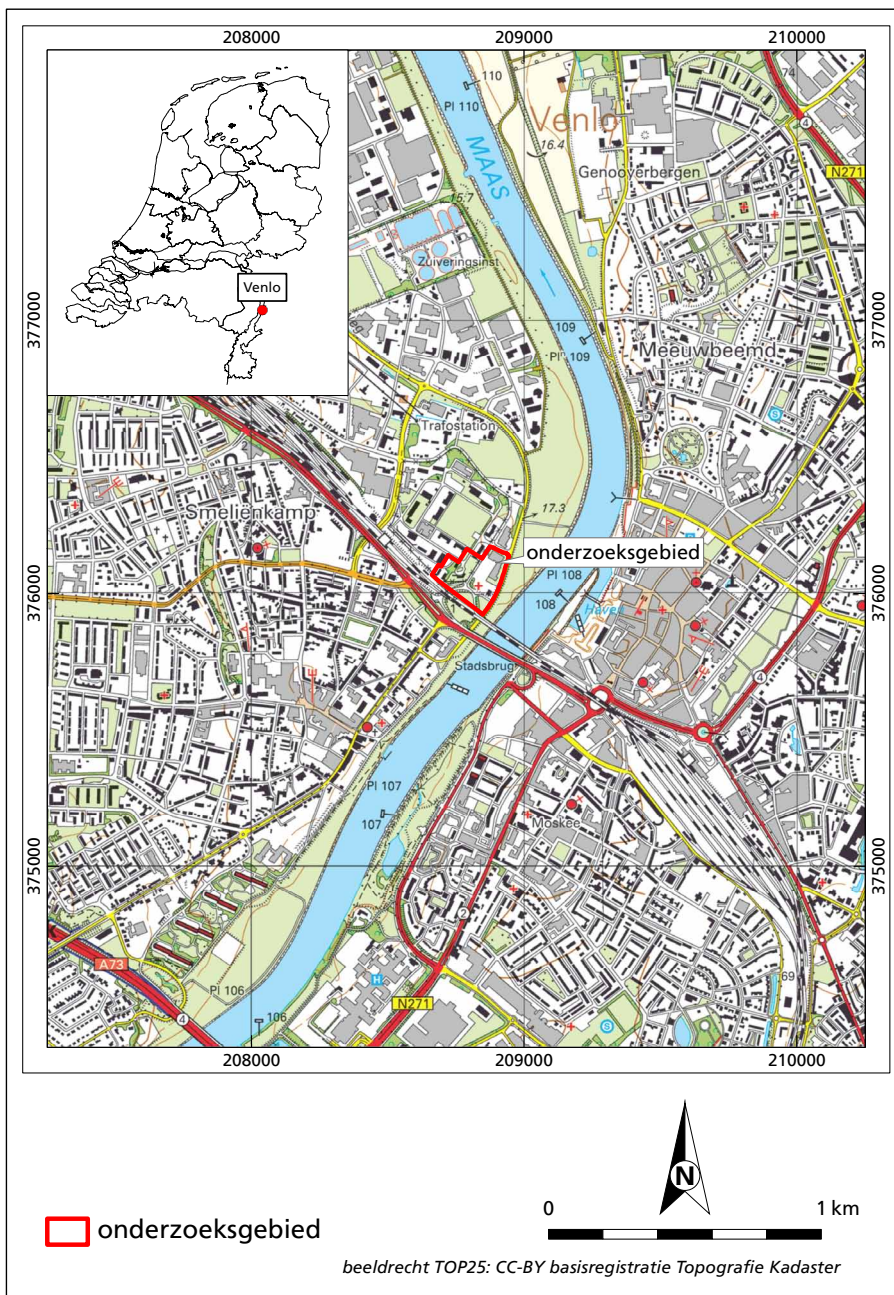
10 Dolmans 2012.

11 Lanzing 2012.

1.2 Ligging en aard van het terrein

Het plangebied Kazerneterrein ligt in Blerick, circa 300 m ten westen van de Maas en circa 800 m ten noordoosten van de Sint Antoniuskerk. Het plangebied wordt aan de oostzijde begrensd door de Venrayseweg, aan de zuidwestzijde door de spoorlijn Venlo-Eindhoven, aan de westzijde door de Kazernestraat en aan de noordzijde door de Horsterweg. De oppervlakte van het plangebied bedraagt circa 19 ha.

Het MFC-terrein, het in dit rapport beschreven onderzoeksgebied, is gelegen in het zuiddeel van het plangebied en wordt volgens het PvE in het oosten

Afb. 1.3 Locatiekaart van het onderzoeksgebied.

begrensd door de Venrayseweg, in het zuidwesten door de spoorlijn, in het noorden en het noordwesten door de Garnizoenweg en in het westen door een denkbeeldige noord-zuidlijn ter hoogte van de oostelijke muur van gebouw R.¹² Gaandeweg het onderzoek zijn er een aantal aanpassingen geweest in het onderzoeksplan. Als eerste is door de bevoegde overheid besloten om niet de spoorlijn als grens van het onderzoek aan te houden, maar de zogenoemde "airprint" van het te bouwen MFC. Slechts een klein deel ten zuidwesten van de *airprint* is wel opgegraven. Hier bevonden zich ter hoogte van een nieuwe kabels- en leidingenstrook en het te verplaatsen fietspad de funderingen van de huizen aan de Brugstraat. Daar bevond zich tevens een milieuverontreiniging die diende te worden gesaneerd. Daarnaast is ongeveer 50 strekkende meter van de Garnizoenweg niet opgegraven, het betreft hier het noordelijke deel van deze weg. Verder heeft de aanwezigheid van niet vooraf bekende kabels en leidingen voor enkele aanpassingen gezorgd. Dit gaat voornamelijk om de gasleiding in de buurt van gebouw R, die nog niet buiten werking kon worden gesteld. In het noordoosten van het onderzoeksgebied zijn de locaties van twee bomen (een tamme kastanje en een sequoia) in overleg na verplanting van beide niet verder onderzocht. In juni 2013 is om plan-technische redenen het besluit gevallen een klein deel van Lijnstad te onderzoeken op explosieven en archeologie.¹³ Het ging om een terrein van circa 4.200 m², grenzend aan het MFC-terrein. Dit Lijnstaddeel bevond zich tussen de gebouwen S, R en de spoorlijn.

Ten tijde van het onderzoek was het onderzoeksgebied voor het grootste deel braakliggend. Enkele wegen, fietspaden en parkeerplaatsen zijn gedurende het veldwerk verwijderd of verplaatst. Daarnaast was in het zuidoosten van het onderzoeksgebied nog een nachtopvang voor daklozen aanwezig. Deze is pas aan het eind van de opgravingscampagne gesloopt, waarna er onderzoek heeft plaatsgevonden.

1.3 Administratieve gegevens

Locatiegegevens

Provincie	Limburg
Gemeente	Venlo
Plaats	Blerick
Toponiem	kazerneterrein MFC
RD-coördinaten (vier hoekpunten)	West: 208666/376071
	Noord: 208886/376162
	Oost: 208938/376137
	Zuid: 208807/375958
Kaartblad	52G
Oppervlakte plangebied	19 hectare ¹⁴
Oppervlakte onderzoeksgebied	3,26 hectare ¹⁵
Grondgebruik	Braakliggend, bebouwd, verhard, grasveld

12 Lanzing 2012.

13 Notulen bouwvergadering 33, 25 juni 2013.

14 Lanzing 2012.

15 Bosman et al. 2012.

Projectgegevens

Projectnummer	A-12.0262
Type onderzoek	Archeologische begeleiding en opgraving
Gegevens Archis	Onderzoeksmeldingsnummer: 53855
	Onderzoeksnummer: 51019
	Vondstmeldingsnummer: nader te bepalen
Opdrachtgever	Gemeente Venlo
	Afdeling Ruimte en Economie
	Postbus 3434
	5902 RK Venlo
Bevoegde overheid	Gemeente Venlo
	Afdeling Grondzaken en Projecten
	Postbus 3434
	5902 RK Venlo
Beleidsadviseur archeologie	M.Th.R.M Dolmans
Directievoerder	W.A.M. Hessing (Vestigia)
Beheer en plaats van vondsten en documentatie	Momenteel op het BAAC-kantoor te 's-Hertogenbosch; deze worden te zijner tijd overgedragen aan het provinciaal depot voor bodemvondsten Limburg.
Datum veldwerk	03-10-2012 tot 21-08-2013

Vindplaatsgegevens

Complexiteit	Nederzetting, militair complex
Datering	Romeinse tijd t/m nieuwe tijd

1.4 Leeswijzer

In dit rapport zal allereerst het onderzoekskader besproken worden in hoofdstuk 2 tot en met 4. Hier wordt aan de hand van de landschappelijke, archeologische en historische achtergrond het kader geschetst waarbinnen de onderzoeksresultaten geïnterpreteerd en beschreven worden. In hoofdstuk 5 wordt het doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen vermeld, de werkwijze in het veld en tijdens de uitwerking worden in hoofdstuk 6 beschreven. De aangetroffen sporen en vondsten zijn in chronologische volgorde en per onderwerp in hoofdstuk 7 besproken. Tenslotte zullen in hoofdstuk 8 de onderzoeksresultaten binnen het onderzoekskader geïnterpreteerd worden in de synthese. Tevens worden in dit hoofdstuk de onderzoeksvragen beantwoord. In de bijlagen staan integraal de verslagen van de diverse betrokken specialisten.

2 Landschappelijke achtergrond

Het landschap was in het verleden in veel grotere mate van invloed op het bewoningspatroon van de mens dan tegenwoordig. Het vormde een belangrijke factor in de keuze voor de nederzettingslocatie. De ligging van voor dit onderzoek relevante archeologische vindplaatsen is dan ook in hoge mate gecorreleerd aan het landschap. Voorafgaand aan de beschrijving van de onderzoeksresultaten zelf, is het daarom belangrijk eerst in kaart te brengen hoe het landschap zich heeft ontwikkeld en welke locaties binnen dit landschap geschikt waren voor bewoning en dus potentiële vestigingsplaatsen waren. Daarnaast is het natuurlijk van belang te kijken naar het strategisch potentieel van het landschap.

Het plangebied ligt op de Peelhorst, een opheffingsgebied waar de Maas gedurende het Holoceen niet heeft kunnen meanderen, aan de westoever van de Maas, tegenover de "Maasboulevard" van Venlo.¹⁶ Het terrein ligt op ruim 18 m +NAP en bevindt zich op een laaggelegen dalvlakteterras op circa 200 m afstand van de huidige Maas. Het terras stamt waarschijnlijk uit het Jonge Dryas (circa 11.000 jaar geleden). Onderzoek in de buurt van het plangebied geeft aan dat er in de diepere ondergrond vermoedelijk sprake is van leemarme zanden, afgezet door de Maas, variërend van matig fijn naar matig grof. Het betreft de gele zanden van de C-horizont. In de bovenliggende, meer lemige sedimenten heeft bodemvorming plaatsgevonden. Het betreft hier de zogenaamde *verbruining*, een proces waarbij het vrijkomen en vervolgens weer afzetten van ijzeroxide leidt tot een homogene bruine kleur van de bodem. In deze Bw-horizont zijn door die verbruining eventuele archeologische sporen niet of slechts moeilijk te herkennen. In het bodemprofiel zijn kleiige lagen te verwachten, afgezet ten tijde van overstromingen. Dergelijke afzettingen zijn aangetoond op het exercitieterrein en in Raaijweide.

Op de geomorfologische kaart (afb. 2.1) is het terrein vanwege de ligging in de bebouwde kom niet gekarteerd.¹⁷ Direct ten oosten van het onderzoeksgebied, aan de overzijde van de Venrayseweg, komen de vormeenheden 4E9 (dalvlakte-terras) en 3E9 (relatief hooggelegen dalvlakte-terras) voor. Het ligt voor de hand dat het onderzoeksgebied ook op een dalterrasvlakte gelegen is. Het is niet uit te sluiten dat er resten van geulen (vormeenheid 2R10, geul van vlechtend afwateringsstelsel) in de ondergrond aanwezig zijn, gezien de aanwezigheid hiervan ten westen en noorden van het onderzoeksgebied.

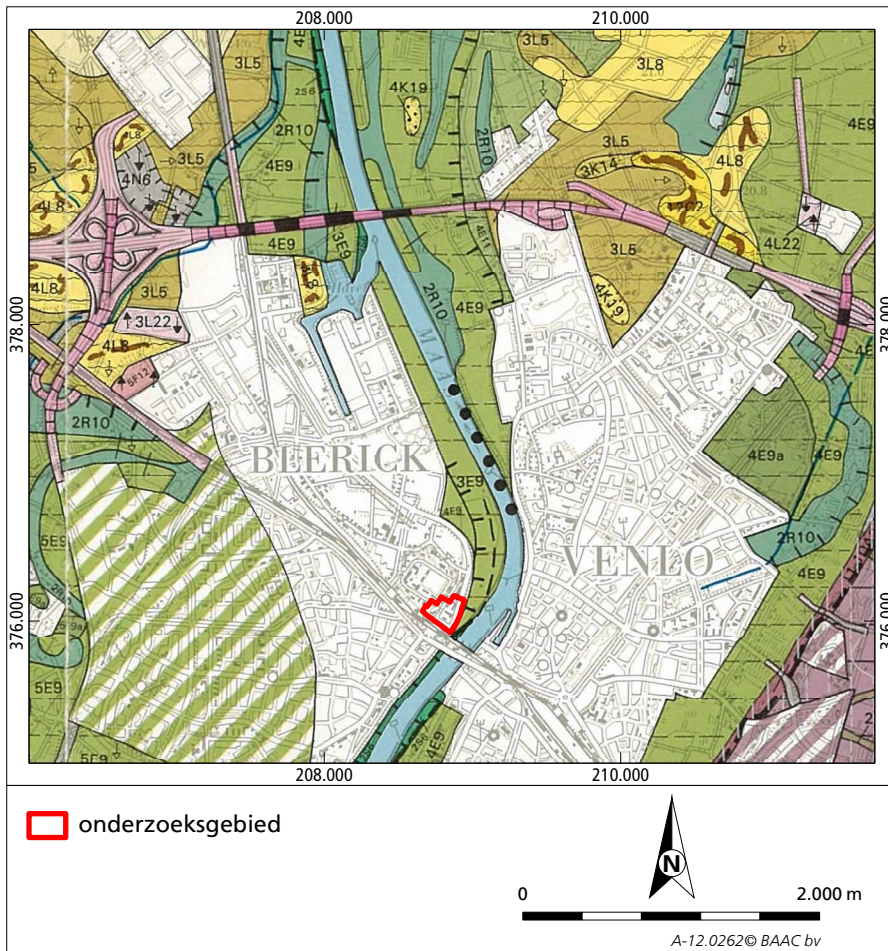
Voor de bodemkaart (afb. 2.2) is het onderzoeksgebied eveneens niet gekarteerd.¹⁸ Direct ten noorden en oosten van het gebied komen vier verschillende bodemtypes voor. Tussen het onderzoeksgebied en de Maas komen kalkloze ooivaaggronden (kaartenheid Rd10C, lichte zavel) voor. Vaaggronden zijn zandgronden waarin de A-horizont slechts zwak ontwikkeld is.¹⁹ Ze hebben dus

16 Grotendeels naar Lanzing 2012.

17 Staring Centrum/RGD 1990.

18 Stiboka 1975.

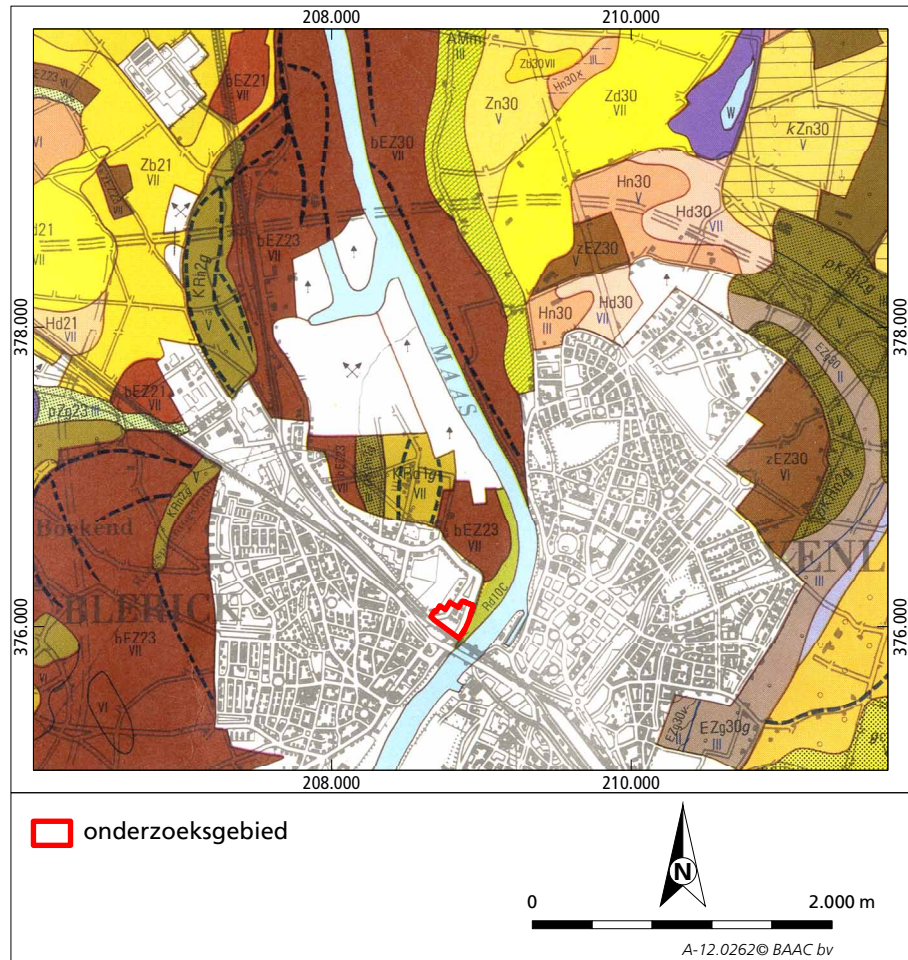
19 Stiboka 1975.

Afb. 2.1 De geomorfologische kaart met daarop aangegeven het onderzoeksgebied (naar: Staring Centrum/IGD 1990).

een relatief weinig donker gekleurde bovengrond met een betrekkelijk laag humusgehalte. Ten noorden van het onderzoeksgebied is sprake van kaartenheid bEZ23, een hoge bruine enkeerdgrond met lemig fijn zand. Deze enkeerdgrond heeft zich ontwikkeld in de lichte zavel en zand van de Maasterrassen. De 25 tot 30 cm dikke bouwvoor bestaat uit matig humusarm, zwak lemig, zeer fijn zand. Daaronder ligt een lichter gekleurde, zeer humusarme of uiterst humusarme, zwak tot sterk lemige, zeer fijnzandige laag. Meestal wordt het materiaal op 50 tot 70 cm diepte weer wat donkerder van kleur. Deze 10 tot 20 cm dikke laag wordt gezien als de oorspronkelijke bovengrond. Ten noordwesten van het onderzoeksgebied bevinden zich oude rivierkleigronden, respectievelijk kaartenheid KRd1g (ooivaaggronden met lichte zavel en grof zand/grind tussen 40 en 120 cm beneden maaiveld) en kaartenheid pKRn2g (leek-/woudeerdgronden met zware zavel en grof zand/grind tussen 40 en 120 cm beneden maaiveld). De ooivaaggronden bestaan uit rivierklei met een zwak ontwikkelde, humushoudende bovengrond, vaak minstens tot 60 cm beneden het maaiveld homogeen en bruin van kleur. De leek-/woudeerdgronden zijn kleigronden met een duidelijk donkere bovengrond en roest en grijze vlekken binnen 50 cm beneden het maaiveld. De donkere bovengrond lijkt ontstaan door het opbrengen van stadsafval of compost. Voor de leek-/woudeerdgronden geldt dat deze grondwatertrap III hebben.

Hierbij is de gemiddeld hoogste grondwaterstand (GHG) minder dan 40 cm beneden maaiveld, de gemiddeld laagste grondwaterstand (GLG) tussen 80 en 120 cm beneden maaiveld. Voor de andere gronden geldt grondwatertrap VII, met een GHG beneden de 80 cm beneden maaiveld en een GLG beneden de 120 cm beneden maaiveld.

Afb. 2.2 De bodemkaart met daarop aangegeven het onderzoeksgebied (naar: Stiboka 1975).

3 Archeologische achtergrond

In dit hoofdstuk worden de archeologische gegevens besproken die relevant zijn voor en van invloed zijn op de archeologische verwachting van het plangebied.

Op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW)²⁰ is het plangebied ongekarteerd. De CultuurHistorische Waardenkaart (CHW) van de provincie Limburg geeft geen verdere informatie. Op de gemeentelijke archeologische cultuurhistorische waardenkaart heeft het gebied binnen de (van oude kaarten bekende) contouren van fort Sint Michiel een zeer hoge verwachting.²¹ In de Beleidsnota cultuurhistorie van de gemeente Venlo staat aangegeven dat het zwaartepunt van het archeologische onderzoek binnen de grenzen van de bebouwde kom ligt op de Romeinse vicus, de middeleeuwse ontwikkeling en de vestingwerken. Voor Blerick vormen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen ook een thema.²² Tevens is de herbestemming van het plangebied Kazerneterrein een speerpunt in de bijdrage aan integratie en hergebruik van cultuurhistorisch erfgoed, door herbestemming van historische gebouwen en complexen en door de integratie van cultuurhistorische aspecten in nieuwe ontwikkelingen.²³

3.1 Omgeving Kazerneterrein

In de omgeving van het Kazerneterrein zijn meerdere archeologische onderzoeken uitgevoerd. Ten oosten van het plangebied loopt de Venrayse weg. Hier heeft in 2003 een begeleiding plaats gevonden, waarbij materiaal uit de 18^e eeuw werd aangetroffen.²⁴

Tussen de Venrayse weg en de Maas ligt het plangebied Raaijweide. In 1968 is hier, aan de oever van de Maas, een hamerbijl uit de periode van het laat-neolithicum tot de midden-bronstijd gevonden.²⁵

In 2005 is hier een verkennend booronderzoek uitgevoerd door BAAC²⁶, gevolgd door een proefsleuvenonderzoek van Becker & van de Graaf²⁷ en een opgraving van Archeodienst.²⁸ Tijdens deze onderzoeken zijn enkele sporen uit de ijzertijd, waaronder een crematiegraf, aangetroffen. Op dezelfde locatie is een mogelijk Romeins, uit grind opgebouwd weglichaam aangetroffen. De weg was oost-west georiënteerd en te volgen over een lengte van 30 m. In het zelfde plangebied zijn resten aangetroffen van het van oude kaarten bekende veerhuis de Staay en de vermoedelijke versterking uit 1461, welke wordt beschreven in de Historische stedenatlas van Nederland.²⁹ Ook zijn het lunet van fort Leopold, een gracht uit 1701 die fort Sint Michiel verbond met de Maas en een vermoedelijk hoornwerk uit de vroege 17^e eeuw (zie hoofdstuk 4) aangetroffen. Daarnaast zijn resten van een batterij veldbrandovens aangetroffen.

20 Geraadpleegd via archis2.

21 Van Dijk 2007.

22 Denessen & Dolmans 2007, 56.

23 Denessen & Dolmans 2007, 2.

24 Geraeds 2003, geen onderzoeksmelding.

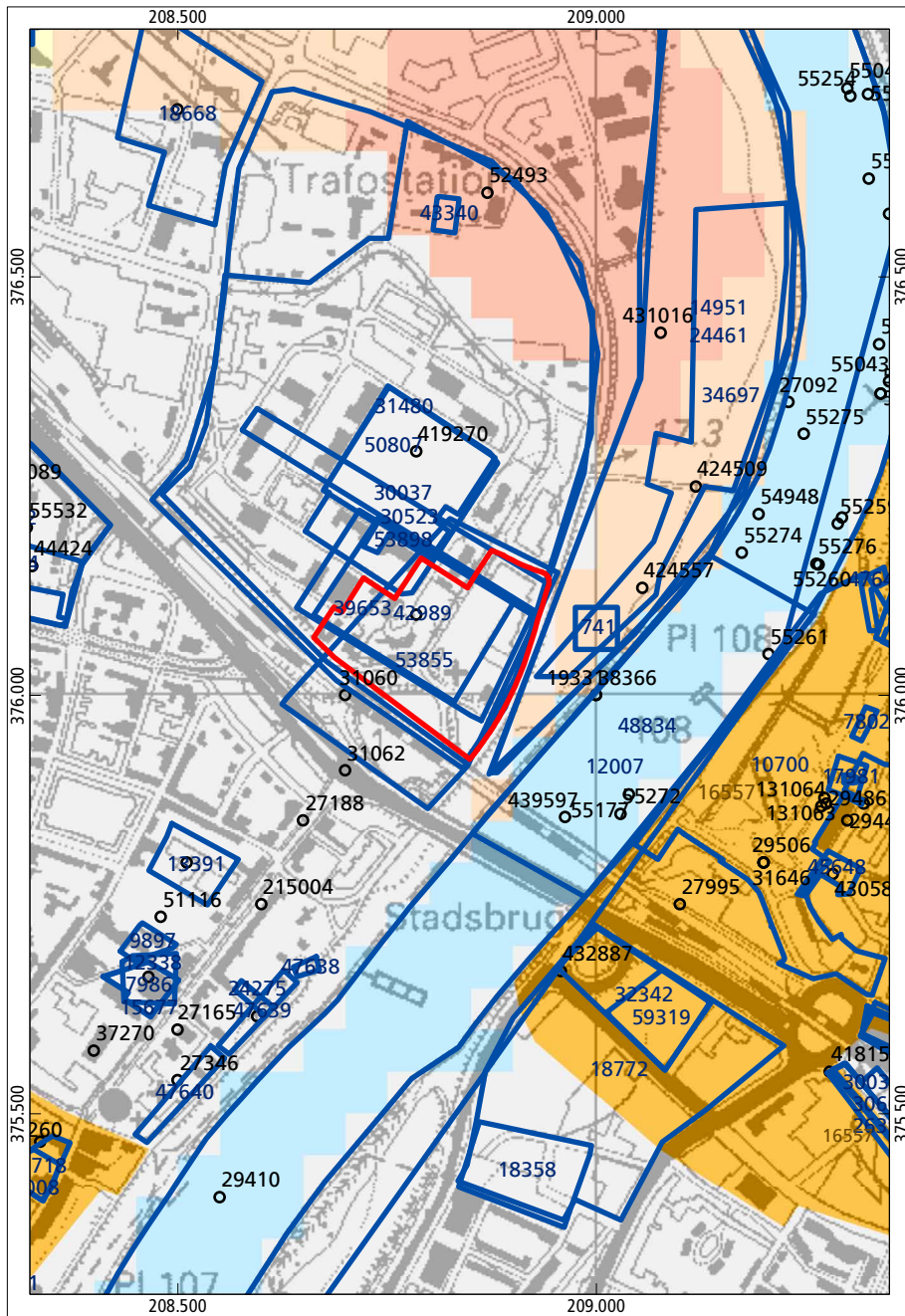
25 Waarnemingsnr: 27092.

26 Schorn 2006, onderzoeksmelding 14951.

27 Weiß-König & Van de Graaf 2011.

28 Weiß-König & Van de Graaf 2013.

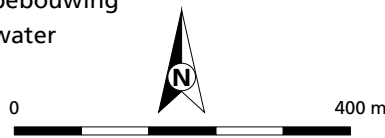
29 Hermans 1999.

Venlo, MFC
ARCHIS en IKAW

- onderzoeksgebied
- 47538 onderzoeksmeldingen
- 215004 waarnemingen
- 16557 hoge archeologische waarde

- indicatieve waarden (IKAW)*
- hoge indicatieve waarde
 - middelhoge indicatieve waarde
 - bebouwing
 - water

Afb. 3.1 Eerdere onderzoeken en waarnemingen op en rond het onderzoeksgebied (naar: Archis2).

Ten zuidwesten van het plangebied zijn, langs de Antoniuslaan, een aantal waarnemingen gedaan en meerdere archeologische onderzoeken uitgevoerd. Prehistorische nederzettingssporen zijn aangetroffen op twee locaties langs de Antoniuslaan.³⁰ De sporen kunnen niet nauwkeurig gedateerd worden, maar stammen mogelijk uit de ijzertijd.³¹

In en direct langs de Antoniuslaan zijn vondsten aangetroffen uit de overgangsperiode tussen de laat-Romeinse tijd en de Merovingische tijd. De eerste vondst is gedaan in 1991 bij rioleringswerkzaamheden in het noordelijke gedeelte van de Antoniuslaan, nabij de zogenaamde stadsbrug tussen Venlo en Blerick. De vondst omvat een compleet schaalpje van gedraaid aardewerk met daarin een groot gedeelte van een versierde handgevormde pot, beide met een datering in de 5^e eeuw. Omdat het gaat om vrijwel complete voorwerpen die intentioneel in de grond lijken te zijn geplaatst, worden de vondsten geïnterpreteerd als grafvondsten.³²

Enkele jaren later is 125 m ten zuidwesten daarvan bij rioleringswerkzaamheden in de Antoniuslaan een crematiegraf gevonden uit de 4^e of de 5^e eeuw. Volgens de vinder waren er naast de crematieresten ook inhumaties aanwezig.³³ Bij een archeologisch proefsleuvenonderzoek aan de Rutgerusgang (langs de Antoniuslaan) is nog een 4^e of 5^e-eeuws crematiegraf aangetroffen. Het grafveld lijkt zich in een circa 200 m lange zone tussen de stadsbrug in het noorden en de Rutgerusgang in het zuiden te bevinden.³⁴

In de buurt van de Antoniuslaan zijn tevens vondsten en sporen uit de vroege middeleeuwen aangetroffen. In 1994 is, op circa 125 m afstand van het grafveld, bij een opgraving een hutkom uit de 6^e of 7^e eeuw aangetroffen.³⁵ Tevens is, bij de stadsbrug, een 7^e-eeuwse ijzeren speerpunt met twee bronzen sierknoppen op de schacht gevonden. Deze zouden mogelijk uit een (inhumatie)graf afkomstig kunnen zijn.³⁶

Bij archeologisch onderzoek in 1991 zijn delen van twee 11^e-eeuwse plattegronden aangetroffen, die elkaar overlappen. Het gaat hierbij vermoedelijk om twee bewoningsfasen van hetzelfde erf.³⁷

Aan de overkant van de Maas heeft tussen 2002 en 2005 een grote opgraving plaatsgevonden in het plangebied Maasboulevard.³⁸ Er is een randzone van een Romeinse vicus opgegraven, die heeft bestaan tot en met de 2^e eeuw en waarvan aan de hand van de opgraving de inrichting is gereconstrueerd. Er zijn geen sporen aangetroffen uit de periode van de 3^e eeuw tot de 12^e eeuw. De daar aangetroffen sporen uit de middeleeuwen bestaan uit delen van de stadsmuur en van de stadwijken die langs de Maas zijn aangelegd. Tevens zijn delen van vestingwerken uit de 16^e tot 19^e eeuw aangetroffen.³⁹

30 Waarnemingsnr: 27165 en onderzoeksmelding 7986.

31 Verelst & Wijsenbeek 2005, 22.

32 Waarnemingsnr. 27188.

33 Waarnemingsnr. 215004.

34 Wyls 2005, 18; Tichelman 2006, 16.

35 Waarnemingsnr. 27165, Tichelman 2006, 17.

36 Tichelman 2006, 16.

37 Waarnemingsnr. 37270, Tichelman 2006, 18.

38 Onderzoeksmelding 17981, 18166.

39 Van der Velde et al. 2009.

3.2 Onderzoeken Kazerneterrein

In het kader van het voornemen van de gemeente Venlo om het kazerneterrein te ontwikkelen, zijn er in het verleden diverse historische en archeologische onderzoeken uitgevoerd. De belangrijkste archeologische onderzoeken worden hierna beschreven.

In 2008 is op het exercitieterrein van de Frederik Hendrikkazerne een geofysisch onderzoek uitgevoerd, waarbij door middel van een grondradar op niet-destructieve wijze structuren en funderingen in kaart zijn gebracht. Op deze manier zijn diverse delen van het fort Sint Michiel gelokaliseerd.⁴⁰

In augustus 2008 heeft het ADC een bureauonderzoek, een karterend booronderzoek en een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.⁴¹ De proefsleuven zijn op het exercitieterrein van de kazerne aangelegd, op locaties waar tijdens het geofysisch onderzoek verstoringen zijn aangetroffen. Er werden sporen en muurresten aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met het fort Sint Michiel en een voorloper hiervan. Op een dieper niveau is Romeins en vroeg middeleeuws aardewerk aangetroffen. Door verbruining van de grond konden de sporen uit deze perioden niet of nauwelijks herkend worden.

Eind 2008 heeft het ADC nog een bureau- en booronderzoek uitgevoerd op de rest van het kazerneterrein.⁴² Hieruit bleek dat er aan de noordzijde van het terrein nog een gedeeltelijk intacte bodem aanwezig was. Binnen het kazerneterrein zelf is de bodem op de meeste plaatsen vergraven, vermoedelijk tijdens de aanleg van het fort Sint Michiel. Op basis van dit onderzoek gold nadien het advies om bij bodemingrepen dieper dan 30 cm het terrein te laten onderzoeken door middel van proefsleuven.

In 2010 heeft Archeodienst een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op een aantal locaties van het kazerneterrein.⁴³ Er zijn zes proefsleuven aangelegd. De locatie van de verschillende sleuven is zo gekozen dat er bepaalde, specifieke, onderzoeksvragen beantwoord zouden kunnen worden. Enkele sleuven zijn aangelegd om de exacte locatie van het muurwerk van het fort Sint Michiel, bijbehorende stenen constructies, het binnenterrein en de grachten en wallen te bepalen. Tevens is er een aantal sleuven aangelegd om de aanwezigheid en het verloop van een mogelijke Romeinse weg op het terrein te bepalen. Tenslotte zouden in een aantal sleuven bewoningsresten uit de ijzertijd, Romeinse tijd en/of middeleeuwen aangetroffen kunnen worden.

In bijna alle proefsleuven zijn enkele fragmenten prehistorisch aardewerk aangetroffen. Aangezien de conservering van de sporen uit de prehistorie te lijden had onder verbruining, wordt aangenomen dat de meerderheid van de sporen uit deze periode niet meer zichtbaar was. Aan de zuidoostzijde van het onderzoeksgebied (proefsleuf 6) zijn een greppel en een kuil uit de Romeinse tijd aangetroffen.⁴⁴

Uit de volle middeleeuwen zijn een cluster van brandkuilen en een paalspoor aangetroffen, ongeveer in het centrum van het plangebied, langs de noordrand van het huidige onderzoeksgebied. De grens van de vindplaats is niet vastgesteld en er wordt vanuit gegaan dat deze zich naar alle kanten uitstrekt. De vindplaats uit de nieuwe tijd bestaat uit resten van het fort Sint Michiel. Er is geconcludeerd dat een groot deel van het muurwerk van het fort en bijbehorende structuren in zeer goede staat bewaard is gebleven. Er zijn aanwijzingen voor meerdere bouwfasen van het fort. Bovendien is gebleken dat

40 Hobson 2008.

41 Hendriks & Dijkstra 2009, Archis onderzoeksmelding 30523 en 30037.

42 Nijdam 2009, Archis onderzoeksmelding 31480.

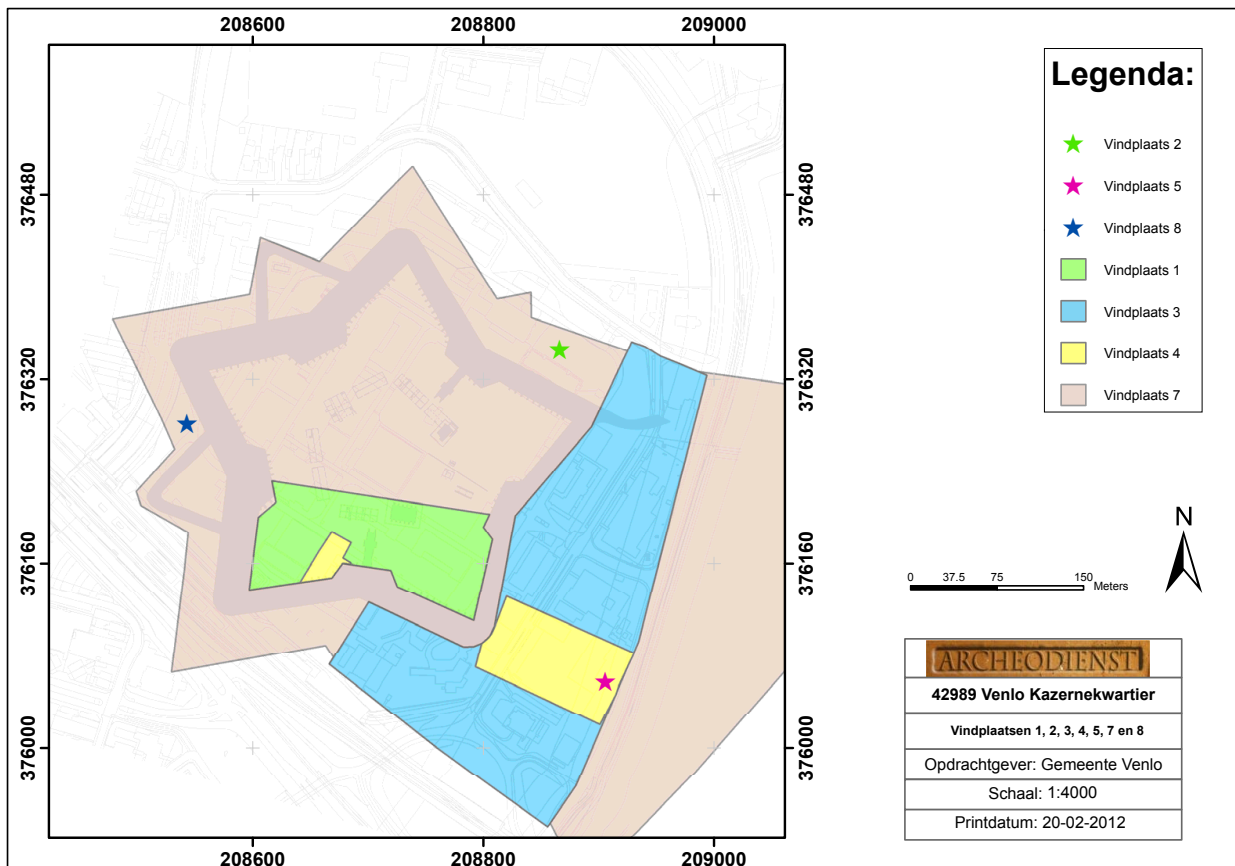
43 Weiß-König & Van de Graaf 2011, Archisonderzoeksmelding 42989.

44 Weiß-König & Van de Graaf 2011, 38.

bij het fort behorende structuren in de zone tussen het fort en de Maas (de zuidwestzijde van het plangebied), vaak bekend van historisch kaartmateriaal, nog in de grond aanwezig zijn. Resten van grachten, een schans uit een eerdere fase en een hoornwerk en lunet uit een latere fase kunnen in dit gebied worden aangetroffen.

In juni 2011 volgde op dit proefsleuvenonderzoek nog een onderzoek van Archeodienst, waarbij ruim 20 proefsleuven zijn aangelegd en op een deel van het terrein het verwijderen van de bovengrond tijdens een OCE-onderzoek (opsporing conventionele explosieven) is begeleid.⁴⁵ Op basis van de verschillende onderzoeken tot 2011 is door Archeodienst in overleg met de gemeente een indeling gemaakt in 10 verschillende vindplaatsen (afb. 3.2), welke zijn overgenomen in het Programma van Eisen voor de definitieve opgraving.⁴⁶

Afb. 3.2 De belangrijkste door Archeodienst voor het Kazerneterrein gedefinieerde vindplaatsen (Lanzing 2012).

In het noorden van het Kazerneterrein, buiten het huidige onderzoeksgebied, is een 30-40 m brede zone aan weerszijden van de (Romeinse) weg (vindplaats 4) met verspreide sporen uit de vroege of begin midden-Romeinse tijd en vondstmateriaal uit de periode late bronstijd tot en met de Romeinse tijd aangemerkt als vindplaats 1.

In de buurt van het prehistorische spoor dat eerder aangetroffen was aan de noordwestzijde van het Kazerneterrein, zijn meer sporen aangetroffen (vindplaats 2). De sporen zijn bewaard gebleven op plaatsen waar geen graaf-

45 Van de Graaf 2014.

46 Lanzing 2012.

werkzaamheden voor de bouw van het fort hebben plaatsgevonden. In de sporen is geen materiaal aangetroffen, maar bij de aanleg van het vlak is aardewerk uit de late bronstijd/vroege ijzertijd aangetroffen. Uit ¹⁴C-dateringen is echter gebleken dat de sporen dateren uit de vroege- of begin midden-Romeinse tijd.

Aan de zuidoostzijde van het huidige plangebied zijn een greppel, een paalkuil en een aantal kuilen uit de midden-Romeinse tijd aangetroffen (vindplaats 3). In de sporen is bijna alleen import aardewerk aangetroffen, voornamelijk uit de 2^e eeuw. De structuren waartoe de sporen behoren zijn mogelijk georiënteerd op de Romeinse hoofdweg langs de Maas van Tongeren naar Nijmegen, die nog niet is aangetroffen.

Centraal in het plangebied, buiten het huidige onderzoeksgebied zijn twee parallelle Romeinse greppels aangetroffen (vindplaats 4). De greppels worden geïnterpreteerd als afwateringsgreppels van een weg. Omdat er aardewerk uit de late-bronstijd tot en met de Romeinse tijd in de greppels is aangetroffen, wordt er vanuit gegaan dat de weg mogelijk al in de ijzertijd in gebruik was. De weg sloot vermoedelijk aan op de weg die in Raaijweide is herkend.⁴⁷

Er is één spoor aangetroffen dat op basis van het aangetroffen aardewerk mogelijk dateert in de vroege middeleeuwen (vindplaats 5). Het betreft een hutkom, die aan de zuidwestzijde van het huidige onderzoeksgebied is aangetroffen. De sporen liggen midden in vindplaats 3 en kunnen een aanwijzing vormen voor continue bewoning op de locatie van de Romeinse tijd tot in de vroege middeleeuwen.

Aan de noordzijde van het huidige onderzoeksgebied zijn haardkuilen aangetroffen (vindplaats 6), zoals dat ook bij de eerste proefsleuven het geval was. De kuilen bevinden zich in clusters, onder de voormalige wallen van het fort. Een ¹⁴C-datering heeft één van deze kuilen gedateerd rond 1640. Op basis van deze datering worden de kuilen geïnterpreteerd als haardkuilen van de soldaten die het fort hebben gebouwd tussen 1641 en 1643.

De vestingmuur van het fort is tijdens het onderzoek op een aantal plaatsen aangetroffen (vindplaats 7). Buiten het huidige onderzoeksgebied zijn een punt (*bastion*) van het fort, delen van de verbindingen tussen de bastions (*courtines*) en een tunneldoorgang door een courtine (*poterne*) opgegraven. Tot vindplaats 7 behoren ook delen van de binnenbebouwing van het fort, namelijk een kruithuis en een barak. In de zone tussen het fort en de maas, het huidige onderzoeksgebied, zijn delen van de verdedigingsstructuren zoals vestinggrachten en wallen aangetroffen.

Uit de nieuwe tijd is verder een 19^e eeuwse riool (vindplaats 8) aangetroffen in het noorden van het plangebied (buiten het huidige onderzoeksgebied). Over het hele terrein zijn overblijfselen van de Tweede Wereldoorlog aangetroffen (vindplaats 9), bestaande uit resten van gebruik van het kazerneterrein voor militaire doeleinden, maar ook uit overblijfselen van loopgraven, bominslagen en resten van explosieven als gevolg van bombardementen.

Tijdens het OCE-onderzoek is bovengrond gezeefd, waarbij vondsten van soldatenuitrusting, wapens, munitie en gebruiksvoorwerpen zijn verzameld. Tijdens het onderzoek en het zeefwerk zijn ook vondsten verzameld die te maken hebben met het gebruik van het huidige kazerneterrein (vindplaats 10), zoals munitie en handgranaten die gebruikt zijn bij militaire oefeningen.

47 Weiß-König & Van de Graaf 2013, 39-44.

3.3 Archeologische verwachting plangebied

De archeologische verwachting voor het Kazerneterrein wordt in het selectiebesluit van de gemeente als volgt verwoord:

“De archeologische verwachting van het plangebied als geheel is zeer hoog, hoewel aanleg van de grachten en funderingen van fort Sint Michiel en de gebouwen van de Frederik Hendrikkazerne oudere resten (Romeinse tijd, vroege middeleeuwen, fort Sint Michiel) plaatselijk in de bodem dieper verstoord kunnen hebben. In geringe mate hebben ook de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog het fort en oudere (cultuur-)lagen aangetast. Zeker is dat het verwijderen van de nog aanwezige explosieven en munitie, schade aan het erfgoed aan zal brengen, met name in de zone naast het spoor. Hiervoor is nadrukkelijk aandacht.

Aangetoond is dat met name de waarden voor de Romeinse periode en het Spaanse fort Sint Michiel zeer hoog zijn. Zowel vanuit archeologisch als historisch oogpunt bevatten beide perioden voor Venlo en (inter)nationaal zeer grote waarden. Beide perioden bevatten unieke informatie en kansen. Niet voor niets worden beide perioden expliciet genoemd in het cultuurhistorisch beleid van de gemeente als speerpunt van behoud en/of onderzoek als behoud geen optie is. De Romeinse sporen liggen deels relatief diep en zijn, mits het munitieonderzoek beperkt kan blijven tot boven de Romeinse bewoningssporen, redelijk beschermd. Het fort Sint Michiel ligt daarentegen direct onder het maaiveld en loopt daardoor meer risico.”⁴⁸

48 Dolmans 2012, 26-27.

4 Historische achtergrond

In dit hoofdstuk wordt kort de geschiedenis van het Kazerneterrein en de omgeving weergegeven. Dit schetst het kader waarbinnen de opgravingsresultaten geïnterpreteerd en beschreven worden. In de eerste paragraaf komt Venlo in de Romeinse tijd aan de orde, de tweede paragraaf behandelt de middeleeuwen. Vervolgens zal de geschiedenis van het fort Sint Michiel en de Frederik Hendrikkazerne besproken worden. In paragraaf 5 wordt ingegaan op de panden aan de Brugstraat en hun bewoners. Tot slot wordt een overzicht gegeven van Venlo en het Kazerneterrein in de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna.

4.1 Romeinse tijd (P. Weterings)

De eerste Romeinse aanwezigheid in de omgeving van het plangebied lijkt reeds onder regering van keizer Augustus (27 voor tot 14 na Chr.) plaatsgevonden te hebben, in het kader van diens wens om Germania ten noorden van de Rijn tot aan de Elbe in te lijven bij het Romeinse rijk.⁴⁹ Hiertoe werden langs de Rijn de eerste legioenen gelegerd, met Nijmegen als commandocentrum. De legioenen moesten via de Maas en de Rijn bevoorradt te worden, waarbij strategische punten langs de rivieren dan ook gecontroleerd dienden te worden. Eén van deze strategische punten bevond zich in de omgeving van onderhavig plangebied, aan de oostzijde van de Maas, in het huidige Venlo. Vanaf deze locatie was het relatief eenvoudig om via land de Rijn te bereiken. Vondstmateriaal (aardewerk, metaal en munten) wijst op militaire aanwezigheid en een nederzetting in Venlo.⁵⁰ Onderzoek aan de Maasboulevard (de randzone van de Romeinse bewoning) heeft aangetoond dat dit aanvankelijke militaire karakter van relatief korte duur was en na het eerste decennium na het begin van de jaartelling sterk afnam, zodat de nederzetting tijdelijk meer inheems van aard werd.⁵¹

Tijdens de regering van keizer Claudius (40 - 54 na Chr.) nam de militaire aanwezigheid weer toe en werd de Romeinse rijksgrens langs de Rijn ingericht, waarbij legerkampen (*castella*) werden opgericht die door middel van wegen met elkaar verbonden werden. Rondom de *castella*, maar ook op andere strategische punten langs (water)wegen ontstonden grotere nederzettingen (*vicī*), waarin ambachtslieden of handelaren verbleven, maar waarvan een deel van de bevolking werkzaam zal zijn geweest in het boerenbedrijf en waar ook familieleden van in de *castella* gelegerde militairen gevestigd waren. Op de plaats ten oosten van de Maas, het huidige Venlo, ontwikkelde zich een civiele *vicus*, die in de loop van de 2e eeuw minimaal 300 inwoners telde.⁵² Op basis van de aangetroffen *vicus*-huizen kon een reconstructie van het wegtracé dat door het dorp liep, gemaakt worden. Eén van de belangrijkste wegen was

49 Hessing et al. 1997, 18.

50 Van der Velde et al. 2009, 3 en Van der Velde 2013, 79-90.

51 Van der Velde et al. 2009, 101 en Van der Velde 2013, 79-90.

52 Van der Velde et al. 2009, 4.

oost-west georiënteerd en zou de Maas oversteken naar Blerick, dwars door het onderhavig plangebied.⁵³ Aan de westzijde van de Maas, in plangebied Raaijweide, werd in 2011 een oost-west georiënteerd tracé aangetroffen, waarvan vermoed werd dat dit het verlengde betrof van het in de *vicus* van Venlo aangetroffen oost-west-tracé.⁵⁴ Derhalve zou er op deze locatie een oversteek over de Maas mogelijk geweest kunnen zijn. Hoewel tijdens onderzoek door amateur-onderwater-archeologen een paal werd aangetroffen die mogelijk als pijler van een Romeinse brug geïnterpreteerd zou kunnen worden,⁵⁵ is de daadwerkelijke aanwezigheid van een dergelijke oversteek tot op heden niet vastgesteld.

De hierboven besproken weg is georiënteerd op onderhavig plangebied. Over de situatie in de Romeinse tijd op deze locatie aan de westzijde van de Maas is aanmerkelijk minder informatie voorhanden dan voor Venlo het geval was. De oudste historische gegevens die betrekking hebben op het plangebied zijn afkomstig van de *Tabula Peutingeriana*, ofwel de Peutingerkaart (afb. 4.1).⁵⁶ Op deze 13^e-eeuwse kopie van een laat-Romeinse wegenkaart (tot circa 330 na Chr. bijgewerkt) is een plaats *Blariaco* (*Blariacum*) vermeld, die vanwege de afstand tot het eveneens op de kaart vermelde Cuijk en de overeenkomst in naam volgens de *communis opinio* als Blerick geïdentificeerd moet worden. Er zijn binnen de gemeente Venlo weliswaar veel Romeinse vindplaatsen aangetroffen, maar over zowel de locatie als de aard van *Blariacum* is nog weinig tot niets bekend. Hoewel er meerdere opties tot de mogelijkheden behoren, is één ervan, dat de plaats zich binnen het plangebied bevindt.

Afb. 4.1 De vermelding *Blariaco* op de Peutingerkaart (Nationale bibliotheek Wenen).

Blariacum was gelegen langs de doorgaande Romeinse weg van Tongeren naar Nijmegen aan de westzijde van de Maas. Waarschijnlijk was deze weg gelegen onder de huidige Antoniuslaan ten zuiden van het kazerneterrein en het verlengde daarvan.⁵⁷ Langs deze Antoniuslaan zijn meldingen bekend van vondstmateriaal uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (waaronder een grafveld), welke in verband wordt gebracht met de aanwezigheid van de Romeinse weg.⁵⁸ Wanneer de weg in het verlengde van de Antoniuslaan gelegen is, zou hij het plangebied doorsnijden, wat de trefkans op resten behorend tot *Blariacum* op het kazerneterrein verhoogt. Inderdaad zijn

53 Van der Velde et al. 2009, 4.
 54 Weiß-König & Duurland 2011.
 55 Seinen & Van den Besselaar 2011, 6.
 56 Weiß-König & Van De Graaf 2011, 8.
 57 Denessen et al. 2008.
 58 Denessen et al. 2008, 3.

binnen het kazerneterrein diverse Romeinse resten aangetroffen: tijdens proefsleuvenonderzoek van het ADC in 2008 werden Romeinse vondsten gedaan,⁵⁹ maar ook het door Archeodienst uitgevoerde proefsleuvenonderzoek heeft diverse resten uit de Romeinse tijd opgeleverd. Zo werden met name in de zuidoostelijke hoek van het terrein een greppel, een paalkuil en enkele kuilen, alle uit de midden-Romeinse tijd aangetroffen.⁶⁰ Tevens werd aan de westzijde van het plangebied een tweetal oost-west georiënteerde greppels aangetroffen die als bermgreppels van een Romeinse weg zijn geïnterpreteerd, enerzijds op basis van verzameld vondstmateriaal, anderzijds door een zekere mate van uitlijning op het hierboven besproken mogelijke wegtracé op de Raaijweide. Het feit dat deze voortzetting niet geheel in het verlengde ligt, wordt geweten aan de mogelijke oudere oorsprong ervan (het zou een oud pad uit de ijzertijd geweest kunnen zijn), ofwel aan landschappelijke obstakels, dan wel aan een wijziging in route vanaf het punt dat de oostelijke aftakking het hoofdtracé kruist.⁶¹ Dit laatste zou betekenen dat het hoofdtracé binnen het onderzoeksgebied gelegen moet zijn (geweest), wat gezien de uitlijning op locaties waarvan vermoed wordt dat het tracé hier gelopen heeft (Romeinenweg te Hout-Blerick, en de Molenbossen en Antoniuslaan te Blerick)⁶² niet uit te sluiten is.

De vondst van scherven laat-prehistorisch aardewerk in de oost-west georiënteerde greppels, leidde tevens tot de suggestie dat dit mogelijke wegsegment een prehistorische oorsprong zou hebben en door de Romeinen is hergebruikt.⁶³ Naast de onduidelijkheid over de exacte locatie van *Blariacum*, is ook de aard van de plaats onbekend. Omdat het op de *Tabula Peutingeriana* is weergegeven, is het aannemelijk dat het een plaats van enige betekenis is, maar dit kan variëren van een volwaardige *vicus* tot een enkele herberg of een wegstation langs de weg.⁶⁴ Onderhavig onderzoek zou tot nieuwe inzichten kunnen leiden.

4.2 Venlo en Blerick in de middeleeuwen (D. Goossens)

4.2.1 Venlo

Hoewel er tijdens archeologisch onderzoek sporadisch vondstmateriaal uit de vroege middeleeuwen wordt aangetroffen, is het nog niet duidelijk hoe de bewoning er in die tijd moet hebben uitgezien en wat het belang van de latere stad Venlo is geweest.

De eerste vermelding van de naam Venlo, verschijnt pas vele eeuwen later. In een kroniek uit circa 1100, waarin verwezen wordt naar een ruil van kerken (kort voor het jaar 1000), wordt de plaats aangeduid als Vennelon.⁶⁵ Uit de kroniek blijkt dat de parochie van Venlo wordt overgedragen aan Luik in ruil voor enkele andere gebieden.⁶⁶ Hieruit zou men kunnen afleiden dat deze parochie toentertijd redelijk van omvang was, aangezien ze anders niet geschikt zou zijn geweest als ruilmiddel. Hoe de nederzetting er in die tijd heeft uitgezien is nagenoeg onbekend. De eerste gegevens over bouwsels, behoudens de kerk, komen weer voort uit archeologisch onderzoek. Het gaat dan om resten van bewoning uit de 11^e en 12^e eeuw.

59 Hendriks & Dijkstra 2009.

60 Van de Graaf 2014, 398.

61 Van de Graaf 2014, 400.

62 Denessen et al. 2008, 3.

63 Van de Graaf 2014, 400.

64 Willems 1987.

65 Hermans 1999, 19; Schotten 2013.

66 Schotten 2013; Hermans 1999, 19 en Sloet 1876, 119-20.

Onder wiens gezag de nederzetting in de vroegste periode viel is tot nog toe onbekend. Mogelijk dat de bisschoppen van Luik of Keulen het hier voor het zeggen hebben gehad. Later lijkt de familie Heinsberg veel invloed gehad te hebben. Dat blijkt wel uit het feit dat Dirk, graaf van Loon en heer van Heinsberg "alle overheerlicheit, recht, gherichte manscap mit allen sijnen toebehoeren" overdraagt aan de hertog van Gelre. Overigens hadden de hertogen van Gelre al aan het eind van de 13^e eeuw vaste voet in Venlo: zij bezaten er een versterkt huis.⁶⁷

In die tijd moet Venlo al een nederzetting van enige importantie zijn geweest. Dit valt af te leiden uit het feit dat de stad wordt genoemd in een oorkonde uit 1244. In deze oorkonde staat dat de wapenstilstand tussen Gelre, Limburg, Keulen en Brabant in dat jaar in Loithe, vlakbij Venlo, is getekend. Hier wordt Venlo dus gebruikt als oriëntatiepunt, wat betekent dat het een, in den lande, bekende plaats moet zijn geweest.⁶⁸

Deze aanname wordt versterkt door een ander geschrift (uit 1272) waarbij de inwoners van Venlo zich zelf aanduiden als *oppidani*, wat inwoners van een (kleine) stad betekent.⁶⁹ Vanwege haar gunstige ligging aan de Maas zal in de nederzetting de nodige handel zijn bedreven. In oorkonden die stammen uit 1329 en 1342 wordt genoemd Venlo als de hoogste markt op de Maas.⁷⁰ Mogelijk beschikte Venlo dan ook al van oudsher over een haven.

Op 1 september 1343 kende de toenmalige graaf van Gelre, Reinald II aan Venlo stadrechten toe. Dit moet voor de inwoners belangrijke gevolgen hebben gehad. Naast belangrijke bestuurlijke en juridische voorrechten, zo werden de inwoners van Venlo vrije burgers, behoorde tot de stadrechten ook het stapelrecht. Dit laatste hield in dat goederen die langs de stad werden vervoerd, eerst in de stad moesten worden opgeslagen en daar te koop aangeboden. In het verlengde daarvan mochten de Venlonaren drie maal per jaar een jaarmarkt te houden en elke week een gewone markt. Tevens kreeg de stad het recht op opslag. Dit hield in dat er tussen Mook en Venlo geen handelswaar opgeslagen mocht worden op de rechter oever van de Maas.⁷¹ Al deze maatregelen moeten de handel een enorme stimulans hebben gegeven.

Venlo had waarschijnlijk al voordat zij stadsrechten kreeg een belangrijke positie in de Maashandel gezien haar gunstige ligging op de kruising van landwegen met de Maas. Ter hoogte van Venlo ligt het eiland de Weerd in de Maas, welke zorgt voor een soort natuurlijke haven. Waarschijnlijk was er tussen het eiland en de rechteroever door de hogere stroomsnelheid van de rivier een diepere geul uitgesleten waardoor een gunstige aanlegplek voor grotere en diepere schepen was ontstaan. Wat de ontwikkeling van Venlo ook bepaald zal hebben, is het feit dat de Maas even voorbij Venlo (stroomopwaarts) minder diep wordt, wat in perioden van lagere waterstanden voor de meeste schepen betekende dat hun handelswaar bij Venlo overgeladen moest worden in vaartuigen met minder diepgang.

67 Venner 2000, 103; Clevis & Coldewey 1984, 81 en Hermans 1999, 23.

68 Sloet 1872-1876, 652-3.

69 Sloet 1872-1876, 909-10.

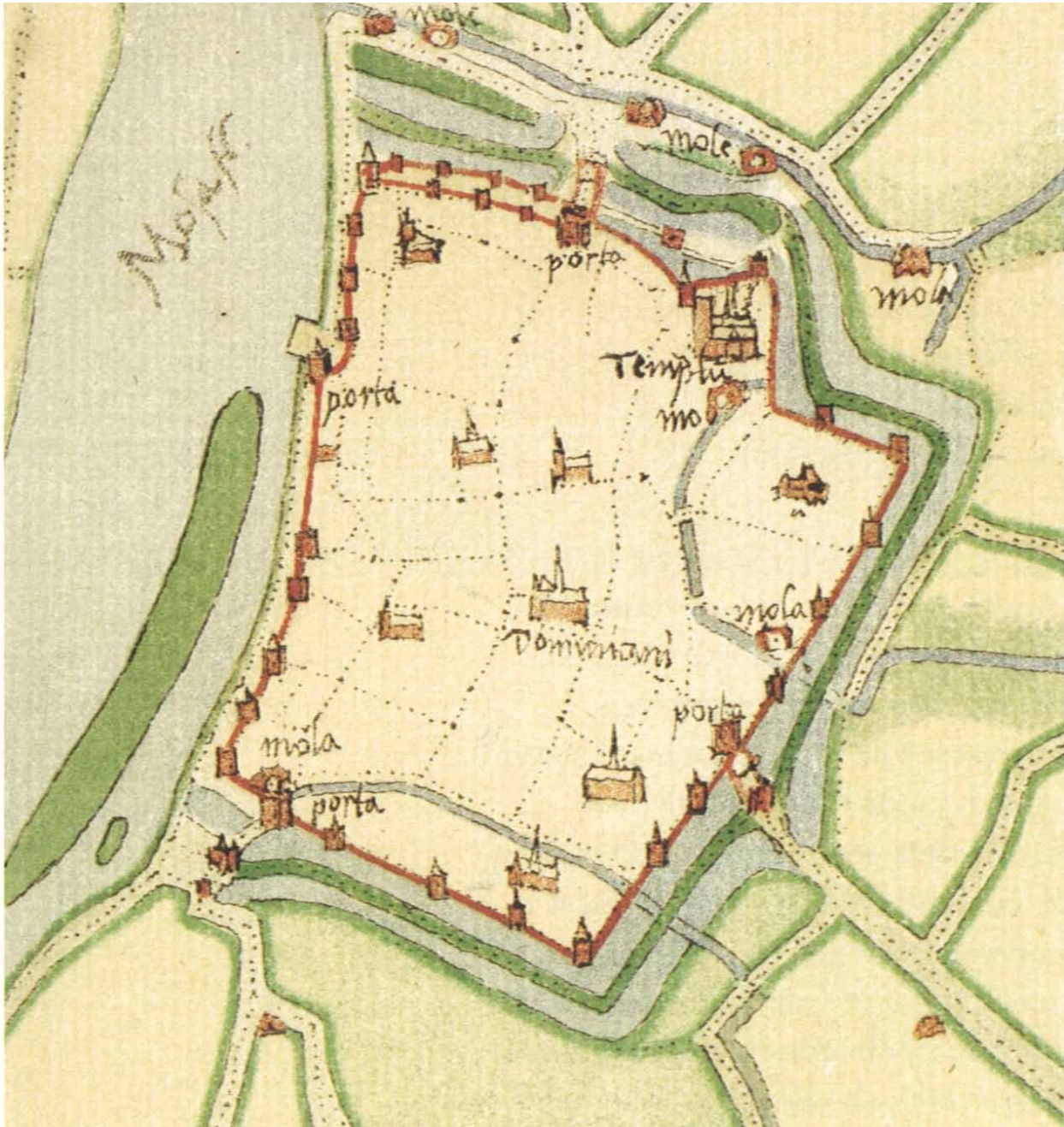
70 Hermans 1999, 26.

71 Hermans 1990, 21 en tekst van de stadsverheffingsoorkonde in Lamberts 1984, 15-6.

72 De Groot 2003, 149-56.
73 Hermans 1999, 37-8.

Afb. 4.2 Kaart van Venlo van de hand van Jacob van Deventer, circa 1570 (Hermans & Moorman 2005).

De stadrechten bestonden niet alleen uit bestuurlijke, juridische en economische voorrechten. De inwoners kregen ook het recht een stadsmuur te bouwen. De aarden wallen met een houten palissade die de stad tot dan toe moesten beschermen, werden vervangen door een stenen muur met afsluitbare toegangen door middel van poorten. In de rekeningen van 1349-50 staan de zuidelijke en noordelijke poort van de stad al genoemd, aan de oostelijke poort wordt dan nog gebouwd. In latere geschriften (onder meer 1371 en 1376) worden een poort aan de westelijke kant (Maaszijde) van de stad, en meerdere torens genoemd.⁷² De stadsmuur zelf werd voorzien van een dubbele stadsgracht zoals weergegeven op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer.⁷³

Naast perioden van vooruitgang kenden de inwoners van de stad ook de nodige tegenslagen. In de 14^e, 15^e en 16^e eeuw werd de stad diverse malen belegerd en herhaaldelijk ingenomen door vijandelijke legers. Met name (troons)opvolgingen zorgden voor de nodige strijd waarbij de pretendentes vaak allianties aangingen met buitenstaanders. Verschillende delen van Gelre, waaronder Venlo, werden een speelbal in de strijd met Brabant, het huis van Bourgondië en het huis van Habsburg. Zo werd de stad in 1473 veroverd door Karel de Stoute (van het huis van Bourgondië) en in 1478 door Maximiliaan van Habsburg. Na een korte bezetting in 1480 door troepen van Gelre kwam de stad hetzelfde jaar weer terug onder het gezag van de Habsburgers. Uiteindelijk zou in 1543 Karel V alle Nederlandse gewesten onder zijn gezag brengen en dus ook Venlo. Hierna brak een periode van betrekkelijke rust aan totdat de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) uitbrak. In 1579 koos Venlo daarbij de kant van de opstandige noordelijke gewesten. Het Spaanse gezag werd echter weer hersteld in 1586 toen de hertog van Parma Venlo innam. (zie afb. 4.3).⁷⁴

Hierna volgde een periode van relatieve rust. In 1597 en 1606 ondernam prins Maurits van Oranje nog twee pogingen de stad in te nemen, maar deze mislukten. Kort na het Twaalfjarig Bestand maakte de handel in Venlo een korte periode van bloei door. Hier kwam echter een eind aan toen in 1625 een blokkade werd gelegd op de Maashandel. In 1632 werd de stad ingenomen door Staatse eenheden maar die moesten een aantal jaren later al weer het veld ruimen: in 1637 herstelden de Spanjaarden hun gezag weer over de stad. In 1641 begonnen zij met de bouw van een verdedigingswerk op de linker Maasoever: het zogenaamde fort Sint Michel.

Afb. 4.3 Michael Aitzinger, de belegering van Venlo in 1586 (Hermans & Moorman 2005).

74 Moorman 2005, 12.

4.2.2 Blerick

Hoewel niet alle historici het er over eens zijn, lijkt de naam Blerick afgeleid te zijn van Blariacum de Romeinse nederzetting die voor komt op de Romeinse Peutinger kaart. De precieze locatie van Blerick is aan de hand van deze kaart niet duidelijk.⁷⁵ Deze Romeinse nederzetting is tijdens archeologisch onderzoek in het huidige Blerick niet aangetroffen. Vermoed wordt dat deze verder naar het zuidwesten moet hebben gelegen. Wel zijn resten gevonden die waarschijnlijk toebehoren aan een Merovingisch grafveld en een nederzetting. Deze vondsten gedaan in de nabijheid van de huidige Antoniuslaan dateerden van de 5^e tot 8^e eeuw.⁷⁶ Mogelijk dat er vanaf de 5^e eeuw sprake is van continuïteit van bewoning in Blerick.

De eerste geschreven bron, na de Peutinger kaart, waarin Blerick voorkomt, dateert uit het eind van de 8^e eeuw. Blerick wordt daar aangeduid met de naam Blaricge. De eerstvolgende bronnen dateren uit de 13^e eeuw en kennen verschillende schrijfwijzen: Blereke (1213), Blerick (1219) en (Blericke) (1231, 1238 en 1285).⁷⁷ In al deze oorkonden is er sprake van schenking van goederen uit Blerick.

Mogelijk heeft Blerick een tijdlang onder het gezag gestaan van Hendrik I graaf van Kessel. In 1279 verkoopt deze zijn graafschap met de burch van Kessel en alle bijbehorende zaken aan Reinald graaf van Gelre. Waarschijnlijk dat hiermee ook de nederzetting Blerick onder het gezag van Gelre is gaan vallen.⁷⁸

In vergelijking met het nabijgelegen Venlo was de natuurlijke ligging van Blerick minder gunstig. Hoewel de oever van de Maas aan de kant van Blerick in theorie minder last gehad zal hebben van afkalving, had deze geen profijt van het eiland de Weerd dat voor Venlo zorgde voor een natuurlijke haven. Daarbij heeft Venlo een goed uitzicht over de Maas naar beide kanten doordat de stad vanuit de buitenbocht naar beide zijden kon uitkijken over het water. Dit was militair gunstiger dan het geringe uitzicht dat Blerick heeft in de binnenbocht van de rivier.

Naast een kerkgebouw, de Sint-Lambertuskerk, zullen in de middeleeuwse nederzetting voornamelijk boerderijen, schuren en dergelijke hebben gestaan. Mogelijk was er in die tijd al sprake van een doorwaadbare plaats in de Maas ter hoogte van de Helling wat er toe geleid zal hebben dat op de kruising van de huidige Antoniuslaan/Pontanusstraat met de huidige Helling/Kloosterstraat een concentratie van bebouwing zal zijn ontstaan.⁷⁹ Op de kaart van Jacob van Deventer (circa 1570) is de bebouwing langs de Maas geconcentreerd ten zuiden van de kerk (afb. 4.2).

De nabijheid van de stad Venlo zal zowel voor- als nadelen voor de bevolking van Blerick hebben gehad. Enerzijds zullen ze er een afzetgebied hebben gevonden voor hun agrarische producten. Anderzijds was de strategisch gunstig gelegen stad Venlo vaak onderwerp van twist. De stad werd vele malen belegerd met als gevolg dat in en rond Blerick vaak soldaten waren gelegerd wat voor de bewoners een extra belasting betekende op een vaak toch al schamel bestaan.

75 *Peutinger kaart*, kopie uit de 13^e eeuw (Nationale Bibliotheek Wenen).

76 Pinxteren 1993, 42-4; Emmens *et al.* 2001, 5.

77 Sloet 1876, 23-4, 443-4, 458-9, 547, 616 en 1058.

78 Clevis & Coldewey 1984, 81.

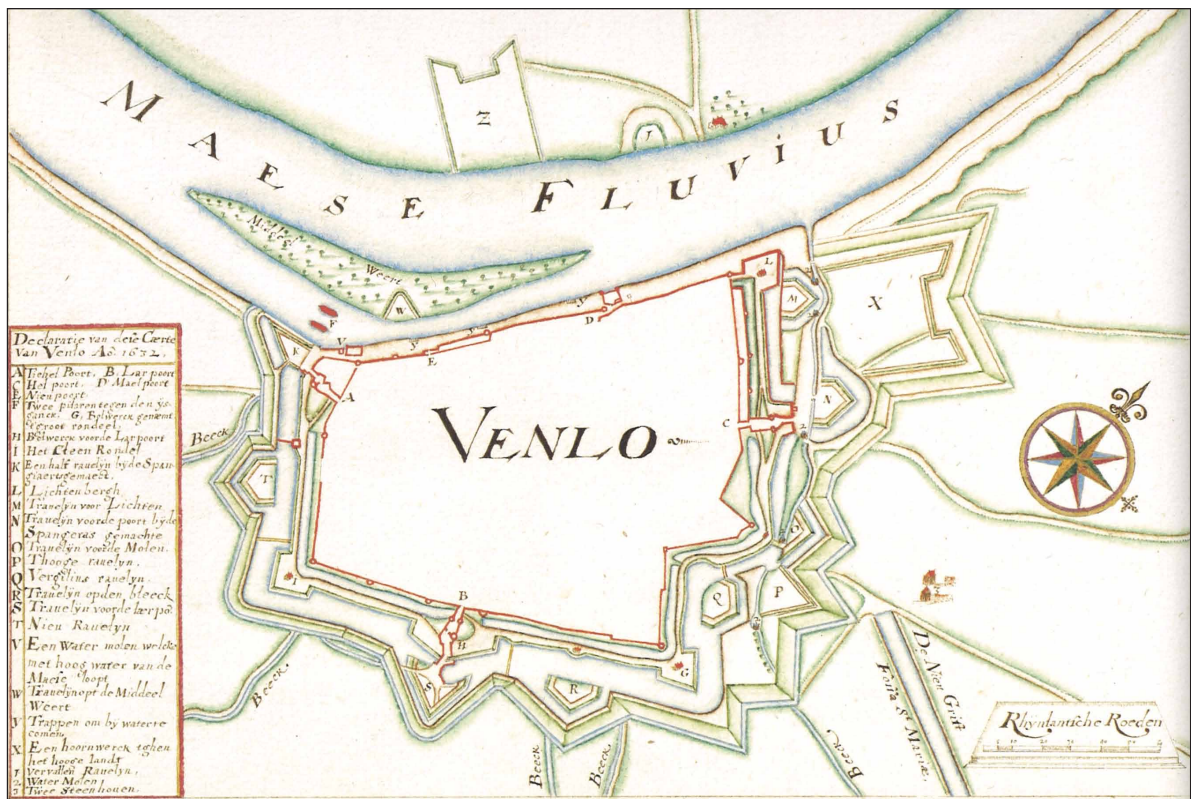
79 Emmens *et al.* 2001, 5.

In een aantal gevallen sloeg zelfs het noodlot toe. Bij de belegeringen in 1543, 1586 en 1792 gingen (grote) delen van Blerick in vlammen op.⁸⁰ De belegeraars van Venlo sloegen vaak hun kampementen op op de linker Maasoever niet ver van Blerick. Van daaruit konden zij de stad vrijelijk bestoken, terwijl het gevaar van een uitval van de belegerden vrij klein was: de rivier de Maas vormde immers een groot obstakel. Gaandeweg zagen de Spanjaarden het belang van een goede verdediging op linker Maasoever in. In 1641 begonnen zij aldaar met de bouw van het fort Sint Michiel. Voor de bouw van dit fort werd het hoornwerk dat zich aldaar reeds bevond, afgebroken. Een klein deel van die schans bevindt zich in het onderzoeksgebied en zal hieronder wat uitgebreider behandeld worden.

4.2.3 Hoornwerk

Op diverse afbeeldingen zijn de herhaalde belegeringen van Venlo vanaf de linker Maasoever weergegeven. Zo ook op de tekening van Michael Aitzinger (afb. 4.3). Hierop is een langgerekte schans te zien van waar achter de aanvallers de stad bestoken. Ook in schriftelijke bronnen zijn er sporadische aanwijzingen te vinden over aanvalswerken op de linker Maasoever. In een bron uit 1461 wordt melding gemaakt van een "blockhuys" gebouwd door Arnold van Gelre die in dat jaar zijn eigen stad moest belegeren omdat deze in opstand was gekomen.⁸¹ In een bron uit 1543 is te lezen dat in "vorbyen tyeden" een beleg voor Venlo is geweest waarbij de "Sunt Anthonis tho Blerick" grote schade is toegebracht door het huis dat bij de Staai stond. Of dit het eerste beleg uit 1461 is, het jaar waarin het huis gebouwd is, kan niet worden achterhaald aan de vage tijdsaanduiding in de bron.

Afb. 4.4 Plattegrond van Venlo en omgeving in 1621, getekend circa 1640. Het hoornwerk is aan de bovenzijde afgebeeld (Hermans & Moorman 2005).

De strategische locatie van het huis van hertog Arnold aan de overzijde van de Maas is later gebruikt om een verdedigingsbouwwerk neer te zetten om Venlo ook van de andere oever van de Maas te kunnen beschermen. De ontstaansgeschiedenis van dit hoornwerk is lastig te ontrafelen, aangezien er vrijwel geen bronnen over bestaan. Uit het jaar 1586 bestaat een bron waarin melding wordt gemaakt van een man wiens been genezen is die hij "*uber der Maesen inder schansen gebroecken hadde*".⁸² Dit zou een vermelding kunnen zijn van het hoornwerk dat op de kaart uit 1632 te zien is en waarvan een deel in het onderzoeksgebied terug te vinden is. Uit de bron blijkt echter niet of het hier om de enige schans aan de overzijde van de Maas gaat of om één der schansen. Er is dus niet met zekerheid te zeggen dat de schans waar de genoemde man zijn been heeft gebroken ook de schans in het onderzoeksgebied is. Wellicht lag die schans op een andere plaats langs de Maas en zijn de gevonden resten van een latere schans.

De rekeningen van het *kerspel* Sevenum bevatten ook vermeldingen van een schans te Blerick. Alle dorpen moesten van de Staten Generaal de kosten die gemaakt zijn vanwege militaire aanwezigheid van troepen en rebellen van de Staatse kant op papier zetten. Blerick heeft de kosten die gemaakt zijn van 1586 tot en met 1592 opgevoerd. Op pagina 119 van dit document staat dat Gossen Schramkkens geld heeft teruggekregen dat hij betaald heeft in 1586 toen het leger daar was. Op pagina 92 staat dat Jennis Lemmen zijn loon heeft gekregen dat hij verdiend had op de schans in Blerick in de tijd van het leger. Deze persoon kreeg op pagina 91 en 112 ook geld voor zijn diensten op de schans van Blerick.⁸³ Hieruit valt te concluderen dat er in 1586 een schans heeft gelegen aan de Maas die gebruikt is voor de verdediging van Venlo tegen de Spanjaarden. Die schans moet dus voor 1586 gebouwd zijn. Wederom is het de vraag of deze schans ook de schans in het onderzoeksgebied is, over de locatie van de schans wordt niets specifiek gezegd.

Aan de hand van de tekst in deze bron bestaat het vermoeden dat er maar één schans aanwezig was in Blerick. In deze bron wordt slechts eenmaal gesproken over 'schansen' (*Blerickschen Rutters uiter Schantzen*) en verder over de 'schans' te Blerick. De mogelijkheid bestaat dat de schans in zowel meervoud en enkelvoud door elkaar werd gebruikt.

In de rekeningen van Sevenum wordt bijvoorbeeld ook melding gemaakt van een schans bij Well. In 1586 is Hein Jaicken op "*de schans Well*" geweest, in februari en september 1587 wordt ook gesproken van een schans bij Well. Echter in een vierde rekening, zonder specificatie van dag of maand, uit 1587 wordt gesproken van "*schanssen will the Well*". Het lijkt onwaarschijnlijk dat tussen februari en september voor korte tijd twee schansen aanwezig zijn geweest. Hetzelfde geldt voor Blerick, waar in 1586 dan ook voor korte tijd twee schansen aanwezig moeten zijn geweest. Daarbij is het niet logisch om één van meerdere schansen te noemen zonder een beschrijving van de locatie van deze specifieke schans. Het is waarschijnlijk dat schans en schansen (en zelfs *schantzen*) door elkaar gebruikt werden, maar geen verschil in aantal uitdrukken. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen.

80 Camps & Huijs 1993, 32.

81 Hermans 1999, 38.

82 Hermans 1999, 38.

83 Vullings 2009.

Aan de hand van verschillende kaarten kan meer informatie over het hoornwerk achterhaald worden. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1560 is in het onderzoeksgebied niet meer dan een weg getekend. Het is aan te nemen dat het voor Van Deventer relevant zou zijn om een eventueel aanwezige schans of hoornwerk in kaart te brengen. Van Deventer tekende de kaarten immers in opdracht van de Spaanse koning Filips II die op deze manier een goed beeld wilde krijgen van de belangrijke steden in de Lage Landen die in opstand aan het komen waren.⁸⁴ De schans was een belangrijk element in de verdediging van Venlo en bij een eventuele belegering van de stad moest hier rekening mee gehouden worden.

Op een kaart uit de periode 1632-1640 die gebruikt is voor militaire doeleinden door prins Willem II van Oranje, staat het hoornwerk in het onderzoeksgebied getekend.⁸⁵ Aangezien het hoornwerk op de tweede kaart wel en op de eerste kaart niet staat aangegeven, is de schans waarschijnlijk tussen 1560 en 1630 aangelegd. Een exactere datering is vooralsnog niet te geven. Ook uit de schriftelijke bronnen die hierboven genoemd zijn, kan niet herleid worden of het hoornwerk in het onderzoeksgebied al in 1586 gebouwd was.

Een andere mogelijkheid is de situatie van Venlo vergelijken met andere vestingsteden, voor wat betreft het vroegste voorkomen van hoornwerken. Zo weten we uit historische bronnen dat de hoornwerken te 's-Hertogenbosch aangelegd zijn tussen 1614 en 1618, wat overeenkomt met het beschikbare kaartmateriaal uit die tijd.⁸⁶ Andere Brabantse hoornwerken zijn aangelegd tussen 1614-1618 (Bergen op Zoom), 1622-1624 (Breda) en in 1639 (Steenbergen).⁸⁷ Het hoornwerk in Grave moet tussen 1602 en 1630 zijn aangelegd, dat van Doesburg in 1607.⁸⁸ Voor de stad Arnhem wordt beweerd dat het Oud-Nederlandse Stelsel (waarin de hoornwerken voor het eerst opduiken) is toegepast tussen 1596 en 1606.⁸⁹ Een vroege vermelding van een hoornwerk komt uit Zaltbommel, waar in 1599 een tijdelijk hoornwerk wordt aangelegd, als afweer tegen de Spanjaarden.⁹⁰ Opvallend is het voor komen van de naam Prins Maurits van Oranje (1567-1625) bij diverse van deze veranderingen aan de bestaande vestingwerken. Deze Maurits staat bekend als een militaire hervormer, die de theorieën van zijn leermeester, de wetenschapper Simon Stevin, in de praktijk bracht.⁹¹ Deze laatste schreef in 1594 het boek "*De Stercktenbouwing*". Behalve theoretische kennis had Maurits in de loop der tijd veel ervaring opgedaan met belegeringen. Toch blijft het onduidelijk of Stevin het hoornwerk in de Nederlanden geïntroduceerd heeft; op de platen in zijn boek is er geen zichtbaar. Simon Stevin is in ieder geval niet de uitvinder van dit type verdedigingswerk, deze eer komt de Italianen (*Opera a Corno*) toe.⁹²

Het is uiterst verleidelijk het hoornwerk ten noorden van Blerick op naam van de Staatsen te schrijven, wat zou betekenen dat het of vóór 1586 of in 1632 is aangelegd. De eerste optie is onwaarschijnlijk, het zou dan wel een uitzonderlijk vroeg voorbeeld zijn, terwijl ook Prins Maurits nog veel te jong is. In 1586 is de prins namelijk 19 jaar oud. Een aanleg in 1632 is mogelijk, de Staatse troepen zouden op deze manier een herovering door de Spanjaarden proberen te voorkomen. Er is nog een derde mogelijkheid: het hoornwerk is aangelegd door de Spanjaarden. De Spaanse wijze van vestingbouw was in die tijd eveneens geënt op de toen gangbare Italiaanse ontwerpen. Het hoornwerk heette in

84 Hermans & Moorman 2005, 34.

85 Hermans & Moorman 2005, 45-6.

86 Van Drunen 1996; Kuyer & Kappelhof 2001.

87 Sneep et al. 1996, 53, 70, 120 en 192.

88 N.N. zj, 5.

89 <http://www.arneym.nl/vestingarnhem/00000991e0a3453b/index.html>

90 N.N. zj, 19.

91 Taverne 1982, 25-89.

92 Van den Heuvel 1982, 9-16.

Spanje "*Hornabeque*" en werd veelvuldig toegepast.⁹³ Zo is bekend dat het ten noorden van Venlo liggend "*Groot Hoornwerk*" door Spaanse troepen in 1621 is aangelegd.⁹⁴ Er is verder geen uitsluitel over het jaar van aanleg van het hoornwerk aan de zijde van Blerick.

4.3 Het fort Sint Michiel

Er zijn over het ontstaan en het gebruik van het fort Sint Michiel diverse rapporten en artikelen geschreven.⁹⁵ De hieronder staande samenvatting komt hoofdzakelijk uit Venlose Katernen 11.⁹⁶ Er moet op gewezen worden dat de diverse bronnen niet altijd even betrouwbaar zijn. Vaak heeft men klakkeloos dingen van elkaar overgenomen, terwijl niet duidelijk is op welke oorspronkelijke bronnen de gegevens teruggaan. Tevens zullen de verschillende belegeraars en fort-eigenaren een ideaalsituatie laten zien of een gekleurd verhaal vertellen. Dit geldt zeker voor het beschikbare historische kaartmateriaal. In Hermans & Moorman is een paragraaf gewijd aan cartografische valkuilen.⁹⁷ In deze paragraaf worden negen kaarten vergeleken die alle kort na 1702 zijn vervaardigd. Een aantal daarvan is duidelijk van elkaar overgenomen, of zelfs overgenomen van kaarten uit de 17^e eeuw. Daarnaast komen er grote afwijkingen op de werkelijkheid op voor, zoals niet-bestaande verdedigingswerken en een fort Sint Michiel met vier bastions. Er wordt door Hermans & Moorman dan ook terecht geconcludeerd dat de werkelijkheid vele gezichten kent.

4.3.1 Spanjaarden

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog stond Venlo vanaf het jaar 1586 onder Spaans bestuur. In 1632 wisten de Staatsen, onder leiding van Frederik Hendrik, Venlo te veroveren. Ze hielden de stad vijf jaar in bezit, waarna de Spanjaarden wederom heer en meester werden. Om te voorkomen dat de Staatsen Venlo weer zouden innemen, werd begonnen aan de uitbouw van de bestaande vestingwerken en de aanleg van een groot fort aan de overzijde van de Maas. De werkzaamheden aan het fort begonnen volgens de overlevering op 29 september 1641, de naamdag van de aartsengel Michaël, degene waaraan het fort zijn naam ontleent. Het fort kwam in 1643 gereed, waarna logischerwijze de in de 16^e eeuw aangelegde schans werd ontmanteld. Dit hoornwerk vormde een mogelijke bedreiging voor het fort en kon daarom niet blijven liggen. Bovendien werd door het hoornwerk het schootsveld vanuit het fort ernstig belemmerd. Het is opmerkelijk dat in 1643 het fort gereed kwam. In dat jaar bereikte de Maas op 20 januari een recordhoogte van 19,62 m +NAP.⁹⁸ Dit heeft ongetwijfeld tot gevolg gehad dat het fort van de buitenwereld was afgesloten en het vervoer van materiaal en mensen per boot moest geschieden, als er überhaupt al aan het fort gewerkt is. De hoge waterstand zorgde er namelijk voor dat ook de binnenzijde van het fort, met alle onderkomens en voorraden, onder water stond. Wanneer het water definitief het terrein verliet, en er weer verder gewerkt kon worden, is niet bekend. Waarom de Spanjaarden juist op de westelijke oever van de Maas een fort aanlegden is niet geheel duidelijk. Sommigen beweren dat de achterliggende bedoeling was om de stad na een opstand in bedwang te kunnen houden, terwijl anderen van mening zijn dat deze locatiekeuze voor de bescherming en

93 <http://www.wikipedia.nl>.

94 Hermans & Moorman 2005.

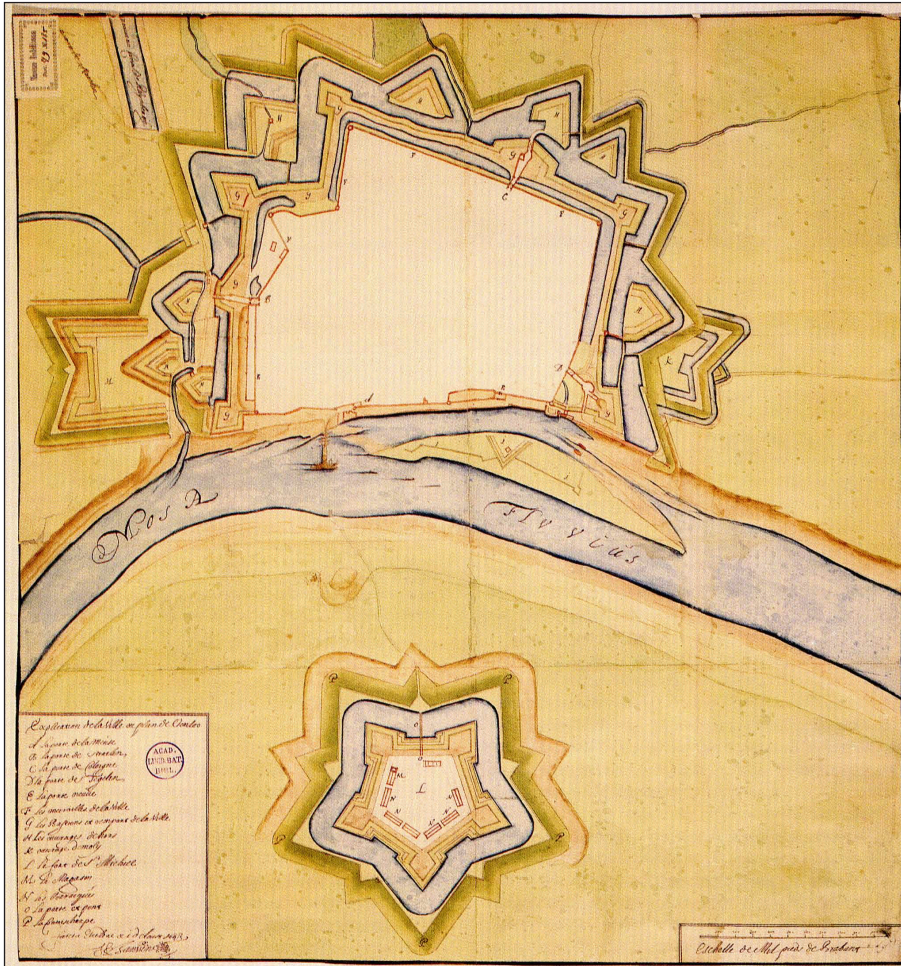
95 Zoals in de Archeobrief van maart 2014, zie Dolmans et al. 2014.

96 Denessen et al. 2008.

97 Hermans & Moorman 2005, paragraaf II.5.

98 Buisman 2000, 469-470, 474.

de verdediging van de stad beter geëigend was. Een derde verklaring luidt dat het fort moest verhinderen dat de Staatsen vrijelijk van en naar Maastricht konden varen, een stad die destijds in Staatse handen was. Voor al deze opties zijn voor- en nadelen op te noemen.

Afb. 4.5 Kaart van de vesting Venlo en het fort Sint Michiel, Janssens 1645 (Hermans 1999, 45).

Na de ingebruikname is het fort in de ruim 200 jaar dat het als zodanig gefungeerd heeft diverse malen in andere handen overgegaan. Daarbij is het vestingwerk regelmatig aan de eisen van de nieuwe eigenaren aangepast. Onder Spaans bestuur lijkt het fort nagenoeg ongewijzigd te zijn gebleven. Het fort werd gebouwd in de vorm van een gelijkmatige vijfhoek, voorzien van vijf bastions.⁹⁹ Voor de *courtines* (hoofdwal tussen twee bastions) bevonden zich onderwallen en een droge gracht. Onder de *courtines* bevonden zich *poternes* (gewelfde doorgangen). Het naar alle zijden verdedigbare fort bestond in feite slechts uit aarden terrassen. Op het binnenterrein bevonden zich barakken die plaats boden aan circa 300 officieren en soldaten. De enige poort en brug bevonden zich aan de Maaszijde. In 1646 kwam voor de Spanjaarden de vuurdoop. Een leger onder Frederik Hendrik sloeg op 10 oktober een kampement op tussen Genooi en Velden. Het lukte niet om Venlo met een verrassingsaanval in te nemen. De Staatse troepen maakten zich op voor een

99 Moorman 2005, 5.

langdurige belegering. Op 21 oktober arriveerde een Spaanse troepenmacht bij fort Sint Michiel. Zes dagen later braken de Staatse troepen het beleg af, waarschijnlijk in verband met de naderende winter of uit geldgebrek.

4.3.2 Staatsen

Uit de periode 1648 tot 1700 zijn geen militaire feiten over het fort bekend. De eestvolgende ingrijpende gebeurtenis is het Staatse beleg van 1702. Van dit beleg en de daar op volgende inname van het fort Sint Michiel op 18 september 1702 zijn diverse bronnen beschikbaar. In Wijn 1956 worden deze aangehaald.¹⁰⁰ Op pagina 150 is sprake van fort Sint Michiel. Een citaat: *"De werken waren geen van alle met muurwerk bekleed, doch van palissaden en fraiseringen¹⁰¹ voorzien"*. Naast verslagen van beschietingen van het fort en het graven van loopgraven worden brieven van de (Engelse) aanvallers weergegeven. Op pagina 159 wordt de bestorming van het fort beschreven: *"De wal werd beklommen, waarbij de bestormers zich, naar wij lezen, aan het gras optrokken, en nadat de stormpalen waren uitgerukt, was de overwinning weldra bezegeld"*. Ook Brodrick vermeldt de bestorming: *"...after they had attack'd the Bridge, and clamber'd up the Ramparts, they pour'd in so fast upon them, that they were no longer able to resist."*¹⁰²

In Denessen wordt vermeld dat na het beleg en de inname van 1702 de tot dan toe droge gracht werd uitgediept en watervoerend gemaakt. Dit is in tegenspraak met Wijn, die op pagina 159 melding maakt van het feit dat in de gracht nog vier tot vijf voet water stond. Ook De Vryer laat zien dat er water in de gracht stond: *"...schoon enkele Pruisen in 't water sprongen en aan de overzyde van de gragt post vatten, was het den anderen troepen echter onmogelyk om hun dien zelfden weg te volgen"*.¹⁰³

Eén van de verbeteringen die na 1702 werden uitgevoerd was de constructie van twee aarden wallen die het fort met de Maas verbonden. Deze zijn afgebeeld op een kaart van Carel Allard uit 1714.¹⁰⁴ Waarschijnlijk werden er ook binnen het fort verbeteringen doorgevoerd.

Na afloop van de Spaanse Successieoorlog (1713) werd Venlo een Staatse enclave in Pruisisch gebied. Er werden flinke investeringen gedaan om de vestingwerken te verbeteren. Om fort Sint Michiel werd, zoals vermeld in de Venlose Katernen 11, in 1731 een nieuwe enveloppe (beschermingswal) met palissade gelegd.¹⁰⁵ Verder werden de oorspronkelijk aarden wallen bekleed met baksteen en in het fort verrees een groot kruitmagazijn.¹⁰⁶ Een beschrijving van de stad en het fort maakt in 1761 nog melding van aarden wallen (*rempart*) om het fort, maar mogelijk betreft dit verouderde gegevens.¹⁰⁷ In 1763 bevonden zich binnen het fort naast dit kruitmagazijn een commandeurs- en een majoorwoning en een arsenaal. Tussen 1723 en 1763 werden twee bastions aangelegd aan de uiteinden van de wallen die het fort met de Maas verbonden.¹⁰⁸

100 Wijn 1956.

101 Hindernis, bestaande uit schuin geplaatste, aangepunte palen.

102 Brodrick 1713.

103 De Vryer 1738, 290-291.

104 Hermans & Moorman 2005.

105 Denessen et al. 2008, 4.

106 Denessen et al. 2008, 4.

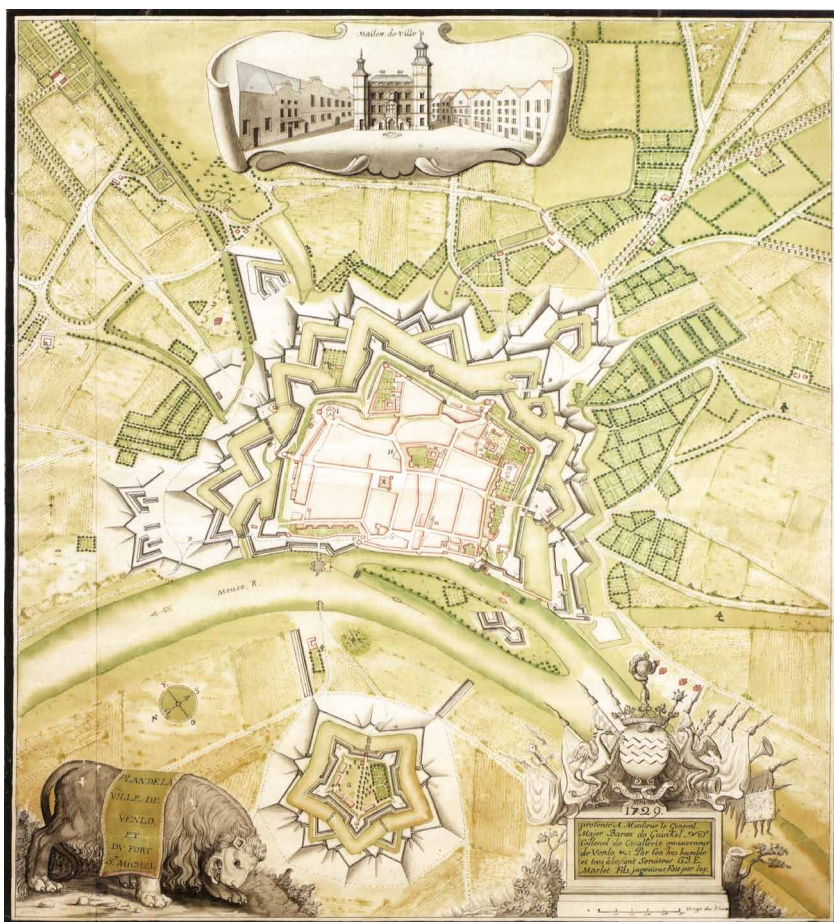
107 N.N. 1761. bij dit soort samenvattingen nam men vaak oudere gegevens over.

108 Denessen et al. 2008, 4.

4.3.3 Fransen

Tijdens twee belegeringen en veroveringen door de Fransen in 1793 en 1794 liep het fort grote schade op. In 1793 hielden de Fransen het fort van 12 februari tot 5 maart bezet.¹⁰⁹ Vanuit het fort werd op 3 maart een bombardement op de vesting Venlo uitgevoerd, waarbij uit de stad tegenvuur werd gegeven. Wie het eerste schot loste is onduidelijk.¹¹⁰ Na de aftocht van de Fransen troffen de Staatsen enkele begraven gesneuvelden en stukgeschoten muren aan, terwijl ook de binnenbebouwing platgeschoten was.¹¹¹ Gezien de toevoeging over de binnenbebouwing lijken de stukgeschoten muren niet die van de aanwezige bebouwing te zijn, maar van de vesting zelf. In oktober 1794 werd het fort opnieuw belegerd. Op 26 oktober viel het fort, vrijwel zonder verzet, wederom in Franse handen. Op 16 mei 1795 werd Venlo formeel bij Frankrijk ingelijfd.

Al na de eerste Franse verovering ontwikkelden deze ingrijpende plannen voor de verbetering van het fort. Zo moesten tussen de Maas en het fort een versterkt bruggenhoofd en een bomvrije traverse met hospitaal en levensmiddelenmagazijn worden aangelegd. Uiteindelijk werden alleen herstelwerkzaamheden aan het fort zelf gerealiseerd. De bastions werden verbeterd en de grachten en muren hersteld. De oostzijde van het fort kreeg een keel (open gedeelte) naar de Maas, waarvoor de daar aanwezige verdedigingswerken (wallen, al dan voorzien van muren) werden geslecht. Zodoende kon het fort, indien het werd

Afb. 4.6 Plattegrond van Venlo en fort Sint Michiel, G.J.E. Marlet 1729 (Hermans & Moorman 2005, 19).

109 Moorman 2005, 17.

110 Maschek 1874, 39-40

111 Uyttenbroeck 1912, 78.

112 Van de Graaf 2014, 273.

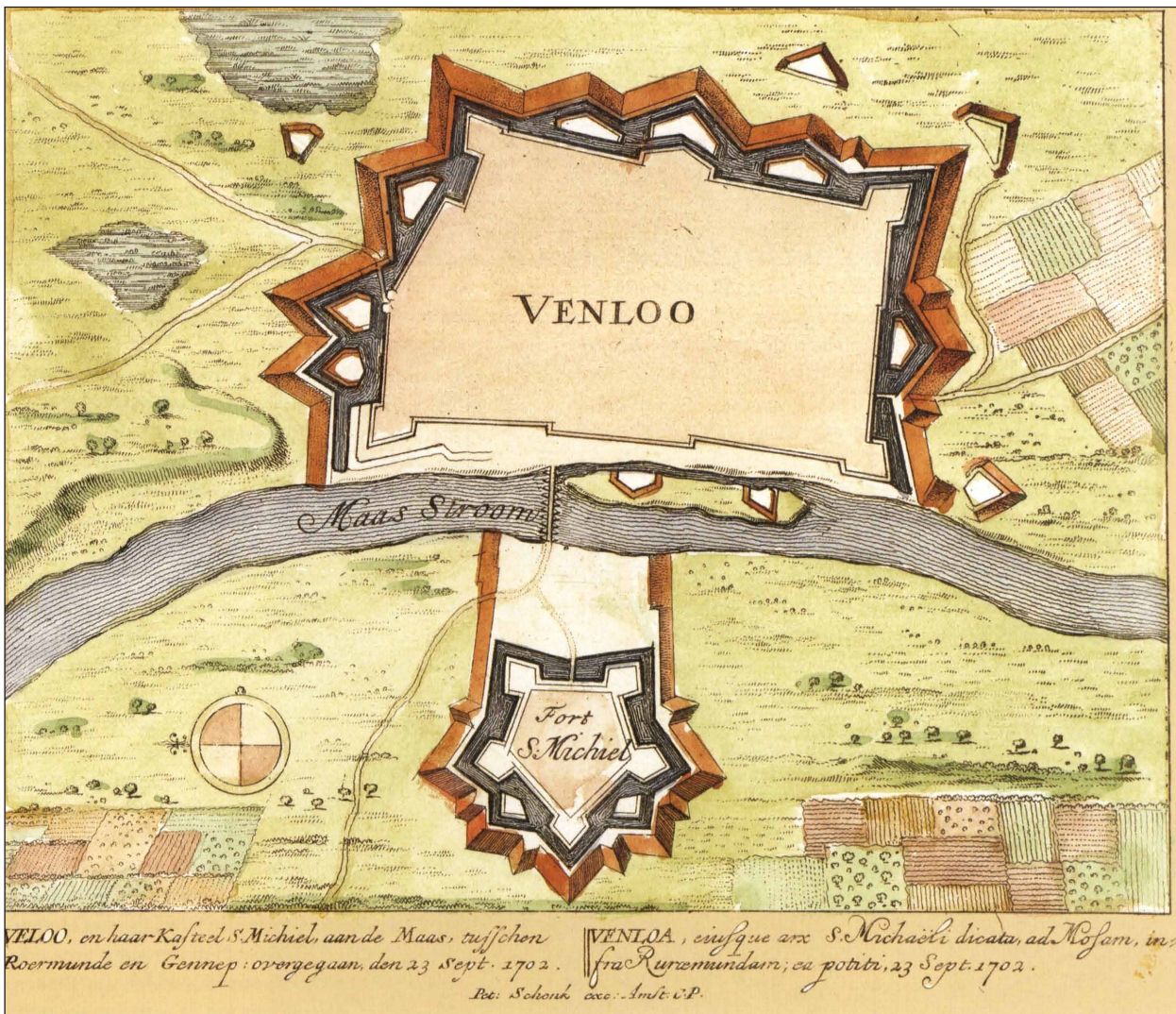
113 Van de Graaf 2014, 273-275.

114 Hermans & Moorman 2005, 28.

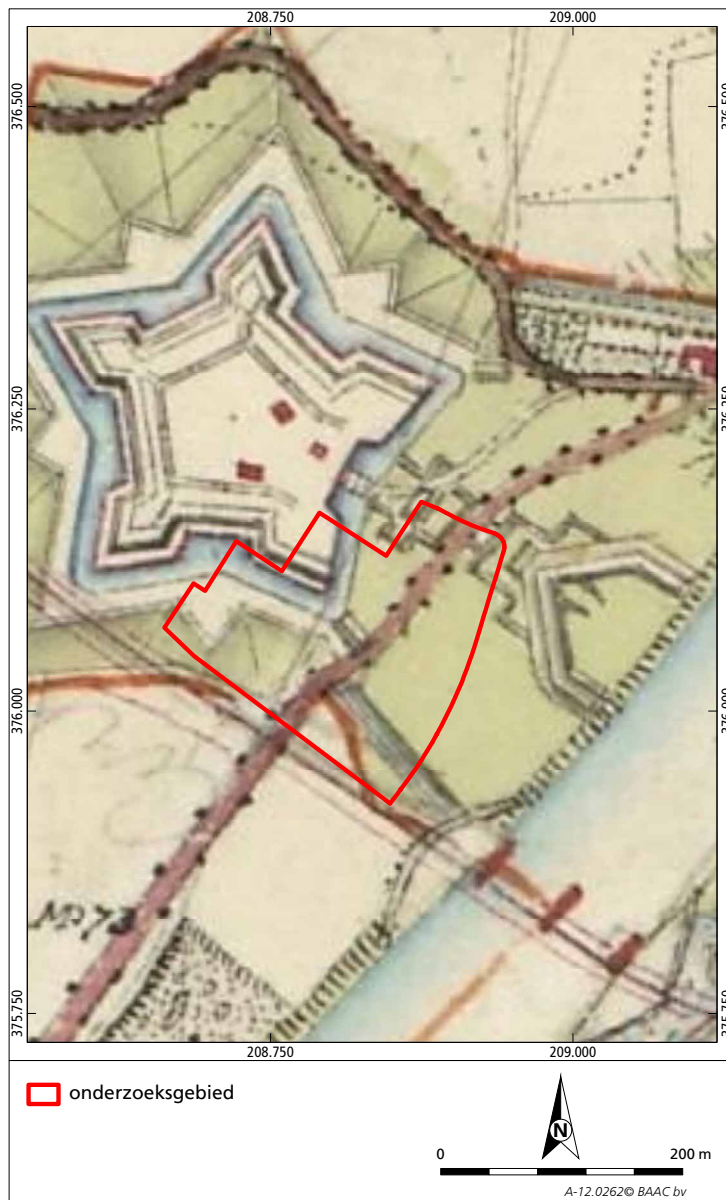
ingenomen, altijd vanuit de stad worden ingezien en bestookt. In de ruimte tussen de beide wallen naar de Maas werd een *lunet* aangelegd. Verder kwamen er twee kruitmagazijnen en twee wachthuisjes. In Archeodienst Rapport 100 wordt door Maurice Janssen een beschrijving gegeven van de uitgevoerde werkzaamheden, in het bijzonder het slechten van de oostzijde van het fort.¹¹² Het werk werd uitgevoerd door inwoners van de stad Venlo en mensen uit het land van Montfort. Opvallend is dat het slopen van het oostdeel van fort Sint Michiel bevolen wordt door de toenmalige Pruisische stadscommandant. Het stadsbestuur was het er niet mee eens, getuige een ingediende rekening van 1.000 Kleefse gulden ter schadevergoeding.¹¹³

De Fransen hadden al vroegtijdig plannen met het fort, maar pas tussen 1806 en 1810 vonden er aan het fort herstelwerkzaamheden plaats.¹¹⁴ In de bron wordt niet duidelijk waaruit de herstellingen bestaan, wel wordt melding gemaakt over de sloop van de oostzijde, wat in een andere bron wordt aangehaald als zijnde al uitgevoerd in 1793. Er is een kaart met daarop afgebeeld de begin 19^e eeuw uitgevoerde werkzaamheden (afb. 7.22). Hoewel niet geheel duidelijk

Afb. 4.7 Venloo, P. Schenk, na 1702 (Hermans & Moorman 2005, 67).

wordt in hoeverre bepaalde muren en grachten al aanwezig waren, valt op dat de oostzijde inderdaad afwijkt van de rest van het fort. De detailkaartjes laten zien dat er wel een stenen muur aanwezig is (wel beduidend smaller dan de overige muren), maar dat de aarden wal ontbreekt. Uyttenbroeck maakt melding van het aanbrengen van bekledingsmuren en het watervoerend maken van de gracht.¹¹⁵ Ook Keuller doet verslag van de werkzaamheden: "... het revêteren der bolwerken en wallen van het fort St. Michiel, mitsgaders het optrekken eener gecreneleerde muur aan de voorzijde van hetzelfde, begonnen in 1806 en voltooid in 1808".¹¹⁶ Het woord *revêteren* heeft betrekking op het bekleden van aarden wallen met muren, *gecreneleerd* betekent van schietgaten voorzien.

Afb. 4.8 Kaart van het fort Sint Michiel met ten oosten van het plangebied fort Leopold (naar: Wolters-Noordhoff 1992).

115 Uyttenbroeck 1914, 47.
116 Keuller 1843, 207.

4.3.4 Belgen

Onder het kortstondige Nederlands bestuur in de periode 1814-1830 werden er eveneens ambitieuze plannen gemaakt. In de praktijk werd alleen het hoognodige onderhoud uitgevoerd. In 1830 brak namelijk in de Zuidelijke Nederlanden de zogenaamde Belgische Opstand uit.¹¹⁷ De vorming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 betekende het samengaan van twee cultureel totaal verschillende gebieden. Het zuiden van het land voelde zich door het noorden achtergesteld. Zo moesten ze meebetalen aan de enorme staatsschuld die het noorden had opgebouwd, kregen maar weinig mensen uit het zuiden een hoge positie in het bestuur van het land en moesten er meer zuidelijken dan noordelijken in militaire dienst. Daarnaast speelden nog meer kwesties, zoals het instellen van het Nederlands als officiële taal voor heel het land, iets waar de Walen fel op tegen waren. De tegenstanders van koning Willem I, die steeds autoritairder werd, werden steeds talrijker. De vlam sloeg in de pan op 25 augustus 1830, na de opvoering van een nationalistische opera in Brussel. De opstand sloeg al snel over naar andere steden. De koning reageerde weifelend en stuurde extra troepen naar Brussel. De bevolking kwam hierdoor massaal in opstand, mede dankzij steun uit andere steden. De noordelijke troepen werden uit de Zuidelijke Nederlanden verjaagd. Willem I probeerde in 1831 tijdens de zogenaamde Tiendaagse Veldtocht de zuidelijke legers te verslaan, maar moest na de inname van de citadel van Antwerpen op 23 december 1832 aan de Franse interventietroepen zijn nederlaag erkennen. Toch erkende hij pas in 1839 de Belgische onafhankelijkheid.

De Belgische Opstand had voor Venlo vergaande gevolgen.¹¹⁸ In oktober 1830 werd het garnizoen aanzienlijk versterkt. Onder druk van de bevolking echter, opende op 11 november de stad haar poorten voor een Belgische troepenmacht onder leiding van generaal Daine. Onder Belgisch bewind werd tussen het fort en de Maas een aarden *bastion* aangelegd (fort Leopold).

Venlo was voor de Belgen de meest noordelijke vesting, diep in vijandelijk gebied. Bij tijd en wijle waren er tot wel 2.000 soldaten gelegerd. Op het moment dat de Belgen de stad in 1839 (Vrede van Londen) teruggaven aan Nederland vervulde het fort eigenlijk al geen actieve rol meer in de landsverdediging.

4.3.5 Nederlanders

Vanwege de mogelijke Pruisische dreiging bleven de vestingwerken nog enkele decennia gehandhaafd. Toen het Pruisische gevaar geweken was, werd de status van vestingstad opgeheven (29 mei 1867). De daadwerkelijke sloop van fort Sint Michiel startte in 1870. Al eerder was er ten behoeve van de aanleg van de Staatsspoorlijn naar Breda een deel van het *glacis* (flauw aflopend talud) van het fort verwijderd. Aanvankelijk bleven nog enkele restanten op het terrein aanwezig, terwijl er in 1891 nog een magazijn voor springstoffen werd gebouwd, bedoeld om de in geval van nood de Maasbrug op te blazen. Het wachthuisje van het fort is waarschijnlijk nog enige tijd bewoond geweest, terwijl de grachten door de Venlose IJclub werden gepacht. Op een luchtfoto van een in 1924 gehouden legeroefening is in het noordoosten van de kazerne, op de binnenplaats ter hoogte van het huidige gebouw AY, een rij van minimaal acht steunberen van de fortmuur te zien. Latere foto's laten zien dat de laatste muurresten pas gesloopt zijn in 1937, of zelfs pas in de jaren '50.

117 <https://www.rijksmuseum.nl/nl/ontdek-de-collectie/tijdlijn-nederlandse-geschiedenis/1830-1831-belgische-opstand>

118 Hermans & Moorman 2005, 29.

Uit de beschikbare oude kranten en boeken komen nog aanvullende gegevens naar voren over het fort. Het betreft voornamelijk informatie over de aanwezige hoge officieren en de herhaaldelijk voorkomende reparaties en het periodieke onderhoud.¹¹⁹

Zo wordt er in 1692 melding gemaakt van het verlenen van de titel van *Comte* aan *Africain de Warods, Baron de Mervaux, gouverneur de la ville de Venlo et de fort Royal de Saint Michel*.¹²⁰

Op 27 maart 1727 wordt in onder andere de 's *Gravenhaegse Courant* van het overlijden van de heer Omphal, Commandeur van het fort Sint Michiel bij Venlo bekendgemaakt. In dezelfde editie tevens het nieuws dat de heer L'Archer (ook wel L'archer van Kenenburg) hem opvolgt als commandant. In mei 1742 overlijdt de heer Jan Pot, Commis en Major van het fort Sint Michiel, tevens luitenant in het regiment van *colonel* Mulert, in hoge ouderdom. Zijn opvolger wordt de heer Mansfelt, luitenant onder de compagnie van Major en *capitein* Van der Plaet, in het regiment van de *generael major* Baron van Eck en Panthaleon, aangesteld tot Commis en Major van het fort.¹²¹

Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat er op het fort diverse hoge functies waren. In 1791 lopen er op het fort een Major, een Commandeur en een Commis van 't magazijn rond.¹²² Major is een oude naam voor een niet-commanderend hoofdofficier in een garnizoensplaats of vesting, met administratieve taken belast.¹²³ De Commandeur zal het bevel hebben gevoerd over de aanwezige troepen, de Commis over de (wapen- en kruit)voorraden. In augustus 1751 neemt de heer Claude Charons de Salis, *collonel* van het regiment van luitenant-generaal Des Vilattes de functie van Commandeur over van L'archer van Kenenburg.¹²⁴

In februari 1792 wordt Martin Zegers benoemt tot Major van het fort, in plaats van de overleden luitenant-kolonel L.F. de Gerstem. Martin Zegers was tot dan toe *Ritmeester titulair* onder de twee eerste escadrons van het *Lyf-Regiment Kavallery Oranje Friesland*.¹²⁵ In maart van dat zelfde jaar wordt hij tevens benoemd tot Commis van 's Lands Magazyn.¹²⁶ In februari 1794 overlijdt de weledelgestrenge heer L.W.I. von Wiegner, generaal-majoor van de infanterie en Commandeur van het fort. In april wordt hij opgevolgd door Martin Zegers. Deze moet dan wel zijn functie als Major opgeven, in zijn plaats wordt *Majoor-Ingenieur* Leonard François Marie de Veye (of Veije) benoemt.¹²⁷ In de besluiten van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek van het jaar 1802 staat te lezen dat Martin Zegers, *Lieutenant-Colonel* bij de Armée van den Staat, en voorheen Commandeur van het fort Sint Michiel, en fungerende Groot Major van Venlo, oud 71 jaren, en gediend hebbende sedert primo januari 1748, een Requeste stuurt om op de Pensioen-Lijst geplaatst te worden.¹²⁸ Majoor-Ingenieur De Veije zien we onder andere weer terug in 1822, als kommandant van de Genie, bij de aanbesteding van diverse herstellingen aan de vesting Venlo.¹²⁹

De oudste in de kranten gevonden aanbesteding dateert uit 1703. In de *Extraordinaire Haerlemse Donderdaegse Courant* van 12 april staat het volgende: *Den Raet van State der Vereenigde Nederlanden sal door de Heeren derselver Gedeputeerden op Vrydag, den 20 deser Maent April, laten besteden binnen Venlo het weder opmaecken van verscheyde Blocken-Baracken ende andere Metsel-, Timmer- en Aerde-Wercken aldaer, en het Fort St. Michiel.* De genoemde reparaties zullen volgen op de beschietingen en andere krijgs-

119 Berichten gevonden op <http://www.delpher.nl> en <http://books.google.nl>.

120 Van den Leene 1705, 188.

121 *Amsterdamsche Courant* 29-05-1742.

122 *Bachiene* 1791, 236.

123 <http://gtb.inl.nl>.

124 *Oprechte Haerlemsche Courant* 26-08-1751.

125 *Rotterdamsche Courant* 21-02-1792.

126 *Rotterdamsche Courant* 17-03-1792.

127 *Ommelander Courant* 01-04-1794.

128 N.N. 1805.

129 *Nederlandsche Staatscourant* 26-04-1822.

handelingen tijdens het beleg en de inname van 1702. Pas in maart 1793 volgt een verdere aanwijzing over eventuele verbetering aan het fort. In de Leydse Courant van 4 maart staat het volgende: *In de Zitting van 17 February las men berigt van de inname van het Fort St. Michiel op de Hollanders; en men decreeteerde 20 Millioenen ter verbetering der Vesting-Werken.* Of al dit geld besteed is aan dit fort in het bijzonder of aan de vestingwerken in algemene zin wordt niet duidelijk. Op 26 augustus 1794 wordt in de Ommerlander Courant gemeld dat de *Nieuwe Werken* aan het fort Sint Michiel af zijn, *"gelyk die van onze Stad mede welhaast zullen zijn"*.

Afb. 4.9 De Nederlandsche Staatscourant, een belangrijke inlichtingsbron voor aanbestedingen (<http://www.delpher.nl>)

In 1816 duiken in de Nederlandsche Staatscourant de eerste publiekelijke aanbestedingen op, gedaan door de *Vijfde Directie van Fortificatien*, waar Venlo destijds onder viel. Het gaat hierbij om: *het doen van eenjarige onderhouds-herstellingen, aan de werken en militaire gebouwen der vesting Venlo, alsmede der forten St. Michiel en Ginkel, met het verrigten van eenige ordinaire zaken, tot ultimo april 1817.* Deze advertenties komen ieder jaar terug, met uitzondering voor de periode 1830-1839, toen de Belgen Venlo en omgeving in bezit hadden. Wel wijzigt telkens het nummer der directie waartoe Venlo behoorde. Van 1815 tot 1830 viel Venlo onder de *Vijfde Directie*, van 1830 tot 1841 onder de *Vierde Directie* en van 1841 tot 1849 onder de *Tweede Directie*. In 1849 veranderde de naam in *Eerste Inspectie der Fortificatien*, waaronder Venlo en het fort tot het einde van de vestingstatus vielen.¹³⁰ Verder valt op dat de aanbestedingen steeds algemener worden en er niet meer apart melding wordt gemaakt van de forten Sint Michiel (later Michel) en Ginkel. De laatst aangetroffen aanbesteding voor jaarlijks onderhoud dateert uit 1867. De aanbesteding bestaat uit: *het eenjarig onderhoud van de Kazernen, Stallen en Magazijnen, onder het beheer der Genie te Venlo.*¹³¹ Of het fort onder dit regulier onderhoud valt, is twijfelachtig, in dat jaar wordt immers de vestingwet aangenomen.

Naast het jaarlijkse onderhoud is er ook sprake van specifieke aanbestedingen. In juni 1816 is er, naast de gebruikelijke aanbesteding, een uitvraag voor het voltooiën van de bedekte weg en het glacis van het fort St. Michiel.¹³²

In juni 1817 volgt de aanbesteding voor: *de noodige reparatien aan de revetementsmuren en de andere grove metselwerken der vesting Venlo en onderhorige forten St. Michiel en Ginkel.*¹³³ In augustus 1818 is er sprake van het bouwen van *eene nieuwe gemetselde poterne in het fort St. Michiel, en het plaatsen van eene nieuwe wacht aldaar.*¹³⁴ In april 1819 volgen *het leggen van een nieuwe Brug over de Gragt van het fort St.-Michiel, en het voltooyen der*

130 Jongasma 1988, 22-27.

131 Nederlandsche Staatscourant 27-04-1867.

132 Nederlandsche Staatscourant 10-06-1816.

133 Nederlandsche Staatscourant 24-06-1817.

134 Nederlandsche Staatscourant 21-08-1818.

steene pilaren voor de Valbrug aldaar.¹³⁵ Vooral de muren van het fort hebben veel te lijden in de loop van de jaren, waarschijnlijk door overstromingen van de Maas, waardoor de muren nat worden en bij vorst uitzetten en scheuren. Ook kruisend ijs kan grote schade toebrengen (bekend van andere forten langs de Maas).¹³⁶ In 1822 is het dan ook tijd voor groot onderhoud. Er wordt verzocht om: *het doen der noodige herstellingen tot instandbrenging der revetementsmuren en andere grove metselwerken, met het opvoegen derzelve, alsmede te doene herstellingen aan de bruggen, beeren, duikers, straat- en kiezelwegen, mitsgaders het verrigten van eene gespecificieerde verwing aan de poorten, bruggen, barrières, schilderhuizen en militaire gebouwen der vesting Venlo en onderhorige forten.*¹³⁷ In juni 1824 wordt nog een gemetselde waterleiding of duiker (mogelijk vindplaats 8 van Archeodienst)¹³⁸ aanbesteed en in mei 1828 het leggen van een nieuwe vloer in het grote buskruitmagazijn.¹³⁹ Opvallend is dat vrijwel alle aanbestedingen in het voorjaar worden gedaan. Dit hangt samen met de periode van uitvoer, de zomer, als de waterstand in de Maas op zijn laagst is.

De Belgische periode levert geen nieuwe aanbestedingen op. Pas in maart 1845 volgt er opnieuw een grote aanbesteding: *het herstellen van den Bekleedingsmuur van het Fort St. Michel bij Venlo.*¹⁴⁰ Een zelfde aanbesteding volgt op 18 november 1855 én op 2 maart 1857.¹⁴¹ De laatst teruggevonden aanbesteding is van 30 maart 1858, waarbij naast het algemene eenjarige onderhoud gevraagd wordt om het doen van herstellingen aan het fort Sint-Michel.¹⁴² De snelle opvolging van de herstelaanvragen is mogelijk een gevolg van de grote overstromingen, die de omgeving van Venlo in regelmatig teisterden. Vooral 1850 was in dat opzicht een berucht jaar.¹⁴³ De hierna beschreven Frederik Hendrikkazerne zou in 1926 en 1993 kennismaken met het wassende water van de Maas.

4.4 Frederik Hendrikkazerne

Zoals vermeld werd in 1867 de status van Venlo als vestingstad opgeheven.¹⁴⁴ Hiermee was het Rijk verlost van de kostbare vestingwerken en kon de stad Venlo eindelijk uitbreiden. Het ontmantelen van de vesting was een zaak voor de Dienst der Registratie en Domeinen van het Ministerie van Financiën.¹⁴⁵ In 1872 ontwierp de daarvoor aangestelde architect F.W. van Gendt een eerste plan voor de afbraak en herinrichting van de vestingwerken, in 1880 volgde het definitieve plan. De plannen lijken vooral betrekking te hebben op het gebied ten oosten van de Maas. Voor het gebied aan de Blerickse zijde van de Maas is het ontstaan van een nieuwe weg tussen de weg naar Maastricht en de weg naar Horst van belang. Deze weg staat op de plankaart van 1880 aangeduid als "*Nieuwe Kiezelweg*", maar zal later de namen Horsterweg en Garnizoenweg gaan dragen.

Al in 1872 werd het terrein van het fort verkocht aan de Blerickse aannemer Linskens. Via diverse eigenaren, waaronder de Blerickse notaris mr. J. Clercx, kwam het terrein in 1894 bezit van het echtpaar Zegers-De Rijk.¹⁴⁶ Deze bouwde op het terrein een villa in eclecticismische stijl met bijbehorende garage. Rond 1905 maakte het Ministerie van Oorlog bekend het in Venlo aanwezige garnizoen terug te willen trekken. Aangezien de aanwezigheid van het

135 Nederlandsche Staatscourant 14-04-1819.

136 Van Drunen 1978, 3.

137 Nederlandsche Staatscourant 26-04-1822.

138 Van de Graaf 2014, Nederlandsche Staatscourant 12-06-1824.

139 Journal de la province de Limbourg 13-05-1828.

140 Nederlandsche Staatscourant 17-03-1845.

141 Nederlandsche Staatscourant 18-11-55, 01-08-1857.

142 De Noordbrabanter, staat- en letterkundig dagblad 30-03-1858.

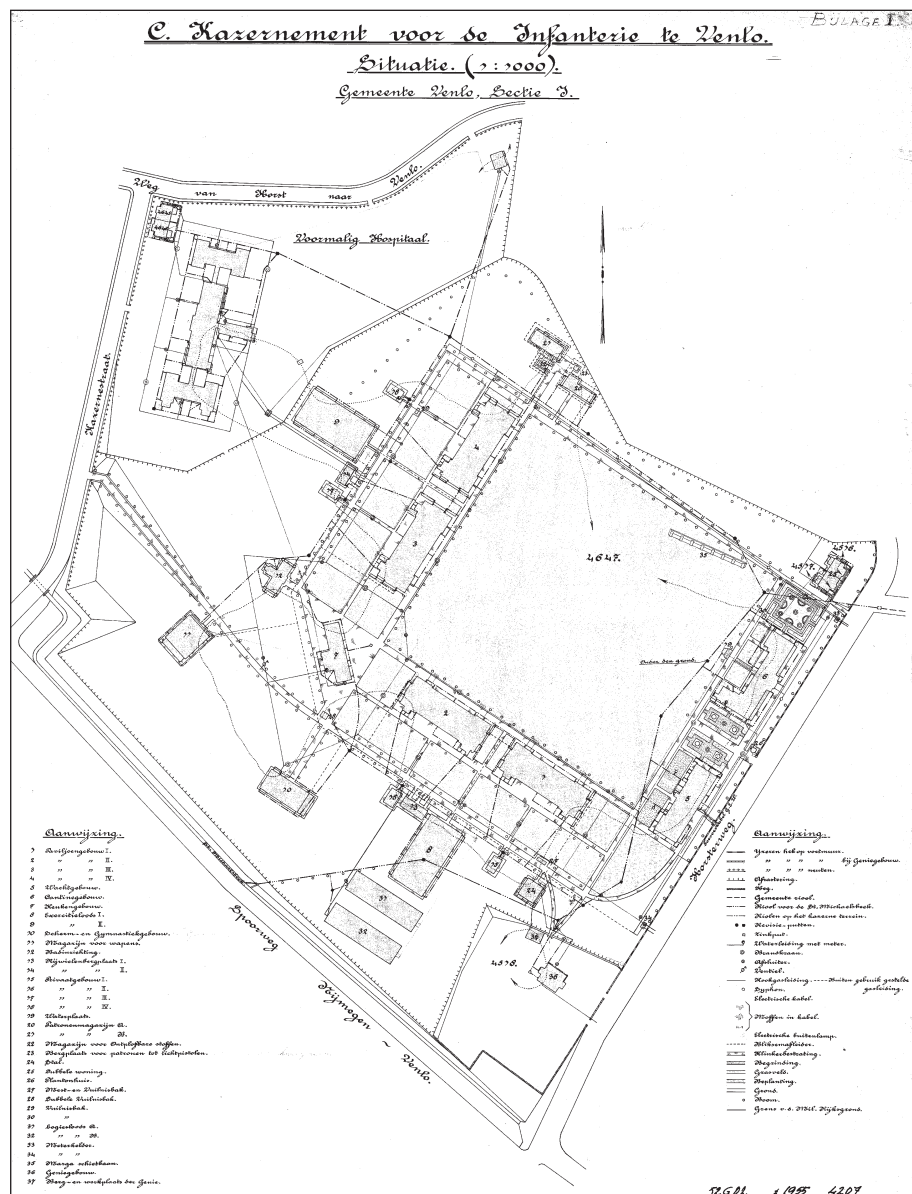
143 <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=120&miadt=1700&miaet=1&micode=LEM&minr=885811&miview=ldt>

144 Denessen et al. 2008, 5.

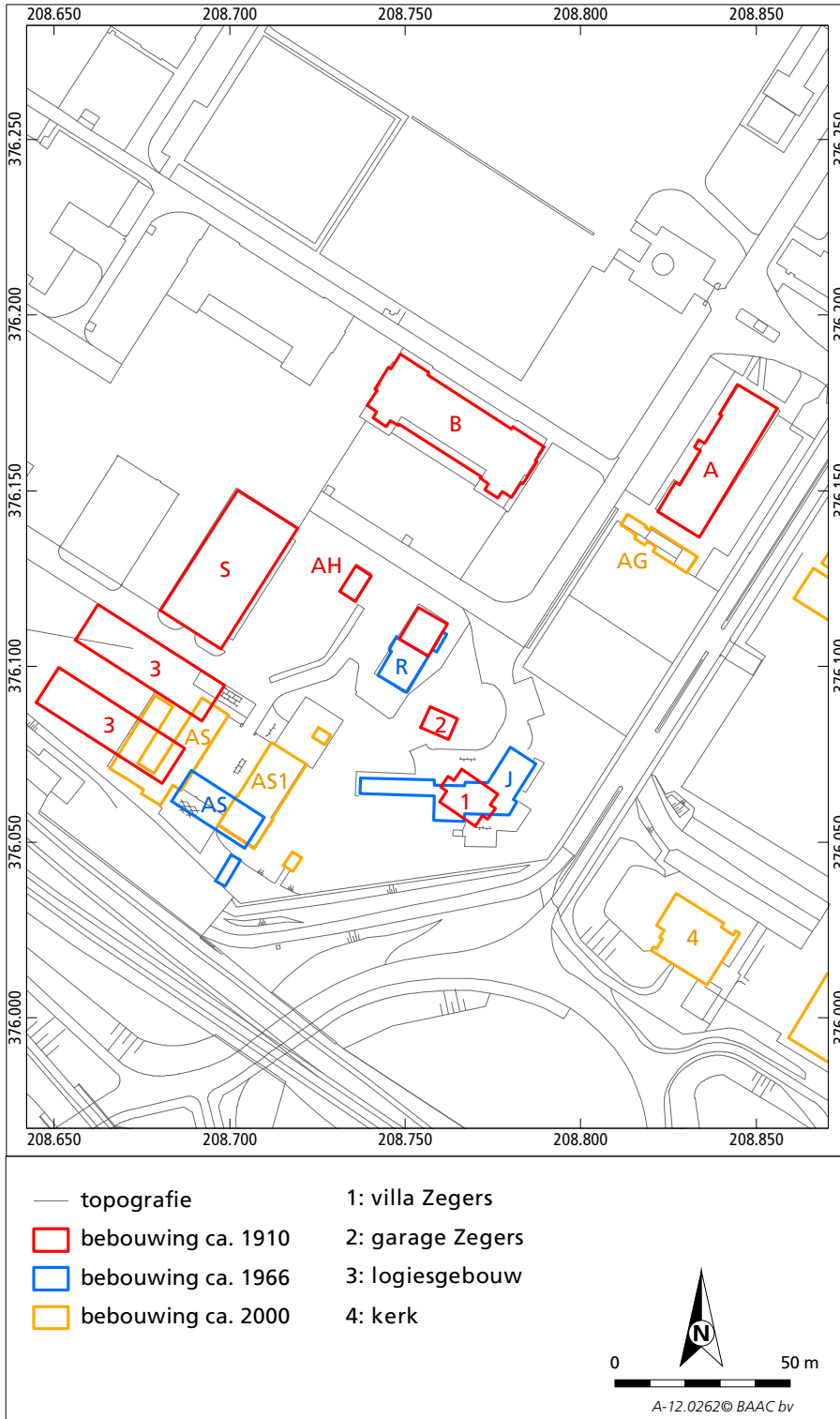
145 Finaly 1996, 94.

146 Westerhuis 1988, 24.

garnizoen voor Venlo een belangrijke bron van inkomsten was pogde het gemeentebestuur deze beslissing te beïnvloeden. De minister van Oorlog verbond twee voorwaarden aan het behouden van het garnizoen. Ten eerste dienden de militairen op de linker Maasoever gevestigd te worden, ten tweede mocht het Rijk er financieel niet op achteruitgaan. Een geschikte locatie voor de nieuw te bouwen kazerne was uiteraard het voormalige fortterrein. Het echtpaar Zegers-De Rijk was onder bepaalde voorwaarden wel bereid hun grond en villa te verkopen. Pas op 30 juni 1909 waren de onderhandelingen rond en werd het voormalige fortterrein met opstallen voor 55.000 gulden aan de gemeente Venlo verkocht. Deze ruilde de gekochte grond met het Rijk tegen de Minderbroederskazerne in de Venlose binnenstad. De ruil werd in 1910 door koningin Wilhelmina bekrachtigd. Op 30 september 1910 verleende het gemeentebestuur de bouwvergunning voor de nieuwe kazerne.

Afb. 4.10 Plattegrond uitgevoerde bouwplannen kazerne (Bosman et al. 2012).

Afb. 4.11 Plattegrond met daarop de nog bestaande en reeds verdwenen bebouwing van de kazerne.

De kazerne werd onder verantwoordelijkheid van majoor Makkink ontworpen volgens het *paviljoenstelsel*. Het belangrijkste kenmerk hiervan was dat de verschillende functies in afzonderlijke gebouwen waren onder gebracht. Zo waren er bijvoorbeeld vier legeringsgebouwen, een kantine, een wachtgebouw, een scherm- en gymnastiekgebouw en twee exercitieloodsen. De gebouwen stonden aan drie zijden van de centrale appelplaats, tevens exercitieterrein. De bouw van het complex duurde van 1910 tot 1913. De bouw kostte in zijn totaal bijna 750.000 gulden.¹⁴⁷ In november 1913 konden het tweede en derde bataljon van het 2^e Regiment Infanterie hun intrek in de kazerne nemen. Pas in 1934 kreeg de kazerne de naam Frederik Hendrikkazerne, vernoemd naar Frederik Hendrik van Oranje, bijgenaamd de *Stedendwinger*. Zoals eerder vermeld veroverde deze in 1632 de stad Venlo.

Het in dit rapport beschreven archeologisch onderzoek heeft betrekking op de zuidzijde van het kazerneterrein. Het betreft het terrein tussen de huidige loods S en het wachtgebouw (gebouw A). In 1913 bevonden zich op dit grondstuk villa Zegers, de bijbehorende garage, een privaatgebouw en een stal. Villa Zegers fungeerde in de kazernetijd als woning voor de Hoofdopzichter Fortificatiën, en was tevens kantoor voor de genie. Het bureau stelde niet veel voor en had een oppervlakte van 24 m². Op de eerste verdieping was een archieflokaal en op zolder vermoedelijk nog een bergplaats. De overige kamers van de villa, waaronder de 'pronkkamer' en een serre waren in gebruik bij de hoofdopzichter. De garage was in gebruik als bergplaats en werkplaats voor de genie. Al in 1918 vinden er aan de kazerne veranderingen plaats. Zo verrijzen er ten zuiden van loods S twee logiesgebouwen, die elk 144 manschappen konden herbergen. Ze bestonden uit twee vertrekken voor manschappen, een vertrek voor onderofficieren en een waslokaal. Later werden deze loodsen gebruikt voor de opslag van meubelen en geniemateriaal en als timmermanswerkplaats.¹⁴⁸ Vermoedelijk hebben deze gebouwen in de oorlog dienst gedaan als paardenstal en onderkomen voor Oost-Europese dwangarbeiders.¹⁴⁹ Mogelijk hebben hier na de oorlog SS-ers gevangenen gezeten en zijn vanuit deze barak diverse ontsnappingspogingen gedaan.¹⁵⁰ Het lijkt er op dat de logiesgebouwen vrij snel na de oorlog zijn afgebroken, op de topografische kaart uit 1954 staan ze nog wel aangegeven, maar vaak zijn deze topografische kaarten al eerder verkend en pas later uitgegeven.¹⁵¹ In een boek uit 1946 ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Venlose burgemeester mr. Berger staan de loodsen als verwoest aangeduid.¹⁵²

Villa Zegers loopt bij het opblazen van de Maasbruggen in mei 1940 al enige schade op.¹⁵³ De hoofdopzichter, de heer Ouwerkerk, verlaat op 18 juli 1940, waarschijnlijk als laatste Nederlandse militair, noodgedwongen het kazerneterrein.¹⁵⁴ Omdat Villa Zegers in de oorlog fungeerde als officierskantine lijkt de schade hersteld te zijn geweest. De Duitsers maken op een kaart uit 1942 gewag van de villa als "*wohnung*". De bombardementen in oktober en november 1944 richten meer schade aan. De schade aan de villa is aanzienlijk, voor het herstel wordt een bedrag beschikbaar gesteld van 35.000 gulden. In oktober 1948 wordt besloten de genie te verplaatsen naar Roermond. Hiermee vervalt de noodzaak tot herstel van de vier jaar aan weer en wind blootgestelde villa en wordt deze afgebroken. De garage bleef, hoewel beschadigd, voorlopig gehandhaafd. In 1956 verrees er op de locatie van de villa een officiersmess met

147 Westerhuis 1988, 35.

148 Westerhuis 1988, 36.

149 Westerhuis 1988, 20 en Schoenmaker 2006, 3.

150 Van Woensel 2004, 76-78.

151 <http://www.watwaswaar.nl>.

152 De Pater & Schoenmaker 2005, 547.

153 Denessen et al. 2008, 19.

154 Hij verhuist naar de Anthoniusstraat. Westerhuis 1988, 50.

Afb. 4.12 Villa Zegers aan de Garnizoenweg. Duidelijk is te zien dat de villa op een wat hoger deel ligt (bron onbekend).

logiesruimte (gebouw J). Dit gebouw was ten tijde van het onderzoek reeds gesloopt (nog wel aanwezig in juni 2011).¹⁵⁵

Het tussen loods S en gebouw A gelegen gebouw R is gebouwd rond 1913 en was bestemd voor het onderbrengen van acht officierspaarden, de stalwacht en het opbergen van paardentuig en hooi.¹⁵⁶ Op de door het verzet getekende kaart uit 1944 staat dit gebouw aangegeven als smederij.¹⁵⁷ In 1952 wordt het bestaande gebouw fors uitgebreid in zuidelijke richting. Het doet daarna dienst als bergplaats voor banden en gasmaskers.

In het uiterste zuiden van het terrein, ter hoogte van loods S en gebouw R verrijst in 1966 een geniebureau met werkplaatsen (gebouwen AS en AS1). Ook deze waren in juni 2011 nog aanwezig, maar reeds gesloopt ten tijde van het onderzoek.¹⁵⁸ Op de locatie van het geniegebouw waren in 1948 al een vijftal nissenhutten verzezen, welke als magazijn voor de genie dienden.¹⁵⁹ Deze zijn te zien op een luchtfoto uit de jaren '50, waarbij ook duidelijk is dat de logiesgebouwen dan al verdwenen zijn. Deze zouden anders deels met de nissenhutten samengevallen hebben. Op de topografische kaart uit 1958 en een kaart van de kazerne uit 1966 staan de nissenhutten afgebeeld.

Langs de zuidwestzijde van het terrein, evenwijdig aan de spoorlijn, verrijst in de jaren '50 een stormbaan. De uiterste zuidgrens ligt ter hoogte van loods S. Elementen van de stormbaan zijn nog in de jaren na het verlaten van de kazerne aanwezig.

Het feit dat Venlo vanaf 1867 geen vestingstad meer is, betekent dat de zogenaamde "verboden kringen" bebouwd konden worden. Deze kringen vielen uiteen in een kleine kring (tot 300 m buiten een geclassificeerd vestingwerk), een middelbare kring tot 600 m en een grote kring tot 1000 m.¹⁶⁰ Elke kring kende zijn eigen beperkingen en wetten ten aanzien van bebouwing en beplanting. In 1860 nam de regering Van Hall de spoorwegwet aan. Hiermee werd de basis gelegd voor de uitbreiding van het nationale spoorwegennet met circa 800 km. Al in september 1864 was men met de bouw van de spoorbrug begonnen, waarbij de Duitse fotopionier Julius Perger de waarschijnlijk oudste foto's van Venlo maakte.¹⁶¹ De brug werd op 25 mei 1865 in gebruik genomen. Hij is gebouwd ten behoeve van Staatslijn E, welke liep van Breda

155 <https://www.google.nl/maps/place/Venlo/@51.3710228,6.1601802,454m/data=!3m1!1e3!4m2!3m1!1s0x47c74536619b71eb:0xdcf87736e805618d>

156 Bosman et al. 2012, 50.

157 Schoemaker 2006, 3.

158 <https://www.google.nl/maps/place/Venlo/@51.3710228,6.1601802,454m/data=!3m1!1e3!4m2!3m1!1s0x47c74536619b71eb:0xdcf87736e805618d>

160 Van Heur 2011, 16.

160 Volgens de Kringenwet van 1853.

161 Willems & Steketee 2003, 62.

162 <http://www.fotografie.nl/nieuws/65623/julius-perger-fotografeert-maasbrug>

naar Maastricht.¹⁶³ Het deel tussen Eindhoven en Venlo werd op 1 oktober 1866 geopend. Opmerkelijk is dat de bouw van de spoorlijn plaatsvond terwijl het fort nog officieel in functie was. Het glacis moest hierdoor worden aangepast. Een voordeel van de ligging dicht bij het fort was dat de spoorlijn eenvoudig te verdedigen was. In 1886 kwam er een tweede brug bij.¹⁶⁴ Deze kwam op dezelfde pijlers te rusten, die speciaal hiervoor extra breed waren uitgevoerd. De nieuwe brug werd spoorbrug, de oude werd verkeersbrug. Er verrees tevens een tolhuisje waar passanten tolgeld moesten betalen.

4.5 Brugstraat

Zoals eerder aangegeven betekende het opheffen van de vestingstatus van Venlo dat er nu eindelijk gebouwd kon worden in de voormalige verboden kringen. Zo ontstonden er plannen om een rij huizen te bouwen aan de Brugstraat, tussen de hoek Brugstraat/Horsterweg en de Maasbrug. Dit grondstuk behoorde tot de gemeente Maasbree en was aan drie zijden omsloten door het grondgebied van Venlo. Deze situatie bleef lang bestaan, pas in oktober 1940 werd een groot deel van de gemeente Maasbree bij Venlo ingelijfd. Op een kaart gemaakt ten behoeve van de *“door den Staat te verkoopen Vestinggronden en Spoorwegoverhoeken der gemeenten Venlo en Maasbree”* uit circa 1870 staat de grond aan de latere Brugstraat al aangegeven onder de kadastrale nummers 3464 en 3465.¹⁶⁵ De eigenaar is dan Gerardus Joannes de Rijk, de grootvader van mevrouw Zegers-De Rijk. Dit grondstuk is rond 1910 in acht percelen onderverdeeld, de bouwtekening van het eerste pand, het latere café Simons, werd op 4 januari 1911 goedgekeurd. Dit op de hoek Brugstraat/Horsterweg gelegen pand is gebouwd als café en woonhuis, eigenaar was de heer Van Boekholt. Op de bouwtekening is op de gevel van het café te lezen “café restaurant en stoomtramhalte”. Dit laatste hangt samen met het feit dat op korte afstand voor het café de tramlijn Venlo-Maasbree-Helden zou komen te lopen. In 1909 werd de Stoomtramweg-Maatschappij Venlo-Maasbree-Helden (VMH) opgericht. Op 26 maart 1912 werd het ruim 20 km lange tracé geopend.¹⁶⁶ Al vanaf het begin leed de lijn verlies, zodat het in 1923 tot een overname kwam door de Limburgse Tramweg Maatschappij (LTM). Ook deze maatschappij kon de lijn niet winstgevend maken en verkocht deze in 1929 aan de Maas-Buurtspoorweg (MBS). In de jaren '30 kreeg de tram ernstige concurrentie van de bus, zodat de MBS besloot om ook zelf een buslijn te openen en de tramdiensten terug te schroeven. Het in mei 1940 opblazen van de Maasbruggen zorgde voor een onderbreking van de dienstregeling, deze werd pas eind 1941 hervat. Beschadigingen aan het spoor en herhaalde luchtaanvallen zorgden er voor dat begin september 1944 de dienstregeling voorgoed werd stilgelegd. Na de oorlog werden de rails opgebroken, het materiaal van de tramlijn werd verkocht aan enkele trammaatschappijen in het westen van het land.¹⁶⁷

163 <http://www.martijnvanvulpen.nl/web/index.php/spoorgeschiedenis/staatder-nederlanden/77-1e-staatsaanleg/165-staatslijn-e-breda-venlo-maastricht>

164 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=120&miadt=1700&milang=nl&mizk_alle=venlo%201886%20brug&miview=ldt

165 Archief Menno van Coehoorn, kadastrale kaart 1872.

166 Kessels 2003, 28.

167 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=1700&micode=LEM&milang=nl&mizk_alle=tram%20helden&miview=inv2

Afb. 4.13 Aanzicht Brugstraat in de jaren '20, met rechts de Maasbruggen (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 60.1).

4.5.1 Café Simons

De tramlijn maakte ter hoogte van de Maasbreese percelen een bocht. Hierdoor werd er zijwaartse druk op de bodem uitgeoefend. Ter bescherming van de nieuw te bouwen huizen was in de ondergrond, ter hoogte van de rooilijn, een zware steunmuur aangebracht. De voorgevels van de huizen werden op deze muur gebouwd. Het huis op de hoek van de Horsterweg en de Brugstraat was een statig gebouw, met een souterrain, parterre, etage en mansardes. Aangezien de Brugstraat op een verhoging lag was de ingang van het pand aan de straatkant ter hoogte van de parterre, terwijl aan de achterzijde de ingang ter hoogte van de kelder lag. Dit geldt voor alle panden aan de Brugstraat. De voorgevel van dit pand was breder dan de achtergevel, de hoek tussen de

Horsterweg en de Brugstraat was kennelijk niet haaks. De breedte van de gevel was 8.50 m, de lengte van de bebouwing lijkt circa 22 m.

Afb. 4.14 Café Simons op de hoek van de Horsterweg en de Brugstraat (Gommans 1995).

De gevel van het pand vertoont enkele kenmerken van de Jugendstil of Art Nouveau. Deze stijl had in Nederland zijn hoogtepunt tussen 1895 en 1915.¹⁶⁸ Een belangrijk kenmerk is het gebruik van gestileerde vormen, teruggaand op plantaardige motieven. In de meer geometrische variant zijn hoefijzervormen, parabool- en cirkelvormige motieven belangrijk. De gevels werden voorzien van loggia's, erkers en torentjes. De vormgeving werd in belangrijke mate bepaald door een combinatie

¹⁶⁸ Stenvert et al. 2002, 27-28.

van vakmanschap en nieuwe bouwmaterialen, zoals (siersmeed)ijzer. Nieuwe dakpanvormen, zoals de kruispannen en Tuiles-du-Nord worden steeds vaker toegepast. De komst van de strengpers verdrong de handvormsteen. Omdat de baksteen niet meer met zand bestrooid hoefde te worden kon de steen gladder worden. Dit leidde tot zogenaamde *verblendstenen*, een baksteen met perforaties en scherpe randen.¹⁶⁹ Verblendstenen zijn soms verglaasd door middel van een laagje metaalglazuur en dienen dan als siersteen voor zowel binnen als buiten. Jugenstil werd vaak toegepast bij winkelpanden. Juist in de bloeiperiode verplaatste de handel zich van de markt naar de winkel, wat leidde tot nieuwe soorten winkels, zoals slagerijen, bakkerijen en groentewinkels.¹⁷⁰ Het hoekpand is een aantal malen van eigenaar/uitbater en naam gewisseld. Onderzoek in het Gemeentearchief Venlo en het digitale archief van de Koninklijke Bibliotheek levert een schat aan gegevens op over dit pand en de aangrenzende panden.¹⁷¹

Was het opschrift op de bouwtekening van het hoekhuis uit januari 1911 nog "café restaurant en stoomtramhalte", op een foto die waarschijnlijk enkele jaren na de opening gemaakt is (gezien de uitrusting van de poserende militairen) luidt het opschrift *café-restaurant "St. Michel"*. Eigenaar was op dat moment de heer M. Boekholt (metselaar en aannemer). Later, in 1919, gaat het pand over in handen van mevrouw J.C. van der Heijden, caféhoudster. Een wat latere foto, waarschijnlijk eind twintiger jaren gemaakt, laat de hoek van hetzelfde pand zien. Boven de levensgrote muurschildering van Ranja-CP staat de naam "Restaurant Pigmans".

Afb. 4.15 Aanzicht van de zijgevel van restaurant Pigmans, eind jaren '20 (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 3_878).

169 <http://www.joostdevree.nl/shtmls/verblendsteen.shtml>
 170 Blijdenstijn & Stenvert 2000, 109.
 171 <http://www.delpher.nl>

De heer Pigmans was in ieder geval al in 1922 de uitbater van het café, na zijn dood in 1923 zet zijn weduwe de zaak voort.¹⁷² In 1930 wordt de zaak overgedaan aan de heer Wagemans, die de naam veranderd in "Café Maasbrug". Op 4 april 1932 breekt er brand uit in de kelder van het pand. De bewoners, het gezin Wagemans en het gezin Grummels, in het totaal 13 personen, konden zich nog op tijd in veiligheid brengen. Volgens een enkel krantenbericht woonde er ook nog het gezin van J. Vaessen.¹⁷³ De oorzaak van de brand was onbekend, maar buurbewoners gaan er van uit dat de café-eigenaar zelf de brand in zijn slechtlopende zaak gesticht heeft.¹⁷⁴ De inboedel gaat totaal verloren, maar de bewoners waren wel verzekerd. Sergeant-majoor Grummels woont met zijn gezin tijdelijk bij kapper Simais in, de heer Wagemans verdwijnt naar Cuijk, waar hij op 13 augustus een vergunning krijgt om een huis te bouwen.¹⁷⁵

Afb. 4.16 Bericht van de brand in De Sumatra Post van 30 januari 1921 (<http://www.delpher.nl>).

In dat jaar neemt Piet Simons (alias Piet Symons/Sijmons of Piet van Bröker keup/Brooker-Kuëb/Brooker Kuëp) het café annex restaurant over, dat hij uitbaat tot in 1944 toe. De bijnaam "Brooker" verwijst naar een toponiem of boerderij in Hout-Blerick.¹⁷⁶ De naam van het pand is dan "Café Simons". Over de aanwezigheid van eventuele verenigingen die van het café gebruik maken is weinig bekend. Wel is het duidelijk dat er doorlopend mensen boven of achter het café wonen. Zo wonen er in 1925 W.J. Hes, koopman en H. v.d. Kronenberg, cantinehouder.¹⁷⁷ In de oorlog woont er het gezin Van der Spek/ Van Griethuysen. Opvallend is dat diverse malen het huisnummer is veranderd, net als in de rest van de straat. Dit heeft te maken met het feit dat verschillende panden na hun bouw zijn gesplitst en de gemeente Venlo in 1940 een deel van Blerick geannexeerd heeft. Daardoor vielen de beide Brugstraten aan weerszijde van de Maasbruggen binnen dezelfde gemeente. Zodoende is in oktober 1941 de straatnaam aan de Blerickse zijde veranderd naar Frederik Hendrikstraat. Tevens veranderde de richting van huisnummering. Gedurende de oorlog gebruiken de diverse bewoners de diverse straatnamen en huisnummers soms door elkaar. Het hoekhuis startte als Brugstraat nummer 1, omvatte in 1941 ook

172 <http://www.pondes.nl/detail/inddetail%20ENG.php?inum=10153792>

173 Nieuwe Tilburgsche Courant 05-01-32.

174 Mondelinge mededeling L. Simais 27 juni 2013, Venlo.

175 http://www.bhic.nl/integrated?mivast=235&mizig=194&miadt=235&milang=nl&mizk_alle=wagemans%20cuijk&miview=tbl

176 <http://genwiki.nl/limburg/index.php?title=Blerick>

177 N.N. 1925.

Brugstraat 2 en heette in 1942 in ieder geval Frederik Hendrikstraat 10.¹⁷⁸ Op een foto uit mei 1940 is te zien dat de muurschildering van C.P. Ranja niet meer aanwezig is, de plaats is ingenomen door "*Groningen Verzekering*".¹⁷⁹ Het verdwijnen van het hoekpand hangt nauw samen met het verdwijnen van de totale rij huizen, met uitzondering van het meest oostelijke pand, het Protestant Militair Tehuis. De hele rij huizen wordt op 8 oktober 1944 door de Duitsers opgeblazen, om zo vanuit Venlo een vrij schootsveld te krijgen. Het dagboek van T. Noldus vermeldt voor begin oktober: "*Tevens vertelde men mij, dat de woningen gelegen aan de Brugstraat en aan het begin van de Antoniuslaan, vandaag nog opgeblazen moesten worden. Waar de bewoners zo vlug een onderdak vinden?*"¹⁸⁰ Een andere getuige, B. Schurink, vermeldt op 8 oktober: "*Tegen 9 uur herhaalde explosies naar de kant van Blerick, wat wordt daar opgeblazen? We weten het niet.*"¹⁸¹ Het dagboek van de heer F. Verstraeten vermeldt op zondag 8 oktober: "*Enige ontploffingen in Blerick*".¹⁸² Op luchtfoto's is te zien dat de huizen aan de Brugstraat al voor het eerste bombardement van 13 oktober 1944 met de grond gelijk zijn gemaakt.¹⁸³ De Duitsers zijn de Geallieerden net te vlug af geweest. Indien de huizen niet vooraf waren opgeblazen waren er in Venlo mogelijk heel wat meer burger-slachtoffers te betreuren geweest.

Het grondstuk waarop café Simons stond wordt enkele jaren na de oorlog door de gemeente Venlo van de weduwe Simons-Porps aangekocht. Piet van Brooker Kuëp is namelijk al overleden op 19 december 1946.¹⁸⁴

Panden Margraf/Ewalds

De twee volgende panden van de rij zijn tegelijkertijd opgetrokken. De historie van de panden vertoont evenwel verschillen. De bouwtekening uit juli 1911 (goedgekeurd 16 augustus 1911) heeft de volgende titel: "*Project tot het bouwen van een winkelhuis v/d firma M.F. Goossens en van een Café voor den heer J. Wolters te Venlo.*"¹⁸⁵ De bekende, in 1861 in Roermond geboren, Pierre Rassaerts is de architect. Deze architect heeft in Venlo en de rest van Limburg diverse grote bouwwerken op zijn naam staan, zoals het in 1902 te Venlo opgerichte Metropole-complex, Villa Flora (1901) en Villa Maria in Tegelen (1894). Kenmerkend is meestal een eclectische bouwstijl met Jugendstil/Art Nouveau-elementen.¹⁸⁶ Hoewel de bouwtekening in 1944 ernstig van het bombardement op het gemeentehuis te lijden heeft gehad (waterschade), is duidelijk dat er ook hier sprake is van grote, rijk versierde panden. De huizen hebben een souterrain, parterre, etage en mansardes. De beide voorgevels bezitten allerlei sierlijke elementen zoals smeedijzeren balkonnetjes en natuurstenen dakbekroningen. Opvallend is echter wel dat beide panden er totaal verschillend uit zien. Mogelijk hebben de toekomstige eigenaren hun wensen kenbaar gemaakt, mogelijk is er zelfs rekening gehouden met het uiterlijk van het buurpand.

4.5.2 Café Margraf

Het linker pand, het latere café Margraf, is in eerste instantie als winkelpand gebruikt. Tot 1925 was er een winkel in koloniale waren gevestigd, eigendom van N.V. Elektrische Koffiebranderijen "De Adelaar", voorheen Firma M.F. Goossens. Er waren in Venlo meerdere filialen aanwezig van deze firma. Het begrip koloniale waren stamt al uit de 18^e eeuw en wijst op handel in

178 Nieuwe Venlosche Courant 11-07-42.

179 <http://www.obras-del-alma.com/Rivier-kazematten-Venlo.html>

180 http://www.geheugenvan-nederland.nl/?zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Agvn%3AEVDO01%3AGAV01_KBN01200009%26count%3D116

181 http://www.geheugenvan-nederland.nl/?zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Agvn%3AEVDO01%3ANIOD08_244-419%26count%3D74

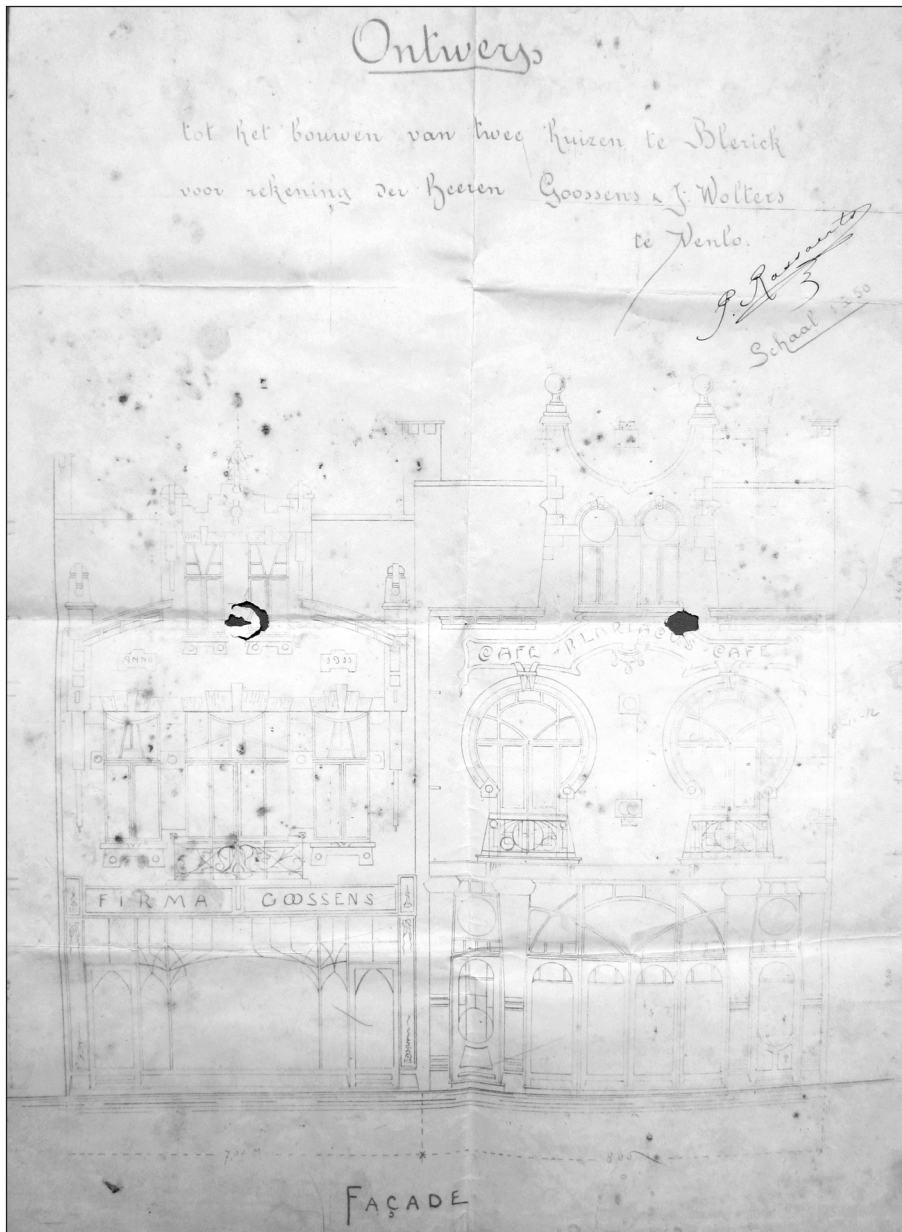
182 http://www.geheugenvan-nederland.nl/?zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Agvn%3AEVDO01%3AGVA01_KBN012000016%26count%3D114

183 Keulards 1984, 32-33.

184 <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/256265892/srcid/35891222/oid/36>

185 Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 135 2.2.05 77.

186 Stenvert et al. 2003, 27, 390-391.

Afb. 4.17 Bouwtekening café Margraf en Ewalds, ontwerp P. Rassaerts (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 135 2.2.05 77).

Afb. 4.18 Reclame voor de firma De Adelaar in het Limburgsch Dagblad 03-04-1920 (<http://www.delpher.nl>).

producten uit de toenmalige koloniën. Het betrof voornamelijk voedings- en genotsmiddelen, zoals koffie, thee, cacao, tabak, specerijen en palmolie.¹⁸⁷ Soms werd het assortiment verbreed tot textiel of kruidenierswaren. Een goed voorbeeld van een dergelijke firma is de rond dezelfde tijd opgerichte EDAG.¹⁸⁸ N.V. De Adelaar was geen kleine firma en gaf zelfs aandelen uit ter grootte van 100 en 500 gulden. Het firmakapitaal bedroeg circa 100.000 gulden.¹⁸⁹ Grote advertenties in regionale kranten laten zien dat de firma zelfs een vestiging in Rotterdam had. Toch werd in 1928 het faillissement uitgesproken.¹⁹⁰

Het pand aan de Brugstraat werd al in 1925 aan de heer A. Penninx verkocht, die er een café wilde vestigen. De in het pand wonende J. Jacobs, winkelier, zal tegen die tijd al wel vertrokken zijn.¹⁹¹ In de Limburger Koerier van 4 december 1925 valt te lezen dat de heer Penninx een drankvergunning geweigerd wordt.¹⁹² In 1928 duikt deze naam weer op. In het telefoonboek staat onder nummer 866: *Penninx, M.A. Café-Rest., Brugstr., Blerick*, terwijl op 1 januari 1929 M.A. Pennings-Gubbels, Café-Restaurant de Beurs aan clientèle, familie, vrienden en bekenden een zalig nieuwjaar wenst.¹⁹³ Na de dood van de heer Penninx in 1931 zet zijn vrouw de zaak voort. Uit de gemeentelijke archieven blijkt dat in 1929 het gebouw eigendom wordt van de heer Neuhau, die het waarschijnlijk in 1932 weer terug verkoopt aan de weduwe Penninx, mogelijk het resultaat van de erfenis van haar overleden man. In de loop van 1929 doet de weduwe Penninx het uitbaten van het café over aan P. Simons, die enkele jaren later in het buurpand een eigen café zal beginnen. Uit de periode dat hij het café runde zijn een paar interieurfoto's bekend. Hierop is te zien dat het biljard een centrale plaats innam en dat het interieur zeer rijk versierd was, met veel houten accenten.

Afb. 4.19 Interieurfoto van café Margraf ten tijde dat P. Simons het café runde (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 1499.1).

Na zijn vertrek in 1932 neemt de weduwe Penninx het roer weer in eigen handen. Dit duurt echter niet lang. Op 1 januari 1935 wenst H. Schreurs, Café "De Beurs", Brugstraat 3 te Blerick de mensen een gelukkig nieuwjaar.¹⁹⁴ In sommige advertenties staat achter de naam "De Beurs" nog een tijdje "v/h. Wed. Penninx". In 1940 is voorgenoemde weduwe nog steeds eigenaar van het pand, maar gaat de uitbating tussen januari en mei over in handen van Peter

187 http://nl.wikipedia.org/wiki/Koloniale_waren

188 Niepoth 1991.

189 <http://www.collectweb.nl/item/10160/69>

190 Algemeen Handelsblad 12-01-1928.

191 N.N. 1925.

192 <http://www.delpher.nl>

193 Limburger Koerier 31-12-1928.

194 Limburger Koerier 31-12-1934.

Paul Margraf, die het café waarschijnlijk tot het eind blijft uitbaten.¹⁹⁵ Opvallend is dat in het Venlo's archief documenten voorhanden zijn over de aankoop van de panden van A.M. Penninx-Gubbels aan de Frederik Hendrikstraat en de Havenstraat ter realisering van het wederopbouwplan Venlo-binnenstad. Het kadastrummer K 5528 slaat op café De Beurs, waar dan (1947-1953) al geen sprake meer is van een pand.¹⁹⁶

Ook dit pand verwisselde enige malen van adres (Brugstraat 3, Frederik Hendrikstraat 3 en Frederik Hendrikstraat 9) en van inwoners. Van de huurders is bekend dat er in 1932 de pasgehuwden Pegel/Caron wonen.¹⁹⁷ In 1933 is het onderhuis te huur gezet. Waarschijnlijk wordt hiermee het souterrain bedoeld. In 1943 woont het echtpaar Böhmers-Francken in het pand, op huisnummer 8.¹⁹⁸

4.5.3 Café Ewalds

Zoals eerder vermeld stamt ook dit pand van Pierre Rassaerts uit 1911. In tegenstelling tot het buurpand is dit pand direct als café gebruikt. De opdrachtgever was J.R.J.L. Wolters-Corten, bierbrouwer. Mede-eigenaar was A.T.J. Steegh (bankier). Opvallend aan het pand is de guirlande aan de voorgevel, waar volgens de bouwtekening het woord "*Blariacus*" in moet komen te staan.¹⁹⁹ Een foto uit de begintijd laat zien dat er in werkelijkheid "*Blariacuskeller*" op is komen te staan, foto's uit 1940 geven aan dat de tekst veranderd is naar "*Blariacuskelder*". Wat verder opvalt is de dakbekroning, die op tekening uit twee bollen bestaat, maar volgens de foto's in werkelijkheid twee vogels, zo te zien valken, toont.

Afb. 4.20 Aanzicht van café en paviljoen Ewalds in de jaren '30 (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 6721.3).

Als het klopt dat de oudste foto in het Gemeentearchief Venlo van het café-restaurant uit 1912 stamt, dan is de eerste uitbater de heer Bert Ewalds. Deze sterft op 23 november 1918, waarna zijn vrouw het café verder uitbaat. Ze doet dit waarschijnlijk zeer succesvol, want in 1928 koopt ze het pand. Is er in 1924 nog sprake van "*koffiehuize Blariacuskeller*", in 1927 is er al sprake van een

195 <http://dagboektitven.blogspot.nl/2014/07/brugstraat-in-blerick.html>

196 Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie Venlo Onderdeel Grondtransacties 1935-1983, inv.nr. 2084.

197 Limburger Koerier 11-08-32.

198 Nieuwe Venlosche Courant 20-03-43.

199 Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 135 2.2.05 77.

Hotel-Café-Restaurant.²⁰⁰ Eind 1931 is er voor het eerst sprake van feestzaal "*Paviljoen Ewalds*", abusievelijk vermeld als liggende aan de Maasbrugstraat.²⁰¹ In 1936 wordt er, in verband met de Blerickse kermis, geadverteerd met het "*vergroote paviljoen*".²⁰² Op foto's is te zien dat naast het café een lage aanbouw staat, die voor de oorlog inderdaad de naam "*paviljoen Ewalds*" draagt. Op foto's uit mei 1940 is te zien dat de naam veranderd is in "*paviljoen Ewalds feest en vergaderzaal*".²⁰³ Uit de diverse advertenties wordt duidelijk dat zowel het café als het paviljoen een geliefde gelegenheid zijn voor verenigingen en manifestaties. Zo houdt de ANWB lezingen en filmvoorstellingen in het paviljoen,²⁰⁴ houdt dansclub "De Sprinkhanen" er hun slotavond,²⁰⁵ is er de feestavond van R.K. politiebond St. Michaël,²⁰⁶ starten er de wedstrijden van wielervedclub "De Valk"²⁰⁷ en vinden er motorrijwieltentoonstellingen plaats.²⁰⁸ Op 23 november 1933 vindt er een lezing van de plaatselijke afdeling van de NSB plaats, met als resultaat dat verscheidene nieuwe leden zich opgeven.²⁰⁹ In de achterzaal van het café vergaderde de Onderofficiersvereniging "Ons Belang".²¹⁰ Daarnaast zullen ook andere verenigingen van deze ruimte gebruik gemaakt hebben. Volgens Derix zijn er vanaf eind 1940 tot circa april 1941 arbeiders in de zaal ingekwartierd geweest. Deze waren werkzaam bij de aanleg van het vliegveld Venlo.²¹¹ Op 14 september 1943 overlijdt weduwe Ewalds. De zaak gaat waarschijnlijk over naar W.J.J. Ewalds. Bij de bevrijding van Blerick op 3 december 1944 raakt hij zo zwaargewond dat hij op 9 december in Eindhoven overlijdt.²¹²

Ook dit pand heeft diverse malen een adreswijziging ondergaan. Tot 1930 was het Brugstraat 4, daarna 5 en 6. Na een tijdje Frederik Hendrikstraat 5 geweest te zijn werd het in 1942 nummer 7 (en mogelijk ook 6). Het paviljoen lijkt nooit een eigen huisnummer gehad te hebben. Hoewel in 1930 en 1933 het bovenhuis te huur was, weten we weinig over eventuele huurders. In 1917 woont er K. (Karel) J. Stappers, (handels)reiziger van beroep.²¹³ In 1932 woont er T.J.P. Peeters, chauffeur, terwijl er in 1937 sprake is van de terrazzo-werker F.G.L. Willemsen en zijn vrouw, J.A. Bergmans.²¹⁴ In juni 1942 woont er het gezin Steegers-Heesen.²¹⁵ Tevens zoekt in 1942 H. Schoenmaekers, onder vermelding van Brugstraat 5 te Blerick, kappersleerlingen. Of hij in het pand een kapperszaak had is onwaarschijnlijk.²¹⁶ In 1943 is er sprake van het gezin Lamberts-Wolbertus.²¹⁷

Ook dit pand gaat, samen met het paviljoen, in oktober 1944 ten gronde. In 1947 wil de gemeente de grond aankopen ten behoeve van de wederopbouw. Eigenaar is dan nog steeds de familie Ewalds, in de persoon van M.H.J. Ewalds.²¹⁸ Dit is vermoedelijk geen zoon van Bert Ewalds, maar eerder een broer of neef.

200 Limburger Koerier, 14-03-1924, 01-01-1927.

201 Limburger Koerier, 28-11-1931.

202 Limburger Koerier, 30-05-1936.

203 Zie afbeelding 7.56.

204 Limburger Koerier 10-10-1938.

205 Nieuwe Venlosche Courant 12-02-1942.

206 Limburger Koerier 13-01-1938.

207 Limburger Koerier 14-07-1921.

208 Limburger Koerier 27-04-1935.

209 Volk en Vaderland 02-12-1933.

210 Limburger Koerier 31-06-1935.

211 Derix 1990.

212 <http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=70>

213 N.N. 1917.

214 Limburger Koerier 10-08-1937.

215 Nieuwe Venlosche Courant 05-06-1942.

216 Nieuwe Venlosche Courant 05-02-1942.

217 Nieuwe Venlosche Courant 15-03-1943.

218 Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie Venlo Onderdeel Grondtransacties 1935-1983, inv.nr. 2286.

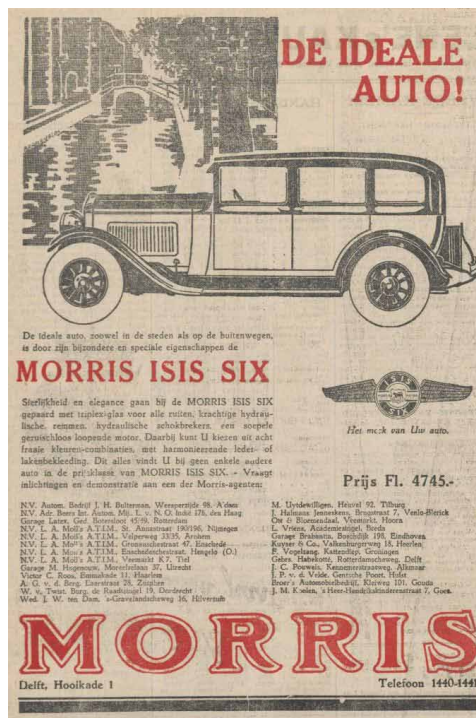
219 Limburger Koerier 01-04-1937.

4.5.4 Garage Halmans

Tussen paviljoen Ewalds en het volgende pand, garage Halmans, zit een doorgang. In eerste instantie zal het de bedoeling zijn geweest ook hier een pand te bouwen, maar dat is niet gebeurd. Eigenaar was in 1918 de heer A.H.J. Versteeg, in 1923 werd T.J.W. Biard (korporaal-schoenmaker) eigenaar van de grond. Hij was in 1937 nog in dienst als Meester-Schoenmaker in het Venlose garnizoen en heeft nooit een pand op zijn grond gebouwd.²¹⁹

Direct ten oosten van de doorgang is wel een pand gebouwd. Vanwege de gedeeltelijke vernietiging van het gemeente-archief in 1944 is het niet duidelijk

op welk moment dit pand, garage Halmans, is gebouwd. De voorgevel van het pand vertoont evenwel duidelijke Jugendstil/Art Nouveau-kenmerken. Daarnaast is er in 1918 in kadaster sprake van een bouwterrein, in 1919 van een werkplaats met bovenwoning. Eigenaar is dan de heer J.R. Breidenbach. Op 26 maart 1920 wordt zijn inboedel openbaar verkocht.²²⁰ In de loop van 1920 wordt het pand eigendom van de N.V. Verzekeringsbank "De Maas". Rond deze tijd is er sprake van "slooping". Hiermee kan ook een grootschalige verbouwing bedoeld zijn. Wegens het ontbreken van bouwtekeningen valt dit niet meer te achterhalen. Op 2 april 1921 wordt in de kranten melding gemaakt van een grote brand aan de Maasbrug.²²¹ De vermicellifabriek van de heer J. Halmans-Jenneskens wordt verwoest, de bewoners van de bovenverdieping kunnen zich met moeite redden, de belendende percelen bleven gespaard. De heer Halmans had eerder een banket- en beschuitbakkerij aan de Steenstraat in Venlo.¹⁶² Na de brand verschijnt in 1923 in Nederlandsch-Indië een advertentie voor de "Moderne Suikerwerkinstallatie Hansella", waarbij de heer Halmans vertegenwoordiger is voor Nederland en Koloniën, België en Amerika. In 1929 is zijn officiële beroep nog steeds banketbakker. In het jaar daarna verschijnen in de landelijke en regionale dagbladen advertenties voor auto's van het merk Morris, waarbij in de lijst van Morris-agenten ook de naam Halmans-Jenneskens, adres Brugstraat 7 Venlo-Blerick, opduikt. Ook in jaren daarna worden dergelijk advertenties geplaatst.²²³

Afb. 4.21 Reclame in het Algemeen Handelsblad van 13-05-1930 van de diverse Morris-dealers.

Foto's van de Brugstraat van voor en tijdens het begin van de oorlog laten zien dat op de linker zijgevel van het pand een grote schildering met de tekst "Morris luxe en bedrijfswagens" aanwezig is.²²⁴ Tot in de jaren '40 duiken er garage-gerelateerde advertenties op. Zo wordt er reclame gemaakt voor persgas (1942), een aandrijfriem gezocht (1942) en worden er monteurs of garage-

- 220 Limburger Koerier 26-03-1920.
- 221 Limburgsch Dagblad 02-04-1921.
- 222 N.N. 1915.
- 223 Onder andere: Algemeen Handelsblad 13-05-1930.
- 224 Zie afbeelding 4.13.

knechten gezocht (1943).²²⁵ Voor de deur verschijnt op een gegeven moment een benzinepomp, met het logo van Esso.

Mogelijk is in 1940 de zaak overgegaan in handen van zijn zoon Hein, J. Halmans overlijdt namelijk op 20 september 1941 op 70 jarige leeftijd. In 1944 ondergaat garage Halmans hetzelfde lot als de rest van de straat. In 1950 adverteert garage Halmans nog steeds voor Morris, maar dan vanuit de Spoorstraat.¹⁶⁵

Ook van garage Halmans wisselt de straatnaam en huisnummering. Tot circa 1930 is er sprake van Brugstraat 7, daarna van 9. In de oorlog heet het pand Frederik Hendrikstraat 3. Eventuele huurders zijn niet bekend.

4.5.5 Kapper Simais

Het volgende pand in de rij is het pand van kapper Simais. Op foto's is te zien dat dit pand een stuk soberder was dan de vorige panden. Uitbundige versiering ontbreekt, op het spaarzaam gebruik van gekleurde bakstenen na. Een duidelijke stijl ontbreekt, het is een wat eclectisch gebouw. Behalve de bouwtekening ontbreekt ook informatie over de vroege eigenaars/gebruikers van het pand. In 1915 lijkt het pand eigendom te zijn van de heer Groeneveld (hij overlijdt op 25 augustus van dat jaar). Aan de hand van een foto van coiffeur Manders wordt duidelijk dat deze al voor 1918 een kapperszaak in het pand had.²²⁷ Zijn vader woonde in ieder geval in 1917 al op het adres Brugstraat 10.²²⁸

Afb. 4.22 Gezicht op het pand van Simais, ten tijde van kapper Manders, voor dat garage Halmans was gebouwd (Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 1347.4).

225 Nieuwe Venlosche Courant, 05-05-1942, 26-02-1942 en 18-05-1943.

226 De Telegraaf 04-05-1950.

227 Gemeentearchief Venlo, inv.nr. 1347.4.

228 N.N.1917.

229 N.N. 1925.

230 Mondelinge mededeling L. Simais 27 juni 2013, Venlo.

Op deze foto is te zien dat garage Halmans nog niet gebouwd was. In het adresboek van de gemeente uit 1925 staat W.L.A. Manders keurig als coiffeur vermeld.¹⁶⁷ In 1927 gaat de kapperszaak over in handen van J. Simais.¹⁶⁸ Het verhaal gaat dat kapper Manders meer belangstelling had voor het leggen van

een kaartje dan voor zijn klanten. Kapper Simais had bovendien het voordeel dat vrij snel na de overname de bestaande Dienstplichtwet werd aangepast, waardoor militairen langer in dienst moesten en de klandizie uit de nabijgelegen kazerne toenam. Het gezin Simais woonde in het souterrain, de kapperszaak bevond zich op de begane grond. Op de bovenverdieping woonde juffrouw E. Coenegracht, een zus van de burgemeester van de gemeente Maasbree, waar Blerick deel van uit maakte tot 1940. Deze juffrouw Coenegracht woonde waarschijnlijk al vanaf de bouw van het pand op de bovenverdieping, haar broer was immers eigenaar van een gedeelte van de grond waar de rij huizen op gebouwd was.

In 1939 is M.M.H. Beekman (de weduwe Groeneveld) eigenaar van het pand. Op 10 mei 1940 breekt voor ons land de Tweede Wereldoorlog uit en worden de Maasbruggen opgeblazen. Diverse panden in de omgeving lopen zware schade op, zo ook de kapperszaak van Simais. Het lag eigenlijk in de bedoeling van de kapper om na herstel van het (gehuurde) pand de kapperszaak weer op die locatie te openen, maar het toeval wilde dat hij in de kern van Blerick tegen een faillissementsverkoop aanliep.²³¹ De kans om in een eigen pand een zaak te vestigen heeft hij aangegrepen, met als gevolg dat deze kapperszaak er nu nog zit (ondertussen runt zijn kleindochter de zaak).

Afb. 4.23 Beeld van de oorlogsschade aan het pand van kapper Simais en het Militair Tehuis in mei 1940 (foto via M. Hogenhuis, Venlo).

Het oude pand wordt in de oorlog in ieder geval hersteld en benut door houthandel Kemps. In 1944 wordt het pand opgeblazen. Net als in de rest van de straat is het adres enige malen gewijzigd. Tot 1930 is er sprake van Brugstraat 8 en 9, daarna van 10 en 11. In de oorlog is er sprake van Frederik Hendrikstraat 11, later van huisnummer 1. Naast de genoemde juffrouw Coenegracht (overleden 7 maart 1948) woonden er in 1925 de al eerder genoemde W.L.A. Manders, J.M. Manders (kantoorbediende, vader van de kapper) en J.A. Manders (bankwerker, broer van de kapper).²³² Vermoedelijk woonden in het pand ook een deel van de overige familieleden van de kapper, alsmede zijn schoonzus. In 1932 wonen er naast juffrouw Coenegracht en het gezin Simais de coiffeur H.M.H. Jacobs en de coiffeuse A.M.S. Begas.²³³ In 1942 woont er het gezin Kemps-Machura,²³⁴ in mei 1944 de pasgehuwden H.M. Rovers en M.J. de Graaf, in augustus het gezin Van Dijk-Bisschops.²³⁵ Na de oorlog is de grond in handen van de gebroeders Timmermans, deze hadden in Sevenum een boomkwekerij.²³⁶

231 Mondelinge mededeling L. Simais 27 juni 2013, Venlo.

232 N.N. 1925.

233 N.N. 1932.

234 Nieuwe Venlosche Courant 26-03-1942.

235 Nieuwe Venlosche Courant 04-04-1944, 08-08-1944.

236 Limburgsch dagblad 06-03-1948.

4.5.6 Militair Tehuis

Het laatste huis in de rij staat bekend als het Militair Tehuis. Van dit pand is relatief weinig bekend. Er is wel een lijst van eigenaren, maar de bijbehorende jaartallen ontbreken grotendeels. Op de oudste foto van het pand van Simais is te zien dat het belendende pand er al staat, dus van voor 1918 dateert. Het is een vrij strak en sober gebouw, in tegenstelling tot de rest van de straat. De eerste eigenaar lijkt F. van Klep-Liebergen te zijn, een Venlose bierbrouwer. Daarna is het pand volgens het kadaster eigendom van W.G. Wagner, beursmakelaar te Amsterdam. Hij vertrekt in 1918 naar Deventer. Vervolgens is het pand eigendom van N.V. Limburgse Assurantie Mij. Bitra te Venlo. Deze maatschappij gaat in november 1921 failliet.²³⁷ In april 1922 koopt de Nederlandsche Militairen Bond het pand, om er een Protestants Militair Tehuis te vestigen. In 1925 is het tehuis al in gebruik, getuige de advertentie voor een feestavond op 23 september van dat jaar.²³⁸ In 1932 is de bewoner van het pand de soldaat H. Blankenspoor.²³⁹ Op 7 maart 1937 overlijdt Hendrik Blankenspoor, de huisvader van het tehuis.²⁴⁰ Hij zal ongetwijfeld opgevolgd zijn, maar daarover is niets bekend. Als op 10 mei 1940 de bruggen worden opgeblazen krijgt het tehuis de volle laag. De rechter zijgevel vertoont grote gaten, terwijl ook de voorgevel en het dak ernstig beschadigd zijn.²⁴¹ Op foto's die eind mei of in juni 1940 zijn gemaakt is te zien dat het dak van het pand weer van pannen voorzien is (afb. 4.24). In 1941 wordt het niet meer te repareren tehuis gesloopt. Op 30 maart 1943 onteigent de gemeente Venlo " (...) sectie K 5705, ruïne, erf, groot 1 are 97 c.a., toebehoorende aan den Nederlandschen Militairen Bond, Utrecht, gelegen aan de Frederik Hendrikstraat te Blerick."²⁴² Er zijn slechts twee huurders bekend, beide uit 1917.²⁴³ Op nummer 10 woonde Th. J. W. Biard. Deze woonde in 1914 in ieder geval nog in 's-Hertogenbosch. Op nummer 11 woonde J. J. H. Lenards. Deze voerman woonde in 1908 in Venlo, hij verhuist later met zijn vrouw Anna Nieuwenhuizen naar Blerick, op 4 mei 1920 verhuist hij terug naar Venlo.²⁴⁴

Afb. 4.24 Aanzicht op het Militair Tehuis en de kiosk eind mei of juni 1940. Let op het gerepareerde dak van het Tehuis (foto via M. Hogenhuis, Venlo).

- 237 Limburger Koerier
10-11-1921.
238 Limburger Koerier
14-09-1925.
239 N.N. 1932.
240 Limburger Koerier
11-03-1937.
241 Zie afbeelding 4.24.
Gemeentearchief Venlo, inv.
nr. 347.3
242 Nieuwe Venlosche Courant
01-05-1943.
243 N.N. 1917.
244 <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/176186785/srcid/20470379/oid/36>

Ten oosten van het tehuis stonden nog een sigarenkiosk (gebouwd in 1925, in 1930 eigenaar G. van der Sluis, brugstraat 12) en een barak van de politietroepen die de bruggen moesten bewaken. Ook deze gebouwen overleefden het opblazen van de bruggen niet.

4.6 Venlo in en rond de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft in Venlo diepe sporen nagelaten. Gezien de strategische ligging aan de Maas, vlak bij de Duitse grens en het feit dat Venlo een verkeersknooppunt was is het niet verwonderlijk dat Venlo zowel bij het Nederlandse als het Duitse leger al ruim voor de oorlog volop in de belangstelling stond. Hiertoe droeg in hoge mate het feit bij dat er in Venlo twee grote bruggen de Maas overspanden. Als eerste werd in 1866 de spoorbrug in gebruik genomen.²⁴⁵ In 1886 volgde de naastgelegen verkeersbrug.

De Nederlandse verdedigingswerken in en rond Venlo maakten deel uit van de zogenaamde "*Maaslinie*". Deze linie lag op de westelijke oever van de Maas en liep van de Belgische grens bij Maastricht in het zuiden tot aan het Maas-Waalkanaal bij Katwijk in het noorden, alwaar deze aansloot op de IJssellinie.²⁴⁶ Het doel van de linie was het vertragen van een vijandelijke aanval in westelijke richting. Hierdoor moest het mogelijk worden om de achter de Maaslinie gelegen troepen te laten terugtrekken op de Peel-Raamstelling, zodat hier voor verdere vertraging kon worden gezorgd. De Nederlandse regering heeft nooit de illusie gehad dat het goed uitgeruste Duitse leger aan de Maas zou kunnen worden tegengehouden. Een groot deel van de troepen moest uiteindelijk in de zogenaamde Vesting Holland belanden, om dit gebied net zolang te houden tot er Geallieerde hulp zou opdagen.

De uitbouw van de Maaslinie startte in 1936 met de bouw van een aantal rivierkazematten om de rivierovergangen te beschermen, zoals de vlak buiten het plangebied gelegen Rivierkazematten Noord (ter hoogte van De Staaïj) en Zuid (hoek Brugstraat-Horsterweg). Behalve deze rivierkazematten, elk bewapend met een 5,5 cm kanon en een zware mitrailleur, bevatte de linie ook nog flankerende kazematten, lichte kazematten ("stekelvarkens") en gietstalen kazematten.²⁴⁷ Deze kazematten bevatten elk een (zware) mitrailleur. Daarnaast waren er ook nog semipermanente opstellingen, zoals met hout beklede loopgraven, voorzien van infanterie-schilden en prikkeldraad-versperringen. Ten oosten van de Maas bevonden zich grenswachten en versperringsploegen, terwijl wielrijders patrouilles uitvoerden. Een deel van deze wielrijders bevond zich op de Frederik Hendrikazerne, op enkele honderden meters afstand van de Maasbruggen. Op deze kazerne bevond zich ook een sectie met "mortieren van 8". Op de Maas lag een motorvlet met een zware mitrailleur, bedoeld als overzetmiddel indien de bruggen opgeblazen zouden worden.²⁴⁸

De spoor- en verkeersbruggen over de Maas werd bewaakt door politietroepen, die tevens verantwoordelijk waren voor de eventuele vernieling van de bruggen.

De springladingen in de bruggen konden vanuit de Rivierkazemat Zuid langs elektrische weg ontstoken worden. In geval van verhoogde paraatheid werd het politiepersoneel aangevuld door militairen van de 4^e compagnie van het 2^e Grensbataljon (4-2 G.B.). De bruggen waren ook af te sluiten met behulp van onder andere draaihekken, aspergeversperringen, Friese ruiters en een slagboom. Een uit Duitsland komende (pantser)trein kon al op het station Venlo naar een openstaande draaischijf en vervolgens op dood lopend spoor worden geleid.²⁴⁹

245 Keulards 1984, 7.

246 <http://www.forten-brabant.nl>.

247 Nierstrasz 1953, 89-90.

248 <http://www.zuidfront-holland1940.nl/index.php?page=maaslinie>

249 http://www.schallenberg.nl/html/hoofdstuk_9.html

4.6.1 De Duitse inval

De Duitse aanval op Nederland maakte onderdeel uit van *Fall Gelb*. Dit was een verdere uitwerking van het al voor de Eerste Wereldoorlog opgezette *Schlieffenplan*, genoemd naar de Pruisische veldmaarschalk Alfred Graf von Schlieffen (1833-1913), chef van de Duitse Generale Staf.²⁵⁰ Samengevat ging Von Schlieffen uit van een militaire campagne aan het westelijk front van maximaal zes weken, waarna de voornaamste tegenstander, Frankrijk, verslagen zou zijn. Daarna zou het merendeel van de troepen naar het oosten worden verplaatst, om in dezelfde korte tijd de Russen te verslaan. Om in korte tijd veel troepen te kunnen laten oprukken heeft men een breed front nodig. Om Frankrijk succesvol te kunnen aanvallen was het noodzakelijk om de sterke Franse verdedigingsgordel, de Maginotlinie, vanuit het noorden te omtrekken. Hierbij was het noodzakelijk de Nederlandse neutraliteit te schenden. In het algemene aanvalsbeeld is de overval op Nederland slechts een nevenoperatie. De Duitse aanval werd verdeeld over drie legergroepen (A, B en C). De tegenover de Nederlandse grens staande troepen behoorden tot Kùchler's 18^e leger, onderdeel van legergroep B. Dit leger werd nog versterkt door de 9^e pantserdivisie, een SS-divisie en een SS-regiment. Daarnaast werden ook parachutisten en luchtlandingstroepen ingezet, om achter de linies strategische doelen te veroveren. Het doel van de aanval was om zo snel mogelijk tot in het hart van Vesting Holland door te stoten, om zo het Nederlandse verzet te breken. Daarnaast had legergroep B tot taak om zoveel mogelijk Franse, Belgische en Britse troepen aan zich te binden, zodat het hoofddoel, Frankrijk, verzwakt zou raken.²⁵¹ De Duitse plannen waren in grote lijnen bij de Geallieerden bekend, de precieze invulling uiteraard niet. Dat veranderde op 10 januari 1940, toen een Duits militair vliegtuigje een noodlanding moest maken bij Maasmechelen. De inzittenden probeerden papieren te verbranden, wat echter niet geheel lukte. Deze papieren bevatten het *Fall Gelb*. Hoewel dit de authentieke plannen waren, reageerden de Geallieerden sceptisch, men vermoedde een afleidingsmanoeuvre.²⁵²

Venlo-incident

Eind augustus 1939 werd het Nederlandse leger gemobiliseerd, vanwege de steeds toenemende oorlogsdreiging. Nederland ontving van majoor Sas, militair attaché in Berlijn, diverse malen een aanvalswaarschuwing. Door diverse oorzaken werden deze aanvallen uitgesteld. Ook het Duitse leger hield zich met behulp van spionnen op de hoogte van de militaire ontwikkelingen in Nederland. Op 9 november 1939 had het bekende "*Venlo-incident*" plaats. De Britse geheime dienst (*Secret Intelligence Service*) zond twee agenten (Best en Stevens) naar Venlo om daar contact op te nemen met enkele Duitse officieren. Deze "officieren", in werkelijkheid agenten van het *Reichssicherheitshauptamt* en de *Sicherheitsdienst*, bereidden zogenaamd een aanslag op Hitler voor. In de nacht van 8 op 9 november overschreden de Duitsers de Nederlandse grens om in café Backus de beide SIS-ers te ontmoeten. Deze werden vergezeld van de Nederlandse luitenant Klop. Bij aankomst bij het café openden de Duitsers het vuur. Klop werd gedood en samen met de SIS-agenten over de grens gevoerd. In Düsseldorf werden de Britten onderzocht en ondervraagd, waarbij de Duitsers veel informatie vergaarden. Hitler heeft het Venlo-incident gebruikt om zijn latere inval te rechtvaardigen, onder het voorwendsel dat Nederland niet strikt neutraal zou zijn.²⁵³

250 <http://www.forumeerste-wereldoorlog.nl/wiki/index.php/Schlieffenplan>

251 http://nl.wikipedia.org/wiki/Fall_Gelb

252 http://web.archive.org/web/20070930184040/http://members.home.nl/pitcoal-engineers/historie/fall_gelb.htm

253 <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisinformatie.asp?gebeurtenisID=250>

10 mei 1940

Op 10 mei 1940, om 03.55 uur Nederlandse tijd, startte de Duitse aanval op Nederland. Hieraan was geen officiële oorlogsverklaring vooraf gegaan. In Venlo had men al op 9 mei, om 22.30 uur, het bevel gekregen de *verhakkingen* (versperringen door middel van omgevallen bomen) ten oosten van de Maas te stellen. Om middernacht kwam het bevel tot volledige strijdvaardigheid, ingaande 04.00 uur (later vervroegd tot 03.00 uur). Later kwam het bevel de asperges (in de grond of wegdek gestoken stalen balken), spoorhekken en Friese ruiters klaar te maken. Rond 04.00 uur kwam het bericht binnen dat een Duitse pantser trein het station van Venlo had overvallen. De overvallers waren op de hoogte van de procedures en zorgden er voor dat de trein niet op de draaischijf terecht kwam. De overval op station Venlo werd ook doorgegeven aan de commandant van de Rivierkazemat Zuid. Deze hield zich gereed om de bruggen te laten springen, indien er zich vijandelijke troepen of voertuigen op zouden begeven. Om 04.17 uur zag de bezetting van de rivierkazemat een groep militairen op de verkeersbrug, waarvan de identiteit niet kon worden vastgesteld. Pas toen één van hen naar de ontstekingskast klom, werd het duidelijk dat het een Duits overvalscommando betrof. Hierop liet men de bruggen springen. Dit koste tien Duitsers het leven, daarnaast vielen er verscheidene gewonden.²⁵⁴ Hiermee was verijdeld dat de aanvallers op een eenvoudige manier, net als bij Gennepe, de westelijke oever van de Maas konden bereiken.

Afb. 4.25 Gezicht op de opgeblazen Maasbruggen in de richting van Blerick. Rechtsboven het zwaarbeschadigde Militair Tehuis (foto via M. Hogenhuis, Venlo).

Het opblazen van de bruggen veroorzaakte veel materiële schade, vooral aan de Blerickse zijde van de Maas. Zo raakte bijvoorbeeld Villa Steegh aan de Antoniusstraat zo zwaar beschadigd dat deze kort daarop moest worden afgebroken.²⁵⁵ Andere panden, zoals die aan de Brugstraat, raakten eveneens min of meer beschadigd, waardoor diverse mensen (tijdelijk) dakloos raakten. Na het falen van de aanval bij de bruggen ontplooiden de Duitsers zich verder langs de rivier. Vanuit de westelijke oever werden ze beschoten met mitrailleurs, mortieren en kanonnen. Na enige tijd zetten de Duitsers hun superieure 8,8 cm (luchtafweer)kanonnen in, waardoor diverse kazematten buiten gebruik werden gesteld. Ten zuiden van de brug werden pogingen gedaan om de Maas per

254 Brongers 1982, 111-121.
255 <http://www.beeldbankwo2.nl/detail.jsp?action=detail&-recordidx=1>

rubberboot over te steken. Goed gericht mitrailleurvuur maakte rond het middaguur definitief een einde aan deze pogingen. Ter hoogte van Grubbenvorst zagen de Duitsers rond 09.00 uur wel kans de Maas over te steken.²⁵⁶ Deze troepen kregen de opdracht om Blerick in de rug aan te vallen. In de vroege morgen van 11 mei strekten de laatste verdedigers de wapens, het bevel tot terugtrekking bereikte deze troepen niet. Het aantal gesneuvelden aan Nederlandse zijde viel al met al mee, slechts een handvol militairen. Aan Duitse zijde vielen volgens eigen opgave 28 doden. Direct na de inname van Venlo begonnen de Duitsers met het bouwen van een pontonbrug, die ze "*Pommern-Brücke*" doopten. Deze diende voor de aanvoer van troepen en materiaal voor de verdere opmars. Na de algemene capitulatie werd begonnen met de bouw van een hulp-spoorbrug, welke op 28 mei 1940 in gebruik werd genomen, gevolgd door de herstelde verkeersbrug op 1 maart 1941. In 1943 werd de definitieve spoorbrug in gebruik genomen. Tot aan de herfst van 1944 bleef het rond het plangebied redelijk rustig. De Maasbruggen werden weer hersteld, terwijl de kazerne door de Duitsers in gebruik werd genomen.²⁵⁷

4.6.2 Vliegveld Venlo

Op circa 5 km ten oostzuidoosten van het plangebied werd vanaf 20 oktober 1940 ijverig gewerkt aan de verdere uitbouw van het al sinds 1913 bestaande vliegveld. Al op 18 maart 1941 kon de zogenaamde "*Fliegerhorst Venlo*" in gebruik worden genomen.²⁵⁸ Vanaf het begin herbergde het bijna 1800 ha grote terrein nachtjagers van het I./NJG 1. Deze nachtjagers verdedigden een deel van de *Kammhuber-Linie*, een gordel van schijnwerperopstellingen en nachtjagervliegvelden, bedoeld als afweermiddel tegen luchtaanvallen vanuit het westen. Deze linie liep van Noord-Denemarken naar de Zwitserse grens. De bedoeling was dat de zoeklichten de vijandelijke bommenwerpers deden belichten, zodat de nachtjagers ze eenvoudig konden neerhalen.²⁵⁹ Later, onder andere door het gebruik van radar, raakte deze linie in onbruik. De nachtjacht ging ondertussen gewoon door. Het vliegveld genoot ook de aandacht van de Geallieerden. Zo werd het vliegveld op 15 augustus en 3 september 1944 zwaar gebombardeerd. Dit laatste bombardement stelde het vliegveld feitelijk geheel buiten gebruik, de laatste nachtjagers verlieten op 6 september het terrein. De meeste gebouwen en voorraden werden kort daarna door de Duitsers opgeblazen. Na de bevrijding van het vliegveld op 1 maart 1945 werd door de Geallieerden koortsachtig aan het herstel van het vliegveld gewerkt, met als resultaat dat het al vanaf 10 maart operationeel was.²⁶⁰ Het werd onder de naam Y-55 door de Amerikaanse *Ninth Air Force* in gebruik genomen als eerste vliegveld op (gedeeltelijk) Duitse bodem. Er werden diverse squadrons verkenners (*F-6 Mustang* en *F-5 Lightning*), jachtbommenwerpers (*P-47 Thunderbolt*) en bommenwerpers (*B-26 Marauder*) gestationeerd. In september 1945 verlieten de Geallieerden het vliegveld, waarna in 1946 de plaatselijke zweefvliegclub het veld overnam.²⁶¹

256 Wilson 1941, 129.

257 <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=1700&miast=1&micode=LEM&minr=885361&milang=nl>

258 http://www.fliegerhorst.nl/?id=48&module_id=0

259 <http://www.luchtoorlog.net/hoofdstuk1.html>

260 Groeneveld 2012, 57.

261 Groeneveld 2012, 187.

4.6.3 De bevrijding in zicht

Na de succesvolle Geallieerde invasie in Frankrijk op 6 juni 1944 volgden enkele weken waarin de Duitsers grote stukken terrein moesten prijsgeven. Vanwege het feit dat de Geallieerden slechts over enkele havens konden beschikken kon er niet voldoende materiaal worden aangevoerd voor een verdere snelle opmars. Na de val van Antwerpen en Brussel (3 september) werd het offensief stilgelegd. Voor de Duitsers was deze adempauze van levensbelang, het gaf hen de tijd om de verdediging opnieuw op poten te zetten.

In het geallieerde kamp was ondertussen onenigheid ontstaan over de verdere opmars. Hoewel zowel de Britten als de Amerikanen van mening waren dat de oorlog aanzienlijk verkort kon worden met een snelle opmars naar het Ruhrgebied, verschilden ze in mening over de te volgen route. De Amerikanen waren voorstander voor een zuidelijke route, via Metz en het Saarland. Deze route voerde echter dwars door de sterk verdedigde *Siegfriedlinie* en de al even sterk verdedigde Rijn. De Britten, in het bijzonder generaal Montgomery, wilden via onder andere Eindhoven, Veghel en Nijmegen doorstoten naar Arnhem, daar de Rijn oversteken en de Siegfriedlinie op deze manier omzeilen. Hierdoor zouden tevens veel Duitse troepen geïsoleerd worden en de lanceerinrichtingen voor de *Vergeltungswaffen* (V1 en V2) onbereikbaar worden. Hoewel de geallieerden het onderling niet eens werden, kwam er een compromis uit de bus. Het plan van Montgomery werd geaccepteerd, met die voorwaarde dat het binnen 10 dagen verwezenlijkt moest worden. Binnen die 10 dagen zouden zijn legers alle steun krijgen die nodig was om het doel te bereiken en werden alle andere operaties stilgelegd.

Montgomery's plan kreeg uiteindelijk de naam Market Garden. Het Market-deel van het plan bestond uit de inzet van luchtlandingstroepen, die gedropt zouden worden op verschillende punten bij de opmarsroute van de grondtroepen, welke later zouden arriveren. De taak van de luchtlandingstroepen was om de opmarsroute te vrijwaren van vijandelijke tegenaanvallen, zodat de grondtroepen onbelemmerd konden optrekken. De luchtlandingstroepen zouden onder andere worden gedropt bij Son, Veghel, Grave, Nijmegen en Arnhem. Aan de luchtlandingen deden onder andere de Amerikaanse 82^e en 101^e Airborne Division en de Britse 1^e Airborne Division mee. Het Garden-deel van het plan behelsde de opmars van de grondtroepen. Deze bestonden voornamelijk uit het Britse 30ste legerkorps. Als uitvalsbasis voor de aanval diende het op 12 september gevormde bruggenhoofd bij het Belgische plaatsje Neerpelt. Van daaruit zou de grens bij Valkenswaard worden overgestoken, richting Eindhoven. De aanvalsroute volgde autoweg 69, later ook wel *Hell's Highway* genaamd. Als startdatum voor de operatie was zondag 17 september 1944 gekozen.²⁶²

Het voert te ver het hele verloop van operatie Market Garden uit de doeken te doen, zodat alleen de van belang zijnde gebeurtenissen in Venlo worden belicht.

Al begin september merken de inwoners van Venlo dat de Duitse oorlogsmachine hapert.²⁶³ NSB-ers en Duitsers vluchten over de Maasbrug richting Duitsland. Na enige tijd komen de Duitsers er achter dat de Geallieerden niet zo snel oprukken als verwacht en wordt de verdediging van Venlo georganiseerd.

262 <http://militaryhistory.about.com/od/worldwarii/a/marketgarden.htm>

263 Blondel 1980, 10.

Hiertoe wordt de bevolking opgeroepen om tankgrachten en andere verdedigingswerken aan te leggen. De op 17 september gestarte operatie Market Garden verloopt niet geheel naar wens. Het Britse 30ste legerkorps ondervindt tijdens de opmars meer weerstand dan verwacht en zal de Rijnbrug bij Arnhem dan ook nooit bereiken. De zich daar bevindende Airborne Division moet zich uiteindelijk met veel verliezen over de Rijn terugtrekken.

Bij de doorstoot naar Arnhem was het natuurlijk belangrijk de opmarsroute, de Corridor, zoveel mogelijk bescherming vanaf de flanken te geven. Naast de hoofdstoot vanuit het Belgische Neerpelt vinden er links en recht daarvan flankerende opmarsen plaats. Vanuit St. Huibrechts-Lille wordt er langs de Zuid-Willemsvaart in noordoostelijke opgerukt in de richting van Nederweert. Hier zou naar het noorden worden afgebogen en in de richting van Helmond worden opgerukt. Boven Helmond zou dan weer een noordoostelijke koers worden aangehouden. Tussen Boxmeer en Gennep zou de Maas worden overgestoken. Bij de uitvoering van het plan is men al bij Someren de Zuid-Willemsvaart over gestoken, waarna via Deurne naar Boxmeer is opgerukt, het tijdelijke eindpunt van deze campagne.

Aan de vooravond van Market Garden rukte het Amerikaanse 1^e leger vanuit het zuiden op en overschreed het de Limburgse grens bij Eijsden. Op 19 september stakte het front tussen Sittard en Susteren. Hierdoor kon de geplande doorbraak richting Venlo niet plaatsvinden en bleef de afstand van Venlo tot het dichtstbijzijnde front circa 20 km.²⁶⁴

4.6.4 Bombardementen

Het was de Geallieerden niet ontgaan dat de Duitsers de spoor- en verkeersbruggen over de Maas bij Venlo gebruikten om troepen en materiaal aan te voeren vanuit Duitsland. Gedurende de oorlog waren het station, de spoorlijnen en de treinen regelmatig het doelwit van luchtaanvallen. Daarnaast was ook de tram van de VMH (Stoomtramweg-maatschappij Venlo-Maasbree-Helden) het doelwit van aanvallen. Hierdoor werd op 6 september 1944 besloten de dienstregeling te staken. Na de oorlog werd de tramlijn opgeheven.²⁶⁵

Venlo en Blerick waren gedurende de loop van de oorlog ook incidenteel slachtoffer van verdwaalde bommen, zoals de raadselachtige ontploffing van een projectiel aan de Maasbreesestraat op 20 december 1942, waarbij 17 doden vallen. Over de herkomst van het projectiel doen nu nog veel speculaties (experimentele V-1/luchtmijn) de ronde.²⁶⁶ In de nacht van 13 op 14 juli vallen er op Blerick vier bommen, waarbij de Duitse *Unteroffizier* Heinrich Nielsen op het kazerneterrein om het leven komt.²⁶⁷

In de herfst van 1944 besluiten de Geallieerden de Maasbruggen door middel van een bombardement te vernietigen. Aangezien Venlo op Nederlands grondgebied lag en men zo weinig mogelijk slachtoffers onder de burgerbevolking wilde maken, werd besloten de bommenwerpers in de lengterichting van de Maas te laten vliegen, zodat er zo min mogelijk bommen op Venlo of Blerick terecht zouden komen. Dit had als nadeel dat de bruggen een vrij klein doel zouden vormen, terwijl aan beide zijden van de Maas ook veel luchtafweergeschut stond opgesteld. De hierna volgende gegevens zijn voornamelijk ontleend aan het boek "Bombardementen op de Maasbruggen te Venlo".²⁶⁸ Op vrijdag 13 oktober 1944 had het eerste van de in totaal 13 bombardementen plaats, op 19 november het laatste. Er vielen onder de burgerbevolking in het

264 <http://militaryhistory.about.com/od/worldwarii/a/marketgarden.htm>.

265 Kessels 2003, 31.

266 <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisinformatie.asp?gebeurtenisID=219>

267 <http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=841>

268 Keulards 1984.

totaal circa 300 doden. De verschillende bronnen spreken van 270 tot 330 doden), terwijl er ook diverse vliegtuigen werden neergeschoten. Ook sneuvelen er Duitse militairen.²⁶⁹

Een aantal van deze bombardementen hebben, gezien de door de RAF gemaakte luchtfoto's, het onderzoeksgebied en de directe omgeving getroffen.

Het eerste bombardement van vrijdag 13 oktober 1944 treft al het terrein tussen de kazerne en de Maas. Er zijn op de luchtfoto's duidelijk grote inslagkraters te zien direct naast de Horsterweg en bij het westelijke bruggenhoofd. Opvallend is dat de bommen een wolk van kraters vormen. Dit wijst er op dat de bommen in één keer afgeworpen worden, in plaats van met een onderling tijdsverschil, wat later gebruikelijk werd. Bij dit bombardement werden de bruggen niet geraakt, wel vallen er 59 doden, vooral in de binnenstad van Venlo.²⁷⁰ Op zaterdag 28 oktober kreeg Venlo twee bombardementen te verduren. Om 10.00 uur wierpen 36 twee-motorige bommenwerpers van het type *B-25 Mitchell's* en *A-20 Bostons* in het totaal 224 bommen van 500 lbs af. Slechts zes hiervan troffen de bruggen. In de buurt van het plangebied vielen bommen op de Horsterweg en de Stationstraat. Rond vier uur in de middag verschenen boven Venlo wederom 36 *Mitchell's* en *Bostons*. Opvallend was hierbij de aanwezigheid van 12 *Mitchell II's* van het Nederlandse 320 Squadron.²⁷¹ Ook ditmaal werden 224 bommen van 500 lbs afgeworpen, die voornamelijk ten westen van de Maas, in Blerick terecht kwamen. Vooral het gebied ten zuiden van het spoor, tussen de Leeuwerikstraat in het noordwesten en de Antoniuslaan in het zuidoosten, had het zwaar te verduren. Er vielen in dit gebied deze dag ruim 20 doden.

Twee hiervan staan vermeld als woonachtig aan de Brugstraat. Het betreft hier echter bewoners van de gelijknamige straat aan de oostzijde van de brug.²⁷²

Ook op zondag 29 oktober werden de Maasbruggen niet vergeten. In totaal 35 *Mitchell's* zetten koers richting Venlo (één *Mitchell* keerde met motorstoring terug). Hiervan behoorden er 12 tot het 320 squadron. Ze bereikten rond 16.00 uur hun doel en wierpen ondanks zwaar afweervuur 240 bommen van 500 lbs af. Hoewel de bruggen enige treffers kregen, vielen de meeste bommen wederom in Blerick zelf. Hierbij werden onder meer de Antoniuslaan en de Fort St. Michielstraat getroffen. Op de luchtfoto's die die dag gemaakt zijn, is te zien dat in het zuidoosten van het kazerneterrein enkele kraters zijn ontstaan. Er vielen in Blerick op deze dag 19 doden. Op zaterdag 4 november werd Blerick wederom getroffen. Deze dag vonden twee bombardementen plaats. Het eerste vond rond 10.00 uur plaats. Er namen 47 *Mitchell's* aan deel, waarvan de meeste door het slechte weer het doel niet waar konden nemen en dan ook geen bommen afwierpen. Slechts zes toestellen wierpen in het totaal 24 1000 lbs bommen af, die ver van het doel terecht kwamen. Rond 15.00 uur verschenen boven Venlo maar liefst 72 bommenwerpers (waaronder weer 12 van 320 squadron) van het type *Mitchell* en *Boston*. In het totaal werden er 180 bommen van 1000 lbs en 63 van 500 lbs gelost. Hierbij liep de brug aanzienlijke schade op. Wel zorgde het intensieve Duitse afweervuur er voor dat verspreid over de stad bommen neerkwamen. Zo werden in Blerick onder andere de Pepijnstraat en de Stationstraat getroffen. Er vielen hierbij in Blerick zes doden. Ook het kazerneterrein liep enige treffers op. Sommige bronnen melden dat er onder de Duitse bezetting van de kazerne diverse doden vielen.²⁷³ Hoewel de bruggen beschadigd raakten waren ze nog niet uitgeschakeld. Een fotoverkenner van de RAF legde wel vast dat er twee Duitse tanks door het brugdek waren gezakt.

269 <http://www.historie.venlo.nl>, Keulards 1984, 72.

270 Onder de doden ook Francina Jozina Ouwerkerk, dochter van de laatste bewoner van Villa Zegers.

271 Tornij 1999 59-60.

272 De Blerickse Brugstraat heette immers vanaf 1941 Frederik Hendrikstraat.

273 <http://www.oorlogblerick.nl/page10.html>

Afb. 4.26 Luchtfoto van 19 november 1944. Het onderzoeksgebied telt een groot aantal kraters (<http://www.gearthacks.com/dlfile30725/Venlo-Railway-Bridge---19-November-1944.htm>)

Op zaterdag 18 november werd Blerick wederom door bommen getroffen. In totaal 54 bommenwerpers wierpen rond 14.00 uur 72 bommen van 1000 lbs en 92 bommen van 500 lbs af. In Blerick werd de Boekenderstraat getroffen, waarbij geen slachtoffers vielen te betreuren. Op de zondag daarna, 19 november, vond het laatste bombardement op de Maasbruggen plaats. Deze werden rond 15.30 uur gebombardeerd door 44 *Mitchell's* en 24 *Bostons*. In het totaal werden 171 bommen van 1000 lbs en 71 van 500 lbs afgeworpen. Ook nu werden de bruggen niet uitgeschakeld, wel vielen er in Venlo 19 burgerslachtoffers, naast de vijf bemanningsleden van een neergeschoten *Mitchell*. Eén van de Nederlandse *Mitchell's* moet een noodlanding maken op zijn thuisbasis Melsbroek.²⁷⁴

Een half uur voor deze aanval werden de bruggen beschoten door het Britse *3rd Super Heavy Regiment*. Deze schoten vanuit Loon bij Liessel met zeer zware 8 inch (sommige bronnen spreken van 240 mm) kanonnen op de brug, over een afstand van 27.000 yards (circa 24,7 km).²⁷⁵ Er werd een serie van 36 granaten afgevuurd, waarna een pauze werd ingelast voor het bombardement.²⁷⁶ Na het bombardement werden volgens sommige bronnen nog tien granaten afgevuurd. Het geheel werd begeleid door twee *Mustangs*, die de nodige vuurcorrecties doorgaven. De bruggen raakten wel beschadigd, maar werden wederom niet uitgeschakeld.²⁷⁷ Uiteindelijk bliezen de Duitsers zelf de bruggen op 25 november 1944 op.

274 Tornij 1999, 110.

275 Rohmer 2004, 177.

276 <http://www.geheugenvan-nederland.nl> (dagboek Lokven, 49).

277 <http://www.royalartilleryunits-netherlands1944-1945.com/3-super-hvy-regiment.html>

4.6.5 Bevrijding Blerick en Venlo

Het plangebied maakte eind 1944 deel uit van de zogenaamde *Festung Blerick*.²⁷⁸ Op 9 september werd de gemeente Venlo bij het Duitse *Gau Düsseldorf* gevoegd, andere delen aan de oostzijde van de Maas kwamen bij de *gaue* Essen en Köln.²⁷⁹ De Duitsers begonnen met het uitbreiden van hun verdedigingslinie aan de oostzijde van de Maas, waarbij Blerick bleef fungeren als uitvalsbasis en bruggenhoofd. Hierbij werd de bevolking van Venlo gedwongen versperringen op te richten. Om vanuit Venlo een vrij schootsveld te krijgen blies men op 8 oktober de huizen aan de Brugstraat op. De bewoners waren de dag daarvoor gesommeerd om hun huizen te ontruimen.²⁸⁰ Voor de verdediging van het bruggenhoofd werden onder andere de bekende *Fallschirmjäger* ingezet (zie paragraaf 7.6.6). Al de overbodige troepen werden op Venlo teruggetrokken.

Afb. 4.27 Een soldaat van de 15th Scottish Division doorzoekt verlaten gebouwen in Blerick (<http://www.pinterest.com/pin/124552745918012552/>).

Het front rukte steeds verder in de richting van Venlo op. Op 14 november zetten de Britten de aanval in (*operation Nutcracker*), maar de lastige terreinomstandigheden en het eveneens zeer slechte weer zorgde voor vertraging.²⁸¹ Het opblazen van de bruggen betekende het einde van de Geallieerde bombardementen. De Geallieerde troepen hadden ondertussen op 24 november Boekend en Hout-Blerick al bevrijd.²⁸² Omdat dit vrijwel zonder slag of stoot was gebeurd, wilde men proberen ook de circa 2,5 kilometer diepe *Festung Blerick* zelf zonder al te veel tegenstand in te nemen.²⁸³ Hiertoe werd een krijgslid bedacht. De Duitsers verwachtten de aanval vanuit de bossen in het noordwesten, waar de Britten handig op inspeelden. In de nacht van 1 op 2 december klonk vanuit die richting het geluid van oprukkende tanks. De Duitsers openden met hun artillerie het vuur op de bossen, niet wetende dat het geluid afkomstig was van grammofoonplaten en luidsprekers. De Duitsers verspilden hiermee kostbare munitie en gaven tevens hun eigen posities prijs. Op 3 december zetten de Geallieerden (voornamelijk Schotten) vanuit een andere richting de aanval in, waarbij tijdens een twee uur durend spervuur van maar liefst 400 kanonnen de Duitse stellingen bestookt werden. Tevens werd er voor de eerste keer gebruik gemaakt van zes zogeheten "*Mattresses*", elk in staat om 350 raketten

278 Groeneveld 2012, 13-16.

279 <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisinfo.asp?gebeurtenisID=20>

280 http://www.geheugenvan nederland.nl/?zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Aagv%3AEVDO01%3AGAV01_KBN012000009%26count%3D116

281 Groeneveld 2012, 13.

282 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?miadt=1700&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&mocols=1&mires=0&micode=LEM&mizk_alle=bevrijding

283 Van Oudheusden & Termeer 1994, 40.

in één salvo af te vuren op een klein oppervlak.²⁸⁴ Na de artilleriebeschieting baanden zogenaamde vlegeltanks vanuit het westen zes brede stroken door de mijnevelden. Over deze stroken reden bruggenlegtanks om de tankgracht te overbruggen. Hierna volgde de infanterie. Na huis-aan-huisgevechten was Blerick om 4 uur 's middags in Geallieerde handen. De slag zou de geschiedenis ingaan als "*The perfect Battle of Blerick*". Toch kwamen er bij de slag nog 22 Britse soldaten en 17 burgers om het leven, het aantal Duitse gesneuvelden is onbekend.²⁸⁵

Na de bevrijding stabiliseerde het front, waarbij de Maas als grens fungeerde. De Schotten blijven tot 21 januari 1945 aan de Maas, daarna worden ze afgelost.²⁸⁶ Hoewel het front stabiliseert blijven er, voornamelijk Duitse, patrouilles plaatsvinden, evenals beschietingen "... *to break the monotony*".²⁸⁷ De Britten hebben zelfs een buitgemaakt Duits anti-tank geschut, waarmee bezoekers aan het hoofdkwartier een schot mogen afvuren "*into Germany*".²⁸⁸ De Duitsers schieten op alles wat beweegt, waardoor de Kloosterstraat van de Schotten de bijnaam "*Mortar-bomb alley*" krijgt.²⁸⁹ Daarnaast schieten de Duitsers ook propaganda-raketten richting Blerick, om de Schotten te ontmoedigen de Maas over te steken. Vanwege de beschietingen werd besloten om de bevolking van Blerick zo snel mogelijk naar veiliger gebieden te evacueren. Tussen 25 november en 1 december was al een deel van de Blerickse bevolking met bootjes naar Venlo geëvacueerd. Na de bevrijding kwam een deel van de inwoners van Blerick in Maasbree²⁹⁰ terecht, anderen belanden onder andere in Deurne of Eindhoven.²⁹¹ Pas rond april 1945 keerden de meeste inwoners weer terug, veelal naar hun verwoeste of zwaar beschadigde huizen.

De Duitsers aan de overkant van de Maas besloten op 8 december eveneens tot evacuatie van de burgerbevolking. Het grootste deel van de nog aanwezige bewoners werd vanaf 14 januari naar Groningen en Friesland geëvacueerd, een klein deel vond onderdak in de omgeving van Kaldenkirchen.²⁹² Op 1 maart 1945 werd de stad Venlo door Amerikaanse *35th Infantry Division (Santa Fe)* bevrijd als gevolg van operatie Grenade. De vanaf 9 mei 1945 terugkerende inwoners vonden hun stad verwoest en geplunderd terug.

4.6.6 Wederopbouw

De bevrijding van het gebied ten oosten van de Maas maakte het mogelijk de vernielde verbindingen weer te herstellen. Al in de ochtend van 2 maart begon het Britse *8th Corps Royal Engineers* met de aanleg van een pontonbrug, welke 's avonds al gereed was. Deze zogenaamde *Blerick Bridge* lag tussen Bouts' Verffabriek in Blerick en de Hamelstraat in Venlo.²⁹³ Op dezelfde dag werd begonnen met de bouw van de *Fulmar Bridge*, gelegen tussen de Victor de Stuerstraat in Blerick en de Molensingel in Venlo. Deze brug had een draagvermogen van 40 ton en was dus voor zwaar transport (tanks en vrachtwagens) bestemd. Deze bruggen waren echter niet toereikend om de ophanden zijnde *Operation Plunder/Varsity* op te vangen. Daarom werd op 5 maart begonnen met de bouw van een derde brug, die na voltooiing geopend is door generaal Dempsey (afb. 4.28). Deze voorlopige Baileybrug kreeg de naam *Venlo Bridge* en verbond het kazerneterrein met de Maaskade aan de overzijde.

284 Martin 1948, 218.

285 Onder de doden was ook kastelein Ewalds.

286 Martin 1948, 219.

287 Martin 1948, 222.

288 Robertson 1945, 79.

289 Woollcombe 1970, 203.

290 <http://www.landvankessel.nl/Genealogie/Gemeente%20Maasbree/klein-nel-thijssen.htm>

291 Mondelinge mededeling kapper Simais, Venlo.

292 Groeneveld 2012, 15.

293 Groeneveld 2012, 24.

Afb. 4.28 Generaal Dempsey opent de zojuist aangelegde Venlo Bridge (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 1775.2).

Verder naar het noorden bouwden de Amerikanen een vierde brug. De Amerikanen noemden haar eveneens *Venlo Bridge*, de lokale bevolking sprak van *palenbrug*. Later verdwenen deze bruggen weer, de herstelde spoorbrug werd op 30 april 1946 geopend en in 1964 vervangen voor de huidige. In 1947 werd op de oude pijlers, naast de spoorbrug, een Baileybrug geopend (door sir Donald Bailey, de ontwerper van dit brugtype), in april 1957 werd de nog bestaande verkeersbrug geopend. De nieuwe spoorbrug kon vanaf mei 1964 worden gebruikt.²⁹⁴

Het bestuur in Venlo en Blerick was in handen van het *Bureau Militair Gezag* (MG). Dit bureau was in 1943 in Londen opgericht om de overgangperiode tussen de Duitse capitulatie en de instelling van het civiele bestuursorgaan te overbruggen.²⁹⁵ Het is niet verwonderlijk dat er al snel wrijving ontstond met zowel de Nederlandse regering als het verzet, die beiden dachten de macht over te kunnen nemen. Bovendien bestond het personeel van het MG vaak uit burgers in uniform, die zich daardoor uiterst belangrijk voelden en niet graag de macht met anderen deelden.²⁹⁶ Het hoofdkwartier bevond zich lange tijd in Brussel, pas in april 1945 werd het verplaatst naar de gebouwen van de KMA te Breda, om na de bevrijding van het westen in Den Haag te belanden. Het MG was op veel terreinen actief. Het hield onder andere toezicht op het functioneren van de openbare diensten, bracht evacués onder, droeg zorg voor de terugkeer van Displaced Persons en maakte een begin met de zuivering van "foute" Nederlanders. Ook de voedseldistributie, de wederopbouw van de economie en het herstel van de infrastructuur viel onder de taken van het MG. Voor de wederopbouw werd onder andere de DUW (Dienst Uitvoering Werken) opgericht, die ruim voorhanden zijnde werklozen inzette bij bijvoorbeeld het puinruimen. Het MG was ook belast met de handhaving van orde en rust, waartoe ook het arresteren en internen van (politieke) misdadigers en Duitse handlangers behoorde. Hierbij kregen ze concurrentie van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten en de voormalige illegaliteit, die daartoe niet bevoegd waren. Het boterde ook niet tussen het Militair Gezag en de burgerlijke autoriteiten. Met het opheffen van de Bijzondere Staat van Beleg (14 september 1944 - 4 maart 1946) werd tevens het *Militair Gezag* opgeheven.

294 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?miadt=1700&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&mi cols=1&mires=0&micode=LEM&mizk_alle=spoorbrug

295 <http://www.archievenwo2.nl/thema-overzicht/nederland/nasleep/militair-gezag>

296 Van Angeren 1950, 519-531.

De Frederik Hendrikkazerne zelf was in mei 1940 door de Duitsers overgenomen. Volgens Duitse opgaven had de kazerne een maximale capaciteit van 620 man en 120 paarden. Welke Duitse troepen gedurende de oorlog van de kazerne gebruik gemaakt hebben, is niet geheel duidelijk. Ralf Hauto beschrijft in zijn boek hoe een jonge infanteriesoldaat in de zomer van 1942 zijn opleiding krijgt in de "*Hendrikkazerne*" te Venlo.²⁹⁷ De soldaat behoorde tot het *Infanterie-Ersatz-Bataillon 78*, die soldaten leverde aan de *26. Infanterie-Division*, gestationeerd aan het Oostfront. De *26. Infanterie-Division* betrok zijn soldaten uit *Wehrkreis VI*, waartoe Westfalen, het noorden van het Rheinland en het oosten van België (Eupen) behoorden. Het verzet had ook belangstelling voor de kazerne en hield deze nauwlettend in de gaten. De Groep Albrecht brengt op 5 mei 1943 (als het hierbij inderdaad gaat om de Groep Albrecht dan is mei 1944 waarschijnlijker) een rapport uit aan Londen met de volgende mededeling: "Op de westelijke oever van de Maas (de voorheen zelfstandige gemeente Blerick) liggen de gebouwen van de Frederik Hendrikkazerne geheel leeg, alleen bewaakt door burgers".²⁹⁸ Op 22 mei 1943 is er sprake van: "Bezetting Venlo (inclusief kazerne Blerick) circa 1500 man". Op 5 september 1944 wordt gesproken over de ontruiming van de kazerne te Venlo. Behalve de Groep Albrecht had ook de Sectie V van de Ordedienst (OD) belangstelling voor het terrein. Een situatieschets van 1 maart 1944 geeft de belangrijkste gebouwen en hun functie weer.²⁹⁹

Het lijkt er op dat op het kazerneterrein ook Oost-Europese dwangarbeidsters onder gebracht zijn geweest, die zijn ingezet bij het aanleggen van versperringen, zoals het graven van de tankgracht.³⁰⁰ Villa Zegers werd in gebruik genomen als officierskantine en er werden grote schuilkelders aangelegd achter de vier paviljoens.³⁰¹

Na de bevrijding van Blerick gebruikten de Geallieerden de kazerne, hoewel de Duitsers vanuit Venlo met onder andere mortieren regelmatig het vuur openden op het terrein. Na of zelfs al voor de verovering van de oostelijke oever van de Maas herbergde de kazerne ook Duitse krijgsgevangenen.³⁰² Deze werden ingezet bij het ruimen van de, eveneens Duitse, mijnevelden.³⁰³ Andere bronnen spreken van een honderdtal (Nederlandse?) SS-ers.³⁰⁴ De inzet van krijgsgevangenen ter ruiming van mijnevelden is in strijd met het Verdrag van Genève.³⁰⁵ Daarom kregen de gevangenen Duitsers, na de Duitse capitulatie, de status van *Disarmed Enemy Forces* of *Surrendered Enemy Personnel*. De Duitse mijnenruimers behoorden tot de zogenaamde "*Brigade Draeger*", zo genoemd naar hun commandant. In eerste instantie waren ze alleen actief in Noord-Nederland, het ontsnappingsrisico werd in Zuid-Nederland te groot geacht. In september 1945 verschijnen de eerste Duitse mijnenruimers in Blerick. Ze behoren tot het "*Pionier Bataillon 758*", de bewaking is in handen van *II-8 RI* (2^e bataljon 8^e regiment infanterie) en de opleiding was in handen van het *Militair Gezag*.³⁰⁶ Tussen november 1945 en februari 1946 was op de kazerne, naast de al genoemde onderdelen, ook "*Sprengkommando Möller*" aanwezig. Dit was waarschijnlijk onderdeel van het "*Regiment Kaschta*", vrijwilligers die geen haast hadden om weer naar (het Russische deel van) Duitsland terug te gaan. Toch zijn in Blerick door de Duitsers diverse ontsnappingspogingen gedaan.

Zo is er gepoogd om verstopt in een melkwagen en een ton het kamp te verlaten. Op 2 mei 1946 heeft een groot aantal Duitsers geprobeerd met behulp van

297 Hauto 2012, 7.

298 Cammaert 1994, 1121-1127.

299 Schoenmaker 2006, 3.

300 Denessen et al. 2008, 20.

301 Westerhuis 1988, 50.

302 Westerhuis 1988, 53.

303 Denessen et al. 2008, 20.

304 <http://www.citadelvenlo.org>

305 Van Woensel 2004, 46.

306 Van Woensel 2004, 61.

een tunnel het kazerneterrein te verlaten. Slechts twee gevangenen wisten daadwerkelijk weg te komen.³⁰⁷ In de loop van 1946 werd duidelijk dat een groot deel van de explosieven in Nederland ondertussen geruimd waren en dat het aantal mijnenruimers drastisch verkleind kon worden. De Duitsers werden in oktober 1946 van hun plicht ontslagen, slecht een klein aantal vrijwilligers, het *Detachement Duitse Mijnenruimers*, bleef nog wat langer actief. Deze laatsten hadden hun onderkomens in Tilburg (staf), Middelburg en Geertruidenberg. Eind 1947 gaat ook deze groep terug naar Duitsland. Er zijn helaas veel doden gevallen bij het ruimen van mijnevelden en munitie. In de periode juli 1945 tot en met oktober 1947 vonden 83 Duitsers de dood en raakten er 176 gewond.³⁰⁸ Andere bronnen spreken van 210 Duitse slachtoffers.³⁰⁹ Of er onder de in Blerick gelegerde Duitsers ook slachtoffers zijn gevallen is onbekend.

Afb. 4.29 Duitse krijgsgevangenen op zoek naar mijnen (<http://www.gahetna.nl>).

In november 1946 kreeg de kazerne haar oorspronkelijke functie weer terug en ging het dienst doen als opleidingscentrum, voornamelijk voor militairen die uitgezonden werden naar Nederlands-Indië. Het complex had relatief weinig schade opgelopen, slechts het keukengebouw, een garage en het wachthuisje waren door bommen vernield. Villa Zegers liep door de bombardementen zo veel schade op dat het herstel hiervan te kostbaar werd. De villa werd in 1948 gesloopt.

Na de bevrijding diende de kazerne als opleidingscentrum voor eenheden van het 2^e, 6^e en 11^e Regiment Infanterie. In 1950 kregen deze regimenten een nieuwe naam, het *Regiment Limburgse Jagers*. Veel in Venlo opgeleide militairen deden dienst in Indië, diverse soldaten komen niet meer terug. Drie jaar later, per 1 juli 1953, bracht men er de *Infanterie Rijschool* en de *Stoottroepen* in onder.³¹⁰ De '*Rijschool Venlo*' bepaalde sinds 1967 het gezicht van de kazerne. In 1998 werd bekend dat de rijopleiding naar een nieuw te bouwen kazerne in Oirschot zou verhuizen. In 2002 vertrok daadwerkelijk de laatste militair.³¹¹ In Venlo was daarna slechts nog aan de Columbusweg een marechausseebrigade aanwezig.

307 Van Woensel 2004, 75-77.

308 Van Woensel 2004, 93.

309 Van Liempt 2010, 8.

310 Westerhuis 1988, 54, 60-62.

311 Denessen et al. 2008, 20.

4.7 Molukkenkamp

Na de bevrijding van Venlo werden er op drie plaatsen in de stad zogenaamde DUW-kampen opgericht.³¹² Eén van deze kampen kwam aan de Horsterweg te liggen, tegenover de kazerne, net ten zuiden van de ingang. De DUW was een na-oorlogse voortzetting van het Werkfonds en de Rijksdienst voor de Werkverruiming. In het kader van de wederopbouw werden de DUW-werkers aanvankelijk ingezet voor opruimingswerkzaamheden. Later werden ze ingezet bij ontginningswerkzaamheden en civiele werken. In 1954 werd de Directie voor de Arbeidsvoorziening ingesteld en de DUW opgeheven. Wegens het al eerder aflopen van diverse projecten stonden op dat tijdstip al veel DUW-kampen leeg. Het Blerickse kamp bestond uit 21 zogenaamde nissenhutten (in het Engels Nissen hut, naar de ontwerper majoor P.N. Nissen) rond een binnenplaats en twee barakken langs de Horsterweg. Twintig nissenhutten waren voor bewoning bedoeld, de andere bevatte douches en wasruimtes. Van de twee barakken zal er één ingericht zijn geweest voor de beheerder van het kamp.

Afb. 4.30 Uitsnede uit een luchtfoto uit omstreeks 1947, tussen de kazerne en de bruggen het DUW-kamp (Ewalds 2008, 81).

4.7.1 De Molukkers

Ondertussen vonden aan het andere eind van ons toenmalige koninkrijk gebeurtenissen plaats die van invloed zouden zijn op Venlo. Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan. Dit betekende dat Nederlands-Indië niet langer officieel door de Japanners werd bezet. De Japanse troepen zouden echter nog geruime tijd aanwezig blijven, onder andere voor het bewaken van de orde.³¹³ Twee dagen na de capitulatie roepen de Indonesische nationalisten Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. Om de kolonie te kunnen behouden kondigde de Nederlandse regering zogenaamde *politioenele acties* af. De eerste duurde van 21 juli t/m 5 augustus 1947, de tweede van 19 december 1948 t/m 5 januari 1949. Het *Koninklijk Nederlands-Indisch Leger* (KNIL) telde eind 1948 meer dan 50.000 man, waaronder zeer veel inheemse soldaten. Onder druk van de Verenigde Staten (intrekking Marshallhulp) erkent de Nederlandse regering de Indonesische onafhankelijkheid op 27 december 1949. Als gevolg hiervan worden velen gedwongen om naar Nederland te verhuizen (tot in de jaren '60 circa 300.000 personen). Hieronder vallen ook de inheemse KNIL-ers, die in Indonesië als landverraders worden beschouwd. Tot hen behoorden bijvoorbeeld de Ambonezen en overige Molukkers. Voor al deze landverhuizers

312 Ewalds 2008, 38.

313 <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/27900/het-geweld-van-de-bersiap.html>

moest woonruimte gezocht worden. Ze werden ondergebracht in woonorden, vaak oude werk- of concentratiekampen zoals Vught en Westerbork. In Blerick kwam een Moluks woonoord in het voormalige DUW-kamp. Hiertoe werd het bestaande kamp aangepast. De ene barak ging dienst doen als kerk en kantine, de andere deed dienst als woning van de kampbeheerder, centrale keuken en kraamkamer.³¹⁴ De eerste Molukse inwoners arriveerden in 1953. Voor die tijd hebben er andere (Indische) mensen in het kamp gewoond. In 1954 woonden er 151 mensen in het woonoord (door de inwoners *Kamp Tua*, *oud kamp* of *Kamp Bundar* genoemd, vanwege de ronde vorm van de nissenhutten), in 1963 zelfs 211. In 1967 wonen er nog 152 personen, in 1968 wordt het kamp afgebroken. De bewoners zijn dan vrijwel allen naar de wijk Venlo Zuid vertrokken, waar in de Zwanenstraat en de Albatrosstraat enkele woonblokken worden ingericht.³¹⁵

Voordien vonden er in het woonoord de nodige veranderingen plaats. In eerste instantie kwam al het eten voor de inwoners uit de centrale keuken. Later werd de middelste woning in elke barak omgebouwd tot keukentje, zodat men zelf kon koken. Eind jaren '50 werd duidelijk dat het woonoord te klein werd. Elk gezin had maar één kamertje en dat was te weinig voor de soms kroostrijke families. In augustus 1959 wordt met de werkzaamheden begonnen. Alle bestaande bebouwing werd verwijderd en vervangen door nieuwe barakken, inclusief een kerkbarak. Het badgebouw werd als enige uitgevoerd in steen en kwam op dezelfde plaats te staan als het oude badgebouw. De woningen in de barakken waren flink ruimer. Afhankelijk van de gezinsgrootte waren er tot wel vier slaapkamers. De beheerder woonde voortaan elders in Blerick, maar bleef wel kantoor houden in het woonoord. In het zuidwesten van het kamp kwam een speciale kerkbarak. Bij de sloop van het woonoord zijn twee barakken elders in Venlo herplaatst.

4.7.2 Na de Molukkers

Na het vertrek van de Molukkers werden het terrein geleidelijk in gebruik genomen als onderkomen voor diverse activiteiten. Bij de ingang van het kazerne-terrein worden begin jaren '70 enkele grote complexen neergezet. Ten noorden van de toegangsweg wordt in 1974 een school gebouwd voor kinderen met Leer- en OpvoedingsMoeilijkheden (LOM-school).³¹⁶ Ten zuiden van de toegangsweg, op het onderzoeksterrein, verrees in dat zelfde jaar *Scholengemeenschap De Uyterwaert*.³¹⁷ De scholengemeenschap omvatte de richtingen Lager Economisch en Administratief Onderwijs (LEAO), Lager Middenstands Onderwijs (LMO) en Lager Agrarisch Onderwijs (LAO). In de jaren '80 begon een daling van het aantal leerlingen. Hierdoor was begin jaren '90 een fusie met andere Venlose scholen onvermijdelijk. In 1993 ontstond zo het Gelrecollege, het complex aan de Venrayseweg werd verlaten. Het is waarschijnlijk dat vanaf die tijd het noordelijk gedeelte van het complex (Venrayseweg 65A), in gebruik wordt genomen als Protestants Militair Tehuis (PMT). De dreigende sluiting van de kazerne zorgt er in 2002 voor dat ook het PMT dit onderkomen verlaat. In oktober 2002 meldt zich een nieuwe gebruiker, de Pinkstergemeente *Sion*. Als de plannen voor het MFC vaste vormen beginnen aan te nemen wordt de Pinkstergemeente gevraagd het gebouw per februari 2012 te verlaten.³¹⁸ In het andere deel van het complex (Venrayseweg 65) komen diverse groeperingen. Net voor de sloop in 2012 zaten er in ieder geval VluchtelingenWerk Venlo e.o.,

314 Ewalds 2008, 38.

315 Ewalds 2008, 71.

316 Van Heur 2011, 16.

317 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=120&micode=199&milang=nl&mizk_alle=uyterwaert&miview=inv2#inv3t2

318 <http://pgsion.com/geschiedenis.html>

het Turks Activiteitscentrum en het samenwerkingsverband Weer Samen Naar School Permanente Commissie Leerlingzorg (WSNS PCL) Baarlo-Blerick.³¹⁹

Al vrij vroeg (voor 1970) is er in het onderzoeksgebied sprake van de aanwezigheid van een Koninkrijkszaal van de Jehova's getuigen. In 1970 is er namelijk sprake van het verbouwen van een vergaderzaal door de Stichting Bouw en Exploitatie van (Koninkrijks)zalen. Het adres was Garnizoenweg 8.³²⁰ In 1994 wordt het semi-permanente gebouw verlaten.³²¹

Aan de zuidzijde van het onderzoeksgebied verrijst in 1973 een Gereformeerde kerk, met de naam "Het Bakken".³²² De bouw hiervan kostte 450 duizend gulden, het ontwerp kwam van architectebureau Steen uit Leeuwarden. In 1986 werd er een samenwerkingsverband aangegaan met de Nederlands Hervormde kerk, onder de naam Protestantse Kerkgemeenschap Venlo. Het samengaan zorgde er voor dat Het Bakken niet veel meer gebruikt werd. Halverwege de jaren '90 werd het gebouw verkocht aan de Vrije Baptisten Gemeente (*Bijbelgemeenschap Venlo*). Het gebouw werd hierbij enigszins aangepast. Een kenmerk van de Baptisten is de volwassenendoop en in verband daarmee werd in een zijbeuk een groot betonnen doopbekken gebouwd. Daarnaast kwam er ook een kamer voor het bedienen van de geluidsinstallatie.

In 2003 wordt er in het zuidoosten van het onderzoeksgebied (Venrayseweg 63) een nachtopvang voor thuis- en daklozen gebouwd. De initiatiefnemer is de stichting Maatschappelijke Opvang Voorzieningen (MOV) Limburg. De locatie is voorafgaand aan de bouw in 2002 archeologisch onderzocht.³²³ Naast recente verstoringen werd een kuil of gracht met puin aangetroffen, daterend uit de 17^e of 18^e eeuw.

319 <http://www.detelefoongids.nl/stichting-vluchtelingen-werk-limburg/17295731/5-1/>
<http://sociaal-maatschappelijk-werk.zoekensop.nl/0278041-turks-sociaal-cultureel-centrum-venlo-stichting-venlo/>

320 Van Heur 2011, 16.

321 <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=209&miadt=120&miaet=14&micode=OV11&minr=999366&miview=ldt>

322 <http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/blerick/het-baken>

323 Geraeds 2003.

5 Doel en vraagstelling van het onderzoek

Doel van de opgraving is tweeledig: enerzijds het documenteren van alle archeologische resten van de diverse vindplaatsen in het onderzoeksgebied en anderzijds het goed inzicht krijgen in de opbouw en datering van de vestingmuren van fort Sint Michiel.³²⁴

Het onderzoek past in twee opzichten uitstekend in het archeologiebeleid van de gemeente Venlo. Zowel Romeins *Blariacum* als Venlo Vestingstad zijn immers speerpunten in het onderzoeksprogramma van de gemeente.³²⁵

De onderzoeksvragen in het PvE zijn opgesplitst naar vindplaats en grotendeels overgenomen uit de door Archeodienst opgestelde aanbevelingen voor vervolgonderzoek.³²⁶ Het is een volledige lijst vragen voor iedere vindplaats, waarvan enkele door het onderzoek op de MFC-locatie niet beantwoord kunnen worden.³²⁷ Eerst zijn echter enkele algemeen geldende onderzoeksvragen gesteld.

■ Algemeen:

1. *Wat zijn de begin- en einddatering van de onderscheiden vindplaatsen?*
2. *Wat zijn de ligging, omvang en het karakter van de verschillende vindplaatsen?*
3. *Heeft erosie van de aangetroffen archeologische resten (per vindplaats) plaatsgevonden? Zo ja, hoe en wanneer?*
4. *Welke vondstcategorieën zijn er per vindplaats aangetroffen en wat is hun datering?*
5. *Hoe is de geologische, geomorfologische en bodemkundige opbouw binnen de bouwlocatie MFC en komt die overeen met de resultaten uit de eerdere inventariserende onderzoeken?*
6. *Welke mogelijkheden zijn er per vindplaats voor specifiek dateren van sporen en structuren met behulp van laboratoriumonderzoeken als dendrochronologie en C-14?*
7. *Welke mogelijkheden zijn er voor ecologisch en botanisch onderzoek en welke bijdrage kan dit onderzoek leveren aan de reconstructie van het landschap en de voedsel economie per onderscheiden vindplaats?*

■ Vindplaats 1:

8. *Kunnen de sporen van vindplaats 1 nader gedateerd worden?*
9. *Beperken de sporen van vindplaats 1 zich tot een strook van 30-40 m aan weerszijden van de (Romeinse) weg of bevinden ze zich ook elders in het plangebied?*
10. *Bestaat er verband tussen vindplaats 1 en de weg van vindplaats 4 of heeft vindplaats 1 niets met de weg te maken?*

324 Lanzing 2012.

325 Denessen & Dolmans 2007.

326 Van de Graaf 2014.

327 Lanzing 2012.

■ Vindplaats 3:

11. *Kunnen de sporen van vindplaats 3 nader gedateerd worden?*
12. *Kan er een fasering aangetoond worden en zo ja, hoe ziet die eruit?*
13. *Kan er continuïteit vanuit de ijzertijd worden aangetoond?*
14. *Kan er continuïteit naar de vroege middeleeuwen worden aangetoond?*
15. *Hangt de vindplaats samen met de (Romeinse) weg (vindplaats 4)?*
16. *Zijn er aanwijzingen dat de vindplaats met Blariacum geïdentificeerd kan worden? Zo ja, welke en hoeveel waarde kan aan deze aanwijzingen worden toegeschreven?*
17. *Zijn er aanwijzingen voor de ligging van de noord-zuid verlopende Romeinse hoofdweg van Tongeren naar Nijmegen?*

■ Vindplaats 4:

18. *Kunnen de Romeinse wegen elders op de bouwlocatie MFC aangetoond worden? Zo ja, wat zijn het exacte verloop en de verschijningsvorm van die wegen (verhard, onverhard, breedte)?*
19. *Zijn er concrete aanwijzingen dat de weg het verlengde van de in Raaijweide aangetroffen grindweg vormt?*
20. *Zijn er langs de weg begeleidende structuren (bijv. graven of bewoningssporen) of los vondstmateriaal aanwezig? Zo ja, wat is hun datering?*
21. *Wat is het verband tussen vindplaats 4 en vindplaatsen 1 en 3?*
22. *Kan de gebruikperiode van de weg exacter begrensd worden dan tot nu toe het geval was?*

■ Vindplaats 5:

23. *Zijn er meerdere sporen uit de vroege middeleeuwen aanwezig? Zo ja, waaruit bestaan deze? Zo nee, moet de datering van de reeds gevonden hutkom worden bijgesteld?*
24. *Als er meer sporen zijn, gaat het om een ambachtelijk gebied dat in de periferie van een nederzetting ligt? Zo ja, waar moet die nederzetting gezocht worden?*
25. *Wat is het verband tussen vindplaats 5 en de vroeg middeleeuwse vindplaatsen in de directe omgeving?*

■ Vindplaats 6:

26. *Kan aan de hand van de haardkuilen en eventueel andere sporen geconcludeerd worden waar de kampementen van de fortbouwers lagen?*
27. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden in welke volgorde het fort is aangelegd?*
28. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden hoeveel manschappen ingezet zijn voor de bouw van het fort?*
29. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden waar leidinggevende personen gehuisvest waren?*

■ Vindplaats 7:

30. *Wat is het exacte verloop van de vestingmuur?*
31. *Is er een fasering af te lezen van het muurwerk en zo ja, hoeveel bouwfases zijn te herkennen en hoe dateren ze?*
32. *Zijn de verschillende bouwfases te koppelen aan historisch bekende gebeurtenissen?*
33. *Vertoont het muurwerk tekenen van oorlogshandelingen en zo ja, hoe kunnen deze gedateerd worden?*
34. *Hoe zijn de verschillen in de toestand van het muurwerk te verklaren? In het noorden van het fort is bijvoorbeeld de buitenschil vaak afgebrokkeld, terwijl deze in het zuiden nog ongeschonden bewaard is.*
35. *Is er meer informatie uit het muurwerk te halen over de gehanteerde bouwstrategie?*
36. *Welke delen van het fort zijn ingrijpend verbouwd en waarom?*
37. *Zijn er aanwijzingen voor de vorm en exacte locatie van het fort, dat toen nog uit aarden wallen bestond?*
38. *Kunnen de houten funderingen door dendrochronologisch onderzoek een bijdrage leveren aan de reconstructie en datering van de verschillende bouwfases? Hierbij moet vooral gelet worden op een eventueel afwijkende datering van balken aan de binnenzijde en buitenzijde van de muur en indien mogelijk van balken uit de kern van de fundering?*
39. *Op enig moment is de hoek van de flanken veranderd van loodrecht naar schuin. Zijn hier overblijfselen van? Wanneer is dit gebeurd?*
40. *Wanneer zijn de aarden wallen bekleed met de vestingmuur en zijn daarbij nog andere veranderingen aan het fort aangebracht?*
41. *Is er op enige plek sprake van toepassing van hardsteen?*
42. *Welke overeenkomsten en afwijkingen vertonen de nog niet opgegraven muurdelen van de delen die wel al opgegraven zijn?*
43. *Zijn er wetmatigheden in de bouwfases van het fort te ontdekken?*
44. *Zijn er concrete overblijfselen van het verwijderen en weer oprichten van het oostelijke front aan de Maas?*
45. *Kan door onderzoek aan de grachtvullingen de plattegrond van het fort in de verschillende fasen worden vastgesteld?*
46. *Is er sprake geweest van een muur of palissade aan de binnenkant van de wal en zo ja, in welke bouwfase?*
47. *Zijn er aanwijzingen voor de methode waarop het fort meetkundig is uitgezet?*
48. *Is er een verklaring voor de afwijkende steunberen in het noorden van werkput 42 bij de punt van bastion 5?*
49. *Zijn er overblijfselen van bruggen bewaard?*
50. *Bevatte elke courtine een poterne?*
51. *Zijn de poternes bouwkundig vergelijkbaar of vertonen ze afwijkingen ten opzichte van elkaar?*
52. *Zijn er overblijfselen van de escarp en contrascarp en zo ja, hoe zien die eruit?*
53. *In werkput 36 lijkt een stuk langs de vestingmuur afgedamd te zijn geweest. Is dit op meer plaatsen het geval?*

54. *Wat waren de exacte afmetingen van de grachten in de loop van de tijd? Welke verschillende fasen kunnen worden vastgesteld?*
55. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvullingen een bijdrage leveren aan de datering van de verschillende fasen van de gracht?*
56. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvullingen informatie leveren over oorlogshandelingen of gebruik van het fort?*
57. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvulling iets zeggen over de aard en nationaliteit van de bezetting van het fort?*
58. *Hoe zag de binnenbebouwing er uit? Komt dit overeen met historische kaarten?*
59. *Waar lag de pomp en is deze in de loop der tijd verplaatst?*
60. *Zijn er restanten van andere structuren (beschoeiingen, palen, bruggen, andere pompen, enz.) in de grachten aanwezig?*
61. *Zijn er op het binnenterrein overblijfselen van oorlogshandelingen te vinden?*
62. *Hoe zijn de knekelkuilen die gevonden zijn te verklaren? Gaat het om gevallen soldaten? Waarom zijn de skeletten herbegraven? Zijn er nog meer knekelkuilen of een grafveld aanwezig?*
63. *Wat zijn de herkomst, leeftijd en geslacht van de aangetroffen skeletten en welke anomalieën zijn op de botresten aanwezig (ziekten, slijtage, oorlogswonden)?*
64. *Welke historische bronnen zijn er in de verschillende archieven (Venlo, Simancas, Madrid, Brussel, Antwerpen, Maastricht, Den Haag, Utrecht (Menno van Coehoornstichting)) aanwezig die een bijdrage kunnen leveren aan de reconstructie van en de geschiedschrijving over fort St. Michiel, haar voorgangers en de (militaire) geschiedenis van het onderzoeksgebied?*

Voor de vindplaatsen 9 (resten uit de Tweede Wereldoorlog) en 10 (overblijfselen van de Frederik Hendrik Kazerne en het bijbehorende gebruik) waren in het PvE geen aparte onderzoeksvragen geformuleerd, net als voor de tijdens de uitvoering van het veldwerk aan het licht gekomen hoornwerk (vindplaats 11), Brugstraat (vindplaats 12) en het Molukkenkamp (vindplaats 13).

In overleg met de gemeente en diens directievoerder zijn zowel voor de vindplaatsen 9 en 10 als voor de nieuwe vindplaatsen 11 t/m 13 relevante onderzoeksvragen geformuleerd. Daarnaast zijn enkele algemene vragen opgesteld, vooral gerelateerd aan de uitvoering van het veldwerk.

■ Vindplaats 9:

65. *Welke sporen uit de oorlog zijn er aangetroffen, zowel op het kazerneterrein als daar buiten? Wat is de datering van deze sporen en zijn deze sporen te koppelen aan historische gebeurtenissen?*
66. *Welk vondstmateriaal uit de oorlog is er aangetroffen en wat is de herkomst van dit vondstmateriaal? Is het aangetroffen vondstmateriaal te koppelen aan historisch bekende gebeurtenissen?*
67. *Welke nieuwe gegevens zijn er uit de sporen en vondsten naar voren gekomen, die nog niet uit de historische bronnen bekend waren?*

68. *Wat is de meerwaarde van het bestuderen van de bij het explosievenonderzoek aangetroffen munitie? Welke informatie levert de aanwezigheid van de gesneuvelde Duitse militair op?*
69. *Geven de vondsten informatie over de aard en herkomst van de militaire aanwezigheid op het onderzoeksgebied in de periode 1940-1950?*

■ **Vindplaats 10:**

70. *Zijn er sporen en vondsten aangetroffen uit de periode dat het onderzoeksterrein als kazerne in gebruik was (1913-2003)?*
71. *Wat zeggen deze sporen en vondsten over de inrichting en het gebruik van het terrein? Is hierbij nog nieuwe informatie naar voren gekomen, die niet bekend was uit de historische bronnen?*

■ **Vindplaats 11:**

72. *Wat is de exacte ligging van het hoornwerk en wanneer is het aangelegd? Wanneer is het hoornwerk in onbruik geraakt en waarom?*
73. *Geeft het aangetroffen vondstmateriaal nog aanwijzingen over het gebruik van het hoornwerk en de identiteit van de gebruikers?*
74. *Zijn er in de gracht nog verschillende gebruiksfases te onderscheiden en zo ja, hoe onderscheiden die zich dan?*

■ **Vindplaats 12:**

75. *Wanneer zijn de verschillende gebouwen aan de Brugstraat verrezen en wat was door de jaren heen hun functie? Wie waren de verschillende eigenaren en/of bewoners en wanneer waren zij actief?*
76. *Welke sporen hebben de diverse panden nagelaten? Welk vondstmateriaal is aan de panden te koppelen en wat zegt dit vondstmateriaal over de functie van het pand en de aard van zijn bewoners?*
77. *Wat is de herkomst van het vondstmateriaal en wat zegt dit over de status van de eigenaar? Wat is het verhaal achter de aangetroffen muntschat en is deze vergelijkbaar met andere, soortgelijke schatvondsten?*
78. *Wat zijn de aanbevelingen bij mogelijk vervolgonderzoek aan de Brugstraat of op soortgelijke vondstlocaties (binnenstad Venlo)? Wat is het belang van het onderzoek voor de stad, de regio of het land?*

■ **Vindplaats 13:**

79. *Wat zeggen de aangetroffen sporen over de indeling van het Molukkenkamp? Is het mogelijk de sporen te koppelen aan de bekende plattegronden van het kamp?*
80. *Is het mogelijk om afwijkende barakfuncties, anders dan wonen, aan de hand van de sporen en vondsten vast te stellen? Is het mogelijk om vondsten aan te wijzen die typisch zijn voor de bevolkingsgroep die in het kamp woonde?*

■ Aanvullend algemeen:

81. *Wat is de meerwaarde van archeologische begeleiding van het OCE-onderzoek? Komen daarbij nog dingen aan het licht die bij regulier opgraven gemist hadden kunnen worden?*
82. *Wat is de meerwaarde van het archeologisch begeleiden van het zeefwerk ten behoeve van OCE-onderzoek? Levert dit nieuwe resultaten op of slechts meer van hetzelfde?*
83. *Wat is de meerwaarde van gedegen archiefonderzoek, zowel voor als na het veldwerk? Wat zijn zoal de bronnen die te raadplegen zijn?*
84. *Is de manier van omgaan met zowel OCE als menselijke resten de juiste gebleken? Op welke manier kan de samenwerking met deze en andere disciplines verbeterd worden?*
85. *Is het wenselijk de aangetroffen resten uit recentere periodes te verzamelen, te beschrijven en te deponeren? Wat is de meerwaarde hiervan en is het mogelijk om een andere aanpak te hanteren?*

■ In het PvE waren tevens de volgende aanbevelingen geformuleerd:

1. Betrek de gegevens op de proefsleuvenonderzoeken van het exercitieterrein en de andere onderzoekslocaties in het Kazernekwartier en het geofysisch onderzoek.
2. Betrek de bekende gegevens van de overzijde van de Maas met betrekking tot de Romeinse bewoning en de vestingstad Venlo bij de analyse.
3. Geef aanbevelingen voor of tegen vervolgonderzoek elders op het Kazerneterrein en in de directe omgeving, gebaseerd op de inhoudelijke resultaten van het onderzoek.

6 Werkwijze

6.1 Veldwerk

Het onderzoek op het MFC-terrein is logistiek niet eenvoudig geweest. Dit was vooraf al deels ingeschat en heeft geresulteerd in veelvuldig overleg tussen de diverse betrokken partijen. Naast het ingrijpend veranderen van de infra-structuur (wegen, riolen, kabels en leidingen) was vooral de vrijwel zekere aanwezigheid van explosieven uit de Tweede Wereldoorlog een belangrijke factor. Al tijdens de diverse vooronderzoeken op het kazerneterrein zijn explosieven aangetroffen, met als hoogtepunt het aantreffen van een 500-ponder in oktober 2010. Net als bij het archeologisch onderzoek is voor het explosievenonderzoek een bureaustudie uitgevoerd.³²⁸ Hierbij zijn diverse archieven, luchtfoto's en website's geraadpleegd. Uit de bronnen komt naar voren dat de kans op het aantreffen van explosieven zeer groot is, waarbij vooral gedacht moet worden aan afwerpmunitie (bommen) en geschutmunitie (granaten). Mede naar aanleiding van dit rapport heeft de uitvoerder van het explosievenonderzoek, Armaex, een projectplan opgesteld voor het explosievenonderzoek.³²⁹ In dit projectplan is ook het Plan van Aanpak (PvA) van BAAC zo veel mogelijk geïntegreerd. Omgekeerd is in het PvA van BAAC rekening gehouden met de uitvoeringseisen voor het explosievenonderzoek.³³⁰ Voordat er daadwerkelijk gestart kon worden met de opgraving moesten de beoogde terreindelen nog worden vrijgegeven, dat wil zeggen explosievenvrij worden verklaard. Uit de vele vooronderzoeken was duidelijk geworden dat het spoorniveau voor de meeste archeologische perioden, maar met uitzondering van de muren van fort Sint Michiel, zich minimaal beneden 17,40 m +NAP bevond. Hierboven zouden zich theoretisch geen archeologisch relevante sporen en vondsten mogen bevinden. Omdat nooit te voorkomen is dat vondsten en sporen zich op andere dan de verwachte plaatsen ophouden, is het afgraven van de bovengrond archeologisch begeleid.

De gebruikte werkwijze was veelal als volgt: met behulp van een *bomlocator* worden op een terreindeel evenwijdige banen onderzocht op de aanwezigheid van metaal.³³¹ Indien er slechts enkele mogelijke objecten worden aangetroffen worden deze benaderd (begeleid door een archeoloog). Na benadering en verwijdering van de objecten wordt het terreindeel vrijgegeven voor verder archeologisch onderzoek.

Meestal bevatte de bovengrond echter teveel metaal, waardoor het niet goed mogelijk was de dieper gelegen objecten waar te nemen. In dat geval werd onder archeologische begeleiding met een beveiligde graafmachine de bovengrond afgegraven tot op een niveau dat er op het oog schoon uitzag. De afgegraven bovengrond werd vervolgens gezeefd op een sterrenzeef met een

328 Van den Bergh 2011.

329 Armaex 2012.

330 Van der Weerden & Emaus 2012.

331 De bomlocator detecteert alleen ferro (ijzer).

Afb. 6.1 Inmeten mogelijke explosieven met behulp van een multisensor.

maaswijdte van 2 cm. Hierdoor werden de aanwezige granaten en andere explosieven gescheiden van de schone grond, terwijl er tevens ook veel archeologisch interessant vondstmateriaal voor de dag kwam. Voor een aantal terreindelen (zoals de huizen aan de Brugstraat) is daarom het zeven van de grond ook archeologisch begeleid.

Afb. 6.2 Overzicht divers vondstmateriaal uit de zeefinstallatie.

Het schone vlak werd vervolgens weer met de *bomlocator* afgezocht op verdachte objecten. Bij een wederom te vervuild vlak werd opnieuw bovengrond afgegraven, totdat deze schoon genoeg was. Hoewel het in eerste instantie de bedoeling was om het afgraven pas vanaf 17,40 m +NAP archeologisch te begeleiden, leidde het veelvuldig aantreffen van sporen en vondsten op een veel hoger niveau tot een intensievere begeleiding.

Bij het PvA hoort ook een puttenplan. Dit puttenplan gaat uit van een dambordpatroon, waarbij de werkputten om en om worden aangelegd en afgewerkt. Op deze manier is er altijd ruimte voor de stort en kunnen er meerdere werkputten tegelijk aangepakt worden. BAAC was uitgegaan van de inzet van twee volwaardige veldteams tegelijkertijd, waarbij het "murenteam" zich zou bezighouden met het vrijleggen en documenteren van de muren van het fort, terwijl het "Romeinenteam" zich zou bezighouden met het overige deel van het terrein, waar met name sporen uit de Romeinse tijd werden verwacht. De projectleider zou zich voornamelijk moeten bezighouden met begeleiding van het afgraven van de bovengrond, controle van beide teams en overleg met directievoering, explosievenruimers en gemeente.

Aangezien het onderzoek naar de aanwezigheid van explosieven gelijktijdig met het archeologische onderzoek plaatsvond, was het van belang dat er voldoende vrijgegeven grondgebied beschikbaar was voor de aanleg van de werkputten. Aan het begin van de campagne bleek de beoogde methode van explosievenopsporing tot stagnatie voor de archeologen te leiden, zodat Armaex over is gegaan op een aangepaste werkwijze. Hierdoor ontstond er voor het archeologisch onderzoek voldoende ruimte om alvast met één team aan de slag te kunnen.

Afb. 6.3 Archeologische graafwerkzaamheden nabij de muren van het fort.

Op 3 oktober 2012 startte de archeologische begeleiding van het explosievenonderzoek, waarna op 18 oktober daadwerkelijk kon worden gestart met de aanleg van de eerste werkput in het noorden van het onderzoeksgebied.³³² Vanwege diverse belemmeringen (zoals nog aanwezige infrastructuur en de aanwezigheid van kabels en leidingen) was het op dat tijdstip absoluut niet mogelijk te beginnen met het vrijleggen van de muren van het fort. Pas op 12 november werd een aanvang gemaakt met het opschonen van de formuren. Vanwege de aanwezige riolen, kabels, leidingen en explosieven is het werk aan het fort enkele malen onderbroken.

Ook het werk in de rest van het onderzoeksgebied is niet geheel volgens plan gegaan, getuige het feit dat het archeologisch onderzoek 16 tot maximaal 24 weken zou moeten duren, terwijl de einddatum in werkelijkheid 21 augustus is geworden (ruim 30 veldwerkweken). Dit werd onder andere veroorzaakt door de aanwezigheid van (onvoorziene) ondergrondse infrastructuur, het ten aller tijde bereikbaar moeten zijn van het onderstation van de NS, het onverwacht aantreffen van de huizen aan de voormalige Brugstraat (en de daarbij horende vervuiling) en de uitgestelde afbraak van de nachtopvang aan de Venrayseweg. Hierdoor zijn in overleg met de bevoegde overheid, directievoerder en de opdrachtgever tijdens het veldwerk diverse veranderingen aan het onderzoeksgebied en de werkmethode doorgevoerd. Zo is de grootte en ligging van de werkputten aangepast aan de omstandigheden, terwijl ook de geplande volgorde aanzienlijk is aangepast. Daarnaast is er aan de zuidzijde van het onderzoeksgebied een groot terreindeel komen te vervallen, omdat de *airprint* van het nieuw te bouwen MFC als grens werd genomen, in plaats van de spoorlijn Venlo-Eindhoven. Ook aan de noordzijde is een klein deel vervallen, een deel van de Garnizoenweg is behouden gebleven. Aan de westzijde is een deel extra opgegraven. Wat kleine stukjes gebied zijn, in overleg met de bevoegde overheid, niet opgegraven vanwege de (nog) aanwezige bomen en leidingen. Ondanks voorgenoemde obstakels is het veldwerk door zowel Armaex als BAAC in goede harmonie uitgevoerd, door in het veld de communicatielijnen kort te houden en flexibel met de gemaakte planning om te gaan.

De resultaten van het veldwerk duiden er al snel op dat het voor dit onderzoek geschreven PvE zich voornamelijk focuste op de (mogelijke) aanwezigheid van het Romeinse Blariacum en het fort Sint Michiel. Er werden echter nauwelijks Romeinse resten aangetroffen. Op 25 oktober 2012 werden tijdens het afgraven van de bovengrond ten behoeve van de aanleg van een (destijds nog tijdelijk) fietspad de restanten ontdekt van een dikke muur. Deze muur was duidelijk niet recent, maar waartoe deze muur behoorde was totaal onduidelijk. Tijdens bestudering van de diverse rapporten werd in een milieurapport de verwijzing naar de mogelijke aanwezigheid van garage Halmans aangetroffen.³³³ De vondst van een Duitse 50 kg bom de volgende dag zorgde voor versneld aanvullend onderzoek, waarbij de aanwezigheid van de huizen aan de Brugstraat werd vastgesteld, onder andere aan de hand van luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog. Tevens werd ook de aanwezigheid van Villa Zegers opgemerkt, mede dankzij de beschrijving hiervan in de Venlose Katernen 11.³³⁴ Vervolgens leidde de vondst van veel huishoudelijk materiaal uit de jaren '50 en '60 langs de Garnizoenweg tot de (her)ontdekking van de aanwezigheid van een voormalig Molukkenkamp.

332 Werkput 68, de nummering sluit aan bij die van eerder onderzoek.

333 Van Heur 2011, 14.

334 Denessen et al. 2008, 7-9.

Afb. 6.4 De eerste kennis-
making met de huizen aan
de Brugstraat.

Tijdens het veldwerk heeft wekelijks een overleg plaatsgevonden waarbij voor de archeologie de uitvoerder³³⁵, directievoerder³³⁶ en in een aantal gevallen ook opdrachtgever³³⁷ en bevoegde overheid³³⁸ aanwezig waren. Daarnaast waren voor het explosievenonderzoek de projectleider³³⁹, directievoerder³⁴⁰ en de toezichthouder³⁴¹ aanwezig. Vanuit de gemeente schoof meestal de algemene toezichthouder³⁴² aan, alsmede de uitvoerder van de civiele werken.³⁴³ Indien nodig namen andere genodigden aan het overleg deel. Tijdens deze overlegmomenten werd vooral aandacht besteed aan de resultaten, de voortgang en de planning en onderlinge afstemming van de onderzoeken. Dat laatste was vaak het belangrijkste agendapunt.

De archeologische begeleiding is uitgevoerd met de beveiligde graafmachine die ook werd ingezet voor het explosievenonderzoek. Deze is, evenals de kraan van de civiele aannemer, ook ingezet bij de eindfase van het reguliere archeologische onderzoek.

Bij het archeologisch onderzoek zijn de vlakken in alle werkputten aangelegd met een rupskraan met een platte bak. Het aantal vlakken (1, 2 of 3) per werkput hing sterk af van de mate van verstoring van de betreffende werkput. Vooral de zuidoostzijde van het terrein was door (sub)recente bebouwing en grondverzet vaak erg verstoord. Bij een aantal werkputten is dan ook besloten om maar één vlak aan te leggen, direct op de schone natuurlijke ondergrond.

335 J.F. van der Weerden en
A. Emaus.

336 W. Hensing.

337 J. Kuiken/R. Heijckers.

338 M. Dolmans.

339 R. Rozema.

340 J. Blokvoort.

341 W. Fiers/H. Zweers.

342 T. van de Logt/H. Heuvelmans.

343 G. Verlouw.

Vooraf in het zuidwesten was nog een dik ophogingspakket aanwezig, waardoor er meerdere vlakken aangelegd moesten worden.

De vondsten zijn per stratigrafische eenheid, per spoor of in vakken van 5 bij 5 m verzameld. Bij het aanleggen van de vlakken is intensief gebruik gemaakt van een metaaldetector. Het vlak is gefotografeerd, digitaal getekend met een Robotic Total Station (RTS), beschreven en gewaterpast (om de 5 m). Alle sporen zijn gecoupeerd, waarbij de coupes zijn gedocumenteerd (1:20) en afgewerkt. Bij het onderzoek van de Romeinse waterput zijn meerdere vlakken aangelegd, onder andere op het niveau waar hout werd aangetroffen. Deze vlakken zijn gefotografeerd, getekend en beschreven. De waterput is in het veld bemonsterd voor dendrochronologisch onderzoek. Wegens de lage grondwaterspiegel is organisch materiaal niet bewaard gebleven.

Het terreindeel met de rij huizen is anders aangepakt. Werkput 75 is in twee delen opgegraven. Als eerste is de westzijde vrijgelegd. Dit deel had prioriteit vanwege de aanleg van een (tijdelijk) fietspad. Wanneer dit fietspad gereed was, zou de Garnizoenweg verder ontmanteld kunnen worden en vrijgegeven voor verdere ontwikkeling. De aanwezigheid van de huizen aan de Brugstraat was niet voorzien en leidde tot aanpassing van de plannen. Het muurwerk reikte tot boven het beoogde fietspadniveau, zodat sloop onvermijdelijk was. Na zorgvuldige documentatie van het muurwerk, onder andere door het maken van veel detailfoto's (ook ten behoeve van 3D reconstructies)³⁴⁴, luchtopnames³⁴⁵ en filmbeelden³⁴⁶ konden de muurresten verwijderd worden. Tussendoor werd ook nog een met olie vervuilde locatie tussen het voormalige paviljoen Ewalds en garage Halmans gesaneerd. Aangezien de sloop van de funderingen nauwelijks schade aan de natuurlijke ondergrond veroorzaakte en de mogelijk aanwezige oudere archeologische resten beschermd zouden worden door het toekomstige fietspad is, in overleg met de bevoegde overheid, besloten geen vlak aan te leggen in de diepere ondergrond. Ook de afwezigheid van ouder

Afb. 6.5 Foto vanuit de ladderwagen van de brandweer. Rechts de funderingen van onder andere garage Halmans, linksboven de nachtopvang.

344 Albert Kiefer.

345 Airshoots uit Molenhoek.

346 Mosasaurusfilm uit Maas-tricht.

vondstmateriaal rechtvaardigde deze keuze. Bij de oostzijde van de werkput, gelegen binnen de *airprint* van het MFC was de situatie anders. Hier zou de natuurlijke ondergrond wel aangetast worden door toekomstige bouwactiviteiten. Het onderste vlak is aangelegd in de top van de natuurlijke ondergrond. Bovendien had de achterkant van de huizen meer geleden onder de bombardementen en later grondverzet, zodat op sommige plaatsen opgaand muurwerk geheel ontbrak, terwijl wel vaak de funderingsleuven nog zichtbaar waren.

Voor de resten van het fort is ook een andere strategie gevolgd. Het was de bedoeling de muren van het fort aan zowel de buiten als de binnenzijde geheel bloot te leggen, terwijl er door de gracht op een aantal plaatsen een profiel zou moeten worden gezet. Van de oostmuur van het fort is in het totaal circa 50 strekkende meter vrijgelegd, van de zuidmuur circa 30 m. Door de gehele oostelijke gracht is een profiel gezet, waarin duidelijk diverse fases te zien waren. Over de zuidelijke gracht is maar deels een profiel gezet, in verband met de aanwezigheid van nog in gebruik zijnde leidingen en riolen. De binnenzijde van de muur is om dezelfde reden in gedeeltes onderzocht. Op het moment dat er eindelijk geen belemmerende infrastructuur meer aanwezig was werd een 500 pponder ontdekt, pal tussen de muur en gebouw B, zodat verder onderzoek uitgesteld moest worden tot na het ruimen van de bom.

Afb. 6.6 Het opblazen van de twee zware vliegtuigbommen wordt vastgelegd.

Van de houten fundamentsbalken zijn zowel aan de buitenzijde als de binnenzijde dendrochronologische monsters genomen, waarvan in veel gevallen de kapdatum kon worden bepaald.³⁴⁷ De muren van het fort zijn zowel getekend (buitenzijde, 1:20) als gefotografeerd (binnen- en buitenzijde). Daarnaast zijn de muren ingemeten met een Robotic Total Station (RTS) en zijn 3D opnames gemaakt.³⁴⁸

Tevens zijn er foto's gemaakt ten behoeve van 3D reconstructie³⁴⁹, zijn er luchtfoto's gemaakt³⁵⁰ en is de uitvoering van het onderzoek in al zijn facetten op film vastgelegd.³⁵¹

6.2 Uitwerking

Na het veldwerk is een evaluatierapport opgesteld om inzicht te geven in de aangetroffen sporen, vondsten en monsters. Hierin is ook een voorstel gegeven voor verdere uitwerking en selectie van materiaal voor specialistisch onderzoek. Het evaluatierapport is beoordeeld en goedgekeurd door de opdrachtgever en de directievoerder.

Alle aangetroffen sporen zijn tot op een basisniveau uitgewerkt. Structuren zijn in detail behandeld. Alle materiaalcategorieën zijn tot op een basisniveau beschreven. Vondsten uit relevante context zijn door specialisten bekeken en zo mogelijk gedetermineerd en gedateerd. De resultaten hiervan worden per periode besproken. Verschillende monsters zijn, in overleg met opdrachtgever en directievoerder, geselecteerd voor mogelijk verder onderzoek.

Bij de tijdens het onderzoek aangetroffen vindplaatsen is per vindplaats een uitwerkstrategie bepaald, voornamelijk met betrekking tot de soms grote hoeveelheden vondstmateriaal. Alle relevante archeologische sporen zijn normaal uitgewerkt, slechts echt recente sporen worden niet verder behandeld. De vondsten van vindplaats 3 (Romeinse tijd), vindplaats 7 (fort Sint Michiel) en vindplaats (hoornwerk) worden integraal uitgewerkt. Bij de overige vindplaatsen is, net als bij het vondstmateriaal uit de zeef, een verdeling gemaakt in drie categorieën:

- 1 Materiaal dat van belang is bij de analyse en het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Deze vondsten zijn bij de daadwerkelijke uitwerking verder onderzocht en beschreven door de betreffende materiaalspecialist.
- 2 Materiaal dat van historisch belang is. Dit wordt tijdens de *quickscan* summier beschreven, in het rapport genoemd en na het onderzoek aangeleverd aan het depot.
- 3 Materiaal dat verder van geen historisch belang is en verder ook niet bijdraagt aan de analyse. Dit materiaal wordt niet in detail beschreven maar verder wel geteld en per vondstgroep beschreven. Dit materiaal is ter deselectie voorgedragen.

347 Onderzoek uitgevoerd door Pressler GmbH.
348 IGL.
349 Albert Kiefer.
350 AerialCam.
351 Mosasaurusfilm.

Hoewel er diverse soorten monsters zijn genomen, is, in overleg met de diverse specialisten, besloten slechts de dendrochronologische monsters nader te bekijken, dit in verband met de discussie over de ouderdom van de muren van het fort. De Romeinse vindplaats leverde voldoende ander dateerbaar materiaal op om tot een goede datering te komen. Daarnaast waren de archeobotanische monsters niet veelbelovend, voornamelijk vanwege het ontbreken van grondwater op relevante niveaus.

Vanwege het feit dat er veel bebouwing uit recente tijden op het onderzoeks-terrein aanwezig was, is er gekozen om ook archiefonderzoek bij de uitwerking te betrekken. Voor het fort Sint Michiel is vooral gekeken naar de beschikbaarheid van de diverse bronnen en naar historische beschrijvingen (onder andere van de belegering en inname van 1702). Voor Villa Zegers en de huizen aan de Brugstraat is vrij breed onderzoek gedaan naar de bouw, eigendom, functie en bewoners door de jaren heen. Dit levert een gedetailleerd beeld op met soms verrassende informatie (met name het interview met de voormalige bewoner L. Simais).

Ook met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog is er archiefonderzoek gedaan, daarnaast zijn bijvoorbeeld ook de collecties van diverse musea (Airborne Museum "Hartenstein" in Oosterbeek, Oorlogsmuseum Overloon) en verzamelaars (R. van Otterdijk te Vlierden, E. Pouwels te Melderslo) geraadpleegd. Een zeer interessante bron van inlichtingen is op het internet de website <http://www.delpher.nl>, waar een groot aantal (vaak regionale) kranten in gescande vorm te raadplegen is. Vooral voor de periode na 1900 is vrij veel informatie over Venlo en het onderzoeksgebied uit deze bron te destilleren.

7

Resultaten

7.1 Bodemopbouw

Het onderzoeksgebied is gelegen op een rivierterras uit het Jonge Dryas (circa 11.000 jaar geleden).³⁵² De afzettingen van dit terras bestaan uit grind en grof zand. Daarbovenop is een circa 1 m dikke laag zand afgezet. Het gaat hierbij om door de wind afgezet zand, dat door het ontbreken van vegetatie gemakkelijk kon verstuiven. Hoewel het opeenvolgende gebruik van het onderzoeksgebied (akker, fort, kazerne en Molukkenkamp) en de manier van werken tijdens het onderzoek er voor gezorgd heeft dat de bovengrond deels verstoord is geraakt, is de bodemopbouw op sommige plaatsen intact gebleven.

Er is sprake van een hoge bruine enkeerdgrond, met daaronder het restant van een zogenaamde horstpodzol. Horstpodzolen kenmerken zich door een circa 20 cm dikke bovengrond, met daaronder een 30 tot 50 cm dik pakket zand waarin ijzer en lutum zijn ingespoeld (B-horizont). Deze horizont voelt iets harder aan en heeft een (rood)bruine kleur. Daaronder bevindt zich een geel/geelgrijze C-horizont, rijk aan ijzer- en lutumrijke banden, ook wel banden-B genoemd. De diepte tot waarop deze bruine banden of vlekken voorkomen is in het onderzoeksgebied variabel. Mogelijk heeft het terrein van nature een gevarieerder reliëf gekend en heeft er aftopping plaatsgevonden. In de wat diepere ondergrond is plaatselijk grind van het Jonge Dryas-terras aangetroffen.

Afb. 7.1 Het westprofiel van werkput 70. Duidelijk zichtbaar is de verbruining en de banden-B.

352 Overgenomen uit Van der Graaf 2014.

Hoewel het onderzoeksgebied ogenschijnlijk geen reliëfverschil kende, blijkt dat de natuurlijke ondergrond wel een helling vertoont. De bovenkant van de C-horizont ligt in het noorden op circa 16,30 m +NAP, in het zuiden op circa 17,30 m +NAP, plaatselijk zelfs nog hoger. Dit kwam vooral naar voren tijdens het begeleiden van de OCE-werkzaamheden. Hierbij was een grens van 17,40 m +NAP vastgesteld, waarbij boven die grens de bovengrond zonder toezicht mocht worden afgegraven en onder die grens alleen onder archeologische begeleiding. Het werd al snel duidelijk dat aan de zuidzijde al op of zelfs net iets boven die grens het archeologisch relevante niveau bereikt werd.

7.2 Prehistorie

Tijdens de diverse voorafgaande onderzoeken op het Kazerneterrein lijkt er sprake te zijn van (bewonings)sporen uit de prehistorie. In Archeodienst Rapport 62 wordt melding gemaakt van een *vindplaats 1* (Prehistorie), waar niet goed dateerbare sporen uit de prehistorie zijn aangetroffen, alsmede een elftal aardwerkscherven uit de periode bronstijd-ijzertijd.³⁵³ Over de mogelijke grootte van de vindplaats konden geen uitspraken worden gedaan.

In het daar op volgende onderzoek, beschreven in Archeodienst Rapport 100, is er opnieuw sprake van een vindplaats uit de periode (late) bronstijd- (vroeg) ijzertijd.³⁵⁴ Op *vindplaats 1* zijn wederom diverse kuilen en paalkuilen aangetroffen, waarvan een deel van natuurlijke oorsprong is. Bij gebrek aan vondsten uit de sporen is besloten deze door middel van ¹⁴C-onderzoek te dateren. Hieruit kwam naar voren dat de sporen uit de Romeinse tijd stammen. Nabij de sporen werd handgevormd aardewerk aangetroffen, alsmede bewerkt vuursteen. Een verdere *vindplaats 2* bestaat uit een concentratie van 30 scherven van met kwarts gemagerd aardewerk, aangetroffen in een natuurlijke geul. In de nabijheid hiervan waren enkele natuurlijke sporen aanwezig, met daarin ook enkele kleine scherfjes. De mogelijkheid wordt geopperd dat de concentratie aardewerk verspoeld is en dat de eigenlijke vindplaats verderop gezocht moet worden.

Afb. 7.2 Fragment van een bijl uit het midden-neolithicum.

353 Weiß-König & Van de Graaf 2013, 38, 89-90.

354 Van de Graaf 2014, 397.

Daarnaast is op *vindplaats 4* handgevormd aardewerk aangetroffen in mogelijke weggreppels, alsmede bewerkt vuursteen. De combinatie weggreppels en handgevormd aardewerk heeft tot de conclusie geleid dat de weggreppels mogelijk al uit de ijzertijd stammen.

Tijdens de opgraving zijn er geen aanwijzingen gevonden voor aanwezigheid van sporen uit de prehistorie. Uit geen enkel spoor komt handgevormd prehistorisch aardewerk, al het handgevormde aardewerk, ook datgene dat niet uit een spoor komt, is aan latere periodes (voornamelijk de Romeinse tijd) toe te schrijven. Indien er toch sporen uit de prehistorie aanwezig zouden zijn, zijn deze vondstloos. Wel zijn er negen stuks bewerkte vuursteen aangetroffen. Het gaat om zes afslagen, een kernvernieuwingstuk en twee fragmenten van geslepen bijlen. Eén van de bijlfragmenten laat zien dat de bijl vlakke zijdes gehad heeft (vnr. 377). Het gaat hierbij om een Vlaardingen- of Burenbijl uit het midden-neolithicum (4300 tot 2500 voor Chr.).³⁵⁵ De aanwezigheid van bijlfragmenten is niet verwonderlijk, de nabijheid van de Maas en bijbehorende rivierterrassen zorgde voor een gevarieerd landschap dat aantrekkelijk was voor bewoning. Bijlen en bijlfragmenten worden vaak aangetroffen op die plaatsen in het landschap die geschikt waren voor de extractie van hout.

7.3 Romeinse tijd (P. Weterings)

De opgraving op het MFC-terrein te Blerick stond voor een deel in het teken van het onderzoek naar de Romeinse nederzetting *Blariacum*, waarbij de bekende waarnemingen van Romeinse resten in ogenschouw genomen dienden te worden (zie hoofdstuk 4.1). Het onderzoek kan nieuw licht werpen op de eventuele aanwezigheid en/of de aard van *Blariacum* en kan tevens nieuw inzicht bieden hoe de aangetroffen resten in verband kunnen worden gebracht met de eerder blootgelegde segmenten van een mogelijk oost-west georiënteerde weg.

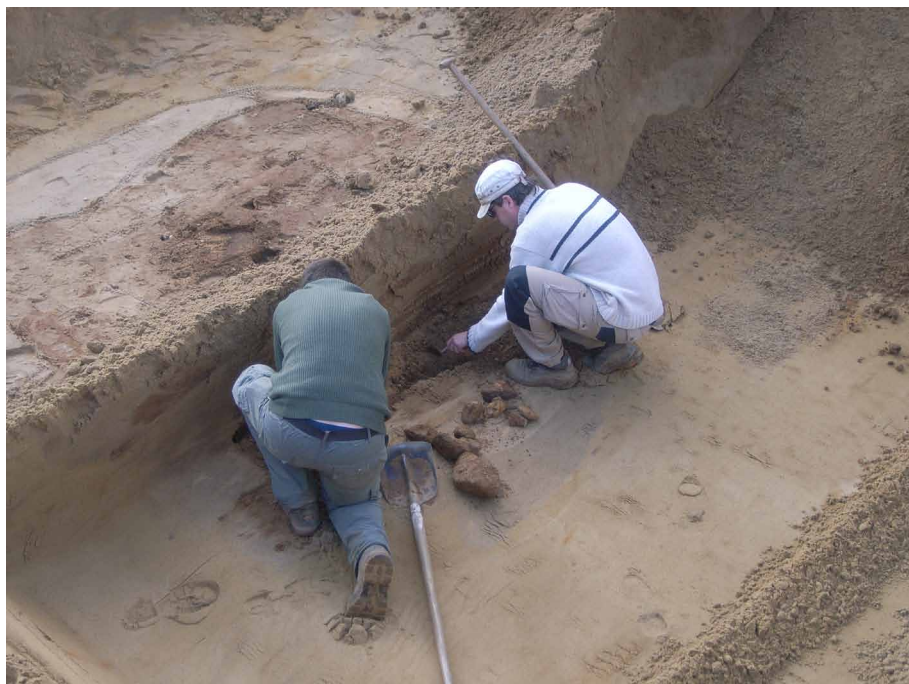
De proefsleuvenonderzoeken hebben uitgewezen dat in de oostelijke zone van het onderzoeksgebied sporen van Romeinse bewoning konden worden verwacht.³⁵⁶ Deze werden tijdens onderhavig onderzoek inderdaad aangetroffen. Zo werd er in werkput 70 een sporencuster aangetroffen, waarin één of meerdere huisplattegronden te herkennen zijn en werden in werkput 81 de resten van nog een gebouw blootgelegd. Tussen de beide sporencusters werd een waterput aangetroffen. Hieronder worden de twee aangetroffen sporengroepen apart besproken, waarbij de sporen in werkput 70 worden aangeduid als 'structuur 1' en de sporen in werkput 81 als 'structuur 2'. Daarna volgt de bespreking van de waterput en de overige sporen. Vervolgens wordt het vondstmateriaal per context besproken, waarna de behandeld thema's in een breder kader zullen worden bekeken.

355 Deeben et al. 2005, 320.

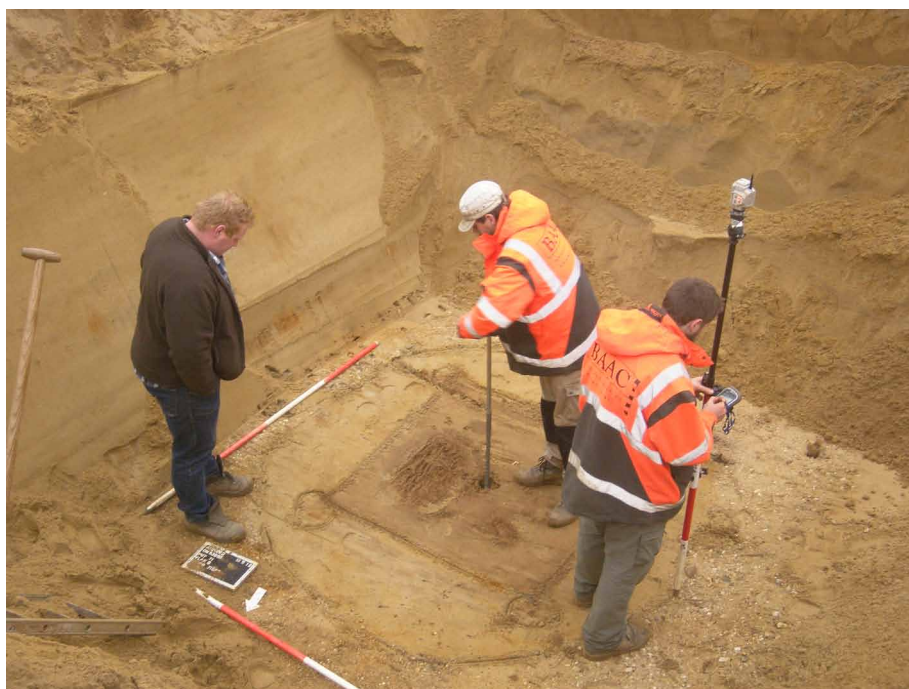
356 Weiß-König & Van de Graaf 2013; Van de Graaf 2014.

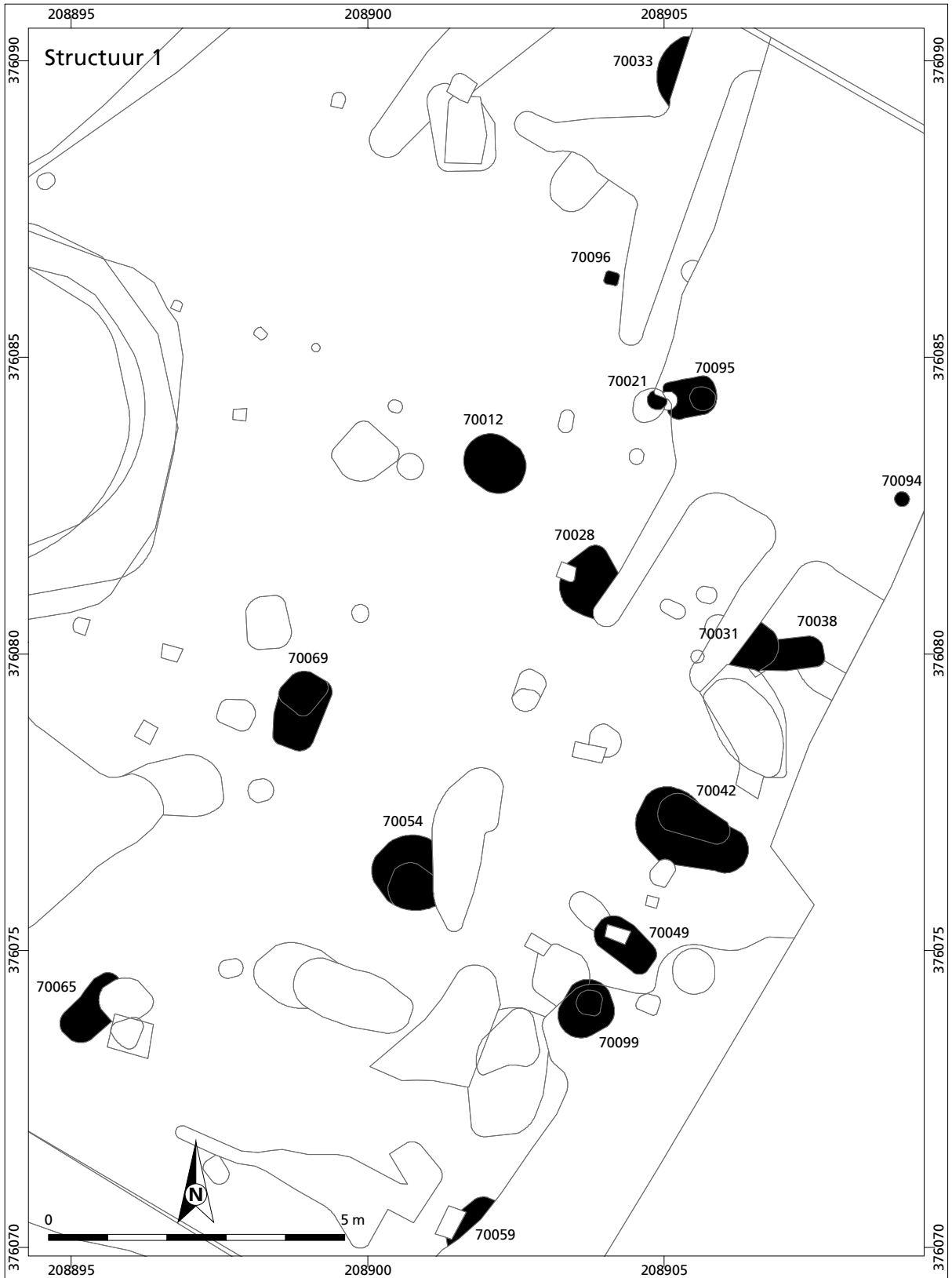
Afb. 7.3 Overzicht Romeinse structuren.

Afb. 7.4 Bergen vondsten uit de waterput.

Afb. 7.5 Dieptebepaling waterput.

Afb. 7.6 Plattegrond van structuur 1, schaal 1:100.

7.3.1 Gebouwen

■ Structuur 1:

De eerste sporen van Romeinse bewoning werden aan de oostzijde van werkput 70 blootgelegd. De interpretatie hiervan is complex: mogelijk zijn zij tot één structuur te rekenen, maar het is tevens mogelijk dat hier meerdere gebouwen door elkaar gelegen zijn. In het eerste geval betreft het een noordoost-zuidwestelijk georiënteerde plattegrond met een breedte van circa 7 m. Omdat zich zowel ten noorden als ten zuiden van de mogelijke plattegrond grote verstoringen bevinden, kon de totale lengte van het gebouw niet bepaald worden, maar deze zal minimaal 20 m bedragen.

Door aftopping van het terrein zullen niet alle sporen die tot de mogelijke structuur behoord hebben, bewaard gebleven zijn. Toch kan een tweebeukige plattegrond van het type Alphen-Ekeren worden onderscheiden. Er werden op een diepte van circa 16,83 m +NAP twee middenstaanders blootgelegd (S70028 en 70054), welke nog tot respectievelijk 48 en 60 cm onder het opgravingsvlak reikten. Beide sporen bestonden uit een kern en insteek en hun onderlinge afstand is circa 6 m. Mogelijk is onder een verstoring aan de noordzijde van de plattegrond een derde middenstaander aangetroffen (S70095). Hiervan resteerde op vlak 2, 35 cm dieper dan vlak 1, nog circa 10 cm. Om de middenstaanders heen werden wandpalen aangetroffen waarvan nog een diepte resteerde tussen de 10 en 30 cm. Uitzondering hierop wordt gevormd door de sporen 70033, 70069 en 70059, met resterende dieptes van 88, 76 en 60 cm en welke dus even diep of zelfs dieper dan de middenstaanders waren. Op de plaats aan de zuidzijde van de plattegrond, waar een middenstaander verwacht mag worden, werd een kleinere paal aangetroffen met een diepte van 11 cm. Deze paal zal dan ook eerder als wandpaal geïnterpreteerd kunnen worden, waarmee een mogelijke zuidelijke wand van de plattegrond kan zijn vastgesteld. In dat geval zal het huis een schilddak hebben gehad. Het is echter ook mogelijk dat op deze plaats de middenstaander is vervangen door twee zwaardere wandpalen. Op deze wandpalen werd een dwarsligger bevestigd met hierop een dragende paal die de kap ondersteunde. Op deze manier kwam in het huis een grotere ruimte vrij. Huizen met een dergelijke constructie zijn bekend uit Kampershoek-Noord en Molenakker te Weert en uit Nederweert-Rosveld. Ze worden zonder uitzondering gedateerd tussen de late 2^e eeuw en de eerste helft van de 3^e eeuw na Chr.³⁵⁷ Gecombineerd met het verzamelde vondstmateriaal (zie par. 7.3.4), lijkt een dergelijke datering inderdaad aannemelijk. Voor de in werkput 70 aangetroffen plattegrond geldt dat de twee wandpalen (S70065 en 70059) waar sprake zou kunnen zijn van een weggelaten middenstaander, inderdaad tot de diepere wandpalen behoren, waardoor het dus niet uitgesloten is dat de plattegrond zich verder zuidwaarts uitgestrekt heeft. Verder oostwaarts zal de plattegrond zich niet hebben uitgestrekt. Werkput 70 grenst direct aan de tijdens het proefsleuven-onderzoek aangelegde werkput 18 en 35, waarbij in laatstgenoemde enkele sporen van Romeinse aard werden blootgelegd. Deze sporen liggen echter te ver zuidoostelijk van structuur 1 om met de plattegrond in verband gebracht te worden. Wel kan worden geopperd dat de vindplaats zich verder oostwaarts uitstrekt.

357 Hiddink 2010, 103.

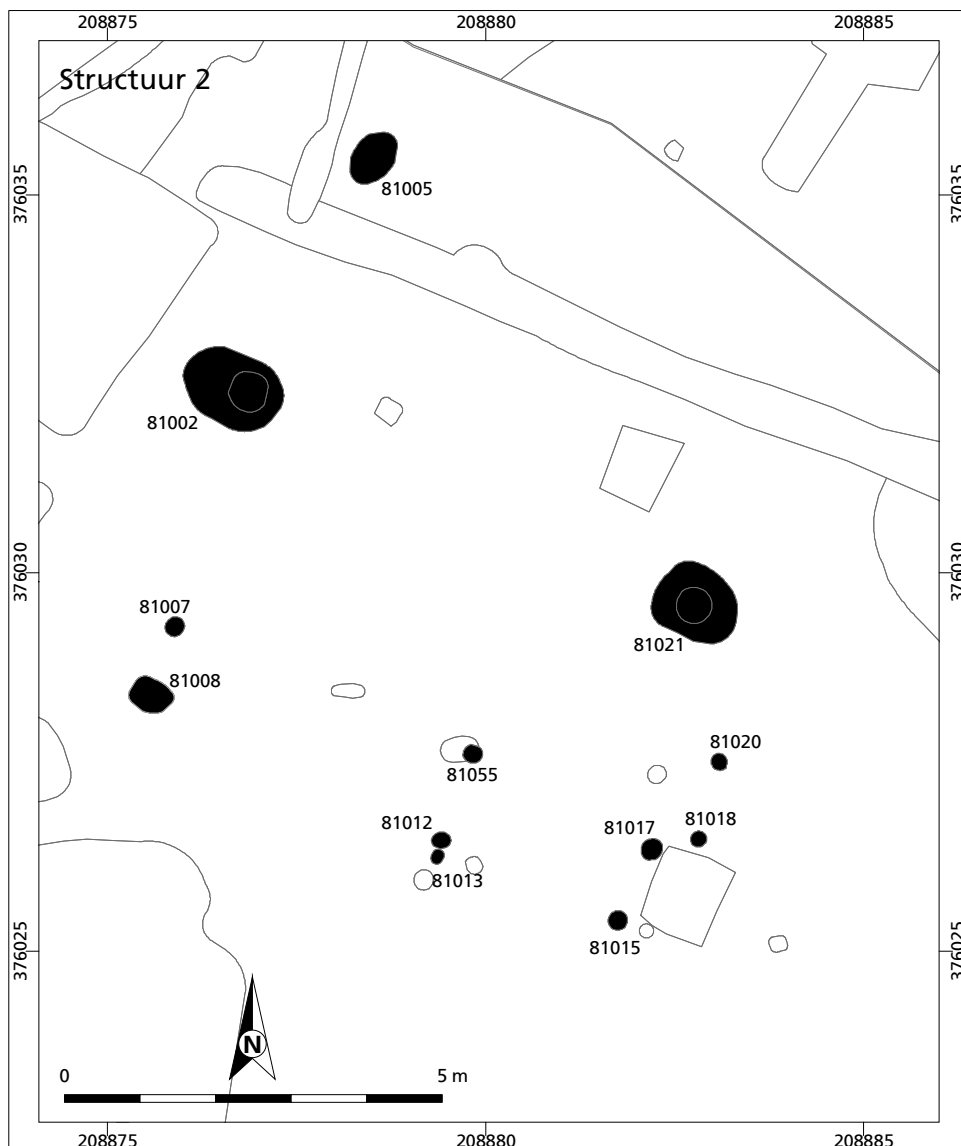
Er bestaan echter ook argumenten die tegen de hierboven beschreven interpretaties pleiten. Zo zijn enkele wandpalen (70033 en 70069) bovengemiddeld diep en bevatten sommige wandpalen geen parallelle tegenhangers. Om die reden kan ook geopperd worden dat hier meerdere plattegronden door elkaar gelegen zijn, waarvan steeds de diepere middenstaanders bewaard gebleven zijn.

■ **Structuur 2:**

Ook voor de tweede structuur aan de oostzijde van het onderzoeksgebied, in werkput 81, geldt dat er slechts een gedeelte van de plattegrond is aangetroffen. Hier is eveneens sprake van een hoge mate van verstoring, zowel aan de west- als de noord- en oostzijde, waardoor geen compleet beeld kan worden gevormd. Ook lijkt hier de mate van aftopping van het terrein groter, aangezien van de paalsporen, inclusief de middenstaanders, een geringe diepte resteert. Eventuele ondiepere sporen zullen dan ook verdwenen zijn. Desalniettemin kan worden vastgesteld dat structuur 2 een noordwest-zuidoost georiënteerd tweebeukig gebouw van het type Alphen-Ekeren betreft, waarvan op een diepte van circa 16,72 m +NAP twee middenstaanders bewaard gebleven zijn. Deze sporen (81002 en 81021) hadden een onderlinge afstand van 6,5 m en reikten nog tot respectievelijk 34 en 44 cm onder het opgravingsvlak en bestonden nog uit een kern met insteek. De bijbehorende wandpalen zijn voornamelijk aan de zuidelijke lange zijde van de structuur bewaard gebleven. Het betreft steeds paarsgewijs geplaatste palen, waarbij de afstand tussen de palen in hetzelfde paar circa 80 cm bedraagt en de afstand tussen de paren onderling 2,50 m bedraagt. Tussen de paren 81007/81008 en 81055/81012 bevindt zich echter een ruimte van circa 4,30 m. Vermoedelijk hebben in de tussenliggende zone ook wandpalen gestaan, maar minder diep gefundeerd en

Afb. 7.7 Overzicht oostzijde werkput 81. In het midden de gecoupeerde sporen van structuur 2.

Afb. 7.8 Plattegrond van structuur 2, schaal 1:100.

daarom verdwenen. Hetzelfde geldt voor vrijwel de volledige noordelijke lange zijde van structuur 2. Er werd één wandpaal aangetroffen (S81005) met een diepte van 22 cm onder het opgravingsvlak. Door de vondst van deze wandpaal kon de breedte van de plattegrond worden bepaald op circa 7,5 m.

Uit structuur 2 werd aanmerkelijk minder vondstmateriaal verzameld dan uit structuur 1 (zie par. 7.3.4), waardoor het lastig is een nauwkeurige datering vast te stellen. Eén scherf van een geverfde beker in techniek A, welke vooral in de 1e eeuw voorkomen, geeft wellicht een aanwijzing dat structuur 2 iets ouder is dan structuur 1 en dat beide structuren niet gelijktijdig in gebruik waren.

Hiertegen pleit echter een randscherf van een ruwwandige kom, type Stuart 210, waarvan het geelachtige baksel meer in de richting van de 2^e eeuw en later te dateren is.³⁵⁸ Deze scherf werd in een greppel uit de nieuwe tijd aangetroffen, welke door de structuur heen snijdt, waardoor de vondst als opspit uit de huisplattegrond kan worden geduid.

7.3.2 Waterput

In werkput 71 werd, op circa 35 m ten zuidwesten van structuur 1 en circa 10 m ten noordwesten van structuur 2, een waterput aangetroffen (S71060), welke zich op vlak 1 aftekende als een noordwest-zuidoost georiënteerde ovale vlek van 4,30 bij 2,75 m. Bij couperen bleek de kern zich meer in het noordelijk deel van het spoor te bevinden en werd deze zichtbaar op een diepte van circa één m onder het opgravingsvlak. De kern bestond uit een vierkant spoor van 1,20 bij 1,20 m met op elke hoek een paalspoor. Deze paalsporen verdwenen echter weer op 2,70 m onder het opgravingsvlak, terwijl de kern nog circa 3,20 m dieper reikte. Het hout van de vierkante bekisting is door de diepe grondwaterstand nauwelijks bewaard gebleven en werd op een diepte van 3,10 m onder het opgravingsvlak zichtbaar als een humeus bandje van circa 5 cm dik. Ongeveer 2,40 m dieper werd het grondwater bereikt en ging dit humeuze bandje over in hout, waarna de bodem vrijwel direct bereikt was.

Uit de kern van de waterput werd een tweetal geverfde bekertjes verzameld, typen Stuart 3 en Niederbieber 32, welke beiden vanaf het midden van de 2^e eeuw tot en met de 3^e eeuw vervaardigd werden. Ook werden scherven van een ruwwandige pot, type Niederbieber 89, uit de kern verzameld. Ook dit wijst op een gebruik vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw tot het laatste kwart van de 3^e eeuw. Het is dan ook mogelijk dat de waterput gebruikt werd door zowel de bewoners van structuur 1 als van structuur 2.

7.3.3 Overige sporen

In werkput 70 werden circa 20 m ten westen van structuur 1 zeven paalspoortjes blootgelegd, welke op basis van hun vulling ook als Romeins getypeerd kunnen worden. Er werd echter enkel uit spoor 70006 een scherf Romeins gladwandig aardewerk verzameld, waardoor deze interpretatie niet zeker is. De sporen reiken nog tot circa 10 cm onder het opgravingsvlak, met uitzondering van spoor 70005, welke nog 44 cm diep was. Een structuur kon uit deze sporen niet worden afgeleid.

7.3.4 Vondsten

Tijdens het onderzoek zijn in totaal 986 scherven zowel handgevormd als gedraaid aardewerk uit de Romeinse tijd verzameld. 35 stuks hiervan werden tijdens de aanleg van de vlakken verzameld en 951 stuks konden aan een grondspoor worden toegewezen. Hieronder worden de verschillende aardewerkcategorieën per context (structuur, waterput of overig) besproken:

■ Structuur 1:

Uit het sporencluster in werkput 70 werden in totaal 479 scherven aardewerk verzameld. Een deel hiervan (129 stuks) is echter afkomstig uit zeefresidu en daarom dermate gefragmenteerd dat determinatie onmogelijk bleek.

358 Haalebos 1990, 168.

a

b

c

Afb. 7.9a-c Foto's van de waterput tijdens het opgraven. Achtereenvolgens vlak 3 (16,12 m +NAP), vlak 6 (14,10 m +NAP) en vlak 9 (12,50 m +NAP).

De overige 350 fragmenten zijn divers van aard:

Terra sigillata is met tien stuks vertegenwoordigd, waarbij een scherf uit middenstaander 70028 werd verzameld en negen stuks uit de wandpalen 70012 (zes verbrande schilfers), 70042 (twee stuks) en 70069 (één scherf). Van geen enkel fragment kon een vorm worden herkend, met uitzondering van het fragment uit spoor 70028, wat vermoedelijk een bodemfragment van een bord is.

Geverfde waar is in de context van structuur 1 83 maal aangetroffen. Veelal betreffen het kleine scherfjes uit zeefresidu waar nog het baksel en de deklaag op herkend kon worden, maar geen typebepaling kon plaatsvinden. Zes maal gaat het om fragmenten in de door Brunsting onderscheiden techniek A: wit baksel met roodachtig tot geelbruine deklaag.³⁵⁹ Op twee scherven uit spoor 70042 is verbranding zichtbaar en twee scherven uit spoor 70028 zijn sterk verweerd.

In de meeste gevallen (70 stuks) gaat het om fragmenten in techniek B: wit baksel met bruine tot zwarte deklaag. Hierin kon tweemaal een beker van het type Stuart 2 worden herkend, afkomstig uit de sporen 70028 en 70099. Bekers van dit type kwamen voornamelijk vanaf het einde van de eerste tot en met het einde van de 2e eeuw voor.³⁶⁰ Eén maal werd een beker van het type Stuart 3 herkend, verzameld uit spoor 70069. Dergelijke bekens werden in de loop van de 2e eeuw van belang tot en met de 3e eeuw, hoewel de populariteit dan wel afneemt.³⁶¹

Techniek C is tweemaal aangetroffen, in spoor 70012 en 70099. Het betreft aardewerk met een rood baksel en een bruine tot zwarte deklaag. De twee scherfjes uit structuur 1 waren te klein om een vormtype te kunnen bepalen. Techniek D is ook op rood baksel toegepast, maar heeft een glanzend zwarte deklaag, waardoor het door Oelmann ook wel '*Qualitätsware*' wordt genoemd.³⁶² Eén scherf uit structuur 1 is met deze techniek vervaardigd (S70012).

Ruwwandig aardewerk is met 110 scherven vertegenwoordigd, uit de sporen 70012, 70028, 70033, 70042, 70054, 70059, 70065, 70069 en 70099. Twee scherven waren verbrand. Viermaal kon uit de scherven ruwwandig aardewerk een kookpot, type Stuart 201 (a en b) worden herleid, welke gangbaar waren in de eerste tot en met de 3^e eeuw na Chr.³⁶³ Voorts werden vier individuen van borden herkend, tweemaal van het type Stuart 217 (125-250 na Chr.) en tweemaal van het type Stuart 218 (2^e t/m 4^e eeuw na Chr.).³⁶⁴ Tot slot werd tevens een randscherf van een pot type Niederbieber 89 (vanaf 150 na Chr.) verzameld.

Gladwandig aardewerk is 86 keer aangetroffen in structuur 1 (S70012, 70028, 70031, 70042, 70054, 70059, 70065 en 70069). Het betreft hoofdzakelijk wandscherven van kruiken, welke dan ook niet nauwkeurig te dateren zijn. Eén maal werd een randfragment van een kruik, type Niederbieber 61 vastgesteld, te dateren vanaf het einde van de tweede tot aan het einde van de 3e eeuw.³⁶⁵

Terra nigra is aardewerk met een witgrijs baksel en een matglanzend zwart oppervlak. Hiervan zijn vier kleine, niet nader te determineren scherfjes verzameld in structuur 1, uit de sporen 70012, 70042, 70049 en 70054.

Kurkurnen werden tot voor kort evenals de *terra nigra* in de aardewerkgroep Belgische waar besproken, maar wordt tegenwoordig meer als een aparte

359 Brunsting 1937, 70-72.

360 Haalebos 1990, 141.

361 Haalebos 1990, 141.

362 Oelmann 1914, 35.

363 Stuart 1963, 72.

364 Stuart 1963, 84.

365 Van Enckevort & Driessen 2004, 298.

categorie handgevormd aardewerk gezien, al worden ze later in de 1^e, 2^e en vroege 3^e eeuw geheel gedraaid.³⁶⁶ Scherven kurkurn zijn in structuur 1 met 14 stuks vertegenwoordigd uit de sporen 70012, 70028, 70033, 70042, 70054 en 70099. Omdat de scherven geringe afmetingen hebben, kan niet met zekerheid worden gezegd of zij van handgevormde of gedraaide kurkurnen afkomstig zijn, waardoor een nauwkeurige datering niet kan worden vastgesteld.

Dolia zijn over het algemeen grote, grove, handgevormde voorraadpotten met een afgedraaide platte rand, welke soms voorzien is van een pekrand voor een luchtdichte afsluiting met een deksel. Omdat de naar binnen gevormde rand overeenkomsten vertoont met die van kurkurnen, wordt gesuggereerd dat beide vormen als transportcontainer voor levensmiddelen werden gebruikt.³⁶⁷ Naast de grote varianten zijn ook kleinere, minder grove *Dolia* bekend, welke op de draaischijf vervaardigd werden.³⁶⁸ Dergelijke exemplaren zijn ook in structuur 1 vertegenwoordigd. In totaal werden 11 scherven van *Dolia* uit deze structuur verzameld (S70012, 70042, 70054, 70059, 70065 en 70095), waarvan vijf stuks tot een kleiner *dolium* behoord zullen hebben. Op deze scherven werd steeds een band met vingerindrukken waargenomen. Structuur 1 bevatte dan ook minimaal één groot en één klein *dolium*.

Wrijfschalen zijn schaars in structuur 1: uit spoor 70054 werd een rand- en een bodemfragment verzameld, waarvan het randfragment in elk geval tot het type Stuart 149 gerekend wordt en in de gehele Romeinse tijd te dateren is.³⁶⁹

Handgevormd aardewerk is de laatste categorie die in structuur 1 werd aangetroffen. Er werden in totaal 28 scherfjes verzameld uit de sporen 70012, 70028, 70033, 70042, 70049, 70054, 70069 en 70099. Vanwege de kleur en de veelal grove magering wordt echter vermoed dat het hier voornamelijk om kleine scherven van *Dolia* gaat, temeer omdat op bovenstaande uiteenzettingen erop wijzen dat structuur 1 pas vanaf het eind van de 2^e eeuw in gebruik zal zijn geweest en er in die periode nauwelijks meer handgevormd aardewerk werd gemaakt en gebruikt.³⁷⁰

■ Structuur 2:

Uit de sporen die tot structuur 2 gerekend worden, werd aanmerkelijk minder aardewerk verzameld dan bij structuur 1 het geval was. In totaal werden dertien scherven in de paalsporen 81005 en 81021 aangetroffen. Daarbij kan tevens een scherf worden gerekend welke uit een recentere greppel werd verzameld, maar waarschijnlijk als opspit uit structuur 2 kan worden geïnterpreteerd. Tevens zijn drie scherven niet nader te determineren brokjes aardewerk uit deze structuur verzameld.

Geverfde waar is met één scherf vertegenwoordigd: een wandscherf van een beker in techniek A. Bekers in een dergelijke techniek komen voornamelijk in de 1e eeuw³⁷¹ maar of deze enkele scherf als dateringsmiddel mag worden gebruikt, is twijfelachtig.

Ruwwandig aardewerk is tweemaal verzameld. Het betreft wandscherven, vermoedelijk van een pot, maar deze is niet nader te determineren. De hier-boven besproken opspit-scherf behoort tot een kom van het type Stuart 210, waarvan het geelachtige baksel waarschijnlijk in de 2e eeuw of later te dateren is.³⁷²

Gladwandig aardewerk is vier maal aangetroffen en is te interpreteren als drie fragmenten van de wand en één van de bodem van een kruik. Het betreft minimaal twee individuen.

366 Mondelinge mededeling M. Driessen, Universiteit van Amsterdam.

367 Van Enckevort & Driessen 2004, 306.

368 Hiddink 2008, 161.

369 Hiddink 2010, 116.

370 Hiddink 2008, 139.

371 Hiddink 2008, 148.

372 Haalebos 1990, 168.

Wrijfschalen zijn evenals in structuur 1 schaars: er is een randscherf van een schaal, type Stuart 149 verzameld.

Handgevormde waar is één maal aangetroffen. Het betreft een verbrand stuk en is niet nader te determineren.

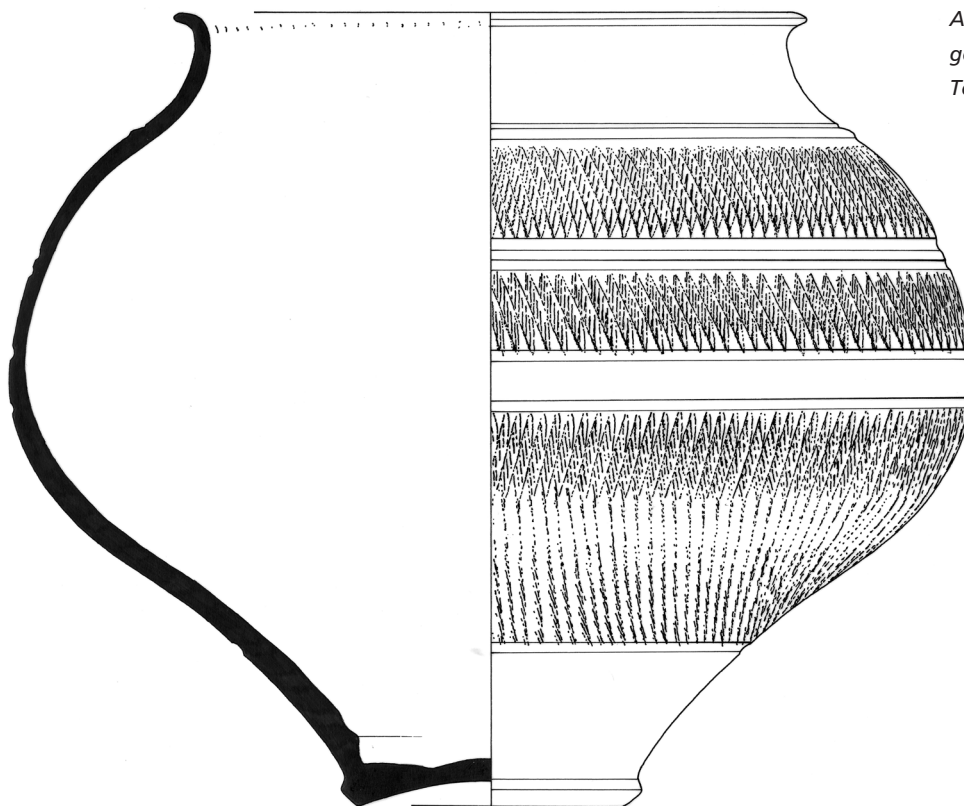
■ Waterput:

Uit de waterput, spoor 71060 in werkput 71 werden in totaal 148 scherven aardewerk verzameld. Zeven stuks hiervan bleken brokjes uit zeefresidu en waren niet nader te determineren. De overige scherven worden hieronder per categorie besproken:

Terra sigillata is met één scherf vertegenwoordigd. Het betreft een geheel zwart verbrande randscherf van een kom, type Dragendorff 29, maar is niet nader te dateren.

Geverfde waar is 47 maal aangetroffen in de waterput. Hiervan zijn 46 stuks in techniek B uitgevoerd en is één fragment in techniek C vervaardigd. De scherven in techniek B vormen in elk geval een individu van een beker, type Niederbieber 32, te dateren vanaf de tweede helft van de 2e eeuw tot het laatste kwart van de 3e eeuw. Van de beker resteert met vijf randscherven, 20 wandscherven en de gehele bodem, nog een aanzienlijk deel. Ook werd tussen de geverfde waar een bord, type Stuart 10 in techniek B onderscheiden, te dateren in de 2e eeuw.³⁷³

Een derde type betreft een beker Stuart 3, eveneens uit de tweede helft van de 2e eeuw tot het laatste kwart van de derde eeuw. Omdat één van de scherven een afwijkende kleur deklaag heeft, bestaat het vermoeden dat het hier minimaal twee individuen Stuart 3 betreft.

Afb. 7.10 Tekening beker geverfde waar, schaal 1:2. Tekening: R. Timmermans.

373 Stuart 1963, 27.

De bekertjes en het bord werden allen halverwege de kern van de put aangetroffen, wat wellicht een indicatie geeft over het moment van in onbruik raken van de put.

Ruwwandig aardewerk is met 41 scherven vertegenwoordigd. Hieruit kunnen minimaal twee individuen van een pot, type Niederbieber 89 worden herleid. Ook werd een randscherf van een pot, type Niederbieber 87 (0-270 na Chr.) aangetroffen. Voorts vormen drie randscherven in totaal twee potten van het type Stuart 201b. Deze potten kennen, evenals de Niederbieber 87, een brede datering over de eerste drie eeuwen na Chr. Tot slot werd één randscherf van een bord, type Stuart 217 aangetroffen, welke een datering kent vanaf de tweede helft van de 2e eeuw.

De meeste scherven ruwwandig aardewerk werden in de bovenste, laatste vullingen van de waterput verzameld, met uitzondering van het bord. Deze laatste vondst werd onderin de kern aangetroffen en kan dan ook een aanzet geven tot een datering van het gebruik van de put, in elk geval na 150 na Chr. Gladwandig aardewerk is 20 keer verzameld. Hiervan kon een randscherf van een kruik, type Niederbieber 61 worden gedetermineerd. Dergelijke kruiken waren vanaf het eind van de tweede tot en met het eind van de 3^e eeuw in gebruik. Het fragment werd uit de bovenste vulling van de put verzameld.

Terra nigra is in de waterput nauwelijks aangetroffen. Er werden twee scherfjes verzameld waarvan het vermoeden bestaat dat het een dergelijk baksel betreft, maar minder van kwaliteit dan de bekende *terra nigra*-vondsten. In dat geval zou het een later te dateren baksel betreffen, uit de 2^e of 3^e eeuw.

Dolia werden 15 maal uit de waterput verzameld. Hierin kunnen minimaal twee individuen worden herkend: een groot en een klein *dolium*. De scherven van het kleinere *dolium* werden in de onderste vulling van de kern aangetroffen en hebben een band met indrukken, waardoor zij sterk lijken op de *dolium*-scherven die in structuur 1 werden aangetroffen. Mogelijk zijn zij afkomstig van hetzelfde individu.

Wrijfschalen zijn met acht scherven vertegenwoordigd. viermaal betrof het een randscherf aan de hand waarvan kon worden bepaald dat het om het type Stuart 149 gaat, welke de gehele Romeinse tijd in gebruik waren.³⁷⁴ Vijf scherven werden in de onderste vulling van de kern aangetroffen, drie stuks in vulling 1.

Amforen zijn niet vaak aangetroffen tijdens onderhavig onderzoek. In de waterput werd één wandscherf, vermoedelijk van een amfoor, type Dressel 20 aangetroffen. Dergelijke amforen werden gedurende de eerste drie eeuwen na Chr. gebruikt als verpakkingsmateriaal voor het transport van olijfolie vanuit Baetica in Spanje naar het noorden van het Romeinse gebied.³⁷⁵ De nu aangetroffen scherf bevond zich in de onderste vulling van de kern van de waterput.

Handgevormd aardewerk is vijfmaal aangetroffen in de waterput. Eén scherf bevond zich in de kern van de put, maar is waarschijnlijk van een *dolium* afkomstig. De overige vier scherven bevonden zich in de laatste opvulling van de put.

374 Hiddink 2010, 116.

375 Van Enckevort et al. 2000, 126.

■ Overige sporen

Van Romeins aardewerk werden 313 scherven uit sporen verzameld die niet tot een structuur gerekend konden worden. Het merendeel van deze sporen bevond zich in de werkputten 70 en 71 en zal dan ook op enigerlei wijze verbonden zijn met ofwel structuur 1, ofwel de waterput spoor 71060. Voorts werden er tien scherven uit een niet-Romeins spoor in werkput 81 verzameld, en werd een scherp Romeins ruwwandig aardewerk in een laag in werkput 68 aangetroffen. Hieronder worden per werkput de determineerbare stukken beschreven:

■ Werkput 70

In werkput 70 werd Romeins aardewerk verzameld uit de sporen 70006, 70020, 70025, 70030, 70035, 70043, 70047, 70052, 70055, 70057, 70060, 70061, 70073, 70074, 70077, 70097 en 70100. Wat betreft bakselgroepen komen deze vondsten overeen met wat in structuur 1 werd aangetroffen. Uit spoor 70025 werd een scherp gedecoreerde *terra sigillata*, type Dragendorff 37 verzameld. Er rest te weinig van de schaal om tot een nauwkeuriger datering te komen dan tussen de tweede helft van de 1^e eeuw en de tweede helft van de 3^e eeuw. Verder werd uit spoor 70055 een randscherf van een ruwwandige pot, type Niederbieber 89 (150-270 na Chr.) verzameld en bestaat het vermoeden dat een scherp van een klein *dolium* uit spoor 70060 tot hetzelfde individu gerekend kan worden als de scherven uit structuur 1 en de waterput.

■ Werkput 71

Romeins aardewerk in werkput 71 werd aangetroffen in de sporen 71017, 71018, 71049, 71050, 71056, 71059 en 71072. Het best dateerbaar zijn een randscherf van een wrijfschaal (S71017), type Brunsting 37 (Gose 453) uit het midden van de tweede tot en met het einde 3^e eeuw, een randfragment van een middelgrote standamfoor, type Niederbieber 68 (eind tweede tot en met halverwege de 3^e eeuw, S71049) en een randfragment van een ruwwandig bord, type Stuart 218 (eveneens S71049). Laatstgenoemd type is vanaf het laatste kwart van de 1^e tot en met de 3^e eeuw na Chr. te dateren.

■ Romeinse munten

Uit de periode 25 voor Chr. tot 400 na Chr. stammen vijf munten. De oudste is een zogenaamde "Avaucia-munt" uit de periode 25 voor tot 10 na Christus (zie bijlage 4). Nico Roymans veronderstelt echter dat enkele types Avaucia-munten pas geslagen zijn na het jaar 15 na Chr., in opdracht van de Romeinse overheid, om het tekort aan kleingeld op te heffen. Schreers gaat er van uit dat de Avaucia's van type II en III geslagen worden vanaf 12 na Chr. Het zou hierbij gaan om een typisch Ebuuroonse munt, hoewel Kemmers het wat voorzichtiger houdt op de "Lower Rhine". Het gebruik van dit type munt lijkt in de loop van de regering van Tiberius (14 t/m 37 na Chr.) op te houden. Het tijdens het onderzoek aangetroffen exemplaar heeft een diameter van 14 mm en is wat onregelmatig van vorm. Op de voorzijde staat een naar links kijkend paard, op de keerzijde staat een uit paardenbustes opgebouwde linksdraaiende swastika. Hiermee behoort deze munt tot het type Scheers 217/II.

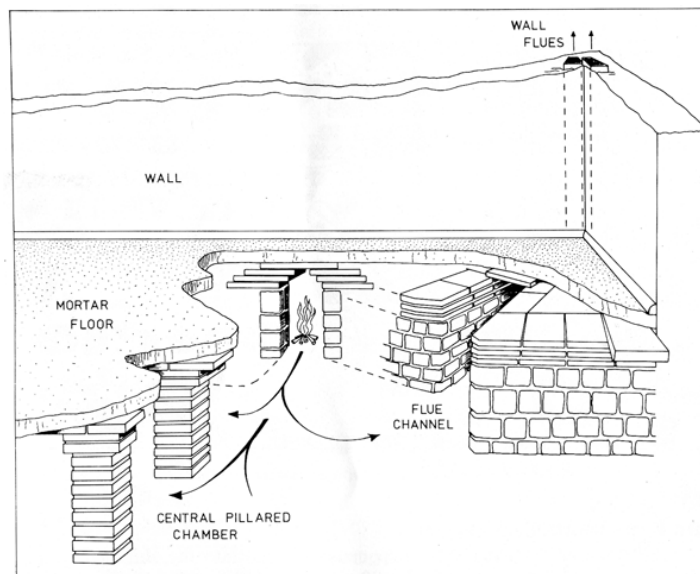
Drie andere munten, waarschijnlijk asses, zijn te ver afgesleten en verveerd om nog goed determineerbaar te zijn. Op een van de munten is op de keerzijde nog een staande godin te zien. De jongste Romeinse munt is daarentegen wel

goed te determineren. Het gaat om een AE3 van Gratianus, geslagen te Lyon tussen 367 en 383 na Chr. Op de voorzijde van de munt staat een naar rechts kijkende buste van de keizer, met als randschrift: DN GRATIANVS PF AVG. Op de keerzijde staat de keizer met in zijn hand de godin Victoria op een globe, met zijn rechterhand helpt hij een geknielde vrouw overeind. Het randschrift luidt: REPARATIO REIPVB LVGP (of LVGS). Nabij de rand van de munt bevindt zich een gaatje, waardoor deze als hanger te gebruiken was. Wanneer de munt als hanger is gebruikt is niet duidelijk, maar het is niet ongebruikelijk in vroeg-middeleeuwse context.

■ Overig Romeins vondstmateriaal

Naast een klein fragment van een glazen ribkom (vnr. 204) komen er voornamelijk fragmenten bouwkeramiek voor. In totaal zijn er 175 herkenbare fragmenten aangetroffen, waarvan de meeste (163 stuks) afkomstig zijn uit de werkputten 70 en 71. Uit de werkputten 65 en 68 komt een enkel fragment, uit werkput 81 zeven exemplaren en uit de zeef nog eens drie. Er bevinden zich vooral veel fragmenten in de sporen 70060 (29 stuks) en 71060 (103 stuks). Bij dit laatste spoor gaat het om een waterput, welke na het buiten werking raken vaak fungeert als afvalkuil/artefact-trap. Spoor 70060 is een kuil die gelegen is binnen de contouren van structuur 1. Gezien het feit dat veel van de fragmenten verbrand zijn en de kuil een brandlaag vertoont doet vermoeden dat het hier om een mogelijk haardplaats gaat.

De fragmenten bouwkeramiek bestaan uit resten van zowel *tegulae* (platte dakpannen) als *imbrices* (holle dakpannen). Beide soorten vormen samen het dak, maar zijn ook inzetbaar als bijvoorbeeld haardomlijsting en afvoergootje. Een bijzonder soort bouwkeramiek is het in de waterput aangetroffen fragment van een hypocausttegel. Deze ronde tegels werden gebruikt om de pilaartjes van het hypocaustsysteem te bouwen. Dit systeem zorgde ervoor dat er onder de vloer van bepaalde ruimtes, zoals het bad, van een belangrijk gebouw of villa hete lucht en rook kon circuleren, waardoor de ruimte verwarmd werd. Een goed voorbeeld hiervan is het Romeinse badgebouw te Heerlen.

Afb. 7.11 Schematische voorstelling Romeinse hypocaust.
http://lcka.moon-demon.co.uk/KAR047/KAR047_RPH_Heating.htm

Als laatste is er nog een fragment tufsteen gevonden in spoor 70060 (vnr. 213). Het onregelmatige stuk meet circa 11,5 x 10 cm en vertoont geen bewerkingsporen. Als indicatie voor steenbouw in de Romeinse tijd in het huidige Blerick is de aanwijzing wat te mager, maar het blijft desondanks wel een aanwijzing voor stenen bebouwing in de wat ruimere omgeving.

Concluderend kan worden gesteld dat, conform de resultaten van het proefsleuvenonderzoek, de Romeinse activiteit zich concentreert in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied. Hier werden op twee locaties delen van huisplattegronden, een waterput en enkele overige Romeinse paalsporen en kuilen aangetroffen. Het verzamelde aardewerk geeft aan dat de resten te dateren zijn vanaf de tweede helft van de 2e eeuw tot en met het eind van de 3e eeuw na Chr. Het is de vraag of de huisplattegronden tegelijkertijd in gebruik zijn geweest. Het sporencluster in waterput 70 kan tot één structuur gerekend worden, maar het is tevens mogelijk dat het meerdere plattegronden door elkaar betreft. Omdat de oriëntatie verschilt en het vondstmateriaal uit structuur 2 iets ouder lijkt dan uit structuur 1, bestaat het vermoeden dat structuur 1 later is gebouwd dan structuur 2, maar wanneer de paalkuilen in waterput 70 meerdere plattegronden vormen, is het mogelijk dat één ervan gelijktijdig met structuur 2 gefunctioneerd heeft. Tevens is er weinig vondstmateriaal uit structuur 2 verzameld, waardoor een duidelijk dateringsverschil niet met zekerheid kan worden vastgesteld. Wel lijkt de waterput spoor 71060 in elk geval te zijn gebruikt door de bewoners van structuur 1; er zijn fragmenten aardewerk uit zowel de structuur als de waterput verzameld, die mogelijk zelfs tot één potindividueel behoord kunnen hebben. Ook de aanwezigheid van veel dakpanfragmenten in zowel structuur 1 als de waterput wijzen op een samenhang. Tijdens het onderzoek van Archeodienst zijn aan de oostelijke zijde van de hierboven besproken structuren (paal)sporen aangetroffen die eveneens als Romeins zijn aangeduid. Hoewel deze sporen geen structuur vormen, zijn zij wel een aanwijzing dat de Romeinse vindplaats zich verder oostwaarts kan hebben uitgestrekt. Mogelijk zijn onder de huidige Venrayseweg nog resten uit de Romeinse tijd aanwezig. Toekomstig onderzoek kan hierover uitsluitsel geven.

7.4 Middeleeuwen tot begin nieuwe tijd

Net als voor de prehistorie geldt dat er wel vondsten uit de middeleeuwen zijn aangetroffen, maar geen duidelijke sporen. Aan aardewerk zijn er maximaal 30 scherven toe te wijzen aan de, veelal late, middeleeuwen. Slechts drie verspreid aangetroffen scherven Mayen-aardewerk stammen uit de vroege middeleeuwen.

7.4.1 Hoornwerk

Wat wel sporen heeft nagelaten is de schans, beter gezegd het hoornwerk, die onder andere zichtbaar is op een kaart uit de periode 1632-1640 (afb. 4.4). Uit historisch onderzoek lijkt naar voren te komen dat dit hoornwerk in ieder geval al in 1586 aanwezig is geweest (zie paragraaf 4.2.2). Hoewel deze oude kaart slecht te geo-refereren is, was het voor het archeologisch onderzoek al duidelijk dat het hoornwerk op het onderzoeksterrein aanwezig zou moeten zijn. Delen van dit verdedigingswerk waren bij het archeologisch onderzoek op Raaijweide al aangetroffen.³⁷⁶ In de werkputten 68 en 69, in het noordoosten van het MFC-terrein, is een circa 18 m brede gracht aangetroffen, met een maximale diepte van circa 4,8 m beneden het huidige maaiveld (zie alle-sporenkaart). De sporen van de gracht waren over het algemeen zichtbaar vanaf 16,60 m +NAP, de vlakke bodem bevond zich op circa 12,90 m +NAP. De richting van de gracht is vrijwel noord-zuid en kon over een lengte van ruim 65 m gevolgd worden. De gracht kent verschillende opvullagen, waarbij opvalt dat de oostelijke vullagen veel humeuzer zijn dan de westelijke. De oostzijde van de gracht lijkt tijdens het gebruik van het hoornwerk geleidelijk opgevuld te zijn, waarbij de gracht zeker 2 m smaller is geworden. De oostzijde van de gracht is duidelijk gedempt, net zoals dat bij het fort het geval is. De vullagen liggen schuin in de gracht, waarbij de oostzijde hoger ligt dan de westzijde. Dit is

Afb. 7.12 Foto van de oostzijde van het hoornwerk, met daarop duidelijk verschil tussen de geleidelijke opvulling en de dempingslagen.

376 Weiß-König & Van de Graaf 2013, 82-85 en afb.16.4.

niet onverwacht, aan de oostzijde (binnenzijde) lag immers de wal van het hoornwerk.

Tijdens het opgraven was duidelijk te zien dat de wand van de gracht bekleed is geweest met zoden. Dit zal geen overbodige luxe zijn geweest, gezien de structuur van het moedermateriaal, grof zand.

Afb. 7.13 Foto van de westzijde van het hoornwerk, met de herkenbare plaggenbekleding.

7.4.2 Vondsten

Uit de gracht van het hoornwerk komt relatief weinig vondstmateriaal en is duidelijk niet als afvaldump gebruikt. Wel zijn er diverse aardewerkscherven en metalen voorwerpen geborgen, die deels goed te dateren zijn. Daarnaast zijn er ook vondsten met een ruimere datering aangetroffen, zoals musketkogels. Vooral de zeven munten uit de gracht geven een mooi beeld. Het gaat hierbij om koperen kleingeld. De oudste munt is een zogenaamde double tournois van Frederik Hendrik van Oranje Nassau, geslagen in de Franse stad Orange (Frederik Hendrik was eigenaar van het gelijknamige Prinsdom). De munt is geslagen tussen 1625 en 1647.

Afb. 7.14 Een vergelijkbaar exemplaar van een double tournois van Nassau (<http://www.ma-shops.com/cheilan/item.php?id=3804&lang=nl>).

Het is uiterst verleidelijk deze munt te koppelen aan het beleg van Venlo in 1632, toen diezelfde Frederik Hendrik de stad na een beleg van slechts enkele dagen in Staatse handen bracht. Na vijf jaar namen de Spanjaarden de stad weer in. In 1646 deed Frederik Hendrik een mislukte poging om Venlo wederom in Staatse handen te brengen. Het is deze zelfde Frederik Hendrik die zijn naam aan de kazerne gegeven heeft.

Naast een "valse" duit van Reckheim (1636-1665) zijn de overige vijf munten ongedateerde duiten (*gigots*) van de stad Roermond.³⁷⁷ Aan één zijde staat het wapen van de stad, geflankeerd door de letters R en M, aan de andere zijde staat het Spaanse (Bourgondische) wapen.³⁷⁸ Ze zijn geslagen tijdens de regering van Philips IV (1621-1665). Over het algemeen wordt dit type duit (op de site ROE.5) gedateerd tussen 1650 en 1664. Het beginjaar is een aanname. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat in 1639 nog duiten worden aangemunt van het voorafgaande type (ROE.4), bij de aanmuntingsopdracht zat een duidelijke beschrijving van de munt. Dit vorige munttype had een duidelijk Staats uiterlijk, wat gezien de inname van Roermond door de Spaanse troepen op 4 september 1637 niet wenselijk was. Wanneer men begonnen is het nieuwe type aan te munten is dus niet duidelijk. Omdat de munten voorkomen in de vulling van de gracht is of de gracht na 1650 gedempt, of is men al voor die tijd met de muntslag begonnen. De eerste optie is onwaarschijnlijk. Er van uit gaande dat men de toen geldende regels voor de vestingbouw heeft gehanteerd, heeft de wal zeker 20 voet (ruim) 6 m boven de omgeving uitgestoken.³⁷⁹ Het is niet meer dan logisch dat het hoornwerk geslecht is op het moment dat het fort Sint Michiel gereed was. Dit zou omstreeks 1643 moeten zijn. Daarnaast is op geen enkele enigszins betrouwbare kaart, zoals die van Janssens uit 1645, het hoornwerk nog aanwezig.³⁸⁰ Als dit hoornwerk nog steeds deel uit maakte van de verdediging van Venlo was hij zeker afgebeeld.

De tweede optie ligt meer voor de hand. Het is namelijk uit de bronnen niet bekend wanneer de muntslag van het nieuwe type duiten gestart is. Dit is, gezien de aanwezigheid van deze munten in de grachtvulling, al vrij snel na 1639 gebeurd. Over het algemeen wordt dit type munten door detector-amateurs in veel grotere hoeveelheden aangetroffen dan het vorige type, al kan dat natuurlijk ook te maken hebben met de hoeveelheid aangemunte exemplaren.

377 <http://www.duiten.nl>

378 Vanhoudt 1996, 158.

379 Hondius 1624, afb.8.

380 Hermans 1999.

Afb. 7.15a Overzichtsfoto van het bastion met recent aangelegd wandelpad.

Afb. 7.15b Het nemen van dendrochronologische monsters van het balkenrooster door E. Pressler.

7.5 Fort Sint Michiel (I. Cleijne)

Zoals beschreven in de historische inleiding werd binnen het plangebied vanaf 1641 fort Sint Michiel aangelegd; een regelmatig vijfhoekig *gebastionneerd* fort met omgrachting. Binnen het huidige onderzoeksgebied werden delen van beide facen van het zuidoostelijke bastion van het fort verwacht. Uit historische bronnen is bekend dat het fort in de loop van de tijd regelmatig is aangepast (zie hoofdstuk 4.3); daarom is tijdens het veldwerk gelet op eventuele faseringen in het muurwerk en de omgrachting. In dit hoofdstuk worden de sporen beschreven die tot het fort behoren; het gaat om muurwerk, de omgrachting van het fort en een gracht tussen de keel van het fort en de Maas. De sporen zijn afgebeeld op bijlage 12 en 13; op bijlage 12 zijn ook de gebruikte benamingen van onderdelen van het muurwerk aangegeven. In de conclusie wordt ingegaan op de verschillen in de interpretatie van de gegevens tussen het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek ter plekke van het fort (het bouwhistorisch onderzoek door B. Klück en B. Dukers is opgenomen als bijlage 7).

Het is van belang om te melden dat de top van de natuurlijke ondergrond, het oorspronkelijke maaiveld, ter plekke van het fort gelegen was op ongeveer 17,50 m +NAP. Het huidige maaiveld bevindt zich maar iets hoger; op 18,00 m +NAP. Dat betekent dat boven de natuurlijke ondergrond nauwelijks meer dan de recente bouwvoor bewaard is, en dat er verder alleen sporen bewaard zijn die ingegraven zijn in de natuurlijke ondergrond. Voor een fort is dat een belangrijke constatering; de wallen en nagenoeg alle overige aardwerken, maar ook de hoger gelegen delen van het opgaand muurwerk, zijn niet meer aanwezig.

Afb. 7.16 De insteek van het muurwerk van het fort, ingegraven in de natuurlijke ondergrond. Foto genomen richting het zuidoosten.

Afb. 7.17 De houtfundering en voet van het fort, ter hoogte van de saillant. Foto genomen richting het noorden.

Afb. 7.18 De saillant van het zuidoostelijke bastion met de aangrenzende facen. Foto genomen richting het noordwesten.

7.5.1 Het muurwerk van het zuidoostelijke bastion

Primair muurwerk

Voorafgaand aan de aanleg van het muurwerk werd een insteek gegraven. Het gaat om een ongeveer 13 m brede sleuf ter plekke van het geplande muurwerk (S74010 en S63017, afb. 7.16). Aan de binnen- of fortzijde van het muurwerk is de insteek tot aan de bouwvoor, net onder het huidige maaiveld, bewaard gebleven. Aan de buiten- of veldzijde van het muurwerk bevond zich de gracht en was alleen een klein deel van de insteek nog aanwezig. De onderkant van de insteek bevindt zich op 12,60 m +NAP; een diepte van ongeveer 5 m ten opzichte van de top van de natuurlijke ondergrond.

Na het graven van de insteek is een houten fundering aangelegd (S74042). Het gaat om een roosterfundering; een raamwerk van dwars- en langsbalken van gekantrecht eikenhout (S74042, afb. 7.17 en 7.18). De balken hebben in doorsnede afmetingen van 14-18 bij 20-24 cm. Eerst zijn de langsbalken gelegd, waarmee ook het tracé van de muren van het fort is uitgezet; van zowel de schildmuren als de steunberen. De balken zijn aaneengeregen door middel van zwaluwstaartverbindingen. Bovenop de balken zijn nagenoeg om de meter ondiepe inkepingen aangebracht waarin de dwarsbalken zijn gelegd. Deze steken allemaal iets uit buiten het tracé van de muren, zowel aan de veldzijde als aan de fortzijde. De dwarsbalken liggen haaks op de richting van het muurwerk, behalve nabij de saillant; hier steken ze schuin over van face naar face.

Op de roosterfundering is het muurwerk aangebracht (S74001). De dikte van de schildmuur varieert enorm. Gemeten ter hoogte van de fundering bedraagt de muurdikte 1,90 à 2 m aan de noordkant van de oostelijke face, om middels enkele verspringingen op te lopen tot 5,95 m bij de saillant. Bij de zuidelijke face bedraagt de muurdikte 3,75 m.

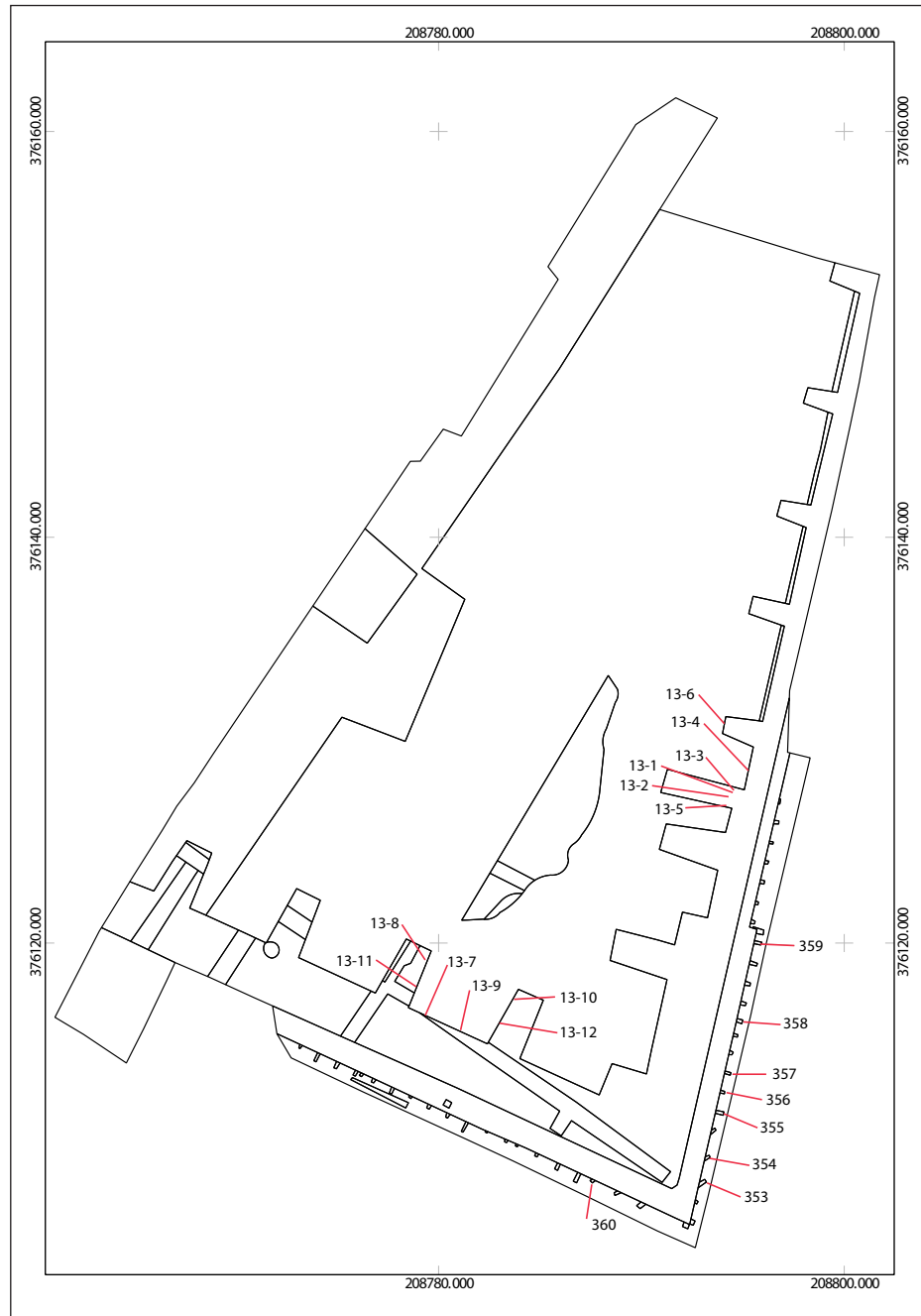
Aan de veldzijde is de schildmuur aan de zuidelijke face en rond de saillant voorzien van een gemiddeld 1 m brede en 90 cm hoge voet (afb. 7.17 en 7.18). Deze voet is net als de schildmuur minder zwaar uitgevoerd aan noordkant van de oostelijke face, waar de breedte slechts 50 cm bedraagt. De bakstenen voet is afgewerkt met een rollaag. De voet bestaat uit recht opgaand muurwerk; de schildmuur erboven is aan de veldzijde aangelegd met een beperkte schuinstand van 2,5°.

Aan de fortzijde heeft zich onderaan tegen het muurwerk een zeer harde laag zand en grind vastgehecht; vermoedelijk werd een deel van de insteek al dichtgegooid terwijl de mortel nog nat was (afb. 7.19). Hierdoor kon het dieper gelegen muurwerk niet goed worden opgeschoond. Wel kon op meerdere plekken worden vastgesteld dat op een hoogte van 13,60 m +NAP een 20 tot 30 cm brede versnijding in het aan de fortzijde recht opgaande muurwerk van de schildmuur en de steunberen was aangebracht. Bij een aantal steunberen zijn ook op een hoger niveau nog enkele kleine versnijdingen aanwezig. De steunberen zijn ongeveer om de 6 m aangebracht en staan in verband met de schildmuur. De steunberen zijn aan de noordkant van de oostelijke face variërend van 1,05 tot 1,20 m breed en lopen iets taps toe tot 0,75-0,90 m. De lengte bedraagt hier 1,50 tot 1,65 m. Nabij de saillant en aan de zuidelijke face zijn de steunberen groter en varieert de lengte van 1,70 tot 1,85, om iets taps toe te lopen tot een breedte van 1,30 tot 1,50 m. De lengte varieert van 2,90 tot 3,10 m.

Afb. 7.19 De fortzijde van de oostelijke face, tussen steunberen S74004 en S74006. Foto genomen richting het zuidoosten.

Aanvankelijk is het hier beschreven muurwerk opgemetseld tot een hoogte variërend van 15,40 tot 15,70 m +NAP bij de schildmuur, oplopend tot ongeveer 16,60 à 16,80 m +NAP bij de steunberen. Op dit niveau is een bouwnaad aanwezig, die aan de fortzijde goed herkenbaar is. Op een later moment is het hoger gelegen muurwerk opgemetseld, dat bewaard is gebleven tot maximaal 17,50 m +NAP in de zuidelijke face en tot 16,00 m +NAP in de oostelijke face. Dit hoger gelegen muurwerk is wat slordiger opgetrokken, met veel mortelbaarden. Er is nagenoeg dezelfde relatief harde kalkmortel toegepast als in het onderliggende muurwerk. Het muuroppervlak van beide muurdelen is gemetseld in soms wat onregelmatig kruisverband. Er lijkt geen hergebruikte baksteen te zijn verwerkt, hoewel dat niet met zekerheid te zeggen is. De formaten van de handgevormde bakstenen bedragen 25-27 x 11,5-12,5 x 6-6,5 cm

Afb. 7.20 Locatie van de genomen dendrochronologische monsters.

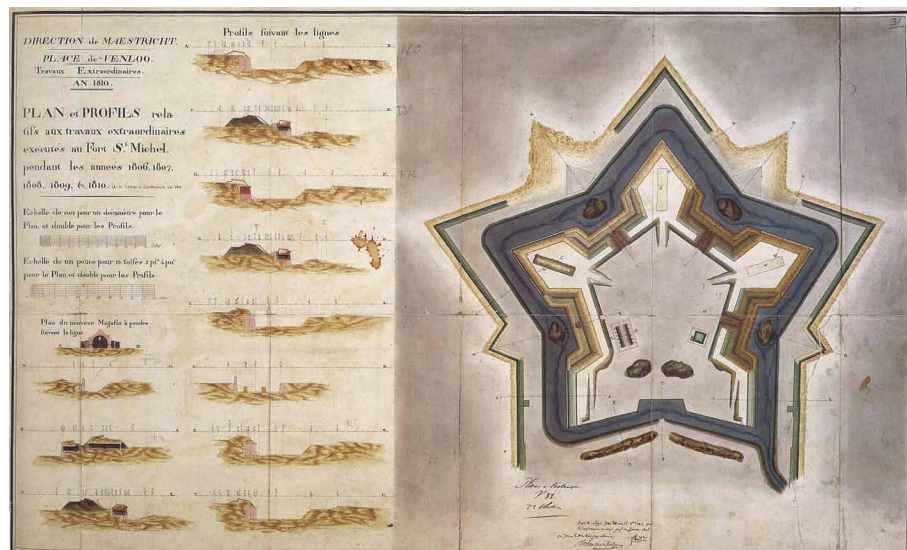
onder de bouwnaad en 25-27 x 11-13 x 6-6,5 cm erboven (de 10-lagenmaten zijn resp. 75 en 73 cm), en komen daarmee nagenoeg overeen. Dit zou erop kunnen wijzen dat tussen de bouw van de muurdelen onder en boven de bouwnaad niet veel tijd heeft gezeten; misschien een seizoensgebonden bouwstop. De insteek aan de fortzijde geeft hierover geen duidelijkheid; een deel van de gelaagde vulling kan een niet herkende secundaire insteek betreffen, maar het is ook mogelijk dat een deel van de insteek open is blijven liggen tot aan de bouw van het muurwerk boven de bouwnaad.

In de insteek van het muurwerk is geen daterend vondstmateriaal aangetroffen. Het muurwerk kan toch gedateerd worden, omdat meerdere dendrochronologische monsters van de roosterfundering onder het muurwerk allemaal een nagenoeg identieke datering opleveren in 1806-1807. De monsters zijn afkomstig van de dwarsbalken aan zowel de fortzijde als de veldzijde van de muur. Het hierboven beschreven muurwerk zal meteen na het aanleggen van de roosterfundering zijn aangelegd; de fase boven de bouwnaad misschien een seizoen tot hooguit een paar jaar later. Uit historische bronnen is bekend dat het fort tussen 1806 en 1810 door de Franse troepen herbouwd of uitvoerig verbouwd werd. Op een plattegrond uit 1810 is de nieuwe situatie weergegeven in een plattegrond en in doorsneden; het gaat om de kaart van Ginot (afb. 7.22 en bijlage 14). Op de kaart wordt een schaalbalk in meters weergegeven; de op dat moment nieuwe standaardmaat. Opvallend is dat met name in de fundering van het fort ook de meter als maat lijkt te zijn gebruikt; de dwarsbalken van de roosterfundering zijn behoorlijk regelmatig om de meter aangebracht en de breedte van de voet is bij de oostelijke face 0,5 m en elders 1 m.

Afb. 7.21 Overzicht van het vrijgelegde muurwerk van het zuidoostelijke bastion. Foto genomen richting het zuiden (Aerialcam).

Afb. 7.22 Uitgevoerde werken in fort Sint Michiel, inmeting door kapitein Ginot uit 1810. Op de plattegrond ligt het noorden ongeveer rechts (Hermans & Moorman 2005, 87).

Zoals vermeld resteert van het muurwerk van het fort nu nog een hoogte variërend van ongeveer 3,5 tot 5 m. Op de inmeting door Ginot zijn doorsneden door het fort aangegeven ter hoogte van de beide facen (profiel N-O en profiel P-Q, zie ook bijlage 14). Het gaat om de situatie direct na en gedeeltelijk zelfs nog tijdens de bouw. Indien de tekening correct is en/of correct wordt geïnterpreteerd, had de schildmuur van beide facen op dat moment een hoogte van ongeveer 8 m. Dat betekent dat de schildmuur oorspronkelijk 4,5 tot 3 m hoger was. De steunberen hadden een hoogte van ongeveer 5 m aan de oostelijke face en 8 m aan de zuidelijke face. Op de inmeting door Ginot is te zien dat het muurwerk van de zuidelijke face veel zwaarder is uitgevoerd dan dat van de oostelijke face. Zoals vermeld is dit ook tijdens het onderzoek zo aangetroffen. De oostzijde van het fort kan aangemerkt worden als de keel; een minder goed verdedigbare of zelfs open zijde van een bastion of fort. Schijnbaar werd vanaf deze zijde geen of minder snel een aanval verwacht en vond men een geringere muurdikte voldoende.

Op de doorsneden is verder te zien dat op de zuidelijke face wel een wallichaam is opgeworpen, maar op de oostelijke face niet. Het is niet duidelijk of dat nog moest gebeuren of dat een wal nooit tot het plan behoorde. Van een eventueel wallichaam, bij de 19^e-eeuwse of een oudere fase, is niets bewaard gebleven; het hoogstgelegen spoor onder de bouwvoor is de insteek van het muurwerk.

Herstellingen, aanpassingen en afbraak van het muurwerk

Delen van het muuroppervlak van de veldzijde zijn op verschillende momenten hersteld. Het gaat telkens om halfsteens klampen, waarvan de begrenzingen niet overal even goed te volgen zijn. De steenformaten van de herstellingen wijken iets af van die van het primaire muurwerk, maar het gaat deels wel om handgevormde baksteen. Slechts één herstelling is gemetseld met schijnbaar machinale baksteen (S74009). Deze bevindt zich ter plekke van de zuidelijke face en de saillant boven een hoogte van 15,80 m +NAP.

Tegen de fortzijde van de oostelijke face werd een relatief ondiep gefundeerd blok muurwerk aangetroffen (S74005, zie bijlage 12). De onderkant van dit blok

bevindt zich op 16,90 m +NAP en het is bewaard tot 17,70 m +NAP. Het aan alle zijden afgewerkte blok staat koud tegen het primaire muurwerk van het fort. Het zou eventueel tegelijk met het primaire muurwerk boven de bouwnaad kunnen zijn aangelegd, hoewel de steenformaten iets afwijken (deze bedragen 25-26 x 12-12,5 x 5,5-6 cm). Het lijkt met afmetingen van 1,35 bij 3,50 m op een 'extra steunbeer', maar de werkelijke functie is onbekend.

Het beschreven secundaire muurwerk kan na 1806 en, op historische gronden, vóór 1870 gedateerd worden; toen werden grote delen van het fort afgebroken. Ter plekke van het zuidoostelijke bastion werden de muren afgebroken tot onder het huidige maaiveld, variërend van 16,00 tot 17,50 m +NAP. Een gedeelte van het afbraakpuin werd op het muurwerk en in de voormalige gracht aangetroffen (S74011).

7.5.2 De gracht rond het zuidoostelijke bastion

Tijdens het onderzoek zijn zowel haaks op de oostelijke face als op de zuidelijke face profielen door de gracht om het fort gezet. Door de aanwezigheid van meerdere functionerende riolen en overige kabels en leidingen kon alleen het profiel aan de oostelijke face doorgezeten worden tot aan de overkant van de gracht, hoewel ook hier een deel al voor aanvang van het onderzoek verstoord was bij het verleggen van een riool (bijlage 13 en 15). Hierna wordt dit profiel gebruikt om de fasering van de gracht te bespreken.

In een eerste fase werd een brede gracht aangelegd. Deze werd ingegraven vanaf een hoogte van minimaal 17,25 m +NAP tot een diepte van 13,40 m +NAP. De oostelijke insteek is geheel intact en is aangelegd onder een talud van ongeveer 30°. De westelijke insteek moet zich ongeveer ter plekke van de later gebouwde muren van het fort hebben bevonden; ten westen van het muurwerk zijn geen restanten van een gracht aangetroffen. De gracht had daarmee, bovenaan gemeten, een breedte van omstreeks 25 m. De gracht had een diepte van ongeveer 4 m ten opzichte van de top van de natuurlijke ondergrond. Onderin de gracht werd een enkele centimeters dikke kleilaag aangetroffen (S63007). Het lijkt erop dat er wel wat (grond)water in deze gracht heeft gestaan, maar dat de gracht tijdens deze fase niet watervoerend was. Dit is niet met zekerheid te stellen; de gracht kan ook regelmatig zijn uitgebaggerd. Op de kleilaag bevond zich een 20 cm dik pakket gelaagd zand (S63008 en S630011), en vervolgens nog een kleilaag (S63009/630010). Mogelijk is er tussen het afzetten van de kleilagen wat zand van de wal in de gracht gespoeld. In de grachtvullingen is geen goed dateerbaar vondstmateriaal aangetroffen. Omdat de volgende fase te relateren is aan de bouwactiviteiten van 1806, zijn de hier beschreven sporen relatief en op historische gronden te dateren in de periode 1641-1806.

Door de beschreven lagen snijdt vanaf een hoogte van ongeveer 13,60 m +NAP de insteek van het muurwerk van het fort (S63017; de insteek is ook aangetroffen bij de zuidelijke face). Nadat de roosterfundering en de voet van het muurwerk waren aangelegd, is de insteek tot aan de bovenkant van de voet aangevuld. Hierop is vervolgens fijn baksteenpuin terecht gekomen, vermoedelijk bij het metselen van het opgaand muurwerk (S63018). Dit puin heeft later mogelijk deel uitgemaakt van een voorland bij de muur; een smalle strook land tegen de veldzijde, om de gracht op enige afstand van de muur te houden. Ook enkele

hierop gelegen lagen zouden bij een voorland kunnen hebben gehoord (S63019).

Aan de oostkant van de gracht zijn twee fasen van dempingen te zien; de gelaagdheid geeft aan dat de zand- en grindvullingen er vanaf de oostelijke oever zijn ingegooid (S63012 en S63013). De vulling zou kunnen bestaan uit de grond van een voormalig aardwerk als een wal of glacis. Omdat op de kaart van Ginot uit 1810 aan de oostkant van het fort een relatief smalle gracht staat aangegeven, is het niet ondenkbaar dat de dempingen in deze periode hebben plaatsgevonden, maar de dempingen kunnen ook ouder zijn. Hoewel het tijdens het huidige onderzoek niet is vastgesteld, is het mogelijk dat de gracht bij de zuidelijke face niet versmald is, want op de kaart van Ginot staat hier een brede gracht aangegeven. Het is da nook aan te bevelen om tijdens toekomstig onderzoek meer aandacht aan de fasering en datering van de grachten te schenken.

De versmalde gracht bij de oostelijke face heeft een breedte van 17 m en dezelfde diepte als de oudere gracht. Op de nieuwe grachtbodem heeft zich een wat dikkere klei- of sliblaag afgezet (S63014 en S63015). De versmalde gracht kan watervoerend zijn geweest, maar is in dat geval waarschijnlijk uitgebaggerd, want de vullings- of dempingslagen bestaan uit relatief schoon zand en grind (S63016). Deze kunnen zijn aangebracht in of rond 1870, toen het fort zijn functie verloor. In historische bronnen staat vermeld dat delen van de gracht tot in de 20^e eeuw open waren (zie hoofdstuk 4.3); mogelijk geldt dat ook voor de gracht van het zuidoostelijke bastion. In dat geval is het mogelijk dat de laatste demping plaatsvond tijdens het leggen van het betonnen riool, dat ten tijde van het onderzoek nog in gebruik was.

Afb. 7.23 De kiepkar uit de gracht van het bastion.

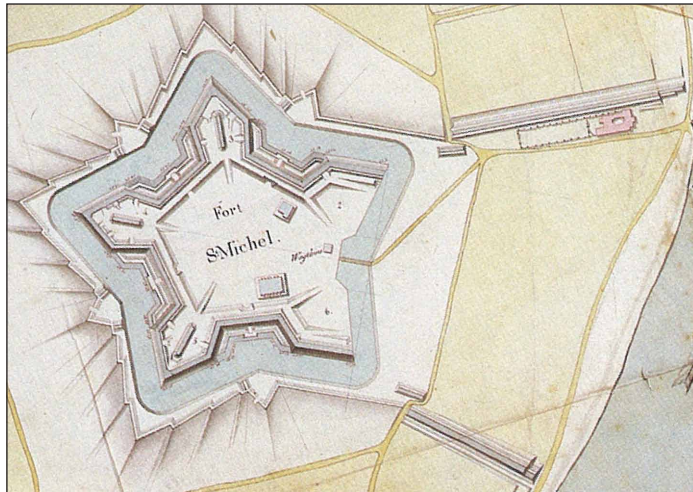
Het relatief weinige vondstmateriaal dat aan het fort te relateren is stamt, naast enkele mortierscherven uit het voormalige glacis, overwegend uit de grachtvulling. Naast een groot aantal musketkogels en een klein fragment van een kruithoorn (vnr. 323) zijn ook een aantal andere voorwerpen gevonden. Uit werkput 64 komen van de grachtbodem een bootshaak en een mogelijke ijsbijl

(vnr. 436).³⁸¹ Deze vondsten wijzen op een ijsvrij houden van de grachten, wat wenselijk is voor de verdediging van het fort en het voorkomen van schade door kruierend ijs. Daarnaast is er ook nog een onderstel voor een kiepkar gevonden, gebruikt bij het dichtens van de grachten bij de bouw van de kazerne.

Uit de gracht komen ook een drietal natuurstenen bouwfragmenten, waarvan er één herkenbaar is als een hoeksteen van het saillant.

7.5.3 De gracht tussen de keel van het fort en de Maas

Al op 18e-eeuwse prenten wordt het fort afgebeeld met een (open) keel aan de oostzijde. Ook worden tussen de keelsluitingen en de Maas een glacis of wal met een erbuiten liggende gracht aangegeven, die dienden om het gebied tussen de keel en de rivier beter te beschermen. Op een tekening uit de 19^e eeuw is deze situatie nog te zien (afb. 7.24). Tijdens het onderzoek zijn delen van de zuidelijke gracht aangetroffen (afb. 7.25).³⁸²

Afb. 7.24 Uitsnede uit een ontwerp voor werkzaamheden in het fort uit 1815. Het noorden ligt boven (Hermans & Moorman 2005, 100).

Van de gracht valt zo'n 150 m binnen het onderzoeksgebied, maar door relatief veel recente verstoringen resteerde er nog ruim 80 m. De breedte van de gracht bedraagt ongeveer 6 m, de diepte varieert van 2 tot 3 m. In de profielen die door de gracht zijn gezet kon worden vastgesteld dat de gracht uit drie fasen bestaat. De gracht lijkt in geen van de fasen watervoerend te zijn geweest; nergens werd een sliblaag aangetroffen, alleen dempingen van relatief schoon of iets humeus zand en grind.

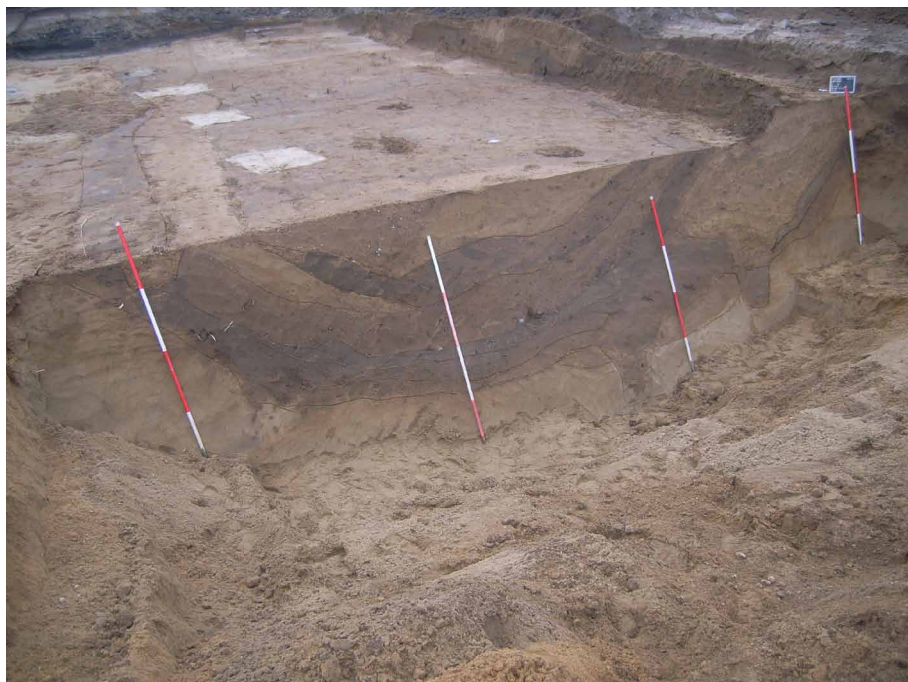
Van de oudste fase resteert een klein deel tussen de beide jongere fasen (afb. 7.25). Onderin de gracht lijkt zich een kuil of paalkuil te bevinden. Mogelijk heeft er een stakenrij onderin de gracht gestaan. Na de demping van deze gracht werd een volgende gracht aangelegd, waarvan de zuidelijke oever bewaard is gebleven. Ook hier werd eenzelfde soort (paal)kuil onderin de gracht aangetroffen. De jongste fase bestaat uit een deels door de oudere dempingen gegraven gracht met een ronde bodem.

Zoals vermeld lijken er in de gracht geen lagen aanwezig te zijn die tijdens het functioneren zijn afgezet, waardoor het niet goed mogelijk is de verschillende fasen te dateren. De grond die gebruikt is voor de dempingen is aangevoerde

381 Lenting 1993, 507-510.

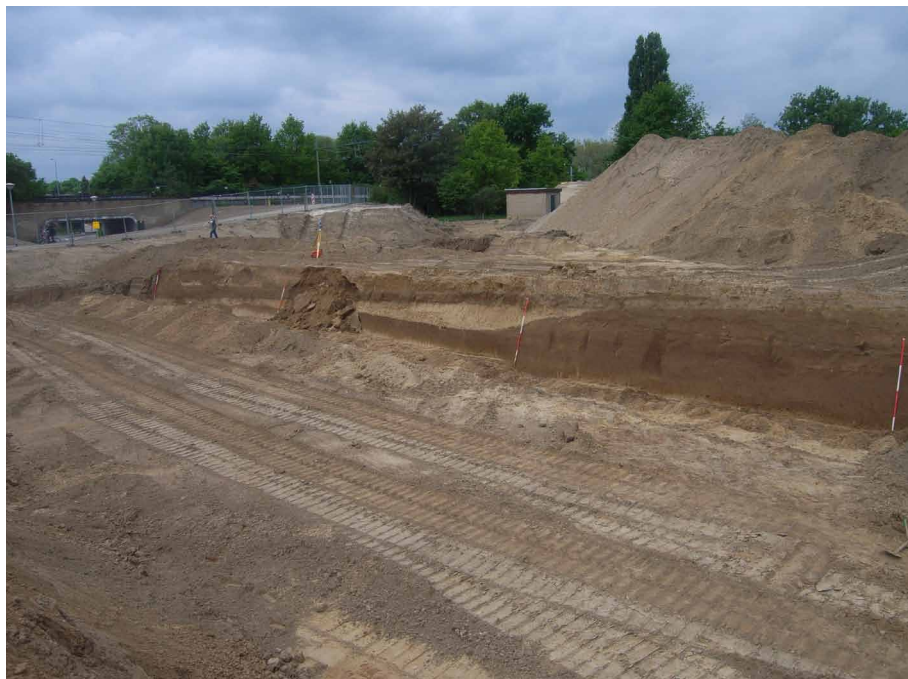
382 Het gaat om S65008, S72004, S76002, S77043, S78003 en S81047. Zie met name opgravingsdocumentatie tekening 27 en 31.

Afb. 7.25 Een doorsnede door de gracht tussen de keel van het fort en de Maas (S72004). Foto genomen richting het zuidoosten.

grond, waardoor het weinige vondstmateriaal dat zich hierin bevindt niet betrouwbaar lijkt om de grachtfasen mee te dateren. Op historische gronden kunnen de verschillende fasen in de 17^e eeuw tot 1870 gedateerd worden. In een van de tijdens het onderzoek gedocumenteerde profielen is ten zuiden van de gracht een mogelijk deel van het glacis aangetroffen (S77049, S77050 en S77051).³⁸³

Afb. 7.26 Een restant van het glacis ten zuiden van de gracht tussen de keel van het fort en de Maas (S77049 t/m S77051 in profiel 7702). Foto genomen richting het westen.

383 Het glacis is alleen in een profiel herkend en is daarom niet weergegeven op een vlaktekening. Zie opgravingsdocumentatietekening 50.

De interpretatie is gebaseerd op het feit dat de lagen aflopen vanaf de gracht richting het zuiden. De tot het glacis gerekende lagen hebben een dikte van 40 tot 80 cm; de bovenkant van de hoogstgelegen laag loopt af van 19 m +NAP nabij de gracht tot 16,70 m +NAP op een afstand van 37 m ten zuiden van de gracht. De lagen bestaan uit geel zand met kiezels en zandige bruine klei.

7.5.4 Conclusie muurwerk en grachten fort

Vergelijking met het bouwhistorisch onderzoek

Bij een vergelijking van de hierboven weergegeven resultaten van het archeologisch onderzoek met die van het bouwhistorisch onderzoek³⁸⁴ zijn enkele overeenkomsten in de interpretatie van het muurwerk van het fort aan te wijzen, maar ook een belangrijk verschil.

In de beschrijving van het bouwhistorisch onderzoek uit 2010³⁸⁵ en het hierboven beschreven archeologisch onderzoek wordt uitgegaan van twee bouwfases in het primaire muurwerk, gescheiden door een horizontale bouwnaad die zich tussen circa 15,50 en 16,70 m +NAP bevindt. Tot het primaire muurwerk worden de schildmuur, de bakstenen voet, en de steunberen gerekend. Daarnaast is in beide onderzoeken sprake van een herstelfase, bestaand uit klampmuren aan de veldzijde van het fort.

Het recentere bouwhistorische onderzoek onderscheidt dezelfde fasen, maar gaat ervan uit dat de bakstenen voet niet tot de primaire fase, maar tot de herstelfase behoort en dus later is toegevoegd.³⁸⁶

De belangrijkste conclusie die uit het archeologisch onderzoek blijkt, vormt tevens het belangrijkste verschil met het recentere bouwhistorisch onderzoek (het verschil is gevisualiseerd in afb. 7.27).

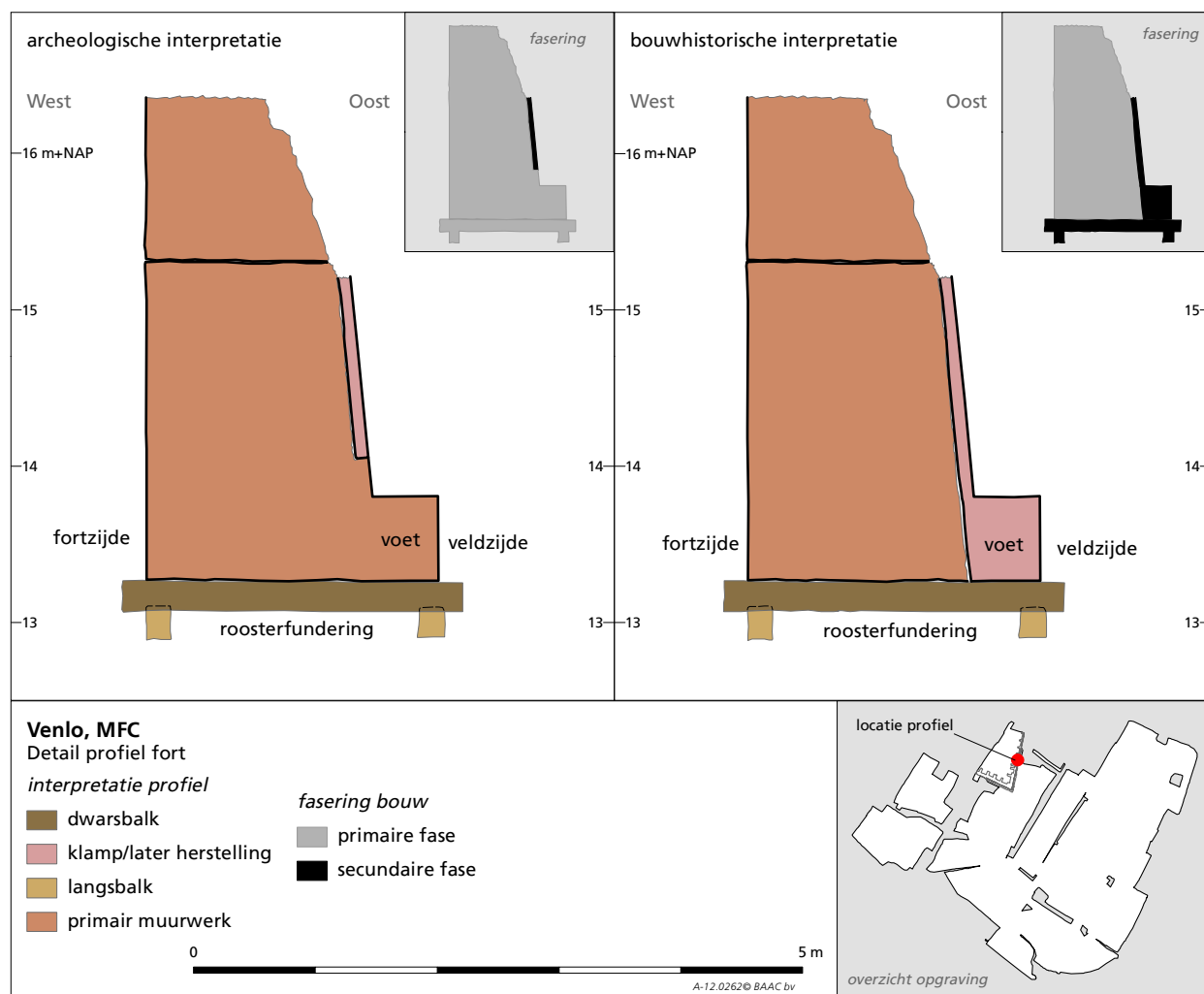
Hierboven is beschreven dat het muurwerk van de beide facen van het zuidoostelijke bastion op archeologische gronden niet tot de oudste fase van het fort kan behoren. Dit kon al tijdens de opgraving worden vastgesteld, doordat de insteek van het muurwerk aan de veldzijde door oudere fasen van de gracht bleek te snijden. Na afloop van de opgraving is het muurwerk door middel van de roosterfundering gedateerd in de laatste grote bouwfase van het fort, namelijk de periode 1806-1810. De roosterfundering bevindt zich namelijk onder de gehele muurdikte van al het hierboven beschreven muurwerk van het fort; onder de schildmuur met de bakstenen voet aan de veldzijde, en onder de steunberen aan de fortzijde. Omdat de dwarsbalken van de roosterfundering in inkepingen in de langsbalken liggen, en het dus om een in elkaar grijpende constructie gaat, lijkt het onmogelijk dat de gehele roosterfundering onder een bestaande muur is aangebracht. De datering van de roosterfundering, in de periode 1806-1810, vormt de begindatering voor al het bovenliggende muurwerk (dat logischerwijs wel jonger dan de onderliggende roosterfundering, maar niet ouder kan zijn). Hierbij kan worden herhaald dat tijdens het archeologisch onderzoek is geconcludeerd dat zowel de schildmuur, de voet en de steunberen tegelijk op de roosterfundering zijn aangebracht en met elkaar in verband staan.

Deze datering wijkt nogal af van de beide voorhanden zijnde bouwhistorische dateringen van het muurwerk van het fort door B. Klück en B. Dukers. In de beschrijving uit 2010 wordt het muurwerk (de schildmuur, de voet en de

384 Zie de bouwhistorische analyses door B. Klück en B. Dukers; bijlage 7 in het voorliggende rapport en Van de Graaf 2014.

385 B. Klück en B. Dukers in: Van de Graaf 2014, 216-226.

386 B. Klück en B. Dukers; bijlage 7, pagina 3.

Afb. 7.27 Een schematische doorsnede door het muurwerk van het fort volgens de (huidige) archeologische en bouwhistorische interpretaties.

steinen; al het muurwerk behalve de herstelfase) gedateerd in de oudste historisch bekende fase van het fort, dat wil zeggen in of kort na 1641³⁸⁷ Tijdens de recentere beschrijving wordt naar aanleiding van de datering van de roosterfundering wel de bakstenen voet in de periode 1806-1810 gedateerd, maar wordt aangegeven dat de schildmuur en steunen ouder zijn, mogelijk zelfs enkele eeuwen ouder.³⁸⁸ Het verschil in ouderdom lijkt uitsluitend te zijn gebaseerd op de diverse baksteenformaten die in de muurdelen zijn aangetroffen, en die volgens de beschrijving eerder op een verschil van eeuwen dan een verschil van enkele tientallen jaren duiden.³⁸⁹ Volgens bouwhistoricus R. Gruben kunnen de steenformaten echter niet worden gebruikt om een verschil in ouderdom aan te tonen, omdat de aangetroffen steenformaten in Venlo in de 17^e tot en met 19^e eeuw door elkaar voorkomen.³⁹⁰ Het grootste mankement in de bouwhistorische beschrijving lijkt voornamelijk het ontbreken van een verklaring hoe de 19^e-eeuwse roosterfundering ook onder het volgens de beschrijving (eeuwen) oudere muurwerk door kan steken.

387 Zie de bouwhistorische analyse door B. Klück en B. Dukers in Van de Graaf 2014, 226.

388 Bijlage 7, pagina 3-4.

389 Bijlage 7, pagina 4.

390 Mondelinge mededeling R. Gruben, Engelen.

Overige opmerkingen

Het aangetroffen muurwerk komt overeen met het muurwerk op de inmeting die in 1810 door Ginot werd vervaardigd; ook hier is het muurwerk van de oostelijke face (de keel) veel minder zwaar uitgevoerd dan dat van de zuidelijke face. Ook de bakstenen voet en de steunberen zijn op de doorsneden aangegeven.

De belangrijkste vraag is of het muurwerk uit 1806 één of meerdere voorgangers heeft gehad, of dat fort Sint Michiel tot 1806 uitsluitend uit aardwerken bestond. Er zijn geen oudere muurresten aangetroffen, maar een bewijs voor een bakstenen voorganger zou ook gezocht kunnen worden in grote hoeveelheden hergebruikte baksteen. Tijdens het huidige onderzoek is hiervoor geen duidelijk bewijs gevonden; daar zou bij toekomstig onderzoek beter naar gekeken kunnen worden. Tijdens het bovengenoemde eerdere onderzoek in 2010-2011 werden in de bakstenen voet, elders in het fort, namelijk wél hergebruikte bakstenen herkend.³⁹¹

Wat verder opmerkelijk is, is het vrijwel geheel ontbreken van vondstmateriaal in de grachten.³⁹² Bijna alle aangetroffen vullingslagen bestaan uit relatief schoon zand, dat in verschillende dempingsfasen in de gracht terecht lijkt te zijn gekomen. Mogelijk werd de gracht erg goed schoon gehouden. Het gevolg is dat de verschillende fasen van de gracht niet goed te dateren zijn, en dat er moeilijk uitspraken kunnen worden gedaan over het al dan niet watervoerend zijn van de gracht in een bepaalde periode.

De herkomst van de voor de bouw van het fort benodigde baksteen is nog niet in de historische bronnen teruggevonden. De proefsleuven in Raaijweide laten zien dat de herkomst van de stenen niet te ver gezocht moet worden.³⁹³ Tijdens het onderzoek zijn tenminste zeven veldbrandovens aangetroffen, waarvan er één geheel is opgegraven. De ovens leverden geen dateerbare vondsten op, aan de hand van het aanwezige steenkool werd geconcludeerd dat de ovens uit de laat 19e of begin 20e eeuw stammen. Deze redenering gaat voor Limburg niet op, daar wordt al veel eerder op enige schaal steenkool gebruikt. De abdij van Rolduc deed rond de 11^e eeuw al aan steenkoolwinning, waarbij men vanaf de 14^e eeuw al ondergronds steenkool ging winnen.³⁹⁴ In 1780 had de abdij 400 mijnwerkers in dienst, die tot op een diepte van maar liefst 300 m aan het werk waren. Het gebruik van stoomkracht zal zeker tot een forse uitbreiding van de mijnbouw hebben geleid.

Hoewel er op Raaijweide geen dateerbare vondsten zijn aangetroffen, is het wel duidelijk welk formaat de daar gebakken bakstenen hebben. De lengte bedraagt circa 25 cm, de breedte 12 cm en de dikte 6 cm. In de vondstenlijst van het rapport wordt gezegd dat dit formaat in Limburg voor kan komen tussen 1550 en 1950. Hier wordt dan wel voorbij gegaan aan het feit dat sinds het begin van de 20^e eeuw machinale baksteen algemeen gebruikt wordt, terwijl de oprichting van een stoomfabriek voor de vervaardiging van bakstenen en dakpannen door de Gebroeders Teeuwen in 1867 er voor gezorgd zal hebben dat de handmatige baksteenproductie in de regio Venlo snel verdwenen zal zijn.³⁹⁵ Het formaat van de bakstenen komt overeen met dat van de stenen die gebruikt zijn voor het metselen van de fortmuren. Als het klopt dat er in 'veldbrand-oven 3' circa 100.000 stenen gebakken kunnen zijn, dan leveren de

391 Zie de bouwhistorische analyse door B. Klück en B. Dukers in Van de Graaf 2014, 224.

392 Vergelijk Mooren 2011, waar in de grachten van het Gennepshuis volop vondstmateriaal van bewoning en belegeringen werd aangetroffen.

393 Van de Graaf & Helmich 2008.

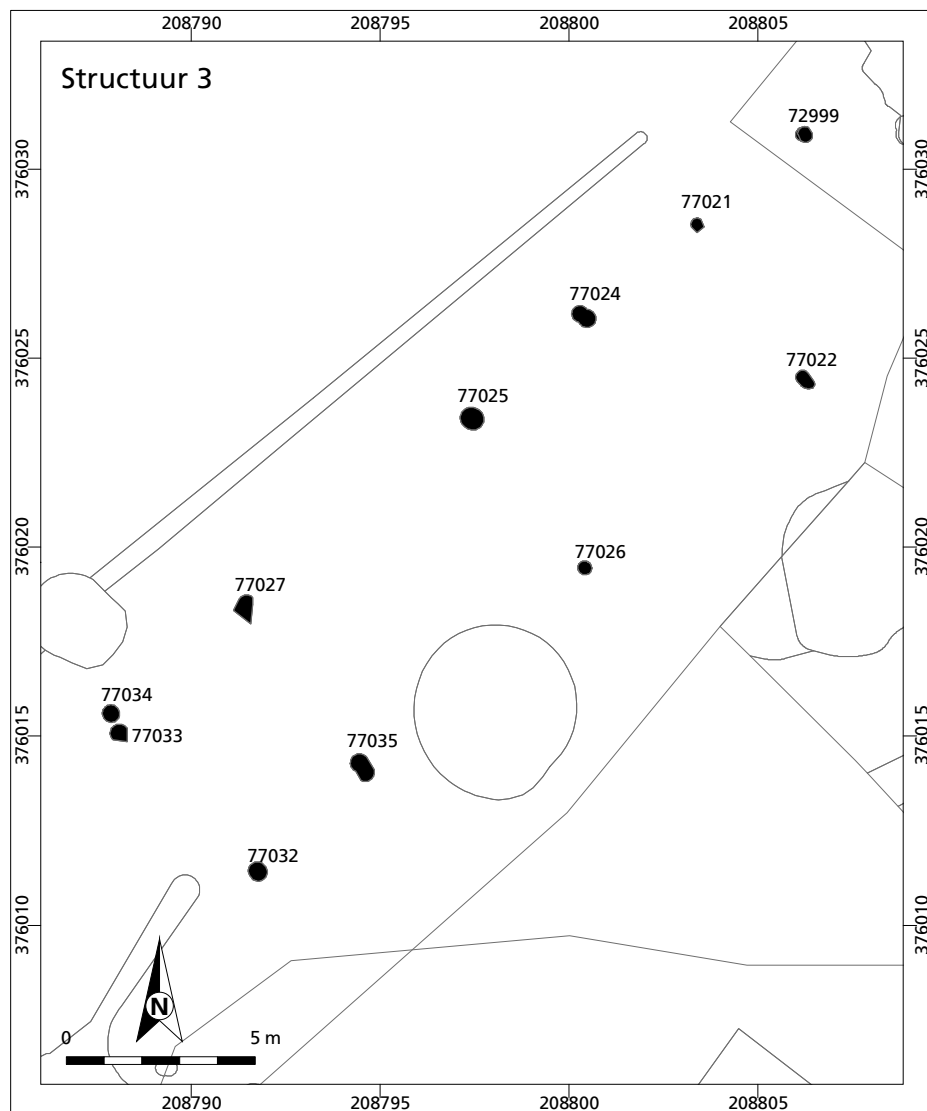
394 <http://www.kennislink.nl/publicaties/ontstaansgeschiedenis-vande-steenkolenwinning-in-nederland>

395 Machiels 1989, 5-6.

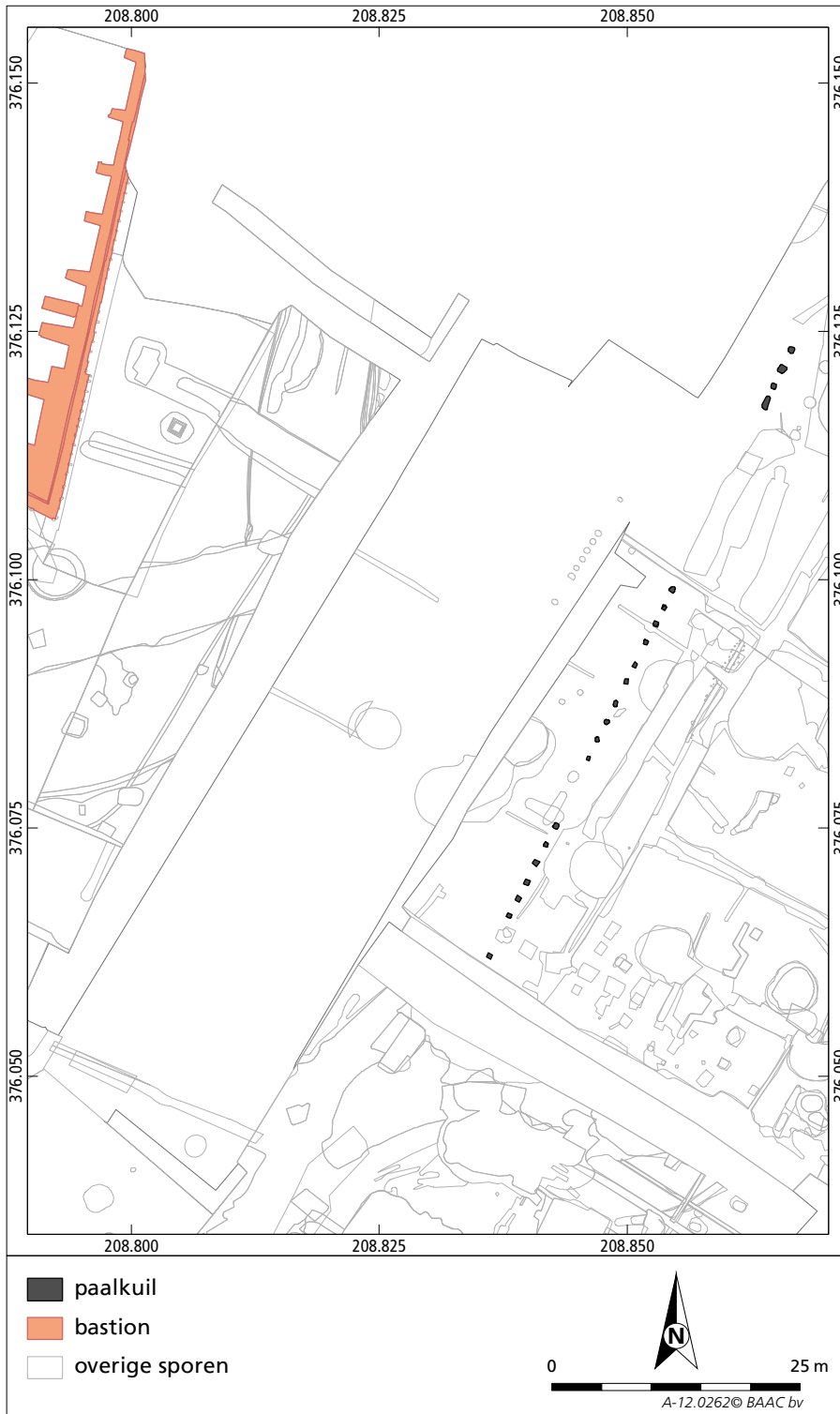
zeven ovens, gezien hun geschatte oppervlak, samen in één keer circa 875.000 stenen op. Het fort bevat veel meer stenen, wat zou kunnen betekenen dat er in de omgeving van het fort meer ovens gelegen hebben, de ovens mogelijk vaker zijn benut of er stenen van elders zijn aangevoerd.

7.5.5 Overige, met het fort samenhangende sporen en vondsten.
In het zuidoosten van werkput 77 is op het tweede vlak een structuur aangetroffen bestaande uit twee evenwijdige rijen paalkuilen. Van de noordwestelijke lange wand zijn nog zes paalkuilen zichtbaar, van de zuidoostelijke nog vier. Mogelijk zijn er ondiepe sporen verdwenen en heeft ook een aanwezige bomkrater voor versterking gezorgd. De lengte van de structuur bedraagt circa 20 m, de breedte circa 5 m. De diepte van de sporen ligt tussen 5 en 20 cm.

In eerste instantie doet deze structuur vroeg-middeleeuws aan, maar de scherpheid van de sporen en het totaal ontbreken van vondsten uit deze periode doet vermoeden dat de structuur jonger is. Als er gekeken wordt naar sporen en

Afb. 7.28 De plattegrond van de structuur in werkput 77, schaal 1:200.

Afb. 7.29 Palenrij ten oosten van de Garnizoenweg.

vondsten in de onmiddellijke omgeving (afwateringsgreppel S77031) zijn er sterke aanwijzingen voor een datering tussen ruwweg 1650 en 1700. Er zou hier heel goed sprake kunnen zijn van een tijdelijk bouwwerk ten behoeve van de bouw van of het onderhoud aan het fort. Te denken valt aan een opslagplaats voor materialen of iets dergelijks. Een woonfunctie is onwaarschijnlijk, het aangetroffen vondstmateriaal is slechts gering in aantal, terwijl ook water- of beerputten niet voorhanden zijn. Het feit dat de structuur pas op het tweede vlak aan het licht kwam doet vermoeden dat hij verwijderd is ten behoeve van de aanleg van het glacis.

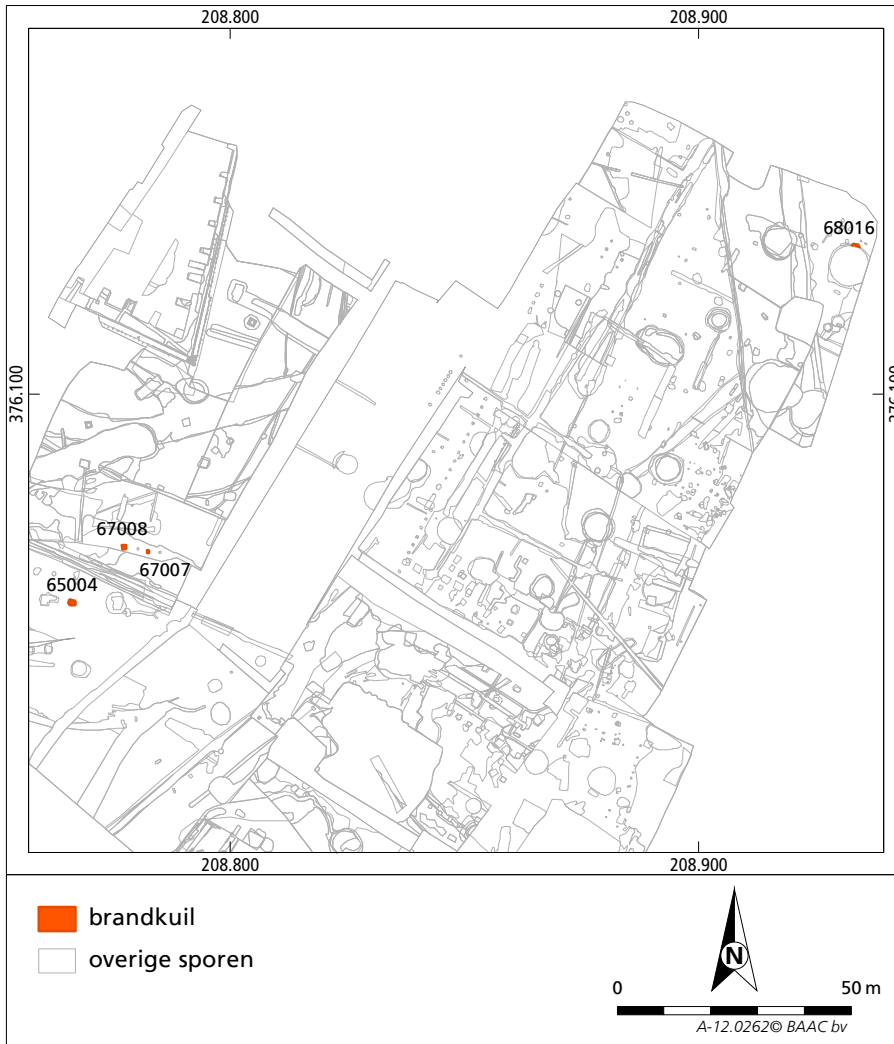
In dezelfde werkput komen op het eerste vlak bundels karrensporen voor (S77033). Deze splitsen zich van uit het noordoosten in een zuidelijke en een westelijke tak. De vondsten uit deze karrensporen, zoals een paar centen uit de periode 1877-1941 en een rijwielbelastingplaatje uit 1937/1938 doen vermoeden dat er sprake is van een voorganger van de Garnizoenweg.

Eveneens aan het fort te relateren is een lange rij paalkuilen ten oosten van de Garnizoenweg. Deze rij begint in het midden van werkput 69 en loopt door tot in ieder geval het zuiden van werkput 71. De totale lengte is hiermee minimaal 68 m, waarbij om de 2 m een paal aanwezig is. In eerste instantie werd, mede gezien het vrij recente karakter van de sporen, gedacht aan de omheining van het Molukkenkamp. Bij het geo-refereren van de opgravingstekening bleek de rij palen zowat diagonaal door de aanwezige barakken te lopen en dus onmogelijk tot het kamp te behoren. De richting van de rij sporen is inderdaad opvallend. In plaats van de Garnizoenweg te flankeren staat de rij iets schuin ten opzichte van de weg. Bestudering van kaartmateriaal en foto's geeft geen bevredigende oplossing. Wel is het zo dat de omheining haaks staat op de richting van de voormalige weg dwars door het fort. Mogelijk heeft de rij te maken met het in onbruik raken van het fort en de sloop daarvan. Het is mogelijk dat de rij nog verder naar het zuiden of noorden doorloopt en in toekomstig onderzoek verder onderzocht kan worden.

Een laatste soort sporen dat door Archeodienst wordt gekoppeld aan het fort zijn de brandkuilen (vindplaats 6).³⁹⁶ Deze komen verspreid aan de binnenzijde van het fort voor, onder de voormalige wallen. De kuilen variëren in doorsnede tussen 0,6 en 1,75 m, de diepte bedraagt maximaal 20 cm. Het aangetroffen aardewerk stamt uit de 17^e eeuw, een ¹⁴C-datering komt uit op omstreeks 1640. Tijdens de opgraving zijn eveneens degelijke brandkuilen gevonden en wel in de werkputten 65, 67 en 68. In tegenstelling tot het voorafgaande onderzoek liggen deze kuilen allemaal buiten de muren van het fort. De afmetingen variëren tussen 60 cm en circa 1,6 m. De diepte komt overeen met die uit voorgaande onderzoeken. Er zijn twee soorten vulling te onderscheiden. De sporen 65004 en 68016 zijn gevuld met zeer houtskoolrijk zand, waarbij het laatste spoor nog een laag verhit zand bevat. De twee andere sporen (S67007 en S67008) vertonen slechts een dunne brandlaag, de vulling bestaat verder uit schoon zand. De eerste twee sporen zullen slechts eenmaal benut zijn, de laatste twee zullen een of enkele malen zijn leeggeschapt.

Het vondstmateriaal dat direct aan het fort is te koppelen is gering. Naast de al eerder genoemde vondsten uit de gracht van het fort heeft ook het intensief gebruik van een metaaldetector vondsten opgeleverd uit de bouwvoor en het

396 Van de Graaf 2014, 403- 404.

Afb. 7.30 De tijdens het onderzoek aangetroffen brandkuilen.

reeds gezeefde zand. Aangezien de gebruikte maaswijdte 2 cm was, zijn veel kleine voorwerpen, zoals knopen en munten bij het "schone" zand terechtgekomen. Aan een ketshouder met kets wordt in de bijlage metaal aandacht besteed. De vondstnummers 338 en 498 bevatten beide een knoop van het Franse leger. De knopen laten zien dat ergens tussen 1792 en 1804 het 3e Régiment d'Artillerie op het fort aanwezig is.³⁹⁷ Mogelijk zijn deze diegene die in februari 1793 vanuit het fort Venlo bestookt hebben.

Afb. 7.31 Een knoop van het 3e regiment artillerie, datering 1792-1804.

³⁹⁷ Fallou 1997, p 186.

7.6 Frederik Hendrikkazerne

Van de in totaal 19 aangelegde werkputten zijn er 10 geheel of gedeeltelijk op het voormalige kazerneterrein aangelegd. Daarbij zijn diverse sporen en vondsten aangetroffen die te maken hebben met de bouw, het gebruik en de (gedeeltelijke) afbraak van de kazerne (zie paragraaf 4.4).

7.6.1 Villa Zegers

Hoewel de daadwerkelijke bouw van de kazerne eind 1910 een aanvang nam, was er al wel bebouwing in het onderzoeksgebied aanwezig. Het betreft hier de voormalige Villa Zegers en de bijbehorende garage. Het echtpaar Zegers-de Rijk verkocht deze villa met ruim 13 ha grond in 1909 aan de gemeente Venlo.³⁹⁸ De gemeente ruilde vervolgens deze grond met de Staat der Nederlanden, zodat niets de bouw van een nieuwe kazerne in de weg stond.

De villa (kantoor genie) en de garage (werkplaats genie) worden bij de bouw van de kazerne gehandhaafd. Zowel bij het opblazen van de Maasbruggen in 1940 als het bombardement op de bruggen in 1944 wordt de villa beschadigd. De schade van 1940 wordt hersteld, de schade is in 1944 aanzienlijk, zodat de villa in 1948 wordt afgebroken.

Tijdens het archeologisch onderzoek zijn van Villa Zegers en de bijbehorende garage geen restanten in de vorm van muren of uitbraaksleuven gevonden. Dit is niet geheel verwonderlijk, oude foto's en ansichten laten zien dat de villa op een verhoging in het terrein lag.³⁹⁹ Deze verhoging is een rest van het vroegere glacis van het fort. Bij latere overbouwning zal het terrein zeker geëgaliseerd zijn. Wel zijn er losse bouwelementen gevonden die direct in verband met de villa kunnen worden gebracht. Het gaat hierbij om bouwkeramiek in de vorm van ronde of eenzijdig afgeplatte schijven, waarvan twee verschillende formaten zijn teruggevonden bij de aanleg van werkput 79. De schijven hebben deel uitge-

Afb. 7.32 Aanzicht van Villa Zegers. Naast de voordeur zijn pilasters zichtbaar (Gommans 1990, 43).

³⁹⁸ Denessen et al. 2008.

³⁹⁹ Zie afb. 4.12.

maakt van de pilasters zoals deze aan de voor- en achterzijde van de villa aanwezig waren. Het ligt voor de hand dat bij de afbraak van het gebouw in 1948 er zoveel mogelijk materiaal hergebruikt is, het was net na de oorlog immers een tijd van schaarste. De pilasters zullen evenwel moeilijk te plaatsen geweest zijn in een nieuw bouwproject.

In tegenstelling met het bouw materiaal is er wel veel aan de villa gerelateerd vondstmateriaal aangetroffen, op soms verrassende plaatsen. Zo werd er in werkput 80 vondstmateriaal aangetroffen in de dichtgegooide gracht rondom het fort (zie bijlage glas en bijlage aardewerk).

Een van de interessantste vondsten is een groot zegelstempel. De ronde messing stempel heeft een doorsnede van 4,0 cm en een hoogte van 2,1 cm. De vermoedelijk houten steel ontbreekt. Op de zijkant van het zegelstempel staat de naam van de graveur, I.M. Dionisi, waarbij de S in spiegelbeeld staat. Deze naam is te herleiden tot Jan Michiel Dionisij, geboren in 1794 en overleden in Roermond op 1 december 1859.⁴⁰⁰ Zijn vader, T.F. Dionisij, was horlogemaker en graveur.⁴⁰¹ Jan Michiel was opgeleid aan de Antwerpse en Brusselse academies en een niet onverdienstelijk miniatuur-portretschilder. Als graveur op edelgesteente en metaal ontving hij echter diverse onderscheidingen op tentoonstellingen. Hij krijgt op een ongelukkige manier landelijke bekendheid door het breken van de mal voor een gedenkpenning ter herinnering aan de dichter Willem Bilderdijk.⁴⁰²

Centraal op het zegel staat een naar rechts gewende klimmende leeuw, met daarboven een banderol met de tekst "*L'union fait la force*" (eendracht maakt macht). Om de leeuw heen staat "J.R. Clerx notaire à Maasbree", onder de leeuw staat "(Limbourg)". Uit deze gegevens is op te maken dat het zegel uit de tijd stamt dat Limburg bij België hoorde, dat wil zeggen de periode 1830-1839. De afgebeelde leeuw is duidelijk de Belgische leeuw, terwijl de banderol het nationale motto weergeeft. De Franse taal werd in België voor officiële doeleinden gebruikt.

Afb. 7.33 Gespiegelde foto van de lakzegel van notaris Clerx.

400 <http://www.wiewaswie.nl>, Immerzeel 1842.

401 http://www.stichtingruimte-roermond.nl/?page_id=426

402 Groninger Courant 06-05-1834.

De naam van de notaris uit Maasbree is J.R. Clerx. Dit lijkt erg op J. Clercx, die we eerder al tegenkwamen als eigenaar van de grond waarop later de kazerne is gebouwd. Het betreft hier echter twee verschillende personen. De eigenaar van het zegelstempel is Johannes/Johan/Jan Romnaldus/Romuald/Arnoldus Clercx/ Clercx, notaris en lid van Provinciale Staten. Hij is gedoopt op 7 februari 1797 in Overpelt (nu België) en gestorven op 10 november 1866 te Maasbree.⁴⁰³ Uit de archieven wordt duidelijk dat hij in 1832 nog in Kessel woont, maar in 1834 al resideert in Maasbree.⁴⁰⁴ Hij trouwt op 32-jarige leeftijd op 9 september 1829 te Kessel met Anna Catharina Lucia Soiron. Uit dit huwelijk wordt in 1830 een zoon geboren, Joannes (Jean) Matheus Ludovicus Hubertus Clercx. Deze zoon trouwt op 10 september 1857 in Tegelen met Elisa Carolina Johanna Theodora de Rijk. Net als zijn vader werd hij in 1867 notaris, te Blerick.⁴⁰⁵ Daarnaast was hij in Maasbree raadslid, wethouder en burgemeester. Vanaf 1869 is hij hoofdredacteur van de Venloosche Courant en beklede hij in de loop van de tijd nog vele andere functies. Hij was grootgrondbezitter en had de bijnaam "*Hiër van Bliërick*". Jean Clercx was tevens degene die het toekomstige kazerneterrein in bezit had.⁴⁰⁶

De broer van zijn vrouw, Constantinus Alphonsus de Rijk, trouwde op 14 februari 1870 met Maria Salome Hubertina Verbruggen. Op 1 januari 1872 wordt hieruit Maria Theodora Gerardina Hubertina de Rijk geboren, de latere eigenaresse van Villa Zegers. Haar moeder overlijdt op 3 augustus 1873, waarna Jean Clercx en zijn vrouw haar adopteren, mogelijk omdat ze zelf geen kinderen hadden.⁴⁰⁷ Maria de Rijk zal later de grond van fort Sint Michiel erven en Villa Zegers laten bouwen. De verkoop van de grond en de villa levert het echtpaar in 1909 55.000 gulden op, een aanzienlijk bedrag. Ze besluiten te verhuizen naar Teteringen bij Breda.⁴⁰⁸ Op 5 juni 1913 overlijdt Hendrik Arnoldus Zegers. Deze huzaar Zegers was trouwens geen familie van zijn illustere voorganger, de Commis en Commandeur Martin Zegers, hoewel zijn vader ook in het leger aanwezig was.⁴⁰⁹ Zijn weduwe verhuist naar Den Haag en later Voorburg. In 1934 komt ze weer terug naar Blerick. Haar geld was tegen die tijd wel op, ze is namelijk verschillende malen failliet verklaard, de eerste keer in 1917 en de laatste keer in 1936. Op 23 november 1944 overlijdt Maria de Rijk te Venlo.⁴¹⁰

Ook van de periode na het vertrek van het echtpaar Zegers-de Rijk is vondst-materiaal aangetroffen. In werkput 77 is een kuil (S77997) aangetroffen met daarin veel vondstmateriaal. Naast veel bouwkeramiek (dakpannen), glas, aardewerk en kunststof komt er ook metaal en zelfs papier in voor.⁴¹¹ De aanwezigheid van veel dakpanfragmenten en vensterglas duidt op schade uit de Tweede Wereldoorlog. In eerste instantie werd gedacht aan schade uit de meidagen van 1940, toen de Maasbruggen met te veel kracht werden opgeblazen. Bij het bekijken van het vondstmateriaal werd duidelijk dat er zich een Britse granaatscherf tussen het materiaal bevond. Hierdoor ligt het voor de hand dat de schade tussen 21 november 1944 (eerste artillerievuur op Blerick) en 3 december 1944 (bevrijding van Blerick) is ontstaan.⁴¹² Het ligt voor de hand dat de beschadigingen aan de villa pas na de bevrijding (provisorisch) zijn hersteld en dat de afvalkuil daarmee samenhangt.

Opvallend is de aanwezigheid van persoonlijke eigendommen, zoals zilveren sierraden. Een medaille van de wereldtentoonstelling te Brussel (1935), een

403 <http://users.telenet.be/marc.philippe/overpelt/dat166.htm#12>

404 <http://www.genbronnen.nl/bronnen/limburg/maasbree/secundair/kerkarchief-1.html>, http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu08_01/molh003nieu08_01_1198.php

405 http://genwiki.nl/limburg/index.php?title=De_Rijk

406 https://nl.wikipedia.org/wiki/Jean_Clerx

407 http://genwiki.nl/limburg/index.php?title=De_Rijk
Maria de Rijk trouwt op 15 oktober 1894 met Hendrik Arnoldus Zegers. bron: <http://www.genealogieonline.nl/stamboom-kwatta/1457.php>

408 http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=1700&micode=LEM&milang=nl&mizk_alle=zegers%2C%20venlo&miview=inv2, <http://www.genealogieonline.nl/stamboom-kwatta/1457.php>

409 <http://www.genealogieonline.nl/stamboom-kwatta/1751.php>

410 Algemeen Handelsblad, 14-06-1917, Limburger Koerier 18-09-1936.

411 Zie vondstnummer 428 in de bijlagen 3, 5 en 20.

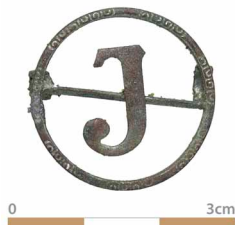
412 <http://historie.venlo.nl/gebeurtenisinfo.asp?gebeurtenisID=235>

rijwielbelastingplaatje (1935-36) en een fragment van een krant (over het feit dat Carré 50 jaar bestaat, in 1937) doen vermoeden dat het gros van de persoonlijke eigendommen van voor de oorlog zijn. De aanwezigheid van veel dakpanfragmenten in de kuil wijst op een opslag op de zolder van het pand. In de oorlog was het pand bij de Duitsers in gebruik, de vondsten lijken echter van eerdere bewoners te zijn. Over deze bewoners is niet heel veel bekend, slechts dat de villa bewoond werd door de Hoofdopzichter Fortificatiën. Uit archiefonderzoek blijkt dat in 1928 deze functie wordt uitgeoefend door Barend Jan Goedhart. Deze woonde tot waarschijnlijk 1931 met zijn gezin in Villa Zegers, tot hij naar Den Haag vertrekt.

Afb. 7.34 Foto van het echt-paar Goedhart, eind jaren '30 (<http://www.jgvanheusden.nl/Genealogie%20van%20Heusden.htm>)

Hij wordt datzelfde jaar opgevolgd door Ludovicus (Louis) Antonius Ouwerkerk. Hij is op dat moment getrouwd met Helena van Schouwen, uit een eerder huwelijk heeft hij één kind (Anna Louisa, 1914). Of de kinderen Anna Louisa, Ineke (1919) en Lenti (1921) in 1940 nog bij de ouders wonen is onbekend. Het ligt voor de hand dat één of meerdere kinderen nog thuis wonen, gezien de aanwezigheid van typische kinderspulletjes tussen het vondstmateriaal. Bovendien vermeldt de Limburger Koerier op 27 juni 1939 dat zowel Ineke als Lenti Ouwerkerk geslaagd zijn voor de Rijks Hogere Burgerschool te Venlo.⁴¹³ Na de Duitse inval verhuist het gezin noodgedwongen naar Antoniuslaan 49, waar Louis Ouwerkerk op 28 maart 1954 overlijdt. Tussen de sierraden uit spoor 77997 zit een zilveren broche in de vorm van de letter J. Deze is waarschijnlijk van Ineke (Josina) geweest. Zij was een van de slachtoffers van het bombardement op de Maasbruggen op 13 oktober 1944.

Afb. 7.35 Zilveren broche Josina Ouwerkerk.

⁴¹³ <http://www.delfpher.nl>

Na de sloop van Villa Zegers wordt in 1956 op diezelfde locatie een nieuwe officiersmess gebouwd.⁴¹⁴ Het pas een aantal jaren geleden afgebroken gebouw was een goed voorbeeld van wederopbouwarchitectuur. Het gebouw was voorzien van een souterrain, waardoor het een voornaam karakter kreeg. Aan de buitenkant was het gebouw voorzien van natuurstenen tegels met daarop de emblemen van diverse brigades en regimenten, waaronder de Limburgse Jagers. De bar aan de binnenzijde bevatte muurschilderingen met daarop de geschiedenis van de Limburgse Jagers.⁴¹⁵ Evenals Villa Zegers heeft ook dit gebouw niet veel sporen in de ondergrond nagelaten.

Afb. 7.36 Luchtfoto van het terrein voor de afbraak van de officiersmess (<http://www.bing.com>).

7.6.2 Logiesgebouwen

Wat wel sporen in de ondergrond heeft nagelaten, zijn de zich ten zuiden van loods S bevindende logiesgebouwen. Van het noordelijke gebouw is in werkput 79 de zuidoosthoek bewaard gebleven; van het zuidelijke gebouw een stukje van de noordelijke lange wand.

Afb. 7.37 Fundering van het noordelijke logiesgebouw in het profiel van werkput 79. Foto genomen naar het westen.

414 Bosman et al. 2012, 65.
415 Idem.

Zoals op de foto te zien is stelt de fundering van de muren niet veel voor. Naar alle waarschijnlijkheid was de opbouw van de loodsen van hout, getuige een luchtopname uit 1924.⁴¹⁶ De funderingen geven geen aanwijzingen over een eventuele binnen-indeling of het gebruik als "Pferdestallbaracke" in de Tweede Wereldoorlog.⁴¹⁷ Aan de oostzijde van de noordelijke loods bevindt zich veel afval uit de oorlog, zoals lege (Britse) munitiekisten.

Afb. 7.38 Britse munitiekisten aangetroffen bij de aanleg van werkput 79.

Opvallend is dat de noordelijke loods omringd was door een palenrij. De palen stonden gemiddeld 1,40 m uit elkaar, de afstand tot de loods was 5 m. aan de zuidzijde en circa 2 m aan de oostzijde (zie allesporenkaart). Bij de aanleg van de werkput zijn ter hoogte van de barak drie geëmailleerde bordjes gevonden met het opschrift "Militair Gezag, verboden toegang".

Afb. 7.39 Een van de bordjes van het Militair Gezag.

Vermoedelijk had de noordelijke loods een bijzondere functie en is deze niet vrij toegankelijk geweest. De paalsporen om de loods zijn waarschijnlijk resten van een prikkeldraadversperring.

416 <http://archieff.venlo.nl>
(Inv.nr. 1634.1).

417 Westerhuis 1988, 49.

In de archieven wordt twee maal melding gemaakt van gevangenen op het kazerneterrein, tijdens de oorlog Russische dwangarbeidsters en na de oorlog Duitse krijgsgevangenen. Er is geen vondstmateriaal dat aan de Russinnen te koppelen is. Of zij in deze loods waren ondergebracht is niet duidelijk. De bordjes van het *Militair Gezag* (MG) wijzen op een gebruik na de oorlog. Het MG, dat in januari 1943 is opgericht nam na de bevrijding van Blerick op 3 december 1944 voorlopig de macht in het gebied over. Een van de taken van het MG was het gevangen nemen en houden van "foute" Nederlanders. Mogelijk heeft de loods tijdelijk dienst gedaan als interneringsgebouw. De Duitsers die belast waren met het ruimen van mijnen lijken, gezien de verhalen over de ontsnappingspoging van mei 1946, niet ondergebracht geweest te zijn in een van de legeringsgebouwen.⁴¹⁸

7.6.3 Overige bebouwing

Beide loodsen zijn kort na de oorlog afgebroken, mogelijk direct na het opheffen van het *Militair Gezag* in mei 1946. Op een plattegrond van de kazerne uit 1948 staat direct ten oosten van de zuidelijke loods een nieuw geniemagazijn ingetekend.⁴¹⁹ Op de plattegrond van de kazerne uit 1966 staat dit gebouw aangeduid met "AS", geniewerkplaats. Ook van dit gebouw zijn geen sporen teruggevonden. Op een luchtfoto uit de jaren '50 is een mogelijke reden hiervoor te zien. In plaats van één gebouw is een rij van vijf nissenhutten zichtbaar, die wat betreft hun voorkomen lijken op die van het Molukkenkamp.⁴²⁰ Dergelijke nissenhutten zijn slechts ondiep gefundeerd. In 1966 wordt er een bouwvergunning afgegeven voor de nieuwbouw van een geniebureau.⁴²¹ Op een plattegrond uit 1987 staat naast gebouw AS ook een gebouw AW. De bijbehorende legenda vermeldt dit gebouw niet, maar gezien de ligging heeft het ook aan de genie behoord. Gebouw AS is in de periode daarna uitgebreid met een extra vleugel aan de westzijde. Van alle bovengenoemde activiteiten is alleen de laatste fase daadwerkelijk archeologisch aanwijsbaar. Aan de westzijde van werkput 79 is in de ondergrond een zone met schoon geel zand aanwezig, die precies de contour van de nieuwe vleugel volgt.

Ten oosten van loods S ligt gebouw R. Deze voormalige paardenstal is gebouwd tussen 1910 en 1913 en was bestemd voor acht paarden van bereden officieren.⁴²² Verder bevatte het gebouw een onderkomen voor de stalwacht en een berging voor paardentuig en hooi en stro. In de oorlog wordt het gebouw door het verzet op de kaart gezet als "smederij".⁴²³ De Duitsers zelf maken in 1942 echter nog melding van een "*Pferdestall*".⁴²⁴ Op luchtfoto's uit de herfst van 1944 is te zien dat direct ten zuiden van het gebouw een zigzaggende loopgraaf ligt (zie afb. 7.40).

Op de locatie van deze loopgraaf is tijdens het onderzoek in werkput 80 een grote, na-oorlogse rioolsleuf aangetroffen. In deze rioolsleuf bevond zich veel verspit vondstmateriaal uit de oorlog, zoals Duitse geweerpatronen en munitiekistjes. Bij die laatste gaat het om twee kistjes voor Duitse 8 cm mortiergranaten en één kistje voor Duitse 5 cm mortiergranaten. Bijzonder is dat alle kistjes waren volgegoten met cement. Deze zijn gebruikt voor oefendoeleinden, zoals manoeuvres in het veld.

418 Van Woensel 2004, 76-77.

419 Westerhuis 1988, 57.

420 Ewalds 2008, 39.

421 Van Heur 2011, 15.

422 Bosman et al. 2012, 50.

423 Schoenmaker 2006, 3.

424 Westerhuis 1988, 49.

Afb. 7.40 Duitse loopgraaf (zigzaglijn in het midden van de foto) ten zuiden van gebouw R. (<http://watwaswaar.nl/#fY-EC-6-1-1v-1-4Bf6-yye--gWG>).

Afb. 7.41 Duitse munitiekistjes voor 8 cm mortiergranaten (links) en 5 cm mortiergranaten (rechts).

Het tijdens dit onderzoek aangetroffen vondstmateriaal uit de Duitse periode geeft geen duidelijke aanwijzingen over het soort troepen dat in de kazerne gelegerd was. Slechts twee uniformknopen zijn aan een legeronderdeel toe te wijzen, namelijk de *Kriegsmarine* (zie bijlage 4). Verder wijst de aanwezigheid van Poolse munitie op de aanwezigheid van tweede-linie troepen, zoals bewakingspersoneel of politietroepen. Dit zijn te weinig aanwijzingen om tot een goede conclusie te komen.

In 1952 is gebouw R in zuidelijke richting verlengd. Mogelijk stamt het riool uit die tijd. Op plattegronden van na de oorlog is sprake van een magazijn.⁴²⁵ Uit bronnen blijkt dat er in ieder geval banden en gasmaskers lagen opgeslagen.⁴²⁶ Een beschrijving uit 1987 maakt gewag van de opslag van velduitrusting en de aanwezigheid van een wapenkamer.⁴²⁷ Tussen loods S en gebouw R staat een privaatgebouwtje (gebouw AH). Dit is bij de aanleg van de kazerne tussen 1910 en 1913 gebouwd. Momenteel is het in gebruik als opslagruimte. Zowel loods S als het privaatgebouwtje zijn rijksmonumenten.

7.6.4 Vondsten kazerne

Naast resten van voormalige bebouwing zijn er ook diverse sporen en vondsten aangetroffen die verband houden met de bouw van de kazerne en het gebruik daarvan. In werkput 63 is een afvalkuil (S63003, vnrs. 176 en 259) aangetroffen, gevuld met onder andere aardewerk en glas (zie de betreffende bijlagen). De datering van de diverse vondsten wijst op samenhang van de kuil met de bouw van de kazerne.

In werkput 79 was een kuil aanwezig met daarin circa 300 lege patroonhouders voor het Nederlandse Mannlichergeweer of -karabijn. Deze veelal bij Hembrug vervaardigde geweren zijn van 1895 tot 1940 de standaardwapens van het Nederlandse leger. Het kaliber van de bijbehorende munitie is 6,5 mm, er pasten vijf patronen in een houder. De meeste houders waren duidelijk verbogen en daarom waarschijnlijk weggegooid.

Afb. 7.42 Patroonhouder met inhoud voor het Mannlichergeweer (http://steyr.mannlicher.yuku.com/topic/5175/Hembrug-Clips#.VD_FNHZ9kTc).

Van dezelfde bewapening zijn ook nog andere delen teruggevonden. Zo is er een zogenaamde loop- of korrelbeschermer (handboek soldaat: monddeksel) aangetroffen.⁴²⁸ Dit is een langwerpige, vierkante huls van messing, die over de loopmondning wordt geschoven, zodat er geen zand in de loop komt. Op de beugel van de korrelbeschermer staat het serienummer van het bijbehorende geweer. Op het op het kazerneterrein gevonden exemplaar ontbreekt deze beugel (zie bijlage 4).

425 Van Heur 2011, bijlage 5, 38.

426 Bosman et al. 2012, 50.

427 Van Heur 2011, bijlage 5, 38.

428 N.N. 1937, 31.

Tot dezelfde categorie behoren ook twee bijzondere vondsten. Het zijn twee zogenaamde "infanterie- of loopgraafschilden". Van de twee schilden (compleet met steun) lag er één in de kelder van café Margraf als deksel op het afvoerputje. De andere lag op het perceel achter de huizen van de Brugstraat. De laatste bezit nog de oorspronkelijke groengrijze verf (zie ook bijlage 4).

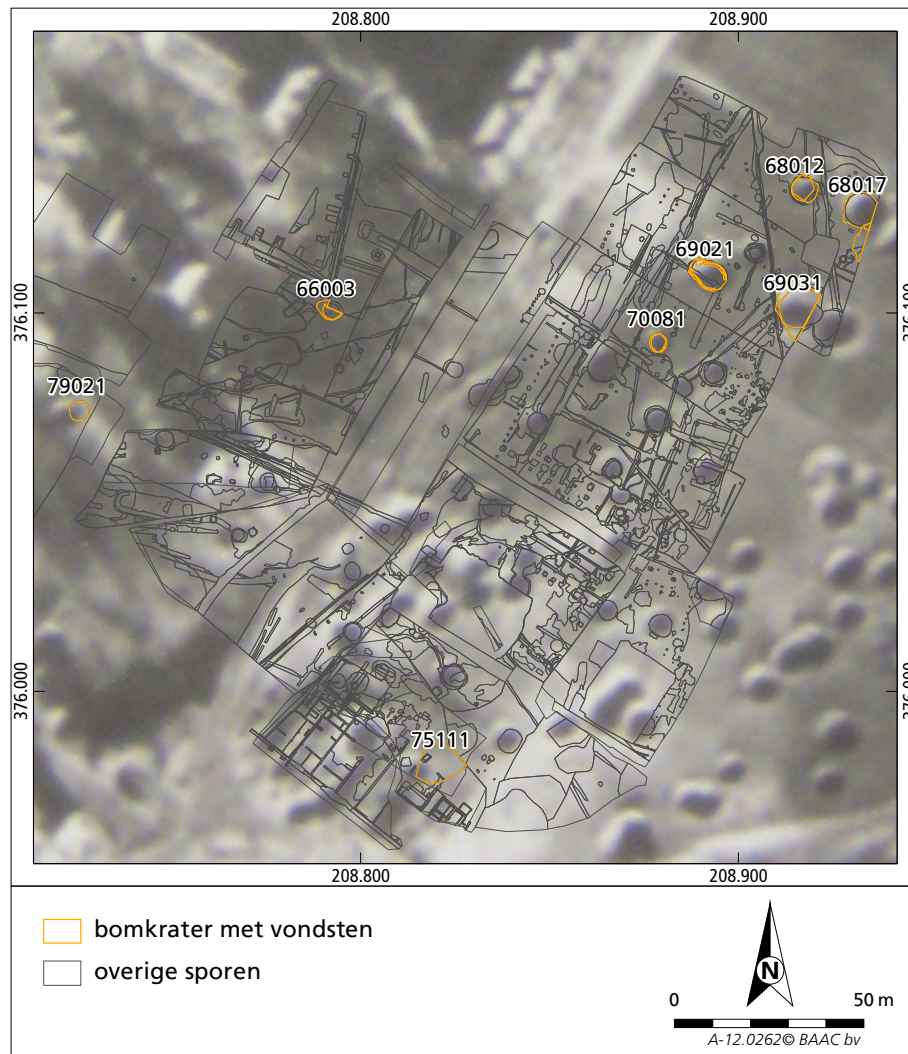

Afb. 7.43 Loopgraafschilden zoals deze gebruikt zijn in mei 1940. De situatie in Blerick zal vergelijkbaar zijn geweest (<https://wo2forum.nl/view-topic.php?f=30&t=20923>).

De tijdens het onderzoek aangetroffen schilden zijn vrijwel zeker onderdeel geweest van de in 1940 aangelegde loopgraven aan de westzijde van de Maas. De situering van de loopgraven in dit deel van de Brugstraat is niet duidelijk, ze zijn in het veld niet herkend.

Ander aan de kazerne koppelbaar materiaal komt uit een bomkrater, gelegen in werkput 68 (S68012). Deze krater bevatte veel divers materiaal uit de Tweede Wereldoorlog en de periode net daarna, onder andere serviesgoed van het *Departement van Oorlog* (D.v.O.). Tot 1928 heette het Ministerie van Defensie het *Departement van Oorlog*. In 1941 wordt in Londen opnieuw het D.v.O. opgericht, waarna het in 1959 opgaat in het nieuwe Ministerie van Defensie. Hoewel het onwaarschijnlijk lijkt dat het serviesgoed (bekers en borden) uit de tijd vóór 1928 stamt, doet de vorm van de bekens en het merk aan de onderkant (Société Céramique) vermoeden dat toch een datering in het eerste kwart van de 20e eeuw van toepassing is (zie bijlage 2). Het gaat waarschijnlijk om het kantineservies van de kazerne.

Behalve in afvalkuilen is ook tijdens de aanleg van het vlak en het zeven van de bovengrond materiaal gevonden uit de voor-oorlogse periode van de kazerne. Het gaat hierbij om resten van uitrusting en muntgeld. Daarnaast is in de zeef Nederlandse munitie uit deze periode aangetroffen, zoals bijvoorbeeld oefenhandgranaten, waaronder een zeldzame oefendooshandgranaat (zie bijlage 4).

Afb. 7.44 Overzichtskaart met bomkraters waar relevant vondstmateriaal in is aangetroffen.

7.6.5 Vondsten Tweede Wereldoorlog

Uit de periode van de Tweede Wereldoorlog en de tijd net daarna komt veel vondstmateriaal. Behalve de Duitse munitiekisten bij gebouw R en de Britse bij de met prikkeldraad omgeven loods zijn er talloze andere vondsten gedaan. Uit de bovengrond van het terrein en de diverse bomkraters tussen de Garnizoenweg en de Venrayseweg komen munitiekisten voor hulzen van de Britse 25-ponder, twee Amerikaanse helmen, een beker voor de Amerikaanse veldfles, de helft van een Amerikaanse Mess tin, de bakelieten behuizing voor een prismakijker, een Frans etensketeltje, Brits bestek, een Britse brandblusser, enkele losse tracks en een verduisteringslamp van een *Brencarrier*, etc. (zie voor een beschrijving van de vondsten de bijlage 4).

Waarschijnlijk is na de oorlog het terrein vrijgemaakt van rondslingerend afval. Het Amerikaanse materiaal komt onverwacht, het terrein is immers veroverd en bezet gehouden door de Britten. Er is wel een reden te verzinnen waarom Amerikaans materiaal aan de westzijde van de Maas ligt. De Amerikanen bouwden immers één van de vier tijdelijke bruggen over de Maas. Het bouwen

van deze brug is het makkelijkst als er vanaf twee kanten gewerkt kan worden, zodat de aanwezigheid van Amerikaanse troepen op deze oever niet verwonderlijk is.

In de diverse bomkraters is sporadisch munitie gedumpt, zoals een Duitse 8 cm mortiergranaat en een ontsteker voor de *Tellermine 35*. In werkput 79 lag een grote bomkrater (S79021, zie afbeelding 7.44), waarin circa 300, deels uitgebrande, Britse 2-inch mortier-granaten (*Smoke Bombs*) lagen.

Afb. 7.45 Verzamelen van de circa 300 Britse rookgranaten.

Naast deze mortiergranaten bevonden zich in deze krater ook drie zogenaamde "*Riechtöpfe*". Dit zijn blikjes met een doorsnede van 6 cm en een hoogte van 3 cm, met in de zijkant een gat met een doorsnede van circa 1 cm.⁴²⁹ (wordt In dit gat kan een ontsteker geplaatst worden, zodat het blikje kan worden opgeblazen. De *Riechtopf* (de naam verwijst naar oude uitvoeringen, waarbij gebruik werd gemaakt van steengoed kruiken) is gevuld met gas dat gebruikt wordt voor oefendoeleinden. In deze relatief onschuldige uitvoering zit traangas, voor gasmaskeroefeningen. Daarnaast beschikten de Duitsers over een gasopsporingsapparaat (*Gasanzeiger*), waarmee natuurlijk geoefend moest worden. Ook hiertoe liet men een *Riechtopf* exploderen, zodat het gas vrijkwam. Het doel van de oefening was determineren welk gas was vrijgekomen en adequaat tegenmaatregelen nemen. De gebruikte gassen waren onder andere de minder onschuldige zenuwgassen *Tabun* en *Sarin* en mosterdgas.⁴³⁰ De inhoud van de blikjes is kenbaar gemaakt door middel van geverfde opschriften en gekleurde kruisen. Helaas is na langdurig verblijf in de grond niet meer te zien welke inhoud de blikjes hebben. De *Riechtöpfe* van het Kazerneterrein zijn, vanwege het ontbreken van explosieve inhoud, door een verwerker van chemisch afval afgevoerd. Samenhangend met gifgas zijn een aantal bakelieten doosjes voor "*Hautentgiftungsmittel*" in de zeef aangetroffen. Elk doosje bevatte 10 tabletten *Losantin*, te gebruiken bij besmet-

429 <http://www.intarex.de/flash/2007/702-Richtopf.pdf>

430 <http://www.lexpev.nl/minesandcharges/europe/germany/richtopf.html>

ting met mosterdgas.⁴³¹ Elke soldaat had standaard vier van deze doosjes in zijn uitrusting. Ze worden dan ook regelmatig aangetroffen en wijzen op de aanwezigheid van Duitse militairen.

Bij het ontgraven van de bovengrond van werkput 66 is een afvalkuil aange-

Afb. 7.46 Duitse bakelieten doosjes voor ontsmettingsmiddel.

troffen met daarin onder andere enkele vreemde, cilindrische voorwerpen. Deze werden door een verzamelaar van militaire uitrusting herkend als onderdelen (houders voor de zoekspoel) van de Duitse mijndetector "*Wien 41*".⁴³² De Duitsers hadden een brede variatie in mijndetectors, allen aangeduid met de naam van de stad van productie en een jaartal, zoals "*Berlin 40*" en "*Frankfurt 42*".⁴³³ De gebruiksaanwijzing laat zien dat de *Wien 41* ook geschikt was voor het opsporen van metaal-arme mijnen.⁴³⁴ Bij de aanwezigheid van metaal klonk er een toon in de koptelefoon, waarbij ijzer beter werd aangegeven dan andere metalen. Een *Tellermine* kon bijvoorbeeld tot een diepte van 45 cm opgespoord worden, een *S-mine* tot een diepte van 30 cm. Voor de fijn-afstelling van de detector waren een metalen proefschijf en een patroonhuls meegeleverd in de vervoerskist. Hoewel het aannemelijk is dat de Duitsers op het kazerneterrein met zowel gas- als metaaldetectors geoefend hebben, doet de samenstelling van het aangetroffen materiaal vermoeden dat deze detectoronderdelen pas na de oorlog in de kuil terecht zijn gekomen. De gedocumenteerde aanwezigheid van Duitse krijgsgevangenen die ingezet werden voor het ruimen van mijnen heeft waarschijnlijk met de aanwezigheid van de detectoronderdelen te maken. In het boek "*Vrij van explosieven*" staan afbeeldingen van de inzet van Duitsers na de oorlog.⁴³⁵ Op pagina 76 is te zien dat de Duitsers gebruik maakten van de hun vertrouwde *Wien 41*, die vermoedelijk wat betreft effectiviteit niet onderdeed voor zijn Geallieerde collega's.

431 http://www.mp44.nl/equipment/skin_decontamination.htm

432 Met dank aan Harald Kryszat, Maasbree.

433 <http://www.schatzsucher.de/Foren/archive/index.php?t-28130.html>

434 <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Vorschriften/ff42d.html>

435 Van Woensel 2004.

Afb. 7.47 De complete uitrusting van de Wien 41. De aangetroffen delen zijn de houders van de zoekspoelen, rechtsonder op de afbeelding (<http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/30028527>).

Uit de omgeving van deze werkput komen nog meer bewijzen voor het werken met explosieven. Zo zijn resten aangetroffen van een uit elkaar geschroefde *S-mine*, een gedemonteerde 25-pondergranaat en de slagkop van een 25-ponderhuls. Het is mogelijk dat het gaat om lesmateriaal. Uit de zeef komt een Geallieerde bomontsteker, compleet met overdrachtslading, mogelijk een restant van een eerdere bomruiming.

Het voorkomen van veel munitie(restanten) op het kazerneterrein is niet verwonderlijk. Tijdens het gebruik van de kazerne (1910-2003) zijn bewapende militairen aanwezig, die de kazerne als onderkomen en oefenterrein gebruiken. Zo heeft er parallel aan de spoorlijn tot 2003 een stormbaan gelegen. In 1940 is er in de omgeving van de kazerne gevochten, wat ook tot gevolg had dat er munitie in de bodem terecht kwam. De Duitse bezetter heeft de kazerne van eind mei 1940 tot begin december 1944 gebruikt voor het onderbrengen van troepen en het houden van oefeningen. Gedurende de oorlog zijn zowel de spoorlijn als de tramlijn diverse malen door vliegtuigen met kanonnen en mitrailleurs bestookt, waarbij tevens bommen zijn geworpen.⁴³⁶ Vanaf 13 oktober 1944 worden de Maasbruggen 13 maal gebombardeerd. Vanaf 21 november is Blerick binnen het bereik van de Geallieerde artillerie. Na de bevrijding op 3 december 1944 bleef Blerick tot 1 maart 1945 (bevrijding Venlo) in de frontlinie liggen. Vooral de laatste maanden tot de bevrijding van Venlo hebben hun sporen nagelaten.

De beschietingen van de tram- en spoorlijn zijn archeologisch aantoonbaar. Zo zijn er enkele verschoten 20 mm projectielen en hulzen gevonden, die duiden op de aanwezigheid van Geallieerde jachtvliegtuigen.⁴³⁷ De in de omgeving van het spoor aangetroffen motor van een 3 inch-raket wijst ook op activiteiten tegen het spoor, maar zou ook afkomstig kunnen zijn van de bevrijding, toen de *Mattresses* werden ingezet. Er zijn tevens twee voorwerpen gevonden met schade veroorzaakt door luchtaanvallen. Het eerste is een reclamebord met daarin vier gaten, veroorzaakt door .50 projectielen. Omdat dit bord ten tijde

⁴³⁶ <http://historie.venlo.nl>

⁴³⁷ Rozema 2013, bijlage 19.

van de bevrijding al onder het puin lag, moeten deze gaten zijn ontstaand door luchtaanvallen.⁴³⁸ Daarnaast is er een dunne ijzeren plaat gevonden, met daarin een mogelijk door een granaatexplosie (waarschijnlijk 20 mm granaat) veroorzaakt gat.⁴³⁹ Gezien de dikte van de plaat kan het een onderdeel geweest zijn van een tram of trein.

Van de Geallieerde beschietingen voorafgaand aan de inname van Blerick is niet veel teruggevonden. Uit de bovengrond komen enkele verschoten 25-ponder rookgranaten en bijbehorende rookpotten. Ook restanten van ontstekers (No. 117, 119 en 221) komen verspreid voor. Daarnaast zijn staartstukken van 3 en 4.2-inch mortieren aangetroffen. De vele 2-inch mortieren en delen daarvan kunnen ook dateren uit de tijd dat de Schotten de kazerne in gebruik hadden. Waarschijnlijk liggen er aan de overkant van de Maas veel restanten van verschoten Britse mortiergranaten.

Veelvuldig aanwezig op het kazerneterrein zijn bomkraters, ontstaan bij het bombarderen van de brug. Op luchtfoto's uit eind 1944 is te zien hoe groot de aangerichte schade is. De meeste kraters bevatten restanten van de afgeworpen bommen. In een aantal gevallen is het mogelijk om het type bom te identificeren, vaak aan de hand van de bodemplaat. Van de luchtfoto's afleidbaar is het verschillende afwerppatroon tijdens het eerste bombardement van 13 oktober 1944 en latere bombardementen. De eerste keer zijn de bommen in één keer afgeworpen, waardoor er inslagclusters ontstaan. Een mooi voorbeeld staat in het boek van Keulards waar op pagina 33 aan de bovenzijde van de foto de bruggen zichtbaar zijn, met ter hoogte van de huizen aan de Brugstraat een cluster explosies. Net naast de rookwolken bevinden zich de kraters van een eerdere afworp (afb. 7.48).

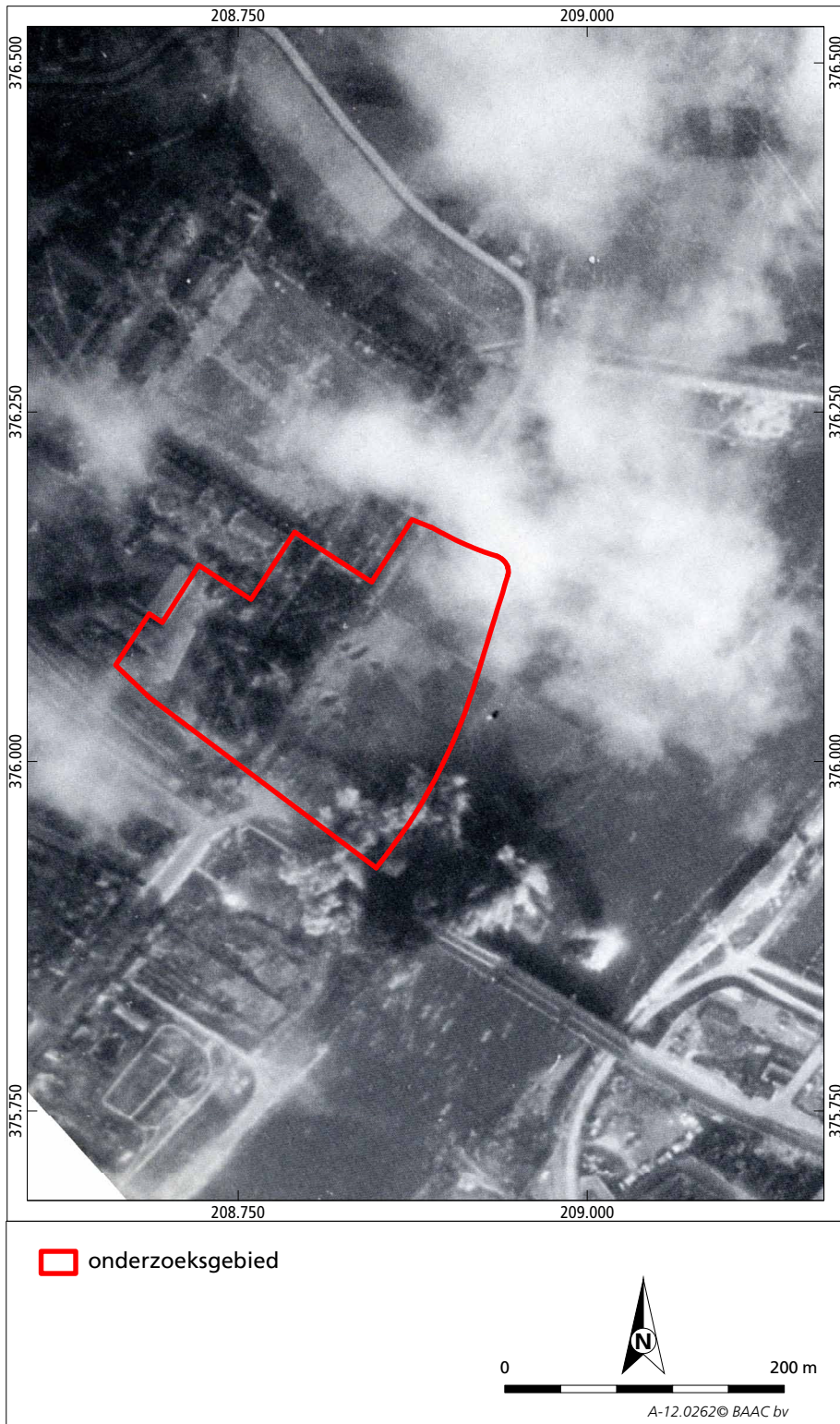
Bij de volgende bombardementen gaat men over op bombarderen met een interval. Hiervoor gebruikte men een zogenaamde "*intervalometer*", die er voor zorgde dat de bommen op een vastgestelde afstand variërend tussen 20 en 200 feet na elkaar gedropt werden.⁴⁴⁰ De bommen vielen dan in een rechte lijn over het doel, zodat de trefkans werd vergroot. In het geval van de Maasbruggen baatte dit niet, hoewel de bruggen beschadigd werden, bleven ze in functie. Naar aanleiding van alle gevechtshandelingen, in het bijzonder de bombardementen, is er door de firma Saricon een Vooronderzoek Conventionele Explosieven uitgevoerd.⁴⁴¹ Aan de hand van luchtfoto-interpretatie heeft men geconcludeerd dat er zich in het onderzoeksgebied nog mogelijk acht onontpofte bommen liggen. Uit de vluchtgegevens van de diverse uitgevoerde missies blijkt dat er overwegend 500-ponders zijn afgeworpen en op een aantal missies tevens 1000-ponders.

438 Dit bord komt in paragraaf 7.7.1 aan de orde.

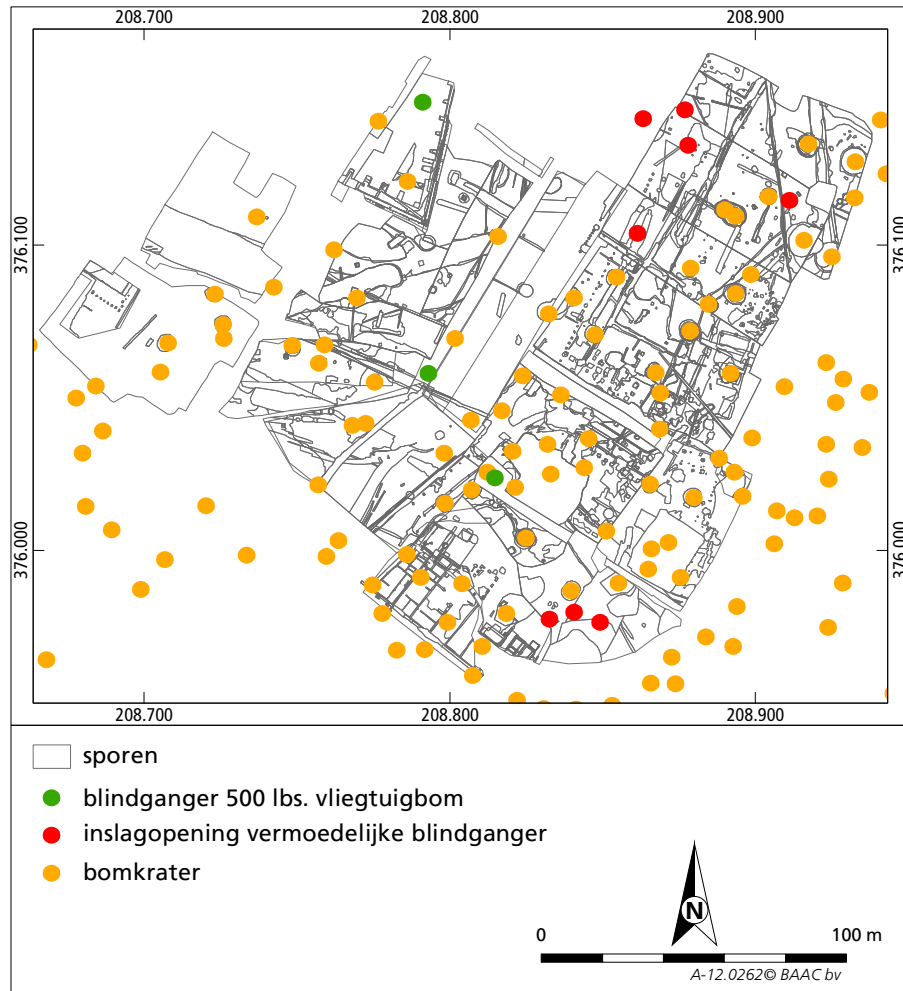
439 Mondelinge mededeling R. Rozema (Armaex).

440 <http://www.forgottenfield.com/amg/armament/>

441 Van den Berg 2011.

Afb. 7.48 Resultaat van het eerste bombardement op 13 oktober 1944. In het midden van de foto is duidelijk een clusterafworp te herkennen (naar: Keulards 1984).

Afb. 7.49 Overzichtskartje (vermoedelijke) blindgangers en bomkraters.

Afb. 7.50 De vrijgelegde 500 pond in werkput 74.

De eerste niet ontplofte bom werd op 26 oktober 2012 aangetroffen, het betrof echter niet één van de verwachte Geallieerde bommen. Over deze Duitse 50 kg bom wordt verderop uitgebreid verslag gedaan. De eerste Geallieerde bom werd aangetroffen op 1 november. In werkput 72 werd op relatief geringe diepte de staart van een bom gevonden, de eigenlijke bom lag een halve meter dieper. Het ging om een *medium capacity* (MC) bom van 500 pond. Deze bom weegt circa 227 kg, de helft van het gewicht bestaat uit springstof. In de bodemplaat van de bom bevindt zich het staartpistool No. 30, dat bij inslag de bom laat afgaan. Enkele dagen later werd in de buurt van deze bom een losse bomstaart aangetroffen, maar geen bijbehorende bom. De tweede en laatste Geallieerde bom werd op 13 mei 2013 in werkput 74 aangetroffen, pal tussen de muren van het fort en gebouw A, wederom een 500 ponde, type MC. Ook deze bom had het gebruikelijke staartpistool No. 30. Het type ontsteker is van belang, bij een tijdontsteker (zoals de *No. 37 Long Delay Pistol*) dient men extra voorzorgsmaatregelen te nemen. Onderzoek aan eerder gevonden restanten en de aard van het doel, een brug, wezen er op dat de kans op het aantreffen van tijdontstekers gering was. Opvallend is dat geen van de twee bommen op een door Saricon als verdacht aangemerkte locatie ligt. Voor de tweede bom is dit

Afb. 7.51a-d De diverse bouwstadia van de beschermende constructie rondom de bommen.

begrijpelijk: op de plaats van inslag stond in de oorlog struikgewas, waardoor de inslagopening op luchtfoto's niet zichtbaar was. De locatie van de andere bom vertoont veel, soms overlappende bomkraters. Een inslagopening kan door een volgende bominslag al snel zijn uitgewist.

Afb. 7.52 Mediabelangstelling voor de onschadelijke bommen én de eerste vrouwelijke EODD-er.

Nadat de bommen tijdelijk waren veiliggesteld, elk onder een container, werd er een plan ontwikkeld voor demontage en vernietiging van de bommen. Dit gebeurde tegen het einde van het OCE-onderzoek, toen het duidelijk werd dat er geen nieuwe zware bommen meer te verwachten waren. In overleg met de *Explosieven OpruimingsDienst Defensie* (EODD) is vanaf 4 juni gebouwd aan twee beschermingsconstructies over de te demonteren bommen.⁴⁴² Deze constructies van het model "terp" zijn ontwikkeld door TNO, de voornaamste bescherming wordt gerealiseerd door aarden wallen. Het lichaam van de terp wordt gevormd door zogeheten Flatracks, opklapbare damwand-achtige constructies. Deze werden geplaatst op draglineschoten naast de bom. De achterkant van de Flatracks werd dichtgezet met draglineschotten, waarna er zand tegen de achterkant en de zijkanten werd aangebracht, evenals op het dak. Indien er tijdens het demonteren iets mis zou gaan, moest de door de explosie ontstane drukgolf naar buiten kunnen. In het ideale geval zou de voorkant van de terp daarom open blijven, zodat de druk daar kan ontsnappen. Hierbij is een vrije ruimte van 450 m nodig zijn, wat door de aanwezigheid van bebouwing niet het geval was. Er is daarom een grote, met zand gevulde, container dwars voor de ingang neergezet, op enige meters afstand van de opening van de terp. Een eventuele drukgolf wordt hierdoor gedwongen zich naar boven en, in geringe mate, naar de zijkant te bewegen.

De datum voor de demontage was zondag 9 juni 2013. In verband met de risico's moest de onmiddellijke omgeving worden ontruimd en het verkeer op de Maas, het spoor, de wegen in de omgeving en in de lucht tijdelijk worden stilgelegd, wat op een zondag minder gecompliceerd en goedkoper is dan op

442 Rozema 2013, 14.

een doordeweekse dag. Om circa 9 uur in de morgen werd het sein gegeven dat de ontstekers verwijderd waren en de bommen konden worden afgevoerd voor een persmoment en de uiteindelijke vernietiging.

Dit gebeurde op een terrein aan de Berkter Hei, waar eerder die week al de overige op het Kazerneterrein aangetroffen explosieven tot ontploffing waren gebracht. De bommen werden onder grote belangstelling diep ingegraven en van springladingen voorzien. De locatie werd afgedekt met een dik pakket zand. Om 12.25 uur werden beide bommen tegelijk opgeblazen, waarna de kuil werd open gegraven om te controleren of beide bommen daadwerkelijk goed gesprongen waren.

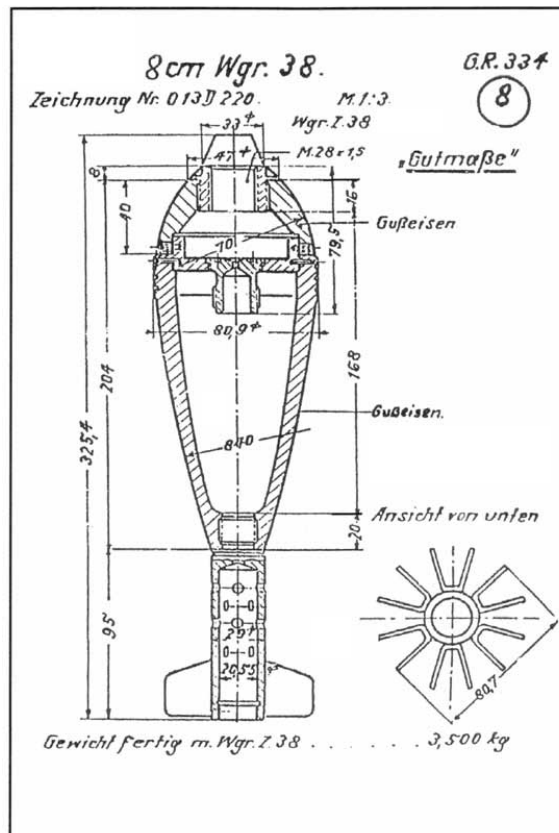

Afb. 7.53 Controle van de restanten van de opgeblazen 500 ponders.

Na de inname van Blerick hebben de Geallieerden, met name de Schotten, de kazerne in gebruik genomen. Dit is niet onopgemerkt gebleven aan de overkant van de Maas, waarschijnlijk zelfs al geanticipeerd. Veel munitierestanten van voornamelijk mortiergranaten duiden er op dat de Duitsers vanuit de stad de kazerne nauwlettend in het oog hielden. Dit geldt ook voor de rest van Blerick, getuige de bijnaam van de Kloosterstraat, die de Schotten omdoopten naar "*Mortar-bomb alley*".⁴⁴³ Het is niet altijd met zekerheid te zeggen welke Duitse munitie uit 1944/45 stamt en welke te maken heeft met de gebeurtenissen in mei 1940. Zo zijn enkele 5 cm mortierstaartjes mogelijk uit 1940 afkomstig, omdat later in de oorlog deze mortieren te licht bevonden worden. Dit geldt vrijwel zeker niet voor de grote hoeveelheden 8 cm mortierstaarten en enkele complete 8 cm mortiergranaten. Er zijn in het totaal 155 losse 8 cm mortierstaarten gevonden, veelal in de zeef, naast een staart van een 12 cm mortiergranaat. Verder komen resten voor van twee verdere 8 cm mortieren en vijf complete mortiergranaten. Deze laatste laten zien welk type mortiergranaat op het kazerneterrein is afgevuurd. Het gaat om de "*Wurfgrate 38*", een type dat de geallieerden aanduiden met de naam "*Bouncing Betty*", een naam die ze ook gaven aan de *S-mine* vanwege de vergelijkbare werking. Bij inslag op de grond ontploft er eerst een hulplading, waardoor de neus van de granaat op

443 Woollcombe 1970, 203.

de grond blijft en het lichaam weer 1,5 tot 3 m omhoog geslingerd wordt, om vervolgens de exploderen. Dit type granaat was dan ook zeer effectief tegen vijandelijke militairen, maar helaas ook tegen burgers.

Afb. 7.54 Technische tekening van de Wurfgranaat 38, waaruit blijkt dat het lichaam uit twee afzonderlijke delen bestaat (<http://www.suddenstrike-maps.de/phpBB2/viewtopic.php?f=14&t=904>).

Een bijzondere vondst uit deze periode is een lege propaganda-raket. De Duitse naam voor dit projectiel is *Propaganda Geschoss 41* en bestaat uit een, uit twee delen bestaande, holle koker met een diameter van 7,3 cm. Aan de voorzijde bevindt zich een neuskegel van bakeliet, aan de achterzijde een bodemplaat met uitstroomopeningen. In de raket was plaats voor circa 200 pamfletten, de dracht was ruim 3 km.⁴⁴⁴ Na het afvuren met de daarvoor speciaal ontwikkelde *Propaganda Werfer 41* stootte de raket op circa 100 tot 150 m boven zijn

Afb. 7.55 Een geopende propagandaraket met voorbeelden van mogelijke inhoud (<http://www.legermuseum.wordpress.com/2011/12/14/kerst-als-propagandamiddel-2/>).

444 <http://www.psywarrior.com/dissemination.html>

doel de pamfletten uit. Dankzij de dagboeken van Schotten weten we welke pamfletten de raket bevatte.⁴⁴⁵ In het in december 1944 vervaardigde pamflet stond dat de Britten niet thuis zouden zijn met de kerst en als ze probeerden de Maas over te steken deze rood zou kleuren van het bloed. Dit bloed zou aanspoelen op de krijtrotsen van Dover. Aan de onderzijde van het pamflet stond in drievoud "Death in the Meuse". Waarschijnlijk gaat het hierbij om het pamflet in de collectie van Michel Brisebois, dat begint met: *British Soldiers! Your frontline is now at the Meuse...* en eindigt met: *Death in the Meuse!*⁴⁴⁶

7.6.6 Duitse Fallschirmjäger

Hoewel de Geallieerden de dood werd voorspeld, bleek op het kazerneterrein de dood vooral de Duitsers op te zoeken. In de loop van 23 april 2013 werd in de zeefinstallatie menselijk botmateriaal aangetroffen, in eerste instantie slechts een onderkaak, een ellepijp en twee opperarmbeenderen. In verband met deze vondsten, waarvan de ouderdom onbekend was, werd de Blerickse wijkagent ingeseind.⁴⁴⁷ Deze heeft het botmateriaal meegenomen naar het politiebureau. Op het eind van de dag werden nog enkele botfragmenten aangetroffen, alsmede een deel van een Duitse koppelriem met het koppelslot en een identiteitsplaatje (*Erkennungsmarke*). Aan het koppelslot was te zien dat de koppel toebehoorde aan iemand van de *Luftwaffe*, de aluminium *Erkennungsmarke* was helaas erg gecorrodeerd. Na deze nieuwe ontdekkingen is aan de politie gevraagd om het botmateriaal te retourneren en is de *Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht* (BIDKL) gecontacteerd.⁴⁴⁸ Een veldinspectie van de vermoedelijke herkomst van het materiaal leverde in werkput 77 een in situ liggend dijbeen (waaraan te zien was dat de gesneuvelde vrij lang geweest moest zijn) met daarnaast een half bekken op. Deze beenderen werden gefotografeerd en geborgen, waarbij de vondstlocatie door middel van een piket werd gemarkeerd. Gelukkig had een team van de BIDKL al de volgende dag tijd om ter plaatse onderzoek te verrichten.⁴⁴⁹

Afb. 7.56 Leden van het BIDKL bij het voorzichtig vrijleggen van de stoffelijke resten.

445 Woolcombe 1970, 201-202.

446 <https://library.mcmaster.ca/archives/findaids/findaids/w/ww2airdrop2.pdf>

447 Wijkagent Thijs Helmink.

448 Voor de geschiedenis van het BIDKL zie Schiltmans & IJntema 2014.

449 Patric van Aalderen en Els Schiltmans.

Bij het voorzichtig troffelen kwamen al snel twee laarzen tevoorschijn, gevolgd door de rest van het onderlichaam. De gesneuvelde heeft op zijn buik gelegen, waarbij het hoofd hoger lag dan de voeten. Hierdoor is bij het systematisch afgraven van de bovengrond het bovenlichaam in de zeef terecht gekomen, terwijl het onderlichaam nog in de bodem lag. Door de houding van het lichaam en het ontbreken van een duidelijke grafkuil of kist is duidelijk dat deze persoon nooit officieel begraven is.

Afb. 7.57 De vrijwel geheel aan het licht gebrachte resten. Goed herkenbaar zijn de laarzen en het gevlochten zakmeskoord.

Het bij de stoffelijke resten aanwezige vondstmateriaal bestond onder andere uit een zakmes aan een gevlochten koord, een loopgraafmes (*Grabendolch*) in één van de laarzen, een magazijn voor het pistool *Walther P38*, met losse 9 mm patronen, en een portemonnee met kleingeld (van zeer diverse herkomst en ouderdom). Een belangrijke vondst was een *Fallschirmjäger Abzeichen*, waardoor duidelijk werd dat hier sprake is van een parachutist. Uit de zeef kwam bovendien een bakelieten tirailleursfluitje, in gebruik bij militaire aanvoerders. Mogelijk heeft de gesneuvelde een rang gehad en was hij geen gewoon soldaat. Na het bergen en documenteren van de stoffelijke resten zijn deze ter bestudering en identificatie meegenomen naar Soesterberg, waar de BIDKL gevestigd is.⁴⁵⁰

Hoewel het niet duidelijk is wie de aangetroffen persoon was, zijn er al wel sterke aanwijzingen over de groep waartoe de persoon behoorde, de doods-oorzaak, het tijdstip van overlijden en de reden waarom deze persoon nooit begraven is. Het *Fallschirmjäger Abzeichen* laat zien dat de persoon lid was deze beroemde elite-eenheid. De *Fallschirmjäger* hebben in het begin van de oorlog een belangrijke (propaganda)rol gespeeld bij onder andere de inval in Noorwegen, Nederland (Moerdijkbruggen, Rotterdam, Den Haag etc.) en

⁴⁵⁰ Begin januari 2015 was er nog geen definitieve identificatie.

België (Fort Eben-Emael).⁴⁵¹ In 1941 volgde de verovering van Kreta, waarbij de parachutisten aanzienlijke verliezen leden. Hitler kwam tot de conclusie dat grootschalige luchtlandingen niet meer mogelijk waren, waardoor de wijze van inzet en het karakter van de troepen in de loop van de oorlog gewijzigd werd. Het "elite"-element verdween naar de achtergrond, nu ze als gewone grondtroepen werden ingezet. Wel deden ze nog van zich spreken bij de slag om Monte Cassino en de spectaculaire bevrijding van Mussolini.

Ook in Zuid-Nederland werden *Fallschirmjäger* ingezet. Ze vormden bijvoorbeeld een groot deel van de verdedigingsmacht van de zogenaamde "*Brückenkopf Venlo*". Dit bruggenhoofd was gelegen aan de westzijde van de Maas en werd gaandeweg de tijd steeds kleiner door opeenvolgende Geallieerde aanvallen. Op 1 oktober 1944 liep de westgrens nog vanuit SambEEK, via Westerbeek, Helenaveen, Meijel en Nederweert naar WesseM in het zuiden. Op 21 november begon de westgrens bij Well in het noorden, om via Horst en Maasbree ter hoogte van Belfeld in het zuiden te eindigen. Blerick was tenslotte op 3 december de laatste plaats die aan de westzijde veroverd werd.⁴⁵² De aanwezige parachutisten behoorden tot de zogenaamde *Fallschirmjäger-Division Erdmann*, in oktober 1944 herbenoemd tot *7. Fallschirmjäger-Division*. Deze divisie maakte deel uit van de *1. Fallschirm-Armee*. Naast deze divisie waren onder andere ook de *180. en de 606. Infanterie-Division*, de *15. Panzer-Grenadier-Division* en de *9. Panzer-Division* aanwezig. De *Fallschirmjäger* waren de laatste die de *Brückenkopf Venlo* verlieten. Nadat op 25 november de Maasbruggen door de Duitsers waren opgeblazen, bleven er naar schatting 400 Duitse militairen in Blerick achter. Tijdens de inname werden er circa 240 krijgsgevangenen gemaakt. De rest is gesneuveld of was op de een of andere manier de Maas overgestoken. De aanwezigheid van een gesneuvelde *Fallschirmjäger* is dus niet verwonderlijk. De doodsoorzaak is niet direct aan de stoffelijke resten af te lezen. De ruimtelijke ligging in het veld geeft een duidelijke aanwijzing. Op circa 10 m naar het zuidwesten bevond zich het middelpunt van een grote bomkrater.

Afb. 7.58 Een anoniem laatste eerbetoon aan de Duitse militair.

451 http://www.ww2-experience.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=124:fallschirmjagers&catid=41:materiaal&Itemid=127

452 <http://www.roermond1939-1945.nl/site/1945-dropdownmenu-41/brckenkopf-venlo-dropdownmenu-86>

Afb. 7.59 Grote bomkrater in werkput 77, met vlak daarnaast de resten van de Duitse militair. Foto richting het noordoosten.

Het feit dat het slachtoffer voorover is gevallen, met zijn rug naar de krater, veronderstelt een duidelijke samenhang tussen deze krater en de doodsoorzaak. Hiermee komen we meteen bij het tijdstip van overlijden. Hoewel de Maasbruggen maar liefst 13 maal gebombardeerd zijn, is het aan de hand van de in ruime mate voorradige luchtfoto's mogelijk te achterhalen op welke dag een bepaalde krater is ontstaan. Het boek van Keulards is hierbij een grote hulp.⁴⁵³ De bewuste krater duikt voor het eerst op bij een luchtfoto van zondag 5 november 1944.⁴⁵⁴ Omdat de foto gemaakt is om half 2, en het bombardement op die dag pas om 4 uur is uitgevoerd, moet de krater minimaal de vorige dag, 4 november, veroorzaakt zijn. Van het bombardement van vrijdag 3 november is zo snel geen luchtfoto beschikbaar, mogelijk zijn deze vanwege de zware bewolking boven het doel ook niet gemaakt. Het bombardement daarvoor, zondag 29 oktober, heeft uitstekende foto's opgeleverd. Hierop is op de bewuste plaats geen krater waarneembaar, zodat we uit kunnen gaan van een ontstaan op 3 of 4 november. Alleen in de verslagen van 4 november wordt melding gemaakt van treffers op de bruggen.⁴⁵⁵

453 Keulards 1984.

454 Keulards 1984, 106.

455 Keulards 1984, 104.

Afb. 7.60 Luchtfoto van 5 november 1944. De bomkrater vlak bij de Fallschirmjäger wordt aangegeven door een cirkel (naar: Keulards 1984).

Een ander, minder hard bewijs is de aanwezigheid op de Duitse Begraafplaats in Ysselstein van Willi Tischbiereck.⁴⁵⁶ Deze *Oberjäger/Obergefreiter* van het *1. Fallschirmjäger Regiment* is op 4 november 1944 omgekomen in Venlo, waarschijnlijk bij het bombardement. De datum en het legeronderdeel komen goed overeen met die van de stoffelijke resten.

De reden waarom het lichaam niet eerder is gevonden hangt voornamelijk samen met de bomkrater. Deze is erg diep en heeft een vrij grote doorsnede. Het zachte rivierzand heeft er voor gezorgd dat de bom vrij diep in de bodem kon doordringen, voordat hij ontplofte. Hierdoor werd er veel zand verplaatst zodat de *Fallschirmjäger* geheel bedolven werd. Na de oorlog werd er op deze locatie een verhoogde weg naar het onderstation van de NS aangelegd, waardoor hij beschermd lag voor latere bouwactiviteiten in het gebied. In de loop van het OCE-onderzoek werd de weg verplaatst, zodat de bovengrond kon worden weggegraven en de stoffelijke resten van de militair aan het licht kwamen.

7.6.7 Baileybrug

Na de verovering van de stad Venlo op 1 maart 1945 werd in hoog tempo begonnen aan de bouw van bruggen over de Maas, ter vervanging van de opgeblazen Maasbruggen. Op een luchtfoto, gemaakt rond 20 maart 1945, is te zien dat de Britse "*Venlo Bridge*" vanaf de Maaskade over de Maas en het onderzoeksterrein in verbinding staat met de oude overweg bij de Antoniusstraat.⁴⁵⁷

Afb. 7.61 Overzichtsfoto van de diverse bruggen tussen Venlo en Blerick, maart 1945 (Groeneveld 2012, 26). *Venlo Bridge* ligt links van de verwoeste Maasbruggen.

⁴⁵⁶ <http://historie.venlo.nl/persoon.asp?odID=1447>

⁴⁵⁷ Groeneveld 2012, 26.

Uit de luchtfoto is niet op te maken waaruit het wegdek van de toegangsweg is opgebouwd. Bij het aanleggen van het vlak van de werkputten 71, 72 en 81 kwamen veel zware "tentharingen" tevoorschijn. Deze waren tot wel 90 cm lang en zaten vaak nog rechtop in de grond geslagen. In eerste instantie werd gedacht aan daadwerkelijke tentharingen, gebruikt voor grote legertenten, mogelijk uit de tijd net na de oorlog. Gaandeweg werd duidelijk dat de "tentharingen" zich concentreerden in een bepaalde zone of strook. Onderzoek op het internet bracht aan het licht dat deze haringen tijdens de Tweede Wereldoorlog werden gebruikt om de zogenaamde *Square Mesh Track* (SMT) op zijn plaats te houden.⁴⁵⁸ Dit Britse SMT was in eerste instantie bedoeld om *Advanced Landing Grounds* aan te leggen.⁴⁵⁹ Dit waren vooruitgeschoven vliegvelden op pas veroverd terrein. Deze moesten in hoog tempo worden aangelegd, vandaar de keuze voor SMT of zijn Amerikaanse tegenhanger *Pierced Steel Planking* (PSP).⁴⁶⁰ Het SMT bestond uit grote rollen grofmazig gaas (3 x 3 inch), waarbij één rol 7 ft. 3in. (circa 2,2 m) breed en 77 ft (ruim 23 m) lang was.⁴⁶¹ De rollen werden met clips aan elkaar verbonden, het strak trekken van de matten gebeurde met voorgenoemde "tentharingen". Het gebruik van vrij lange haringen in Blerick zal te maken hebben met de losse ondergrond. Tegen het stuiven van het zand werd op de vliegvelden meestal *Prefabricated Hessian (of Burlap) Surfacing* (PHS of PBS) gebruikt. Dit was met asfalt geïmpregneerd jute, aangeleverd in rollen van 300 ft. (91 m) lang en 43 in. (1,1 m) breed.⁴⁶² Dit materiaal werd onder de metalen bekleding aangebracht. Op de foto waarop generaal Dempsey de Baileybrug opent is te zien dat het wegdek vrij homogeen van samenstelling is, mogelijk is hier sprake van een extra bovenop liggende laag PHS (afb. 4.28). De daadwerkelijke aanwezigheid van SMT is pas op de laatste dagen van het veldwerk aangetoond, tijdens het afgraven van de bovengrond van werkput 81, waarbij een stuk SMT werd gevonden.

458 <http://www.absa3945.com/Avions%20divers/Boucey/a-28-pontorson.html>

459 <http://www.strijdbewijs.nl/hinder/bailey.htm>

460 Groeneveld 2012, 29.

461 <http://www.flightglobal.com/pdfarchive/view/1944/1944%20-%201748.html>

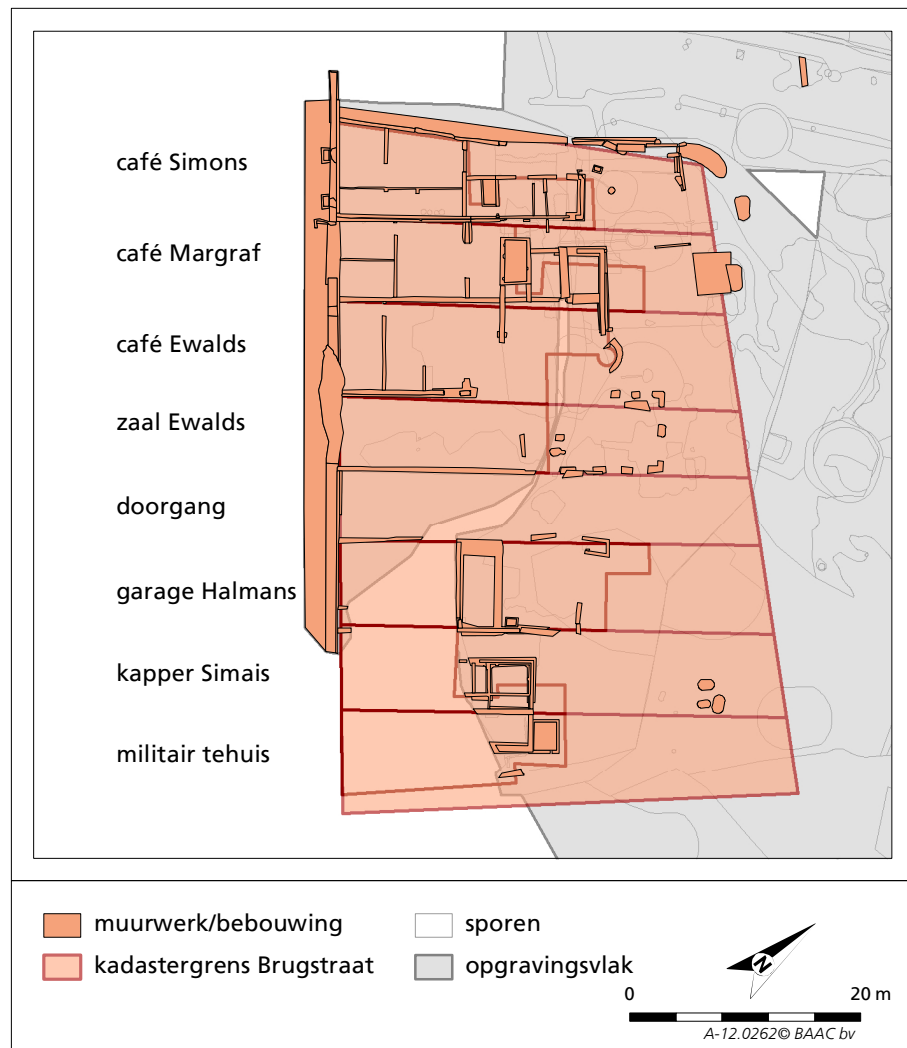
462 <http://www.ixengineercommand.com/units/843rd/history/history04.php>

7.7 Huizen Brugstraat

Op 25 oktober 2012 kwam op de locatie van het nieuw aan te leggen fietspad tussen de spoortunnel en de Venrayseweg bij het OCE-onderzoek een vrij forse muur voor de dag, alsmede een grote hoeveelheid los puin en zware ijzeren H-balken (afb. 6.4). Zowel het OCE-vooronderzoek⁴⁶³ als het archeologisch Programma van Eisen⁴⁶⁴ maken geen melding van bebouwing in die omgeving.

Bij het doorzoeken van de beschikbare rapporten kwam uit een milieuraapport naar voren dat er een garagebedrijf in het onderzoeksgebied aanwezig moet zijn geweest, waarvan de locatie niet kon worden vastgesteld.⁴⁶⁵ Nader onderzoek op onder andere de website "watwaswaar" bracht aan het licht dat er een hele rij huizen in het onderzoeksgebied heeft gestaan, evenals een pand genaamd Villa Zegers. In overleg met de opdrachtgever en de bevoegde overheid is besloten de huizen aan de Brugstraat, zover ze bij de uitvoering van de plannen bedreigd werden, op te graven. Van de zes huizen en het paviljoen is een groot gedeelte opgegraven. Zo zijn de kelders van café Simons, café

Afb. 7.62 Overzicht van de locatie van de panden gecombineerd met de opgravings-tekening.

463 Van den Berg 2011.

464 Lanzing 2012.

465 Van Heur 2011, 13.

Margraf, café Ewalds en paviljoen Ewalds zo goed als geheel onderzocht. Van garage Halmans is het achterhuis geheel onderzocht en het voorhuis deels. Van zowel kapper Simais als het Militair Tehuis is slechts een deel van het achterhuis onderzocht, de rest van deze panden werd niet bedreigd.

Tijdens het voorzichtig verwijderen van het losse puin uit de kelder van het voorhuis van café Simons werd er een 50 kg zware Duitse vliegtuigbom aangetroffen. Hoewel in eerste instantie werd gedacht aan een Duits bombardement uit 1944 of 1945 was de ligging plat op de keldervloer verdacht. Een andere mogelijkheid kon zijn dat er sprake was van een opslag van explosieven om de Maasbruggen op te blazen. De kelder van een huis in de onmiddellijke omgeving van de brug is zeer geschikt daarvoor. Mogelijk zou dan de voorraad springstof door de Geallieerde bombardementen van oktober en november 1944 bedolven zijn geraakt. In het achterhuis van Simons werd ook een 50 kg bom gevonden, samen met een niet goed ontplofte bom in het achterhuis van café Margraf. Er werden verder geen bommen van dat type meer aangetroffen, maar wel enkele opvallend ondiepe kraters, met daarin verpulverd baksteen. Dankzij beschikbare oorlogsdagboeken werd duidelijk dat de huizen op 8 oktober 1944 door de Duitsers zijn opgeblazen, omdat ze in het schootsveld stonden.⁴⁶⁶ Dat het opblazen van gebouwen met behulp van vliegtuigbommen vaker voorkwam bewijst een dagboek uit 's-Hertogenbosch: *"Tegenover ons huis staat een seinhuis, waarin men een 1m. lange vliegtuigbom brengt. De knal was niet mis, doch al is het huisje van binnen vernield, het staat er nog..."*⁴⁶⁷

Afb. 7.63 De eerst aangetroffen Duitse vliegtuigbom, welke op de keldervloer van café Simons lag.

Er zijn drie opvallende zaken met betrekking tot de werkwijze van de Duitsers met deze bommen (type SD 50) te melden. Als eerste is er de mysterieuze aanwezigheid van twee complete bommen in het pand van Simons. Als de huizen op 8 oktober zijn opgeblazen, waarom zijn deze bommen dan nog intact? Het pand moet samen met het buurpand zijn ingestort, waarbij de bommen bedolven zijn geraakt onder meters puin en nooit meer zijn geborgen. Daarnaast laat de half-ontplofte bom zien dat er bij het opblazen van de huizen geen gebruik is gemaakt van de al in de bommen aanwezige ontsteker. Bij dit

⁴⁶⁶ Zie paragraaf 4.5.1.

⁴⁶⁷ N.N. 1969, 18.

exemplaar is de ontsteker en de bijbehorende overdrachtslading nog in de voorste helft van de bom aanwezig, terwijl de achterkant ontploft is. Het lijkt er sterk op dat de aanwezige elektrische ontsteker niet betrouwbaar (meer) was, zodat er gebruik is gemaakt van een extra, uitwendige springlading.

Bij de twee complete bommen is geen externe lading aangetroffen, evenmin is er een slagsnoer of een elektrische draad aangetroffen. De springladingen lijken per huis klaargemaakt en geactiveerd te zijn.

Als derde bijzonderheid bezit één van de bommen het zogenaamde "Gerät Jericho". Dit bestond uit vier "orgelpijpen", bevestigd aan de staart van de bom. Na het afwerpen van de bom lieten deze een karakteristiek gehuil horen, wat een groot demoraliserend effect had, vergelijkbaar met de sirene van de Stuka-duikbommenwerper. Een stukje psychologische oorlogsvoering dus, dat we ook al tegen waren gekomen bij de propagandaraket.

Afb. 7.64 Staart van de tweede Duitse vliegtuigbom, voorzien van het Gerät Jericho. Dit zijn de twee smalle kokers op de foto.

De bommenlast die de vliegtuigen in de loop van de oorlog konden meenemen werd steeds groter. Maakte de Duitsers in het begin van de oorlog nog gebruik van 50 kg-bommen als standaard, in de loop van de oorlog werd de standaardbom steeds zwaarder en krachtiger. De bommen die gebruikt zijn voor het opblazen van de huizen zullen nog in het magazijn gelegen hebben, waarschijnlijk op de *Fliegerhorst Venlo*.

De huizen aan de Brugstraat zijn in twee delen opgegraven, eerst de voorzijde van de huizen en na het verleggen van het fietspad de achterzijde met de tuinen. De huizen vertonen beschadigingen van zowel het opblazen door de Duitsers als van de diverse Geallieerde bombardementen. De huizen bestaan in principe uit een voor- en achterhuis en worden hieronder van west naar oost beschreven.

7.7.1 Café Simons

De kelder van dit pand is als eerste aangesneden, waarbij vooral de stevige muur van de voorgevel opvallend was. De dikte bedraagt aan de bovenzijde circa 80 cm, waarbij de muur tot ruim 1,5 m boven de keldervloer bewaard is. Op de bouwtekening is te zien dat de kelder van vloer tot plafond 2,5 m hoog was. Aan de binnenzijde vertoont de muur van de kelder een helling van circa 10°, aan de buitenzijde is de muur getrapt, waardoor hij naar de voet toe steeds dikker wordt. De gebruikte bakstenen zijn gemerkt "GTT", wat staat voor Gebroeders Teeuwen Tegelen.

Afb. 7.65 Opgeschoonde kelder van café Simons, met op het einde de zware keermuur. Foto genomen richting het zuiden.

Deze zware muur is tevens de enige stevige muur in het huis. Alle overige muren zijn opgemetseld uit zogenaamde *verblendstenen*, holle, zeer gladde bakstenen met scherpe randen en perforaties.⁴⁶⁸ Bij dit pand zijn opvallend veel soorten stenen gebruikt, waarbij zowel de vorm als de afwerking heel divers is. Tijdens het blootleggen van de kelder werd gedacht aan een rijk versierd huis, maar bij het aantreffen van geglazuurde stenen in de fundering werd duidelijk dat alle baksteensoorten gewoon in de muren waren verwerkt, waarna deze waren afgesmeerd met pleisterwerk. Het lijkt er op dat iemand een partij incurante bakstenen heeft opgekocht en daarmee het pand heeft opgebouwd. Een enkele steen was gemerkt met "*Canoy Herfkens Schoorsteenbouwers Venlo*", naast de Gebroeders Teeuwen een steenfabriek in de gemeente Venlo. Hoewel *verblendstenen* heel geschikt zijn om een huis te bouwen, zijn ze duidelijk minder stevig dan gewone, massieve stenen. Dit is voornamelijk gebleken in de oorlog, de muren van massieve stenen bleken beter bestand tegen de uitwerking van explosies.

⁴⁶⁸ <http://www.joostdevree.nl/shtmls/verblendsteen.shtml>

Afb. 7.66 *Vershil in beschadiging van de verschillende steensoorten. Rechts café Simons, links café Margraf. Foto richting het zuiden genomen.*

Het pand is tapstoelopend van vorm. Bij de voorgevel is het gebouw bijna 9 m breed en op de grens met het achterhuis 7 m. De opgegraven fundamenteën zijn vrijwel identiek aan de bouwtekening uit 1911, met een paar kleine wijzigingen (zie paragraaf 4.5.2, afb. 4.17) Op deze tekening wordt de kelder van het voorhuis gedeeld door een oost-west lopende muur, bij de ontgraving kwam daarentegen een noord-zuid lopende muur tevoorschijn. Pas bij het verwijderen van de met cement afgesmeerde bakstenen vloer kwam de vlijlaag van de oorspronkelijke muur aan het licht. Samenhangend daarmee is de aanwezigheid van een tweede kelderlicht in de zware keermuur. Dit tweede kelderlicht zit niet op dezelfde hoogte als het eerste en is waarschijnlijk later aangebracht. Dit alles zal te maken hebben met de splitsing van de woning in de loop van het gebruik van het pand. De keermuur is opvallend zwart geblakerd aan de westzijde van de kelder, ook de vloer is beroet. Dit heeft waarschijnlijk niets te maken met de brand van april 1932, maar zal het gevolg zijn van het instorten en in brand raken in oktober 1944. Bij het verwijderen van het puin uit de kelder leek het of het pand onlangs was afgebrand, er hing nog steeds een sterke rooklucht. In het achterhuis bevond zich een kleine beerput (2,15 x 1,10 m), deels gevuld met de oorspronkelijke vulling. De vondsten hieruit worden verderop behandeld. De westelijke huismuur gaat over in de tuinmuur, welke ook de achterkant van de tuin omsluit. Tussen het huis en de westelijke tuinmuur loopt een klinkerpad, dat vanaf de achtergevel overgaat in een cementpad. Aan het eind van dit pad bevonden zich enkele traptreden, deze leidden naar een poort in de tuinmuur. Achter de poort ligt een grote afvalkuil, gevuld met voornamelijk afval uit het café.

Vondsten café Simons

De bij de huizen aan de Brugstraat behorende vondsten zijn op diverse manieren verzameld. Het materiaal uit de kelders is zoveel mogelijk bij het verwijderen van het in de kelders aanwezige puin verzameld. Dit gebeurde machinaal, waarbij men voorzichtig te werk ging. Buiten de bebouwing bevonden de vondsten zich voornamelijk in kuilen en bomkraters. Deze zijn, voor zover het OCE-onderzoek dat toeliet, regulier opgegraven. De bovengrond is tot 17,40 m +NAP afgegraven en gezeefd, evenals de inhoud van de kelders. Het zeven van de grond en het puin is ter plaatse van de huizen intensief begeleid. Hierbij is veel vondstmateriaal verzameld, voornamelijk uit de eerste helft van de 20e eeuw, aangevuld met materiaal uit de tijd van het Molukse kamp.

Er zijn bij café Simons verschillende vondstgroepen te onderscheiden. Als eerste is er de inhoud van de kelder. De kelder van café Simons was relatief leeg. Opvallend waren vier nog op hun plaats staande houten biervaten, tegen de tussenmuur met café Margraf. Bij deze vaten hoorden twee (lege) koolzuurcilinders, een drukmeter en de nodige verbindingstukken en -slangen. De biervaten waren daarmee aangesloten op de tap boven in het café. Een dergelijke constructie is afgebeeld in het boek over de geschiedenis van Bavaria.⁴⁶⁹

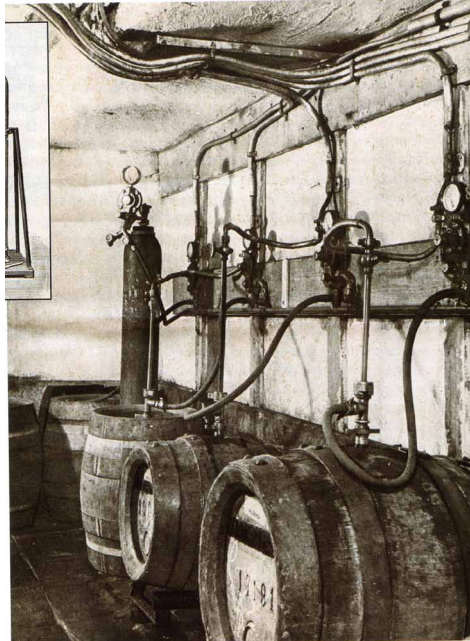
Afb. 7.67 Vier houten biervaten in de kelder van café Simons.

Tussen de overige vondsten bevonden zich de resten van een tuinbank, mogelijk één van de twee die op afbeelding 4.14 te zien zijn. Verder bevatte de kelder slechts enkele aan het café te koppelen resten, zoals een lege fles Monopole Red Top. Ook is er een porseleinen dop met het opschrift "N.V. C. Polak Gzn Romei Groningen" tussen het puin gevonden. Een andere variant hiervan is "Limonades merk C.P. zijn prima". Beide doppen verwijzen naar het Groninger bedrijf C. Polak Gzn. (merknaam C.P.), aan het eind van de 19^e eeuw gesticht door de Joodse ondernemer Calmer Polak.⁴⁷⁰ In het begin maakte het bedrijf likeuren, advocaat, kwast en grenadine. In 1920 werd het assortiment uitgebreid met een non-alcoholisch drankje voor volwassenen genaamd "Ranja". De oorsprong van de naam is onduidelijk, mogelijk is deze afgeleid van *orangeade* of *naranja*. Ook het Jiddische woord voor sinaasappel "marantz" is nog

469 Swinkels & Zwaal 2008, 88.

470 <http://www.groningerarchieven.nl/nieuws/ranja-met-een-rietje>

enigszins herkenbaar. Later volgen nog de smaken frambozen, citroen, kersen en grapefruit. In de jaren '30 wordt er ook reclame gemaakt voor de dranken Mokka, Brunella (fijne cacaoïkeur) en Romei (advocaat).⁴⁷¹

Afb. 7.68 Een vergelijkbaar systeem was in de kelder van café Simons ook aanwezig. De vaten, koolzuurflessen en een drukreguleerder zijn in de kelder aangetroffen (Swinkels & Zwaal 2008, 88).

Afb. 7.69 Reclameplaat voor Ranja en Rojo, het zusje van Ranja (<http://www.geheugen.vannederland.nl/?nllitems/RA01:30051001569521>).

Belangrijk voor het bedrijf waren de uitgebreide reclamecampagnes. De door W. van Mullekom beschilderde westgevel van café Simons is een goed voorbeeld van een dergelijke campagne (afb. 4.15). In 1924 introduceerde de firma Polak het mannetje Ranja Rienus. Dit bleef jarenlang het gezicht van Ranja C.P. In de jaren '50 gaat de firma zich vooral richten op reclameobjecten voor kinderen. Er verschijnt onder andere een kwartetspel en een bouwplaat. Daarnaast zijn er

471 De Indische Courant
10-04-1930.

ook sleutelhangers, glazen, prenten- en stripboekjes (zoals *Ranja's Strijd op het Citroenen-eiland*).⁴⁷² Mede door deze reclamecampagnes wordt Ranja gezien als een kinderdrank. In 1956 verbiedt de overheid het gebruik van kleurstoffen, zodat C.P. moet gaan uitkijken naar andere producten. Het bedrijf komt enkele malen in andere handen. Halverwege de jaren '80 houdt de productie op, de naam Ranja is al sinds lange tijd synoniem met aanlenglimonade.

Twee vondsten zijn van historisch belang. Ten eerste is er het emaille naamplaatje van de eigenaar, P. Symons, dat vermoedelijk op of net naast de toegangsdeur bevestigd was. Daarnaast is er een 1,5 m hoog, schildvormig emaille reclamebord aangetroffen. De tekst op het blauw/witte bord luidt als volgt: Ford / official / dealer / L. van den Hombergh / Parkstraat / Venlo. De laatste regel is onleesbaar, maar zal het telefoonnummer 501 bevatten. Op een foto van de Pontanusstraat uit 1941 is een identiek bord zichtbaar, op een foto van hetzelfde punt in 1938 is er geen bord aanwezig. Het is evenwel duidelijk dat ons bord niet aan een pand bevestigd is geweest. Bij het bord werd een standaard gevonden, waardoor het bord vrij kon staan, bijvoorbeeld langs een weg. Het bord bevat vier forse kogelgaten. De kogels zijn aan de achterzijde ingeslagen en aan de voorkant uitgetreden. De forse kogelgaten duiden op een groot-kaliber wapen, zoals een .50 inch (12,7 mm) mitrailleur, een standaard wapen voor veel Geallieerde vliegtuigen. Het bord zal niet het doel zijn geweest, maar per ongeluk zijn getroffen, bijvoorbeeld bij het beschieten van een tram of trein, iets wat in de bronnen regelmatig gemeld wordt. Gezien de vindplaats, in de kelder van een op 8 oktober 1944 opgeblazen pand, geldt deze datum als *terminus ante quem* voor het ontstaan van de kogelgaten.

Afb. 7.70 Bord van garage Van den Hombergh uit de kelder van café Simons. Een aantal kogelgaten is duidelijk zichtbaar.

472 <http://www.hetverhaalvan groningen.nl/verhalen/ranja-is-een-groninger-uitvinding>

Afb. 7.71 De Pontanusstraat in 1941. Op het huis rechts een vergelijkbaar reclamebord (<http://verdocprent/wweebly.com/simons.html>).

Een tweede bron van vondstmateriaal was de beerput. Onder in de beerput was een laag van circa 10 cm compact humeus materiaal aanwezig, met daarin metalen, glazen, aardewerken en zelfs papieren artefacten. Daarnaast is veel bot bewaard. Dit botmateriaal verschaft inzicht in het voedselpatroon van de bewoners. In de beerput zijn botten van zoogdieren (schaap/geit, varken, konijn en haas), vogels (kip) en vissen (Brasem, snoek, schol, bot en platvis) aanwezig. Van de vissen komt platvis niet lokaal voor, dit moet van elders (Noordzee) zijn aangevoerd. De gevangen snoeken (in totaal circa 9 exemplaren) moeten tussen 40 en 80 cm lang geweest zijn (zie bijlage 6).

Verder bevatte de beerput veel relatief klein vondstmateriaal, zoals munten, knopen, griffels en scherven glas en aardewerk (zie de bijlagen metaal, glas en aardewerk).

De grootste bron van vondstmateriaal was een grote afvalkuil aan het einde van het tuinpad, achter de tuinmuur. Deze kuil was een uitvloeisel van een met afval gevulde greppel, die bij de voorgevel begon en langs de gehele westzijde van het pand gevonden is. In de greppel en kuil (samen S75083 vormend) bevond zich afval uit het café, mogelijk vermengd met afval van de bewoners zelf. Het vondstmateriaal bestond voornamelijk uit aardewerk en glas en is uitgebreid beschreven in de rapporten van de betreffende specialisten (zie bijlagen).

Op de zeef is het verfrommelde emaille straatnaambord "Horsterweg" aangetroffen. Dit bord heeft ongetwijfeld op de zijgevel van het pand gemonteerd gezeten en is bij het instorten van het huis verloren geraakt.

7.7.2 Café Margraf

Dit pand is later gebouwd dan café Simons, maar gelijktijdig met café Ewalds. Café Margraf heeft aan de westzijde een afzonderlijke muur met de buurman, en aan de oostzijde een gezamenlijke muur met café Ewalds. De breedte van het pand was circa 7 m, de lengte bedroeg circa 24 m. De indeling van de kelder is nog gelijk aan die van de bouwtekening (zie paragraaf 4.5.2 afb. 4.17). Ook deze kelder is tot een hoogte van ruim 1,5 m bewaard gebleven, van de oorspronkelijke 2,5 m. Achter de kelder bevindt zich een forse beerkelder (3,60 x 1,90 m), waar minimaal vier afvoerbuizen op uitkwamen. De beerkelder is circa 2 m diep. Helaas bevatte deze beerkelder geen vondstmateriaal, waarschijnlijk was hij net voor het opblazen van de huizen gelegd. In tegenstelling met de beerput was de kelder van het café zeer vondstrijk. Gezien de hoeveelheid vondstmateriaal lijkt het er op dat de eigenaar er van uit is gegaan dat het met het opblazen van het pand niet zo'n vaart zou lopen. Er waren in de kelder duidelijk twee grote groepen vondsten te onderscheiden. Aan de oostzijde van de kelder bevond zich de alcoholische drank, aan de west-zijde de frisdrank. Ter bescherming van de voorraad hing er bij de alcoholische drank een medaillon met aan een zijde een afbeelding van Maria met kind en aan de andere zijde Jozef met kind. Bij de frisdrank stond een kruisbeeld op een voetstuk.

Afb. 7.72 Het bij de drankvoorraad opgehangen medaillon.

De sortering alcoholische drank was zeer uitgebreid. Hoewel ook café Margraf bier op tap had (restanten van biervaten, maar liefst vijf koolzuurflessen) was er ook bier op fles verkrijgbaar. Enkele flessen 3 Hoefijzers bevatten nog een restant van een etiket. De groene kleur doet vermoeden dat de flessen de zogenaamde "dubbel gerste" hebben bevat. Van hetzelfde merk zijn losse bierdopjes en een dubbelzijdig emaille reclamebord aangetroffen.

Afb. 7.73 Reclamebord voor
3 Hoefijzersbier.

Een andere bierfles komt van "Bierbrouwerij de Vriendenkring" uit Arcen. Deze *stoombierbrouwerij* wordt in 1915 opgericht en zal, via allerlei tussenstappen uiteindelijk de huidige Hertog Jan brouwerij worden. Van dezelfde brouwerij stamt ook een flesje limonade gazeuse. Waarschijnlijk heeft er in het bierflesje ook een speciaal bier gezeten, zoals bijvoorbeeld *Münchener*.⁴⁷³ (De voorraad sterke drank bestond onder andere uit jenever (diverse soorten, waaronder kruiken *zeer oude genever Locomotief*, van P. Melchers te Schiedam. Van de zelfde herkomst is ook een fles cognac-vieux.

Afb. 7.74 Een kruik zeer oude
genever Locomotief, met
kenmerkend etiket.

⁴⁷³ In het assortiment in 1941,
Limburger Koerier
26-06-1941.

Verder zijn flessen boerenjongens, boerenmeisjes, advocaat, witte port en Catz-elixer gevonden. Van deze laatste leek nog een gevulde fles aanwezig te zijn, een teken dat de drankflessen niet leeg waren.

Bij de frisdrankflessen gaat het waarschijnlijk om een aantal kratjes drank. Er zijn voornamelijk flesjes Fanta, Hero en mineraalwater aangetroffen, van elk waarschijnlijk één kratje, in zoverre het aantal flesjes per krat vast te stellen was. Hierbij valt op dat de Fantaflesjes waarschijnlijk leeg waren. De flesjes zijn van het toen gangbare (Duitse) model en iets lichtblauw van kleur. Het verhaal achter de flesjes is interessant. Al sinds 1929 werd er in Duitsland Coca-Cola gebotteld.⁴⁷⁴ De cola werd in siroopvorm vanuit de Verenigde Staten geïmporteerd. Werden er in 1929 nog 6000 kratjes verkocht, in 1933 waren dat er al 100.000. In 1939 waren dat er 4.5 miljoen. Max Keith, hoofd van de Duitse Coca-Cola-vestiging, realiseerde zich bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog dat de aanvoer van grondstoffen uit Amerika wel eens stil zou kunnen vallen. Hij besloot daarom een ander product te bedenken, dat niet afhankelijk was van aanvoer uit het buitenland. De ingrediënten bestonden uit restproducten van de voedselindustrie en konden wisselen van samenstelling, naar gelang de beschikbaarheid. Een prijsvraag onder het personeel leverde de naam Fanta op. Deze naam werd gebruikt in Duitsland en de bezette gebieden, op België na, waar het product *Cappy* heette. In december 1941 werd Amerika bij de oorlog betrokken en eind 1942 was de Coca-Colasiroop daadwerkelijk op in Duitsland. In 1943 werden al bijna 3 miljoen kratjes Fanta verkocht. Keith hield de fabriek tot het einde van het Derde Rijk in stand. De verkoop liep terug van 2 miljoen kratjes in 1944 tot een half miljoen in 1945 (mede door het gebrek aan grondstoffen en de armoede van de bevolking). In de gebombardeerde fabrieken hervatten de Amerikaanse bevrijders de productie van Coca-Cola. Daarnaast bleef Fanta in Duitsland verkrijgbaar, in 1960 kocht de moederfabriek in Amerika de rechten om Fanta te mogen produceren.

Afb. 7.75 Nederlands Fantaflesje uit de Tweede Wereldoorlog.

474 Pendergrast 2000, 213-226.

De in de kelder gevonden flesjes zijn gemerkt "41", "844" en "845". Het eerste merkteken is een jaartal, de andere zijn volgnummers (844 is nog te interpreteren als augustus 1944, maar augustus 1945 is onmogelijk). De blauwe kleur doet vermoeden dat het omgesmolten Coca-Colaflesjes zijn. Uit de kelder komt tevens het restant van een grotendeels uit karton bestaand reclamebord voor Coca-Cola, daarnaast is er in de zeef een Coca-Colaflesje uit 1940 aangetroffen.

Een andere bekend frisdrankmerk is Hero. Het bedrijf Hero is in 1886 in het Zwitserse Aargau door Gustav Heinckell en Gustav Zeiler. Na de dood van Zeiler in 1889 werd de firmanaam gewijzigd in "Heinckell und Roth".⁴⁷⁵ In 1914 werd samenwerking gezocht met een confituren- en vruchtenpulpfabriek in Breda, wat op 1 september 1914 leidde tot de oprichting van de "N.V. Hero Conserven Breda", met een kapitaal van 100.000 gulden in aandelen van 1.000 gulden per stuk.⁴⁷⁶ In 1933 wordt na een groots opgezette reclamecampagne Hero-Perl geïntroduceerd, een soort appellimonade. Tot de oorlog volgden de smaken sinas, frambozen, grapefruit en cassis.⁴⁷⁷ In 1943 wordt er reclame gemaakt voor tomatensap, waarschijnlijk bij gebrek aan voldoende ingrediënten voor de overige smaken, die in 1941 nog wel verkrijgbaar zijn.

Afb. 7.76 Krantenreclame voor Hero uit juni 1941 (De Telegraaf 18-06-1941).

De in de kelder aangetroffen Hero flesjes hebben helaas geen etiket meer (zie bijlage 3, afb. 31, linker fles). Enkele kapotte flesjes hebben nog een rode kroonkurk, wat er op wijst dat de flesjes vol moeten zijn geweest.

Naast genoemde kratjes moet er nog minimaal één kratje mineraalwater zijn geweest. Het gaat om groene flessen met inwendige schroefdraad. De met een rubber ring afgedichte schroefdop is van bakeliet en vertoont meestal de tekst *Riley* of *Riley Kaiserbrunnen*. Daarnaast komt ook de tekst *Anglo G.* en

475 <http://www.hero.ch>

476 Algemeen Handelsblad 01-09-1914.

477 De Telegraaf 03-06-1941.

Victoria Oberlahnstein voor. De flessen hebben een inhoud van 37.5 cl. Enkele flessen hebben een gezandstraald etiket, met het opschrift *Rethel Quelle M.K.S., L. van Aubel Maastricht* of *G. van Loo Gulpen*. Een restant van een papieren etiket op deze laatste flessen laat zien dat de tekst Duits is, maar er valt niet op te maken wat de herkomst is. Gezien de samenstelling van de flessen bestaat de inhoud van het krat uit een mix van diverse flessen en doppen, waarbij slechts van belang is dat deze eenzelfde formaat hadden. De inhoud kwam hoogstwaarschijnlijk uit een van de diverse mineraalwaterbronnen in Aken.

Behalve wat andere flessen, waarschijnlijk voor ranja of limonade, komen er in de kelder van café Margraf veel attributen tevoorschijn die te maken hebben met horeca-activiteiten. Hieronder vallen een hapjespan, roestvrijstalen draad om kaas te snijden, een worstmachientje, een afdruipplaat voor bij de tap en een kwispedoor.

Een mooie vondst zijn twee identieke, aardewerken reclameborden. De beschadigingen aan de borden laten zien dat deze ten tijde van het opblazen van het pand aan de muur hingen en naar beneden zijn gevallen. Ze werden aangetroffen bij de voorgevel, vlak tegen de muur met café Simons. De platte borden zijn circa 45 cm in doorsnede en laten het aanzicht op de stad Pilsen (tegenwoordig Plze) zien. Aan de bovenzijde, door de lucht en door de huizen van de stad, staat "*Bürgerliches Brauhaus Pilsen gevestigd sinds 1842*". Aan de linkerzijde van het bord bevindt zich een geel schild met het opschrift "*Pilsener Urquell*". De onderzijde geeft in groen de rivier de *Radbuza* weer met daarin de tekst "*Importeur voor Nederland en Koloniën F. Fisslthaler Amsterdam Rotterdam*". De tekst geeft enig inzicht in de ouderdom van de borden. De naam *Pilsener Urquell* is sinds 1898 in gebruik, *Bürgerliches Brauhaus* is de oude naam van de brouwerij. De naam F. (Franz) Fisslthaler duikt in Amsterdam voor het eerst op in 1876, als hij een pakhuis met zolder ter huur aanbiedt.⁴⁷⁸ In 1871 woont hij nog in Wenen, zijn zoon Franz wordt daar geboren.⁴⁷⁹ In april 1882 verschijnen de eerste advertenties voor het *Bürgerliches Brauhaus Pilsen*, te verkrijgen bij het *Wiener Café* aan het Rokin. In 1894 is Franz Fisslthaler "*eenig importeur en generaal agent voor Nederland*", de toevoeging "*en Koloniën*" komt in ieder geval in 1904 al voor. De jongste advertentie van F. Fisslthaler stamt uit september 1919, vanaf juni 1920 is er sprake van C. (Charles) Fisslthaler. Dit is ongetwijfeld een zoon van Franz, die sinds 1908 de belangen van *Pilsener Urquell* in Engeland behartigde.⁴⁸⁰ Op 21 april 1924 overlijdt Charles, waarna zijn weduwe tot oktober 1928 de zaak voortzet, zonder veel succes overigens, de zaak gaat failliet. Voordat het zover is heeft de naam Fisslthaler wel landelijke bekendheid verworven. Er zijn Fisslthaler-restaurants en cafés in Amsterdam, Scheveningen en Utrecht en kantoren in Amsterdam, Rotterdam en Londen.

De informatie op het bord duidt er op dat het in ieder geval vervaardigd is tussen 1898 (*Pilsener Urquell*) en 1920 (*F. Fisslthaler*). Het is zeer wel mogelijk dat het bord van voor 1908 is. De vestiging in Londen ontbreekt namelijk, iets wat uit reclame-technische redenen niet voor de hand ligt. Op de achterzijde van het bord is een gefragmenteerd merk te zien, dat niet te ontcijferen is. Uit de door het Bierreclamemuseum in Breda verstrekte informatie weten we dat dit type borden werden vervaardigd in het Belgische Hasselt.⁴⁸¹ De betreffende keramiekkabriek "*Manufacture de Céramiques Décoratives de Hasselt*" werd in

478 Algemeen Handelsblad 31-05-1876.

479 <http://www.genealogieonline.nl/stamboom-verkroost/11149.php>

480 http://www.forgottenbooks.com/readbook_text/The_Business_World_Men_Methods_of_the_New_Georgian_Era_1000097275/221

481 Schriftelijke mededeling J. Hemmer (Bierreclamemuseum) d.d. 05-06-2014.

Afb. 7.77 Compleet reclamebord voor Pilsener Urquell (foto via Heemkundekring Etten-Leur).

1895 opgericht.⁴⁸² De oprichters zijn onder andere de lokale jeneverstokerijen, wat verklaard waarom de fabriek veel reclamemateriaal voor deze industrietak heeft vervaardigd. Naast siervoorwerpen werden ook kruiken en tegels vervaardigd. Na de Eerste Wereldoorlog verschoof het accent naar tegels en sanitaire producten. In 1954 sloot de fabriek haar deuren. Van de ronde reclameschotels zijn er 39 verschillende bekend, daarvan zijn er negen voor de lokale jeneverstokerijen. Voor de Nederlandse markt zijn er tot nu toe vier verschillende bekend. Qua uitvoering sluiten de borden uit café Margraf goed aan bij de borden die vervaardigd zijn in de periode 1895-1900. Mogelijk zijn ze gemaakt ter gelegenheid van de naamwisseling van *Bürgerliches Brauhaus* naar *Pilsener Urquell*. Het is dan wel onduidelijk waarom Pilsener Urquell relatief klein staat vermeld.

Een andere bijzondere vondst was een tiental messing deksels van bierpullen. Deze ongebruikte deksels zaten nog deels in krantenpapier gewikkeld. Op elk deksel was een verschillend nummer aangebracht. Het is op die manier mogelijk elke klant van een eigen vaste bierpul te voorzien. Gezien de voorraad en de lage nummering op de deksels is dit idee nooit echt aangeslagen.

Afb. 7.78 Bierpuldeksels uit de kelder van Café Margraf.

482 <http://www.hasel.be/nl/subjects/2015/keramiek-fabriek.html>

Er zijn in de kelder ook wat meer persoonlijke zaken gevonden, die niet direct aan het café te relateren zijn. Zo stonden er een wasketel en mogelijk ook een houten wasmaschine (een later in een bomkrater aangetroffen wringer hoorde waarschijnlijk ook in deze kelder thuis). Verder zijn noemenswaardig een koperen buikwarmer, een Jugendstil bureauset en een Art Deco lampje.

Afb. 7.79 Jugendstil bureauset uit de kelder van Café Margraf.

Achter de tuin, waarschijnlijk achter een tuinmuur of schuurtje, was een afval-dump aanwezig. Bij het opgraven van de dump zijn ruim 260 scherven porselein aangetroffen, in de zeef nog een aantal. Het gaat om een verzameling van circa 10 sets identieke koffiekopjes en schoteltjes van vrij dun porselein. Op de bodem staat "Made in Japan". De voorstelling op de kopjes en schoteltjes is vrijwel identiek. Het gaat om het bekende motief (Blue) Willow.⁴⁸³ Dit motief is afgeleid van een Chinees decor uit de Qianlong-periode (1736-1795). Het verhaal achter dit motief is interessant en ingewikkeld. De voorstelling lijkt Chinees, maar is in feite Engels en samengesteld uit verschillende Chinees lijkende motieven. Deze stijl staat bekend als *chinoiserie*.⁴⁸⁴ Willow is een van de populairste *chinoiserie*-motieven.⁴⁸⁵ Het huidige motief is ontstaan in Engeland en is een samenvoeging van diverse decors, mogelijk overgenomen van keramiek, lakdozen en wand-tapijten. De ontwerper is waarschijnlijk Thomas Minstron, rond 1790. Vooral de randversiering van het aardewerk verraad de Engelse invloed en staat bekend als het "*Spode pattern*", zo genoemd naar een bekende aardewerffabriek.

Afb. 7.80 Kop en schotel uit de afvalkuil achter de tuin van café Margraf.

483 Bogaers 1992, 80.

484 <http://www.nyu.edu/projects/mediamosaic/madeinchina/pdf/Portanova.pdf>

485 <http://www.thepotteries.org/patterns/willow.html>

Aan Willow is een hele legende verbonden. De voorstelling op het aardewerk laat het verhaal zien van een machtige mandarijn met een knappe dochter, Koong-Se genaamd. Ze was verliefd op haar vaders boekhouder, Chang. Haar vader had echter een andere, rijke, huwelijkskandidaat in gedachten. Hij ontsloeg zijn boekhouder en bouwde een hek rond zijn bezit. De andere huwelijkskandidaat, een hertog, kwam per boot op bezoek met een doos juwelen. De trouwdag werd vastgesteld op de dag dat de bloesems van de wilg zouden vallen. Net voor de bruiloft ontsnapt de dochter met haar geliefde, over een brug achterna gezeten door haar vader. Ze ontsnappen met de boot van de hertog naar een afgelegen eiland, waar ze jaren gelukkig leven. De hertog achterhaalt hun verblijfplaats en stuurt zijn soldaten om hen te doden. De goden grijpen in en veranderen de geliefden in duiven. Er zijn veel variaties op het verhaal, op het aardewerk komen de belangrijkste elementen in de afbeelding terug, zoals het hek, de wilg, de boot, het eiland en de duiven. Opmerkelijk is dat het verhaal pas is ontstaan naar aanleiding van de afbeelding, en niet andersom. Het Chinees aandoende verhaal is gebaseerd op bestaande verhalen en is in feite bedoeld als reclame voor het product.⁴⁸⁶

Behalve de Engelsen hebben ook vrijwel alle Maastrichtse aardewerfabrieken het Willow-motief massaal vervaardigd. Het verschil is vrijwel niet te zien, de Maastrichtse fabrieken gebruikten en kopieerden de Engelse decors. De bij café Margraf aangetroffen kopjes en schoteltjes stammen echter uit Japan, terwijl het decor duidelijk Engels is. Het betreft een Japanse imitatie van een waarschijnlijk Engels voorbeeld, dat op zijn beurt weer geïnspireerd is op Chinese afbeeldingen.⁴⁸⁷ De connectie met café Margraf lijkt onduidelijk, tot blijkt dat het pand tussen 1911 en 1925 dienst deed als winkel in *Koloniale Waren*. In dergelijke winkels werden producten uit de koloniën verhandeld, naast bijvoorbeeld kruidenierswaren. Advertenties van N.V. De Adelaar laten een scala aan producten zien, maar allemaal levensmiddelen. Een vergelijkbare winkelketen, EDAH, geeft in hun jubileumboek aan dat ze al vrij vroeg begonnen zijn met spaaracties.⁴⁸⁸ De klanten kregen spaarpunten bij aankoop van producten van het eigen huismerk, een aantal spaarpunten was goed voor een cadeau. Deze cadeaus lagen doorgaans in de huishoudelijke sfeer. Te denken valt aan zaken als *“luiers, handdoeken, molton dekens en dergelijke; dure cadeaus, als bijvoorbeeld hele koffieserviezen kwamen na verloop van tijd ook voor...”*. Niet iedereen was even enthousiast over de spaaracties van de winkelketens. Op 21 maart 1928 verscheen een artikel in de Tilburgsche Courant, getiteld *“De nadeelen van het cadeaustelsel”*.⁴⁸⁹ Hierin wordt gepleit voor een verbod, net zoals dat in enige andere Europese landen het geval is. Volgens het artikel raakt het publiek *“vol met allerlei-niet-strikt-noodige-prullaria en betaalt alzoo teveel en bovendien de cadeaux voor den winkelier erbij, ...”*. Het jubileumboek van de EDAH vermeldt dat de tot cadeau bestempelde goederen massaal, tegen een lage prijs werden ingekocht en dus niet opwogen tegen de vermeerderde omzet.⁴⁹⁰ Of het aangetroffen serviesgoed daadwerkelijk voor een spaaractie bedoeld was is niet met zekerheid te zeggen. Er zijn immers geen bewijzen voor of een dergelijke spaaractie ooit heeft bestaan. De kwaliteit van het opgegraven aardewerk is slecht. Het porselein is wel dun, maar vertoont soms aankoeksels. Het drukdecor is slordig aangebracht, met veel wazige of dichtgevloeide afbeeldingen. Dit komt overeen met de mededeling in het EDAH-boek, waaruit blijkt dat het goedkope massaproducten betrof.

486 <http://www.nyu.edu/projects/mediamosaic/madeinchina/pdf/Portanova.pdf>

487 <http://www.thepotteries.org/patterns/willow.html>

488 Niepoth 1991, 51.

489 <http://www.delpher.nl>.

490 Niepoth 1991, 51.

Het serviesgoed is ongebruikt weggegooid, de compleetheid doet denken aan een omgevallen doos of krat. Als aardewerk individueel valt dan blijven er vaak meer kopjes dan schoteltjes intact, vanwege het verschil in vorm. Op deze vindplaats komen er ongeveer evenveel kopjes als schoteltjes voor. De datering kan niet nader bepaald worden dan tussen 1911 en 1925 (looptijd winkel).

Afb. 7.81 De natuurstenen voet van één van de twee vogels op het dak van café Ewalds. In het midden nog de afdrukken van de vogelpoten.

Afb. 7.82 Foto van de Brugstraat in mei 1940, met links café Ewalds. De rechtse vogel lijkt zijn kop te missen (foto via M. Hogenhuis, Venlo).

7.7.3 Café Ewalds

Ook van Café Ewalds zijn de bouwtekeningen bewaard gebleven (zie paragraaf 4.5.2, afb. 4.17). Deze komen goed overeen met de aangetroffen resten. Helaas heeft dit pand meer te lijden gehad van de bombardementen, zodat er wat funderingsmuren ontbreken. Van een aantal muren, waaronder de trappentoren, was alleen de vlijlaag onder de fundering bewaard. Van het hele gebouw was dus nauwelijks iets over. De breedte van het pand was circa 8 m, de lengte circa 24 m. Op de foto's van het pand staan boven op het dak pontificaal twee stenen vogels. Deze stellen waarschijnlijk valken voor. Van deze valken is tijdens het onderzoek helaas geen spoor teruggevonden. Wel teruggevonden is minimaal één van de natuurstenen voetstukken van de vogels. Op het voetstuk waren de afdrukken van de vogelpoten zichtbaar.

Wellicht zijn de vogels na het opblazen van het pand door de Duitsers of andere plundersaars meegenomen. Het is zelfs mogelijk dat de bevrijders enkele souvenirs hebben meegenomen, met de gedachte dat het om Duitse adelaars ging. Er is echter nog een andere theorie mogelijk. Op foto's uit de meidagen van 1940 is te zien dat de panden aanzienlijke schade hebben opgelopen. Op de oostgevel van café Ewalds is een serie beschadigingen te zien, gelijkend op een reeks kogelinslagen van een mitrailleur (zie afb. 7.82, op de westgevel van garage Halmans is vreemd genoeg een zelfde reeks aanwezig). Deze inslagen lopen door naar het dak, in de richting van de rechtse vogel. Nadere beschouwing van de foto laat zien dat de kop van deze vogel ontbreekt. Het is mogelijk dat het kapotte beeld, samen met het complete exemplaar, in de loop van de Tweede Wereldoorlog van het dak verwijderd is. In dat geval hebben ze het opblazen van het pand in oktober 1944 niet meegemaakt.

Uit de kelder van café Ewalds komt divers vondstmateriaal (zie hiervoor de bijlagen 2 en 3). Verder kwamen diverse ronde, marmeren tafelbladen aan het licht, toebehorende aan de terrastafels die bij mooi weer voor het café stonden.

Afb. 7.83 Een van de in de kelder aangetroffen marmeren tafelbladen.

Tijdens de sanering van de olieverontreiniging als gevolg van de aanwezigheid van garage Halmans is ter hoogte van café Ewalds een bijzondere vondst gedaan. In verrommelde bovengrond werd een muntschat aangetroffen, bestaande uit in het totaal 203 zilveren guldens en rijksdaalders. Bij de munten werd een deel van een (koek)blik gevonden, met daarop vast-gecorrodeerd drie guldens. Kennelijk was er sprake van een blik vol munten.

Afb. 7.84 De deels gereinigde muntschat van de Brugstraat. Rechtsachter nog een stuk van het blik waarin de munten zaten.

Het zijn 28 rijksdaalders en 175 guldens (zie ook de tabel in de bijlage metaal). De munten vormen samen een bedrag van 245 gulden, waarbij bedacht moet worden dat de munten met de hand verzameld zijn en er mogelijk munten verloren zijn gegaan. Er was bovendien sprake van een compleet en heel blik. Gezien het aantal rijksdaalders, 28, is het heel goed mogelijk dat er oorspronkelijk 30 rijksdaalders in het blik hebben gezeten. Het totaalbedrag komt dan uit op 250 gulden, vergelijkbaar met drie maandlonen van een arbeider in de werkverschaffing of circa twee maandlonen voor een gemiddelde arbeider in die tijd (eind jaren '30).⁴⁹¹

Aan de kwaliteit en samenstelling van de munten is te zien dat er sprake is van een kruising tussen een omloopschat en een spaarschat.⁴⁹² Bij omloopschatten is er sprake van het impulsief verstopten van het voorhanden zijnde geld, vaak in tijden van oorlog of andere woelige tijden. Het gaat daarbij om muntstukken (of papiergeld) van uiteenlopende waarden en herkomst. Bij spaarschatten gaat het juist om uitgezochte munten, van een betere kwaliteit of een hogere waarde dan normaal. Vaak wordt dit soort schatten aangelegd na een muntdevaluatie, zoals een vermindering van het gehalte edelmetaal. Een bekend voorbeeld hiervan is de overstap van zilveren naar nikkelen guldens en rijksdaalders in 1967, waarna de zilveren munten massaal werden achtergehouden, in de hoop dat deze eens geld waard zouden worden. Ook de afschaffing van de cent zorgde voor soortgelijke acties. Een derde vorm van muntschat, in het Duits "Angsthorte" genaamd is hier niet van toepassing, omdat zulke verzamelingen munten van zeer uiteenlopende waarde bevatten, in ons geval zouden er halve

⁴⁹¹ <http://www.katwijkinoorlog.nl/vliegveld/de-bouw-van-vliegpark-valkenburg>

⁴⁹² http://buck.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/060/006/RUG01-002060006_2013_0001_AC.pdf

en hele centen in moeten zitten, afgezien van de verdere munten tussen cent en gulden.

Bij deze Venlose muntschat is het duidelijk dat er doelbewust slechts rijksdaalders en guldens verzameld zijn, geslagen tussen 1922 en 1939. Dat bewijst dat de muntschat op zijn vroegst in 1939 verborgen is. Verder valt op dat vooral de oudere stukken veel omloopslijtage vertonen, en dus niet meteen na het in circulatie brengen gespaard zijn. Kennelijk gaat het om circulatie-munten. Alle geld is van hetzelfde type, geslagen tussen 1922 en 1940. Het zilveragehalte van de munten is 72%, dit in tegenstelling tot munten van Koningin Wilhelmina geslagen vóór 1922, die een gehalte van 94,5% zilver hadden. Het oude type werd vanaf 1922 uit de circulatie genomen en vervangen door het nieuwe type. Het slechts voorkomen van het nieuwe type wijst duidelijk op een omloopschat. De variëteit aan jaartallen laat zien dat er niet gelet is op het jaartal van de munten. Iemand met verstand van muntslag zou de zeldzame jaren verzamelen, munten van goede kwaliteit en munten zonder circulatieschade. Mogelijk gaat het hierbij om een appeltje voor de dorst en was men aan het sparen voor een grote aankoop, al dan niet met "zwart geld" betaald.

De meeste in de literatuur beschreven muntschatten stammen uit de periode vóór 1800.⁴⁹³ Een enigszins vergelijkbare muntschat is in 2010 in Lekkerkerk aangetroffen.⁴⁹⁴ Het gaat daarbij om 146 zilveren munten, 131 guldens en 15 rijksdaalders. De oudste munt is uit 1844, de jongste uit 1916. Er wordt van uit gegaan dat de muntschat ergens tussen 1916 en 1921 is verstopt, gezien de sluitmunt en het ontbreken van het nieuwe type van 1922. De totale waarde, 168,5 gulden (mits compleet), komt overeen met twee maandsalarissen van een geschoolde bouwvakker. Ook in deze schat zijn de oudste munten flink gesleten, terwijl de jongste munten nauwelijks slijtage vertonen. Tevens is er ook hier niet gekeken naar de zeldzame jaren. Jan Pelsdonk concludeert dat de Eerste Wereldoorlog de oorzaak van deze schat is. Door de onzekere situatie wisselden veel mensen hun papieren geld en hun spaartegoeden om tegen "tastbare" gouden en zilveren munten.

Ook de muntschat van de Brugstraat kan zo ontstaan zijn. Net voor het uitbreken van de oorlog kan iemand zijn spaargeld geheel of gedeeltelijk hebben omgezet in harde guldens en rijksdaalders. Een ontstaan in 1939 (jongste munt) of 1940 (oorlogsdreiging of -uitbraak) ligt voor de hand. Vanwege de blijvend instabiele situatie gedurende de oorlog is het geld niet meer omgewisseld of op het spaarbankboekje gezet. Omdat de Duitsers een tekort hadden aan (eedele) metalen werd besloten om het oude muntgeld, bestaande uit bronzen, koper-nikkel en zilveren munten, te vervangen door zinken (1, 2,5, 5, 10 en 25 cent) munten of papieren (1, 2,5 gulden) bankbiljetten. De oude centen en stuivers werden op 6 maart 1942 afgeschaft, het overige muntgeld op 5 september. Het oude geld kon tot en met 19 september vrijwillig worden ingewisseld tegen het nieuwe geld bij de postkantoren.⁴⁹⁵ Op 21 september 1942 kondigden de Duitsers een verplichte inlevering af van alle niet-zinken Nederlandse muntgeld.⁴⁹⁶ Tegelijkertijd werd de vrijwillige inlevertermijn verlengd tot en met 5 oktober. Hoge boetes werden in het vooruitzicht gesteld bij het niet inleveren en er verschenen berichten in de krant van de topdrukte bij de Rijksmunt vanwege de vele ingeleverde munten. De meeste mensen lieten zich echter niet van de wijs brengen, van de rijksdaalders werd nog geen 3% ingeleverd, van de guldens 10%. Op *Radio Oranje* werd op 27 januari 1942 al verkondigd dat het

493 Onno van Gelder & Boersma 1967.

494 Pelsdonk 2012, 251-255.

495 De Tijd 05-09-1942.

496 Jacobi & Van Beek 1988, 99-103.

vooorlogse geld na de oorlog gewoon geldig zou zijn.⁴⁹⁷ Het blik met gulden en rijksdaalders is duidelijk nooit ingeleverd. De kans dat de banken na de aankondiging van inname nog zilvergeld uitgaven is vrijwel uitgesloten, het blik moet dus kort na september 1942 zijn verstopt of begraven.

Een andere verzameling munten uit de periode van de Tweede Wereldoorlog is gevonden aan de Hugo de Grootstraat in Nijmegen.⁴⁰⁰ Bij archeologisch onderzoek werd in een kelder van een op 19 september 1944 door de *Hitlerjugend* in brand gestoken huis een gehavend geldkistje gevonden. In het totaal waren 310 muntstukken aanwezig, waarvan zeker 306 Nederlandse uit de periode 1878-1941. Alle waarden tussen halve cent en rijksdaalders komen voor, met uitzondering van kwartjes. Dubbeltjes (121 stuks) en centen (84 stuks) zijn het best vertegenwoordigd. Opvallend is het ontbreken van het in 1944 toch zeker ruim voorhanden zijnde zinken geld. De totale inhoud van het kistje was iets meer dan 70 gulden, waarbij natuurlijk niet vaststaat of er sprake is geweest van bankbiljetten. De inhoud van het kistje weerspiegelt min of meer de kas van een kleine winkel of kraam, op het moment dat de Duitsers het bezit van brons- en zilvergeld in 1942 verbiedt. Omdat de eigenaar het geld niet wil inleveren verstopt hij het in de kelder.

Afb. 7.85 Een gelukkige Venloenaar graaft na de bevrijding zijn verstopte geld weer op (<http://afbeeldingen.gahetna.nl/naal/thumb/1280x1280/7096294e-724a-3872-557f-bf7905426342.jpg>).

Wie de eigenaar van de Venlose munten is geweest is moeilijk te achterhalen. De munten zijn gevonden in de verrommelde bovengrond van café Ewalds, maar uit de bronnen blijkt dat dit en de belendende panden zijn opgeblazen, gebombardeerd en vlak geschoven. Een directe koppeling met café Ewalds is dus niet zeker. Als de schat stukje bij beetje is samengesteld moet het iemand zijn geweest met een redelijk inkomen, die telkens wat opzij kon leggen. Dit

497 Jacobi & Van Beek 1988, 103.
498 Van Enckevort 2011, 79-83.

geldt ook bij een plotseling ontstaan van de verzameling, dan moet de bewuste persoon redelijk wat geld (op de bank) hebben gehad. De meeste bewoners aan de Brugstraat zullen, gezien hun beroep, zeker niet de armste inwoners van Venlo zijn geweest.

Waarom is de geldschat nooit opgehaald? Er zijn hiervoor maar enkele verklaringen mogelijk. Als eerste is er de mogelijkheid dat de persoon die het geld verstopt heeft op het moment van het opblazen van de panden (8 oktober 1944) al overleden was. Een goede kandidaat voor deze optie is de weduwe Ewalds, die op 14 september 1943 overlijdt. Als ze aan haar verwanten niets heeft doorgegeven, is het niet raar dat de schat nooit meer is opgehaald. Een andere mogelijkheid is dat de persoon die de schat verstopt heeft begin oktober niet in staat was om bij de ontruiming van de panden aanwezig te zijn, of zelfs niet in kennis was gesteld van het voorgenomen opblazen van de panden. Mogelijk was de persoon opgepakt om in Duitsland gaan te werken of stond hij ergens aan het front. In dat geval hebben we te maken met een huurder of onderhuurder van één van de panden. De panden lijken verder, gezien het aangetroffen vondstmateriaal, ontdaan te zijn geweest van de meest waardevolle inboedel. Mogelijk hebben de familieleden niet van het verstopte geld geweten of in de hectiek van de ontruiming er niet meer aan gedacht. Een andere mogelijkheid is dat de eigenaar van het geld dacht dat het opblazen van de panden geen gevolgen zou hebben voor het verstopte geld. In dat geval zal het geld in de bodem (tuin) begraven zijn geweest, zodat het opblazen van het huis er slechts voor zorgt dat de muntschat juist beter wordt afgedekt. Deze persoon heeft daarbij evenwel geen rekening kunnen houden met de gevolgen van de bombardementen, die het terrein herschapen hebben in een maanlandschap, waarin het zoeken naar een blik met munten een onmogelijke opgave was.

Wat de oorzaak ook moge zijn, de aanwezigheid van de muntschat levert veel nieuwe aanknopingspunten en informatie op.

7.7.4 Zaal Ewalds

Van het rond 1930 verzeen "*Paviljoen Ewalds*" is, als gevolg van de bombardementen, weinig teruggevonden behalve de vloer en wat delen van de fundering. Deze fundering bestond uit in een bekisting gestort beton, de afdrukken van de planken waren nog zichtbaar. Aan de hand van luchtfoto's en de nog aanwezige funderingsresten is af te leiden dat het paviljoen 6.5 m breed was en minimaal 30 m lang. Als de aanwezige vloerdelen aan de noordzijde nog in situ liggen is de lengte zeker 33 m geweest. Halverwege de lengte van het paviljoen is een dwars op de zaal georiënteerde fundering aanwezig. Dit is mogelijk een (mobiele) scheidingswand geweest, waardoor het mogelijk was het paviljoen in tweeën te delen. Het ligt voor de hand dat het achterste deel in het midden van de jaren '30 is aangebouwd, wanneer er in de advertenties sprake is van het "*vergroote Paviljoen*".⁴⁹⁹

Nergens op de fundering waren resten van opgaand muurwerk aanwezig. Op vooroorlogse foto's is te zien dat de voorgevel in ieder geval van steen was. Fragmenten golfplaat hebben mogelijk tot het dak behoord, het aanwezige verbrande hout en het hang- en sluitwerk was afkomstig van een grote, dubbele deur naar buiten. Deze deur diende mogelijk als nooduitgang en kwam uit op de gang tussen het paviljoen en garage Halmans. Aan de voorzijde van de kelder

499 Limburger Koerier
30-05-1936.

was rechts een garderobe, waarvan de rail om jassen op te hangen op de vloer werd teruggevonden. Eveneens aan de rechterzijde bevonden zich de toiletten, waarvan de gaten voor de afvoer in de grond aanwezig waren, evenals een vermanend emaille bord met de tekst "Gebruikt de toiletten zindelijk. Reinheid betrachten is ziekten bestrijden".

Of het hierbij gaat om sanitaire voorzieningen voor de bezoekers of voor het personeel is niet duidelijk. Ander vondstmateriaal uit de kelder bestaat uit mineraalwaterflessen, glazen en een Barokke bloempot.

Afb. 7.86 Het bij de toiletten aangetroffen bord met opvoedkundige tekst.

De concentratie van materiaal tegen de rechter zijgevel duidt vermoedelijk op een voorraadkast. Een tegelpaadje in café Ewalds en een uitsparing in de fundering toont aan dat er een verbinding was geweest tussen beide kelders. Een bijzondere vondst op de vloer van Paviljoen Ewalds waren 16 fragmenten van bierviltjes. Dit soort vergankelijk materiaal blijft vrijwel nooit bewaard. Door verkoling zijn de bierviltjes vermoedelijk bewaard, de afbeelding op de viltjes is onder de juiste belichting goed zichtbaar.

Afb. 7.87 Fragmenten van bierviltjes van Dortmunder Union uit paviljoen Ewalds.

De ronde viltjes vertonen aan de bovenzijde de tekst "DORTMUNDER / UNION-BIE[R]", met daaronder de afbeelding van een groot gebouw. Onder dat gebouw staat ook nog tekst, maar die is niet goed leesbaar. Onderzoek op het internet levert een voorbeeld op van een soortgelijk viltje.⁵⁰⁰ Hiermee wordt duidelijk wat het gebouw op het viltje voorstelt. Tussen april 1926 en juni 1927 werd gebouwd aan het door ingenieur Emil Moog ontworpen gisterij- en opslaggebouw. Dit gebouw was de eerste wolkenkrabber van Dortmund. In de Tweede Wereldoorlog liep de brouwerij grote schade op, zo dat het productie-record van 1929, één miljoen hectoliter, pas in 1956 weer gehaald werd.⁵⁰¹

Afb. 7.88 Voorbeeld van een identiek bierviltje (<http://www.delcampe.net/page/item/id,214347030,var,BIERDECKEL-DORTMUNDER-UNION--BIER-SEITEN-GRAND-PRIX-INTERNATIONALE-AUSSTELLUNG-PARIS-1937,language,E.html>).

De aanwezigheid van deze viltjes zal ongetwijfeld betekenen dat bier van Dortmund Union in café Ewalds geschonken werd. Of dit het voornaamste bier was dat men schonk of dat het hier om een speciaal bier gaat is niet te zeggen. Bij *Huize Clara* aan de Horstweg schonk men bijvoorbeeld Dortmund Union en Heineken.⁵⁰² Het is niet ondenkbaar dat de verkoop van Dortmund Union werd ingegeven door de aanwezigheid van de kazerne, waar gedurende de oorlog veel Duitse militairen gelegerd waren.

Tussen Paviljoen Ewalds en garage Halmans lag een doorgang van circa 6 m breed. Dit was oorspronkelijk ook een bouwkaavel, maar is nooit bebouwd geraakt. De tijdens het onderzoek aangetroffen olie- en benzineverontreiniging was grotendeels in deze doorgang geconcentreerd. Bij de sanering kwam aan het licht dat in de doorgang mogelijk een olie- of benzinetank heeft gelegen. Deze zal bij de bombardementen lek zijn geraakt, waardoor de inhoud verspreid werd. Of deze tank huisbrandolie (voor eigen gebruik) of benzine (mogelijk voor de Esso-pomp voor de deur) bevatte is niet te achterhalen. Wel werd duidelijk dat de tank niet meer aanwezig is. De aanwezigheid van (sub)recent plastic afval in de bodem geeft aan dat de tank ergens in de jaren '70 of '80 is verwijderd. Mogelijk heeft de verwijdering deel uitgemaakt van de landelijke "Operatie Tankslag", gestart in 1979. Men heeft alleen de tank gelicht, de vervuiling rondom is niet aangepakt. In de doorgang lag verder vondstmateriaal behorend bij zowel Paviljoen Ewalds als garage Halmans, dit als gevolg van het opblazen van de panden en de bombardementen.

⁵⁰⁰ <http://www.delcampe.net/page/item/id,214347030,var,BIERDECKEL-DORTMUNDER-UNION--BIER-SEITEN-GRAND-PRIX-INTERNATIONALE-AUSSTELLUNG-PARIS-1937,language,E.html>

⁵⁰¹ <http://www.brauereierlebnis-dortmund.de/entwicklungs-linien.php>

⁵⁰² Limburger Koerier, 30-05-1936.

7.7.5 Garage Halmans

Door de onderzoeksstrategie is garage Halmans maar ten dele onderzocht. Het deel dat onder het nieuwe fietspad valt is niet opgegraven, dit betreft ongeveer een kwart van het pand. Het is raadzaam het niet-opgegraven deel bij eventuele toekomstige werkzaamheden alsnog op te graven. De breedte van het pand was ongeveer 7,75 m, de lengte circa 22 m. Direct bij aanvang van de werkzaamheden viel de grote hoeveelheid auto-onderdelen op. Deze lagen enigszins geordend bij elkaar, wat wijst op de aanwezigheid van een onderdelenmagazijn in de kelder. Herkenbaar zijn startmotoren, krukassen, bladveren, koelvinnen, richtingaanwijzers etc.

Bijzondere onderdelen zijn een viertal kentekenplaten en een verchroomde radiatoromlijsting. De kentekenplaten bestaan uit blauwe bordes met witte

Afb. 7.89 De radiatoromlijsting direct na het aantreffen in het veld. Hij wordt op de kop gehouden, het slingergat hoort beneden.

Afb. 7.90 Een Citroën AC-4 met de karakteristieke radiatoromlijsting (<http://kreis7.blogspot.nl/search/label/Citroen>).

letters en cijfers, waarvan er drie geschilderd zijn en één geëmailleerd is. De kentekenplaten beginnen met de letter "P", de herkenningsletter voor de provincie Limburg in de periode 1906 tot 1951.⁵⁰³ De letter wordt in Venlo gevolgd door vier of vijf cijfers. Het zou mooi zijn de oorspronkelijke eigenaren van de bijbehorende voertuigen te achterhalen, én het type voertuig. Helaas heeft de Dienst Wegverkeer (RDW) de gegevens van de provincie Limburg niet bewaard.⁵⁰⁴

De radiatoromlijsting was moeilijk te duiden. Het formaat en de vorm doen denken aan een voertuig uit de periode 1910-1930. Gezien het feit dat garage Halmans in die periode veel reclame maakte voor het merk Morris, ging in eerste instantie de aandacht naar dat merk uit. Het blijkt echter te gaan om een onderdeel van een Citroën C4/C6, een model dat geproduceerd is tussen 1928 en 1932.⁵⁰⁵ De C-serie, waartoe het model behoort is zeer populair, in 1931 zijn er maar liefst 47 verschillende modellen verkrijgbaar.

Hoewel garage Halmans volop reclame maakt voor Morris, zowel op de zijgevel als in de kranten, is er maar één aanwijsbaar Morris-onderdeel aangetroffen, een koperen carrosserieplaatje met daarop de tekst "*Morris Motors Cowley Oxford*".

Afb. 7.91 Morris carrosserieplaatje.

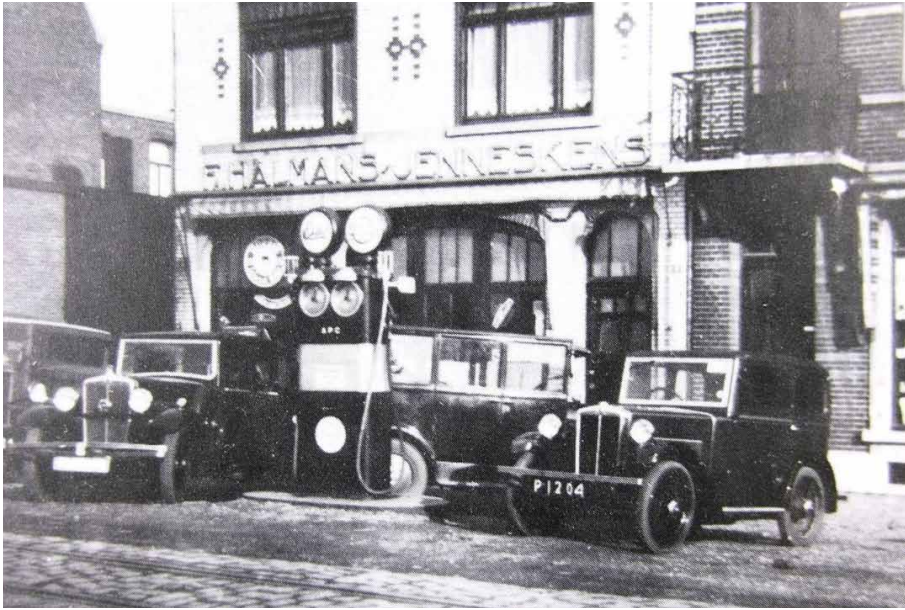
Tevens zijn er onderdelen gevonden van Ford en Renault, van dit laatste merk zelfs een blik olie. De resten van een glazen accubak zijn waarschijnlijk van het merk Exide, hoewel ook een bijbehorende plug van het merk Lucas is gevonden. De gloeilampjes voor de verlichting zijn voornamelijk van Philips. Dat de garage onderdelen van diverse auto's in opslag heeft is niet verwonderlijk. Het aantal garages in Blerick zal beperkt zijn geweest, terwijl het aantal aanwezige automerken en -types groot was. Daarnaast geven de aangetroffen onderdelen de stand van zaken in oktober 1944 weer. Na viereneenhalf jaar oorlog was de voorraad reserveonderdelen behoorlijk uitgeput en moesten de auto's met kunst en vliegwerk aan de gang gehouden worden. Enkele emaille reclameborden hebben duidelijk in of aan de garage gehangen. Er zijn twee gebogen borden aangetroffen met de tekst "*Sales and Service*". De letters zijn wit, de borden zelf zijn blauw of zwart met een witte rand. Hoewel er geen merknaam op staat zijn de borden hoogstwaarschijnlijk promotiemateriaal voor Morris. Een directe parallel is niet voorhanden, maar de gevonden borden zijn identiek aan de onderzijde van een "*normaal*" promotiebord met daarop dezelfde tekst. Op internet is een waarschijnlijk vooroorlogse foto aanwezig, waarbij links van de benzinepomp, achter de etalageruit, een "*Sales and Service*"-bord zichtbaar is.⁵⁰⁶

503 <http://www.conam.info/provincienummers/kentekens-provincienummers>

504 Idem.

505 <http://kreis7.blogspot.nl/search/label/Citroen>

506 Bron onbekend.

Afb. 7.92 Garage Halmans voor de oorlog. Links van de benzinepomp het bord "Sales and Service" (bron onbekend).

Afb. 7.93 Een van de twee "Sales and Service" bordes uit garage Halmans.

Afb. 7.94 Het teruggevonden reclamebord van Mobiloil.

Een ander bord maakt reclame voor Mobiloil, motorolie voor onder andere auto's. Het bord heeft de vorm van een olieblok, met daar doorheen een rode pijl. Een vergelijkbaar bord was onvindbaar, wel is het zo dat er in de kranten van rond 1930 reclame wordt gemaakt met de afbeelding van een soortgelijk blik. De herkomst van de olie is trouwens Frankrijk, gezien de toevoeging S.A.F. (*Société Anonyme Française*).

Naast Mobiloil en Renault olie is er ook een blik Shell X-100 aanwezig. Enkele fietslampjes en een merkplaatje van Miele wijzen op de aanwezigheid van fietsen. Andere typische vondsten die bij een garage horen zijn gereedschappen. Het gaat om (steek)sleutels, een soldeerbout, een bankschroef en een aambeeld.

Tegen de voorgevel van garage Halmans, ter hoogte van de voordeur, lag een voorraadkelder. Hierin bevonden zich de resten van een of meerdere steengoed inmaakpotten en diverse inmaakglazen. Daarnaast was een voorraad drank aanwezig, waarbij enkele flessen wijn herkend zijn, waarvan sommige nog een etiket bezaten.

Afb. 7.95 Wijnfles uit de kelder van garage Halmans. Op het etiket een vrouw in lange jurk.

7.7.6 Kapper Simais

Van kapsalon Simais is maar een beperkt deel opgegraven. Van het voorhuis is een klein stukje van de gevel opgegraven, het achterhuis is grotendeels archeologisch onderzocht. Ook voor dit pand geldt dat het bij toekomstige werkzaamheden verder onderzocht dient te worden. De breedte van het pand is ongeveer 7 m, de lengte circa 18 m. Van dit pand hebben zijn een aantal duidelijke bouwelementen opgegraven. Zo zijn er direct achter de voorgevel fragmenten van zogenaamd "Terrazzo" gevonden. Het Practisch Handboek van Scheltema verstaat onder Terrazzo "een soort van bevloering bestaande uit kleine stukjes marmor, graniet of andere harde steensoort, hetzij eenvoudig van stukjes van verschillende kleur gemengd of wel naar teekening gelegd met figuren en randen, als mozaïekwerk, en in specie vastgedrukt op een daartoe vooral gemaakten cementvloer op gemetselde lagen of beton".⁵⁰⁷ Verder wijst het boek op het door elkaar gebruiken van de termen Terrazzo en Granito. Scheltema ziet het onderscheid voornamelijk in de randen, waarbij de randen bij Granito van onregelmatige stukjes zijn gemaakt en bij Terrazzo van regelmatige kubusjes. De makers van dergelijke vloeren waren destijds de Italianen, die tot wel 20 m² per dag konden leggen. Het afwerken (schuren) van een dergelijke oppervlakte kostte daarentegen een week. Volgens Bot is het Kurhaus in Scheveningen (1885) het eerste gebouw in Nederland waar Terrazzo is toegepast.⁵⁰⁸ De kennismaking met terrazzo vond al in september 1882 plaats, toen op de "Tentoonstelling der Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst" in het Rijksmuseum te Amsterdam Johann Odorico uit Frankfurt am Main werd bekroond voor zijn Terrazzowerk. Volgens Bot nemen de Nederlanders het ambacht pas na de Tweede Wereldoorlog over.

Afb. 7.96 Fragmenten van de Terrazzovloer van kapper Simais.

507 Scheltema (1899), 747-750.
508 Bot 2009, 152.

De Terrazzovloer van kapper Simais is duidelijk versierd met motieven die zijn opgebouwd met witte, zwarte en rode marmerkubusjes. Volgens Leo Simais was de vloer van de kapperszaak geheel van Terrazzowerk.⁵⁰⁹ Dit zal het schoonhouden zeker ten goede zijn gekomen. Wie de makers van deze vloer zijn is onbekend. Zover valt na te gaan werd er in de Limburgse kranten niet geadverteerd voor Terrazzo of Granito. De dichtstbijzijnde advertenties vinden we in Tilburg (*Calderan en Petracco, Gebr. Mion*).⁵¹⁰ Natuurlijk kan ook een Duitse Terrazzowerker zijn ingeschakeld.

Een groot smeedijzeren sierelement is terug te vinden op vooroorlogse foto's als onderdeel van het balkon aan de voorzijde.

Afb. 7.97 Smeedijzeren sierelement van het balkon van kapper Simais.

Aan de achterzijde van het pand lag tussen garage Halmans en Simais een geplaveid straatje, uitkomend bij de achterdeur. Door de schokgolven van de bombardementen is het enigszins hobbelig aangetroffen.

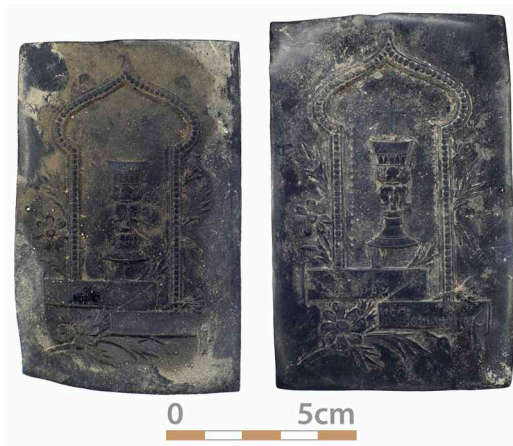
Afb. 7.98 Het straatje tussen Halmans en Simais. Foto genomen richting het zuidwesten.

509 Mondelinge mededeling
L. Simais, Venlo, 27 juni 2013.
510 Tilburgsch courant
08-07-1911,
Nieuwe Tilburgsche Courant
17-01-1920.

Veel significant vondstmateriaal is er niet aangetroffen. Noemenswaardig zijn twee rubberachtige prentjes, met daarop een Moors aandoend raam waarin een kelk zichtbaar is. Eén van de prentjes bevat de tekst "Eerste Communie". Helaas staat er niet op wiens Eerste Communie het betreft.

Het gezin Kempes-Machura krijgt pas op 24 maart 1942 hun eerste dochter, Helma. Aangezien de Eerste Communie meestal op circa 7-jarige leeftijd plaatsvindt, zullen de kaartjes waarschijnlijk op de vorige bewoners betrekking hebben, het gezin Simais. Kandidaten uit het gezin zijn Leo en zijn zus, die respectievelijk rond 1935 en 1938 hun Communie hebben gedaan.

Afb. 7.99 Kunststof Eerste Communieprentje.

7.7.7 Militair Tehuis

Van het Militair tehuis is slechts een klein deel van het achterhuis opgegraven. Hieraan is verder niet veel informatie te ontleen. Toekomstig onderzoek kan ongetwijfeld bijdragen aan meer kennis over dit pand. Uit bronnen is bekend dat het tehuis in 1941 is gesloopt. De sloop gebeurde niet grondig, een deel van de fundamenteën is bewaard gebleven. Het is niet mogelijk een betrouwbare breedte te bepalen, als de zijgevel in rechte lijn wordt doorgetrokken is de lengte 18 m geweest.

Afb. 7.100 Fragment van de overspanning van de Maasbrug, weggeslingerd bij het opblazen van de brug in mei 1940.

7.7.8 Losse vondsten en vondsten uit de zeef

Bij het zeven van de grond ten behoeve van het explosievenonderzoek is veel vondstmateriaal aangetroffen dat toe te schrijven is aan de huizen van de Brugstraat, maar niet aan een bepaald pand. Dit geldt ook voor de vondsten die uit de verrommelde bovengrond komen.

Een mooi voorbeeld is een fors deel van de stalen overkapping van een van de Maasbruggen. Het verwrongen stuk staal is circa 60 cm lang en vertoont gaten voor het plaatsen van klinknagels. Het is onduidelijk of het een deel is van de overspanning van de spoor- of de verkeersbrug. Evenmin is zeker of het gaat om een restant van het opblazen van de bruggen in mei 1940 of november 1944. De vondst werd gedaan in de nabijheid van één van de loopgraafschilden. Samen met het feit dat het opblazen in 1940 zeer veel schade aan de panden heeft toegebracht, doet vermoeden dat het brugdeel te koppelen is aan het opblazen van de bruggen door de Nederlandse grenstroepen op 10 mei 1940.

7.8 Molukkenkamp

Zoals uit de historische bronnen blijkt is direct na de oorlog ten oosten van de kazerne een DUW-kamp aangelegd, wat in de jaren '50 in gebruik is ter opvang van de uit Indonesië verdreven Indische Nederlanders.⁵¹¹ In 1959 ondergaat het kamp een grote verbouwing, in 1967 wordt het gesloten. De bebouwing en infrastructuur van het kamp hebben sporen nagelaten in de bodem. Deze sporen zijn veelal als recente verstoring aangeduid. Er zijn evenwel diverse structuren herkenbaar, deels in het eerste, deels in het tweede vlak. Goed herkenbaar zijn de verstoringsbanen van de (water)leidingen. De in het boek van Ewalds afgebeelde plattegronden van het kamp geven de ligging van de leidingen aan. Zo te zien is er bij de herbouw van het kamp in 1959 rekening gehouden met de reeds bestaande infrastructuur.

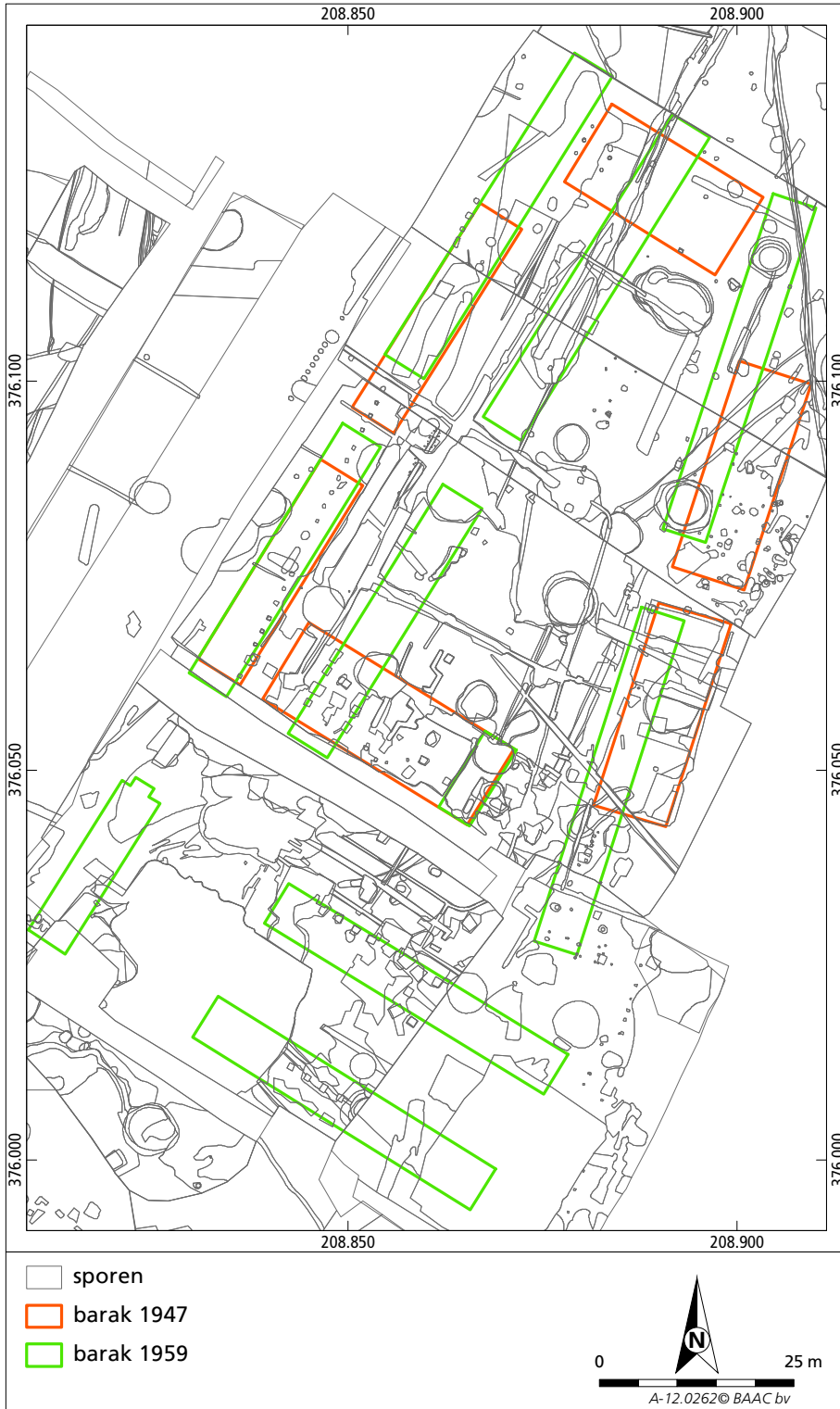
7.8.1 Sporen

Van de nissenhutten uit de eerste fase is weinig teruggevonden. Slechts van de zuidoostelijke rij nissenhutten zijn sporen van een vlijlaag onder de fundering teruggevonden. Dit zal veroorzaakt zijn door de helling van het terrein richting de Maas, waardoor deze rij een steviger fundering nodig had. De vlijlaag laat zien dat de rij nissenhutten circa 26,5 m lang was, ook de onderverdeling in 5 afzonderlijke gedeeltes is af te lezen. De afzonderlijke nissenhutten zijn 5,5 m breed en 11,5 m lang (standaard nissenhut van 16 x 32 voet). Verder is geen binnenindeling zichtbaar.

Van de bakstenen opbouw van de onderkomens is niets teruggevonden, ze zullen bij de nieuwbouw in 1959 grondig gesloopt zijn.

De laatste fase van het kamp heeft ook sporen nagelaten. Onder de zuidoostelijke barakken is een stelsel van grote "tegels" aanwezig, gemaakt van gewapend beton. Deze ondersteunden de fundering van de barakken en zorgden dat deze waterpas lag. Daarnaast werden ook bij het centrale badhuis en de barak ten westen daarvan funderingstegels gevonden. Bij de locatie van het badhuis lijken resten van extra water toe- of -afvoer te zijn.

511 Ewalds 2008, 38.

Afb. 7.101 Situering van de barakken voor de Molukkers in het onderzoeksgebied. De ligging van de barakken is zowel op luchtfoto's als sporen gebaseerd.

7.8.2 Vondsten

Naast sporen heeft het kamp vondstmateriaal achtergelaten. Deze vondsten bestaan uit kledingstukken (vooral schoenen), huishoudelijke artikelen, kinderspeelgoed, etc. Opvallend is het vrijwel ontbreken van herkenbaar materiaal uit het land van herkomst. Op een enkel muntje en een deel van een beeldje na, is er verder niets gevonden dat uit Nederlandsch Indië stamt. Dit is niet zo verwonderlijk, degene die naar Nederland kwamen konden meestal alleen het hoognodige meenemen.

Daarentegen is wel veel materiaal gevonden dat specifiek betrekking heeft op de aanwezigheid van een niet-inheemse bevolkingsgroep. De grootste vondstcategorie bestaat uit glas, waarvan het grootste deel bestaat uit groene flesjes in twee verschillende maten (22,5 en 18 cm lang). Op een aantal flesjes zat nog een kurk, bij een enkeling ook nog iets van de bruine, stroperige inhoud. Slechts één of twee flesjes vertoonden nog restanten van een etiket. Het was niet moeilijk de verbinding tussen alle elementen te leggen en uit te komen op sojasaus (ketjap) van het merk Conimex (zie bijlage 3, afb. 41).

Advertentie I.M.

Tips voor het gebruik van KETJAP BENTENG

Ketjap is een licht gekruide sojasaus, die op natuurlijke wijze een heerlijke pikante smaak geeft aan vele gerechten.

Bahmi met Ketjap
Over elke echte Bahmi schotel hoort een scheutje Ketjap. Dan pas is het smullen gebazen.

Sla of rauwe groente met Ketjap
Maak de sla (of rauwe groente) gewoon klaar met azijn en slaolie, maar voeg er tevens een theelepeltje Ketjap aan toe. Verrukkelijk.

Jus met Ketjap
Voeg tijdens of na het braden van vlees of gehakt een scheutje Ketjap toe. Het vlees wordt dan nog lekkerder en de jus wordt prachtig bruin en pikant.

Soep met Ketjap
Een scheutje Ketjap in gebonden soep zal de smaak belangrijk opvoeren. Neem zelf de proef.

NIEUW recepten voor de rijsttafel.
Zend een briefkaart met Uw naam en adres, gefrankeerd met 3 postzegels van 12 ct aan Conimex, Baarn. Binnen enkele dagen heeft U het kleurige receptenboekje thuis.

CONIMEX
HET ALLERBESTE VOOR DE RIJSTAFEL

Afb. 7.102 Reclame voor Conimex uit 1961 (Het Vrije Volk 20-09-1961).

Het standaardflesje had een inhoud van 115 cc. Dit is voor de gemiddelde (Nederlandse) gebruiker voldoende, maar voor de Indische of Molukse mensen zullen die flesjes te klein zijn geweest. Dit verklaard waarom voornamelijk flesjes van een groter formaat (230 cc) zijn aangetroffen. Dit zal ongetwijfeld de grootste maat fles geweest zijn die verkrijgbaar was. In de advertentie is te zien dat het flesje een dop had, hiervan is er ook één gevonden, gemaakt van witte kunststof. De kurken passen hier precies in.

Conimex (afkorting van Conserven Import en Export Maatschappij) is overigens een Nederlands bedrijf, in 1932 in Heemstede opgericht als importbedrijf voor ansjovis, sardines en olijfolie.⁵¹² In 1936 stapte men over op producten uit Indië. De smaak werd aangepast aan de Hollandse markt. Dankzij de Koninklijke Marine (de traditionele "blauwe hap" op woensdag) werd het bedrijf groot, na de Tweede Wereldoorlog werd Albert Heijn een belangrijke klant. Met de komst van de circa 250 duizend gerepatrieerden uit Indonesië braken gouden tijden aan, mede vanwege het ontbreken van concurrentie.⁵¹³

512 <http://www.unilever.nl/merken-in-actie/detail/Al-80-jaar-de-oosterse-keuken-thuis-met-Conimex/332007/>

513 <http://www.collectieutrecht.nl/view.asp?type=object&id=447>

Een andere product dat is teruggevonden is Brylcreem. Deze typisch vormgegeven potjes zijn veelvuldig aangetroffen op de plaats van het voormalige kamp. Het haarverzorgingsmiddel Brylcreem is in 1928 in Birmingham ontwikkeld. In 1951 doet een nieuw model potje zijn intrede, van het type dat ook tijdens de opgraving gevonden is. Volgens Ans Janssen, kunstenaar te Venlo, is de Brylcreem door de Molukkers in Venlo geïntroduceerd.⁵¹⁴ Dit zal dan een herintroductie bij de jeugd van Venlo betreffen, in de Limburger Koerier van voor de Tweede Wereldoorlog wordt al volop reclame gemaakt voor dit product.⁵¹⁵ Mogelijk heeft de oorlog er voor gezorgd dat andere merken de markt veroverden en Brylcreem nauwelijks werd gebruikt. Halverwege de jaren '50 waait vanuit de Verenigde Staten de *Rock and Roll* over. Deze muziek wordt door de Indische Nederlanders en de Molukkers enthousiast omarmd. Er komen al snel eigen bandjes, zoals in het Blerickse kamp The Blue Rockets.⁵¹⁶ De bij de rockcultuur horende vetkuif veroorzaakte de grote hoeveelheid potjes Brylcreem.

Afb. 7.103 Reclame voor Brylcreem uit de jaren '60 (<http://www.geheugenvan-nederland.nl>).

Als laatste vondsten die met de Molukkers samenhangen dienen een emaille wadjang, een halffabriek kapmes en de grote hoeveelheid eierkolen (goed tegen de Hollandse kou) genoemd te worden.

514 Mondelinge mededeling
19 juni 2013.
515 Limburger Koerier,
19-05-1938.
516 Ewalds 2008, 120-122.

7.8.3 Kerk

Zoals in het historische deel van dit rapport staat is het terreindeel waar het Molukse kamp heeft gelegen vrij snel na het verdwijnen van dit kamp weer opnieuw bebouwd. Deze bebouwing heeft de ondergrond niet sterk verstoord. Slechts daar waar de Gereformeerde kerk stond is de ondergrond verstoord, net als op de plaats van de voormalige nachtopvang. Op de laatste locatie heeft echter voor de bouw archeologisch onderzoek plaatsgevonden. De daarbij aangetroffen kuil of gracht met 17^e of 18^e eeuws bouwpuin is naar alle waarschijnlijkheid een bomkrater, gevuld met resten van de huizen aan de Brugstraat.

8 Synthese

Het onderzoek op het MFC-deel van het Kazerneterrein heeft een grote hoeveelheid sporen, vondsten en informatie opgeleverd uit diverse perioden. In deze synthese wordt getracht zo veel mogelijk in chronologische volgorde de verschillende periodes te behandelen. Voor de 20^e eeuw zal dat niet altijd mogelijk zijn, omdat periodes, locaties en gebeurtenissen veelal onlosmakelijk met elkaar verweven zijn. Aan het einde van dit hoofdstuk worden aanbevelingen gedaan ten behoeve van verder onderzoek op het Kazerneterrein en daarbuiten.

8.1 Prehistorie

Aanwijsbare sporen uit de prehistorie zijn niet aangetroffen tijdens de opgraving. Het vondstmateriaal betreft vuursteen uit het midden-neolithicum. Prehistorisch aardewerk ontbreekt geheel. Gezien de resultaten van voorgaande onderzoeken werd een grote trefkans voorspeld op prehistorisch aardewerk, zowel op *vindplaats 1* als ten oosten daarvan. De aanwezigheid van handgevormd Romeins aardewerk kan er op duiden dat een deel van het prehistorisch aardewerk uit het vooronderzoek in feite uit de Romeinse tijd stamt, maar kwartsmagering komt in deze tijd echt niet meer voor.

Sporen met prehistorisch aardewerk bevonden zich niet op het onderzoeks-terrein, waardoor geen sprake is van bewoningssporen. Het is zeker niet uit te sluiten dat zich ergens op het Kazerneterrein resten van bewoning uit de prehistorie bevinden, al is op dit moment niet duidelijk waar die zich dan bevinden. De verstoring van de ondergrond is niet van dien aard dat sporen geheel vergraven zijn. De tijdens de opgraving (en eerder onderzoek) aangetroffen vuurstenen hoeven, zeker zonder de aanwezigheid van ander vondstmateriaal, niet op bewoning te wijzen. Eerder moet gedacht worden aan tijdelijke aanwezigheid, bijvoorbeeld voor de jacht of het kappen van bomen (brand- of bouwhout).

Afb. 8.1 Mogelijke greppels uit de Romeinse tijd.

8.2 Romeinse tijd

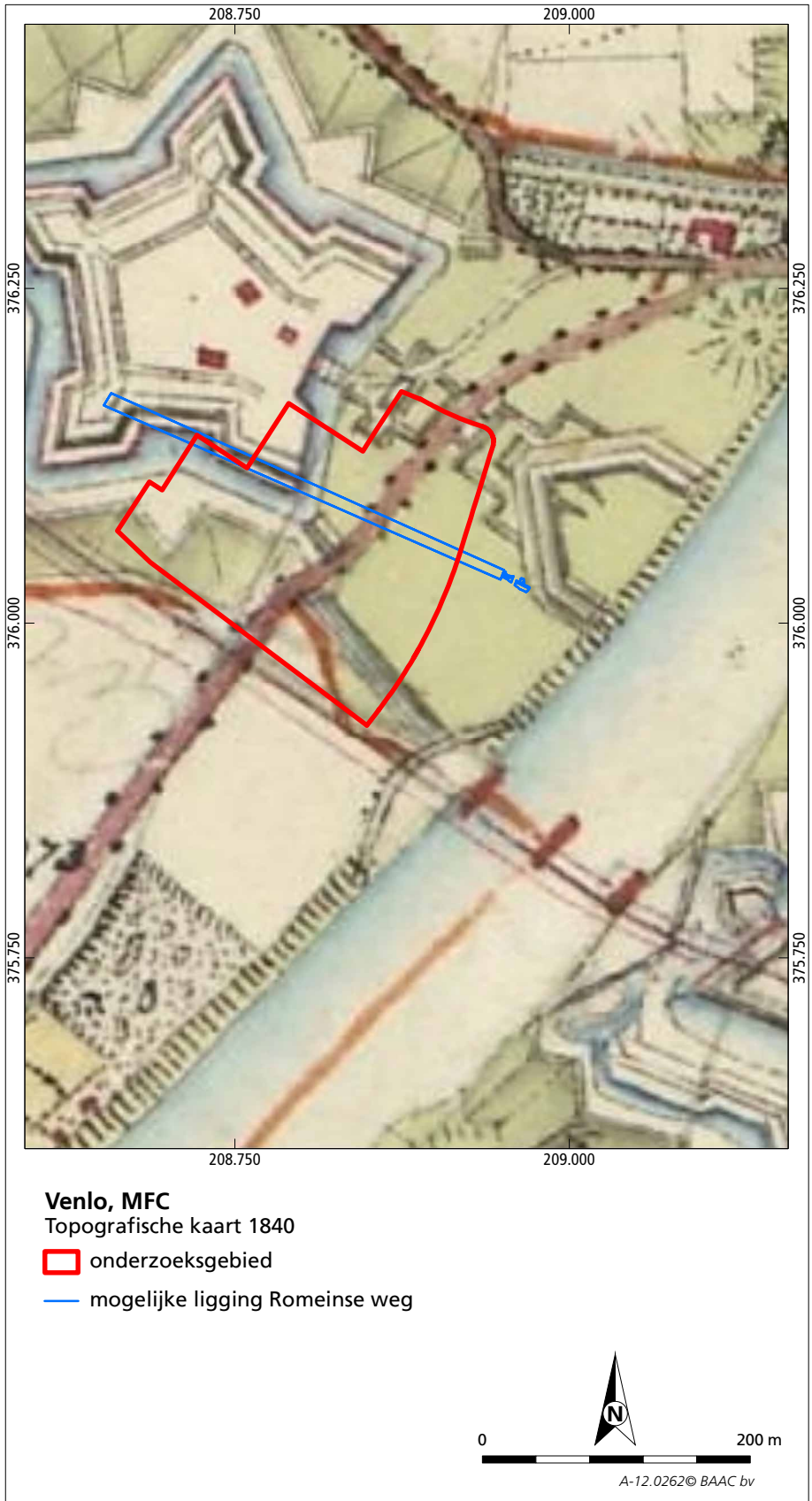
Het is verleidelijk om op basis van de ruwe data te concluderen dat in het onderzoeksgebied een boerenerf uit de midden-Romeinse tijd is aangetroffen, maar in het geval van het MFC-terrein te Blerick ligt dit iets gecompliceerder. Reeds jaren wordt gespeculeerd over de locatie van de plaats *Blariaco* of *Blariacum* die op de *Peutingerkaart* is aangegeven. Hoewel er geregeld Romeinse vindplaatsen in de omgeving zijn aangetroffen, kon het stempel *Blariacum* nooit op een vindplaats gedrukt worden. Hetzelfde geldt voor de Romeinse resten binnen plangebied MFC, al kunnen hierbij enkele kanttekeningen gemaakt worden. Het hieronder beschrevene berust dan ook voor een groot deel op aannames en speculaties, waarna met tegenargumenten duidelijk wordt dat er geen onomstotelijk bewijs bestaat voor de aanwezigheid van *Blariacum* binnen onderzoeksgebied MFC.

Allereerst moet gekeken worden naar de locatie van de Romeinse weg waarlangs *Blariacum* gelegen heeft. De weg liep langs de westzijde van de Maas vanuit Tongeren via Blerick richting Nijmegen. Een combinatie van eerder onderzoek en oude bronnen heeft geleid tot een reconstructie van de mogelijke route van het wegtracé, dat vanaf de Romeinenweg te Hout-Blerick, via de Molenbossenlaan en de Antoniuslaan recht op het plangebied afloopt. Het is dan ook aannemelijk dat de route in een noord-zuid oriëntatie door het MFC-terrein gelopen heeft. Er zijn echter, mede door grootschalige recente verstoringen, geen concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van een dergelijke Romeinse weg. Wel kan gespeculeerd worden dat een in de Romeinse tijd gedateerde greppel, die tijdens het proefsleuvenonderzoek in werkput 6 werd gevonden, iets met de weg van doen heeft.⁵¹⁶ De noord-zuid georiënteerde greppel werd tijdens onderhavig onderzoek in werkput 71 aangetroffen (S71008) en kan worden uitgelijnd op greppelsegmenten in werkput 69 (S69024 en 69025 en werkput 70 (S70040). Aanvullend vondstmateriaal is in de greppels niet aangetroffen, waardoor een definitieve datering niet kan worden vastgesteld. Wel is op circa 7 m ten westen van en parallel aan S71008 een tweede greppel blootgelegd (S71005 en 71059). Ook hier ontbreekt vondstmateriaal, maar op basis van de kleur van de vulling kan worden gesteld dat de parallelle greppels gelijktijdig zijn. Naar aanleiding van de vondsten uit het proefsleuvenonderzoek dateren ze mogelijk in de midden-Romeinse tijd. De interpretatie als bermgreppel van een Romeinse weg behoort tot de mogelijkheden, al is de bewijsvoering uiterst mager.

Aanwijzingen voor een grinddek zijn niet aangetroffen, wat wellicht ook het resultaat is van de grootschalige verstoringen. Tijdens eerder onderzoek werd aan de westzijde van het plangebied een tweetal oost-west georiënteerde greppels opgegraven, welke geïnterpreteerd zijn als bermgreppels van een weg richting het achterland. In de greppels werd zowel Romeins importaadewerk als ouder handgevormde waar aangetroffen, waardoor werd geconcludeerd dat het een mogelijk prehistorisch tracé betreft, door de Romeinen hergebruikt.⁵¹⁷ Of hiervoor voldoende bewijs kan worden geleverd, is onduidelijk. Tijdens onderhavig onderzoek konden de greppels niet verder gevolgd worden. Wel kunnen de oost-west georiënteerde greppels bij wijze van proef uitgelijnd worden richting het oosten, wat betekent dat zij de noord-zuid georiënteerde

516 Van de Graaf 2014, 398.

517 Van de Graaf 2014, 400.

Afb. 8.2 De mogelijk Romeinse weg geprojecteerd over Fort Leopold.

greppels in werkput 71, iets ten zuiden van structuur 1 kruisen. Vervolgens moet het tracé iets afbuigen om aan te sluiten op het wegsegment dat in de Raaijweide werd gereconstrueerd.⁵¹⁸

Indien er sprake is van een kruising van twee Romeinse wegen aan de oostelijke zijde van onderzoeksgebied MFC, is structuur 1 uitermate strategisch gelegen aan de noordoostzijde van dit kruispunt. Het is verleidelijk in dit verband de aanduiding *Blariacum* te opperen. Willems stelt immers dat plaatsnamen op de *Peutingerkaart* niet altijd op grote nederzettingen hoeven wijzen. Dergelijke namen kunnen ook verbonden zijn aan wegstations of militaire posten die door de Romeinse overheid langs de grote wegen werden aangelegd.⁵¹⁹ Structuur 1 kan dan ook een wegstation, herberg of pleisterplaats (*mansio*) geweest zijn. De aanwezigheid van scherven van meerdere *dolia* en van middelgrote en grote amforen kan wijzen op bevoorrading met aanzienlijke hoeveelheden voedsel en drank, welke in het gebouw gebruikt zullen zijn. In paragraaf 7.3.1 is geconstateerd dat in de constructie van het gebouw een middenstaander is vervangen door twee zwaardere wandstijlen, waardoor een open ruimte gecreëerd werd. Deze ruimte kan geïnterpreteerd worden als eet- en drinkruimte voor passanten, zodat zij op hun doorreis niet de Maas over hoefden te steken naar de *vicus* van Venlo. In daterend opzicht is dit echter niet aannemelijk; onderzoek in de *vicus* van Venlo, aan de oostzijde van de Maas heeft uitgewezen dat de westelijke randzone van de *vicus* tot in de loop van de 3^e eeuw in gebruik blijft.⁵²⁰ Het vondstmateriaal uit de binnenstad van Venlo laat zien dat de bewoning tot in de 4^e eeuw doorloopt.

De combinatie van de verschillende factoren: gelegen op een strategische plaats aan het kruispunt van wegen, met een ietwat afwijkende constructie en voorzien van diverse opslag- en transportcontainers zou structuur 1 kunnen opwaarderen naar een functie als *mansio* die als *Blariaco* op de *Peutingerkaart* is aangegeven.

Tegenargumenten voor het bovenstaande zijn er echter ook legio: zo is het weliswaar vanuit landschappelijk oogpunt aannemelijk dat de Romeinse weg vanuit Tongeren naar Nijmegen de rand van het Maasterras volgt en daarom het plangebied zal doorsnijden. Meer dan een 19e-eeuwse beschrijving van het tracé en een mogelijke waarneming, is niet voorhanden, waardoor er geen toetsing van de theorie kan plaatsvinden. De greppels in werkput 71 kunnen weliswaar Romeins dateren, maar zijn niet aan te sluiten op eerdere waarnemingen. Daarbij komt dat de waterput spoor 71060 midden in de weg zou liggen. Daarnaast is het oost-west georiënteerde wegtracé dat tijdens het vooronderzoek aan de westzijde van het plangebied werd vastgesteld, niet meer dan een tweetal parallelle greppels, die evengoed een perceelsindeling kunnen representeren. Het feit dat de greppels niet verder oostwaarts konden worden blootgelegd, pleit voor deze stelling. Bovendien zijn er diverse recenter te dateren greppels en palenrijen binnen het plangebied gevonden met een zelfde oriëntatie. Ook het in 2011 ten oosten van het plangebied aangetroffen wegtracé dient onder de loep genomen te worden. Allereerst is het opvallend dat het wegdek hier aanzienlijk beter bewaard lijkt dan de (discutabele) waarnemingen in onderzoeksgebied MFC. Op een diepte van circa 70 cm onder het maaiveld werd een tweefasig grinddek aangetroffen, dat op basis van twee scherven aardewerk uit de tussenliggende laag aan de Romeinse tijd is toegeschreven.⁵²¹ Projectie op een kaart uit de 19e eeuw leert echter dat het aangetroffen tracé

518 Weiß-König & Van de Graaf 2013.

519 Willems 1987.

520 Van der Velde et al. 2009, 102.

521 Weiß-König & Van de Graaf 2013, 39-44.

binnen een verdedigingsstructuur gelegen is en dus mogelijk eerder verband houdt met bebouwing uit de nieuwe tijd dan met een weg uit de Romeinse tijd. Ook al zou het Romeinse wegtracé hier gelegen hebben, doet de omvang van het recentere bouwwerk vermoeden dat dit tracé volledig vergraven is.

De afwezigheid van een Romeinse weg heeft tot gevolg dat structuur 1 zijn strategische ligging verliest. Het betreft niet meer dan een midden-Romeinse boerderij met ten zuiden hiervan een tweede boerderij.

8.3 Middeleeuwen

Uit de middeleeuwen zijn geen aanwijsbare sporen aangetroffen, in tegenstelling tot sommige eerdere onderzoeken op het terrein. In Archeodienst rapport 62 wordt een *vindplaats 3* gedefinieerd, met daarin een cluster van brandkuilen en een enkele paalkuil.⁵²² Aan de hand van één scherf aardewerk uit de volle middeleeuwen worden deze sporen gedateerd. Het daar op volgende onderzoek leverde *vindplaats 5* op, de resten van een hutkom uit de vroege middeleeuwen. Het aardewerk uit de hutkom dateert uit diverse perioden, variërend van de Romeinse tijd tot de 17e eeuw. Op grond van één scherf uit de 5e of 6e eeuw is de hutkom, onder voorbehoud, in de vroege middeleeuwen geplaatst.

Dat er tijdens de opgraving geen sporen zijn aangetroffen uit de middeleeuwen is niet verwonderlijk. De datering van de haardkuilen is onzeker en de hutkom is aangetroffen aan de uiterste oostgrens van het onderzoeksgebied. Een mogelijk bijbehorend erf of nederzetting kan heel goed dicht bij de Maas liggen. Als de hutkom inderdaad met metaalbewerking verband houdt, heeft deze wegens mogelijk brandgevaar niet midden in een nederzetting gelegen.

Het vondstmateriaal is eveneens gering in aantal. Slechts 30 scherven stammen duidelijk uit de middeleeuwen, hiervan dateren er slechts drie uit de vroege middeleeuwen. Deze aantallen zijn nog geflatteerd gezien het feit dat een deel van dit aardewerk uit de gezeefde bovengrond afkomstig is. Het MFC-terrein lijkt een marginaal gebied voor agrarische activiteiten geweest te zijn, mogelijk te nat voor akkerbouw. Al aan het einde van de Romeinse tijd werden vanwege toenemende wateroverlast de hogere Maasterrassen als bewoningslocatie opgezocht.⁵²³ Het onderzoeksgebied is daarna waarschijnlijk langere tijd in gebruik geweest als hooi- en grasland, iets wat weinig sporen en vondsten nalaat.

522 Van de Graaf 2014.

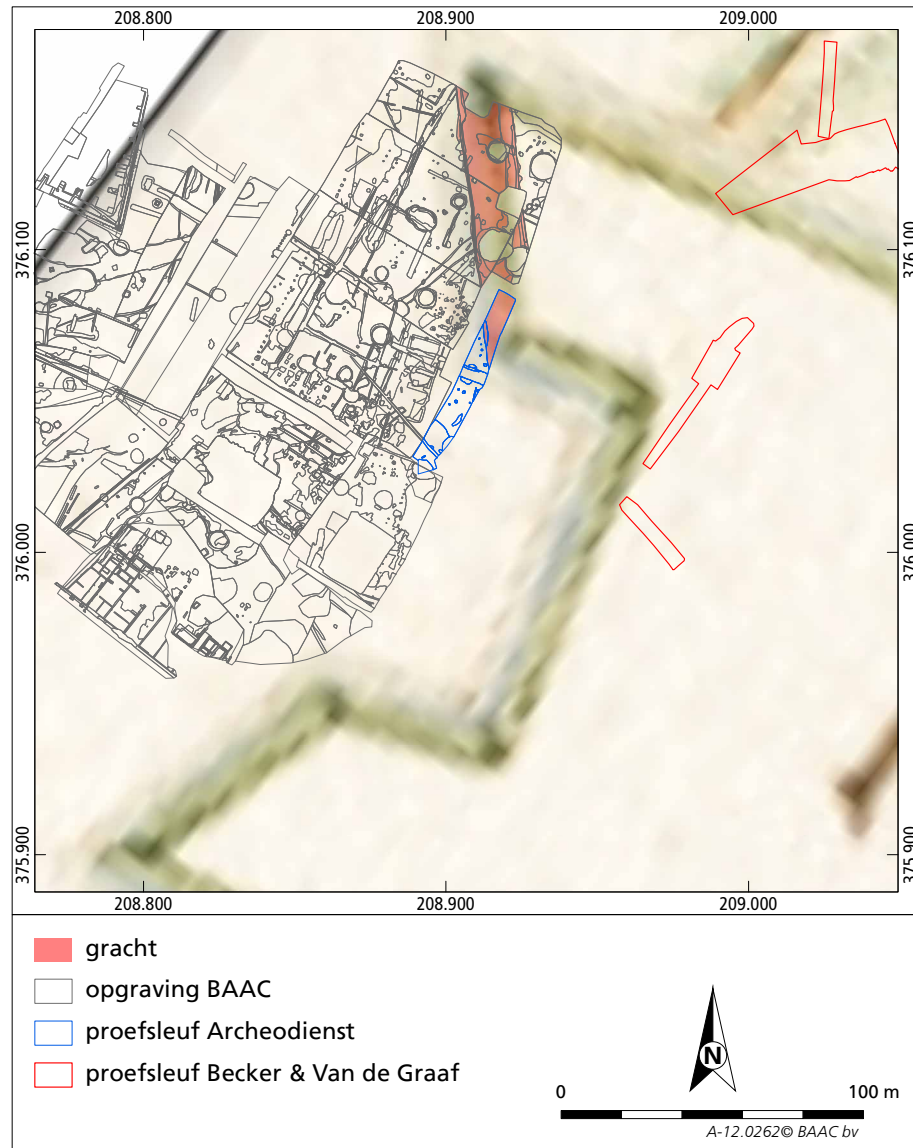
523 Ter Wal & Tebbens 2012, 8-9.

8.4 Verdedigingswerken

Uit de periode direct na de middeleeuwen zijn twee grote structuren aangetroffen, het hoornwerk en fort Sint Michiel. Het hoornwerk lag in de werkputten 68 en 69, in het noordoosten van het onderzoeksgebied. Dit hoornwerk is niet aangesneden tijdens het onderzoek van Becker & Van de Graaf in 2007, daarentegen wel tijdens het onderzoek van Archeodienst in 2010 en 2011.⁵²⁴ Wat betreft het eerste onderzoek is het goed mogelijk dat de lange noordelijke arm van het hoornwerk zich precies tussen de proefsleuven 3 en 4 bevindt.

Een gracht van circa 18 m breed en 5 m diep is niet te missen in een proefsleuf. In het tweede onderzoek is inderdaad in proefsleuf 6 de gracht van het hoornwerk aangetroffen. Deze gracht is destijds verder niet onderzocht.

Afb. 8.3 Reconstructie hoornwerk.

524 Van de Graaf & Helmich 2008;
Van de Graaf 2014.

Het is gezien de ligging en grootte van de gracht duidelijk dat we te maken hebben met het hoornwerk zoals afgebeeld op een kaart uit de periode 1632-1640. De datum van aanleg is onbekend. Het hoornwerk is verdwenen na het gereedkomen van het fort Sint Michiel. Door aanleg van dit nieuwe fort verloor het hoornwerk zijn functie en vormde het zelfs een bedreiging. Een aanval vanuit de Maas kon onder dekking van het hoornwerk immers het fort tot op korte afstand naderen. Tegelijkertijd met dit hoornwerk waren er aan de overkant van de Maas nog twee hoornwerken aanwezig, behorende bij de vesting Venlo. In het noorden was dat het "*Groot Hoornwerk*" of "*le hornewerck de la ville*", afbeeld op dezelfde kaart uit 1632-1640 en in het zuiden een naamloos hoornwerk, niet afgebeeld op voorgenoemde kaart, terwijl Blaeu in 1649 aangeeft dat het *nu gantsch geslecht* is.⁵²⁵ Helaas kopiëren de meeste kaartenmakers elkaars werk, zodat vaak niet te achterhalen is wanneer een kaartelement daadwerkelijk verdwijnt. Het al vóór 1649 geslechte hoornwerk staat bijvoorbeeld nog op een kaart van Daniel de la Feuille uit 1707 afgebeeld.⁵²⁶ Ook ons hoornwerk komt nog voor op een historische prent betreffende de inname van Venlo in 1702, waarbij duidelijk is dat het hoornwerk wordt aangezien voor het fort.

Uit de afmetingen van de gracht blijkt dat dit hoornwerk vrij groot is en zich ten noorden van het onderzoeksgebied verder uitstrekt. Bij een eventuele herbestemming van dit terreindeel, waarop zich nu onder andere de nachtopvang bevindt, kan verder onderzoek plaatsvinden, waardoor misschien het ontstaan en verdwijnen van dit verdedigingswerk beter begrensd kan worden.

Naar het fort Sint Michiel is vóór de opgraving al heel wat onderzoek gedaan, zowel historisch als archeologisch. Dit resulteerde in de aanname dat de tot nu toe aan het licht gekomen resten van het fort, voornamelijk grachten en muren, uit de 17^e eeuw stammen, wat zou betekenen dat er sinds de bouw door de Spanjaarden in 1641-1643 weinig ingrijpende veranderingen hebben plaatsgevonden. In Archeodienst Rapport 62 wordt al wel gewag gemaakt van twee fases in het metselwerk en de veranderingen aan de oostzijde van het fort, waar op een gegeven moment de wallen geslecht worden.⁵²⁷ In Archeodienst Rapport 100 is sprake van twee hoofdfases, waarbij er van uit wordt gegaan dat het fort direct in steen wordt uitgevoerd (fase 1a).⁵²⁸ Dit oude muurwerk zou nog aanwezig zijn, met uitzondering van de courtine aan de zijde van de Maas. Hierbij wordt voorbij gegaan aan de mededeling van Maschek dat er pas in de 18^e eeuw een bekleding met bakstenen komt.⁵²⁹ De veranderingen aan de oostzijde worden nu onderbouwd door dendrochronologisch onderzoek, wat een kapdatum tussen oktober 1806 en april 1807 oplevert.⁵³⁰ Opvallend is echter dat niet alleen de oostelijke zijde van het fort een dergelijke late kapdatum oplevert, maar ook de zuidelijke en zuidwestelijke kant van het fort. Geconcludeerd wordt dat de buitenschil enige malen hersteld moet zijn, maar dat de binnenzijde van het fort nog al het muurwerk van de eerste bouwphase, 1641-1643, bevat.

525 Hermans 1999, 43.

526 Hermans & Moorman 2005.

527 Weiß-König & Van de Graaf 2011, 33.

528 Van de Graaf 2014, 223.

529 Maschek 1874, 35.

530 Jansma 2014, 5.

Afb. 8.4 Westzijde gracht-doorsnede. Aan de linkerkzijde de insteek van het muurwerk.

Dit was het uitgangspunt bij de start van de opgraving. Het zetten van een coupe door de gracht van het fort bracht aan het licht dat de muur van het fort in de grachtbedding was ingegraven en dus niet direct bij de aanleg van het fort was opgebouwd. Dit betekent dat, indien deze nu nog aanwezige muur de oudste muurfase vertegenwoordigt, er een fase met aarden wallen aan vooraf gaat. De eerste dendrodateringen van de uitstekende balken aan de buitenzijde van de muur leveren een kapdatum op rond het jaar 1658.⁵³¹ Ook een tweede ronde, waarbij de balken aan de binnenzijde werden bemonsterd, levert een vergelijkbare datering op.⁵³² Deze resultaten wijken significant af van de eerder behaalde resultaten.⁵³³ Daarom is door Archeodienst, opdrachtgever van het eerst uitgevoerde dendrochronologische onderzoek, een second opinion in gang gezet.⁵³⁴ Hieruit kwam naar voren dat een datering rond 1806 ook voor de door BAAC genomen monsters de meest waarschijnlijke was. Om een einde te maken aan de discussie zijn de resultaten van de verschillende partijen in 2014 nogmaals met elkaar vergeleken door de RCE.⁵³⁵ Hierbij werd eenduidig vastgesteld dat alle dateerbare monsters van het balkenframe onder de formuren een kapdatum tussen oktober 1806 en april 1807 opleveren. De vermoedelijke oorzaak van het verschil in uitkomst is dat bij Pressler twee uitkomsten (1658 en 1806) vrijwel even waarschijnlijk waren. Daarbij heeft de aanname dat de steenbouwfase van het fort uit de 17^e eeuw moet stammen waarschijnlijk in eerste instantie de doorslag gegeven.

531 Pressler GmbH 14-12-2012.

532 Pressler GmbH 11-07-2013.

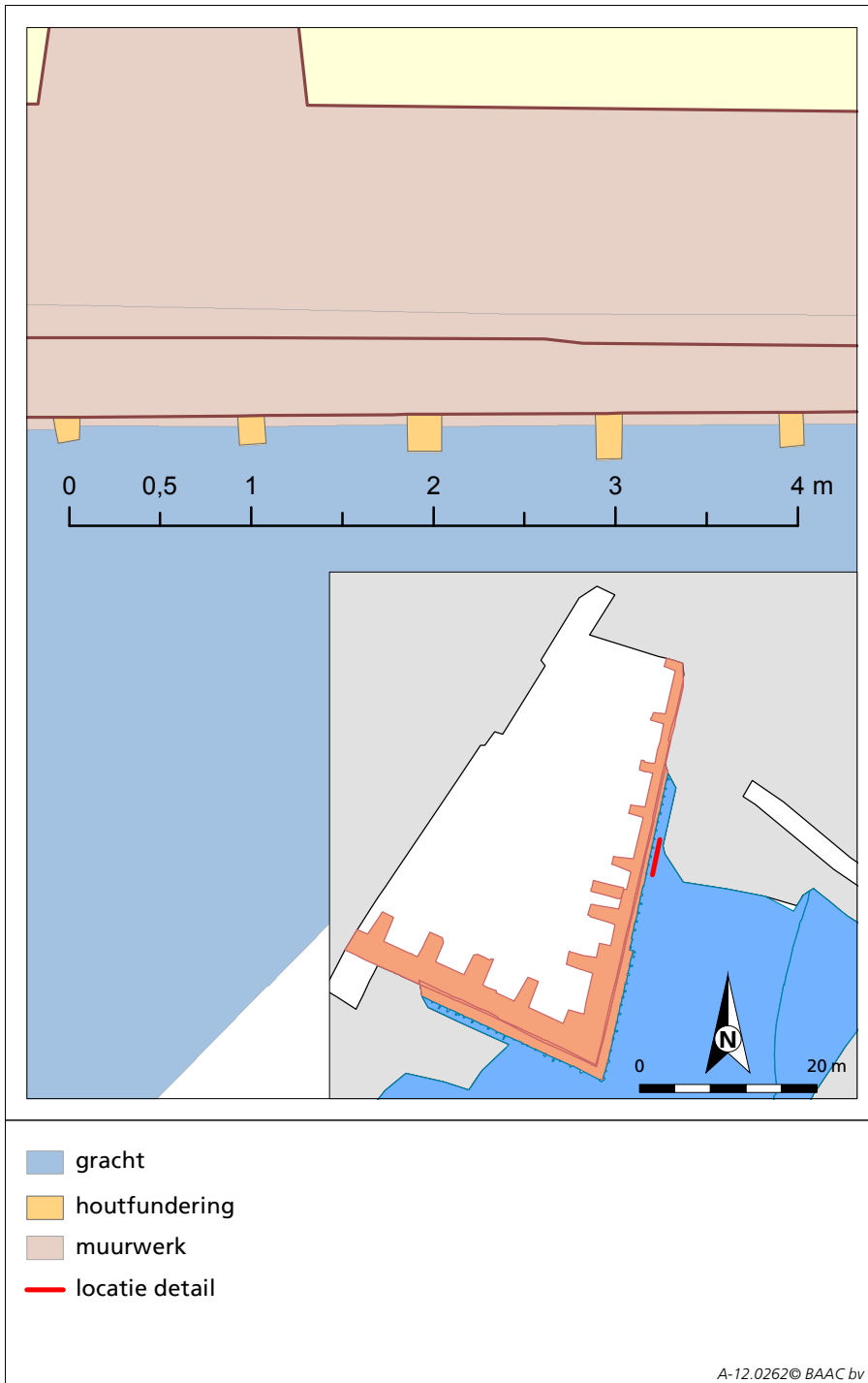
533 Van Daalen 2011.

534 Uitgevoerd door Dr. T. Frank, Kölner Dendrolabor.

535 Jansma 2014.

536 Voor het bouwhistorisch onderzoek zie bijlage 7 van het voorliggende rapport.

Het bouwhistorisch onderzoek door Buro4 geeft aan dat er drie steenbouwfases zijn, twee aan de binnenzijde (een "nette" en een "slordige") en een derde (klampmuur) aan de buitenzijde. Een strakke datering wordt niet gegeven, men gaat uit van een verschil van een eeuw tot eeuwen tussen de tweede en de derde fase.⁵³⁶ Het onderzoek van datzelfde muurwerk door BAAC geeft aanleiding tot de conclusie dat het muurwerk van het bastion slechts één

Afb. 8.5 Onderlinge afstand tussen de funderingsbalken.

hoofdfase kent, in feite is de muur in één keer opgetrokken. Wel is duidelijk sprake van een bouwnaad tussen het "net" en "slordig" metselwerk, maar deze vertegenwoordigt een mogelijke seizoensgebonden bouwstop. Het gebruik van een andere steensoort voor de buitenschil van de muur is niet ongebruikelijk en betreft geen apart fase.⁵³⁷ Wel is het zo dat deze buitenschil diverse malen gerepareerd is, iets wat uit de diverse 19^e-eeuwse aanbestedingen ook al historisch naar voren komt.⁵³⁸ De datering van het muurwerk komt voornamelijk

537 Van Drunen 1985, 131.
538 Zie paragraaf 4.3.5.

voort uit de gegevens die het balkenrooster onder de muur hebben opgeleverd. Zo is een kapdatum van het al het tot nu toe bemonsterde hout in 1806/1807 natuurlijk een goede aanwijzing, in combinatie met het feit dat alle balken stevig met elkaar in verbinding staan en als zodanig niet onafhankelijk te vervangen zijn. Daarnaast is de onderlinge afstand tussen de balken telkens nagenoeg één meter (over langere muurlengtes gemeten tussen 0,98 en 1,01 meter), een maat die pas in de Franse tijd werd ingevoerd.

Het verschil in opvatting tussen de diverse onderzoekers gaat in hoofdzaak om de oorzaak van het verschijnen van een “nette” en een “slordige” fase. Beide partijen dragen mogelijke oorzaken aan, die verder nog niet door historische bronnen onderbouwd worden. Dat de buitenschil van latere datum is, is duidelijk.

We hebben op het Kazerneterrein naar het zich laat aanzien dus te maken met een Spaans fort, gebouwd in de periode 1641-1643. Het is in dit verband opmerkelijk dat er geen vondstmateriaal is aangetroffen dat met Spanjaarden verband houdt. Zo is er bijvoorbeeld geen enkele in Spanje geslagen munt gevonden, wat, als er inderdaad Spanjaarden hebben meegebouwd aan het fort, heel normaal zou zijn. Alle munten uit de midden-17^e eeuw zijn van lokale herkomst. Dit duidt er op dat bij het slechten van het hoornwerk en de bouw van het fort enkel gebruik is gemaakt van lokale arbeidskrachten, gelijk later ook gebeurde, getuige de brieven en rekeningen uit het jaar 1793.⁵³⁹

Het Spaanse fort bestaat uit een samenstelsel van grachten en wallen, zonder bekleding. Pas in de loop van de 18^e eeuw, mogelijk de periode 1730-1740, zijn er muren aangebracht rond het fort. Dit kan heel goed samenhangen met de bouw van fort Ginkel in 1731.⁵⁴⁰ In datzelfde jaar wordt in ieder geval om fort Sint Michiel een nieuwe enveloppe met palissade gelegd.⁵⁴¹ In 1733 wordt de wal langs de Maas met baksteen bekleed.⁵⁴² Mogelijk speelt de dreiging van een Franse inval een rol in de bouwactiviteiten, in ieder geval waren de bestaande vestingwerken sterk verouderd en versleten.⁵⁴³ Van deze (eerste) muren is tot nu toe geen bewijsbaar spoor teruggevonden. Aan het begin van de 19^e eeuw lijkt het fort in opdracht van de Fransen op zeer grote schaal te zijn verbouwd, waarbij de muren opnieuw zijn opgetrokken. Dit totaal opnieuw optrekken is niet uitzonderlijk, zo werden bijvoorbeeld tussen 1678 en 1688 de vestingen Naarden, Grave en Sas van Gent van de grond af opnieuw gebouwd.⁵⁴⁴ Of hierbij in Venlo voor de binnenzijde van de muur gebruik wordt gemaakt van de voorhanden zijnde stenen van de vorige bouwfase is nog onduidelijk, al zou men kunnen vermoeden dat eventueel aanwezige oude stenen zijn hergebruikt. Na het vertrek van de Fransen wordt het fort tot vlak voor de ontmanteling goed onderhouden, al hebben we voor de Belgische periode (1830-1839) geen informatie over het fort zelf.⁵⁴⁵ Naast periodiek onderhoud elk jaar worden er op geregelde tijden grote aanbestedingen gedaan voor groot onderhoud aan onder andere de muren. Daarnaast worden er verbeteringen en vernieuwingen uitgevoerd, zoals in 1818 wanneer een poterne wordt vernieuwd of zelfs nieuw aangelegd.⁵⁴⁶

Al met al wordt duidelijk dat de oorspronkelijk term “Spaans fort” de lading niet dekt, er lijkt op dit moment sprake van een Spaans fort met een Frans jasje.

539 Van de Graaf 2014, 270-275.

540 Hermans & Moorman 2005, 24; Hermans 1999, 51-52.

541 Hermans & Moorman 2005, 24. Hermans 1999, 51-52.

542 Hermans 1999, 52.

543 Hermans 1999, 51.

544 Sneep et al. 1982, 45.

545 Zie paragraaf 4.3.5.

546 Nederlandsche Staatscourant 21-08-1818.

8.5 Kazerne

Van de in 1910 gebouwde Frederik Hendrikkazerne zijn de meeste gebouwen nog op het kazerneterrein aanwezig, vooral wat betreft de vooroorlogse bebouwing. Van de oudste op het terrein aanwezige gebouwen, Villa Zegers en bijbehorende garage, is nauwelijks meer iets aangetroffen. Op afbeelding 4.12 is de reden daarvoor te zien: de villa was gebouwd op een verhoging. Slechts enkele bij de afbraak weggegooide bouwelementen en aan de villa gerelateerd vondstmateriaal is bewaard gebleven. Dit vondstmateriaal geeft inzicht in het persoonlijke leven van de laatste bewoners, de families Zegers-De Rijk en Ouwerkerk. De logiesgebouwen achter loods S zijn beter bewaard gebleven, van beide gebouwen was een deel van de fundering intact. De paalgaten rondom het meest noordelijke gebouw zijn aan de oorlog of de periode direct daarna te relateren.

Over de Duitsers die de kazerne in de Tweede Wereldoorlog in gebruik hebben gehad weten we zeer weinig. Het weinige vondstmateriaal is veelal van algemene aard en zegt weinig over de diverse troepen die er in de loop van de oorlog gelegerd zijn geweest. Enkel het merkteken van een Luftwaffe-adelaar op een deel van een porseleinen kopje, biedt een duidelijke aanwijzing. Daarnaast geeft een van de vondsten die zijn aangetroffen tijdens het onderzoek van Archeodienst in 2010 en 2011 een aanwijzing. Van de aangetroffen Duitse helmen vertoonde er één de typisch blauwgrijze kleur van de *Luftwaffe*. Daarnaast wijst ook het stoffelijk overschot van de *Fallschirmjäger* in de richting van diezelfde *Luftwaffe*. Het zou niet verwonderlijk zijn als de kazerne op het eind van de oorlog bij de *Luftwaffe* was ingelijfd. Ook de aanwezigheid van één van de grootste Duitse vliegvelden uit de Tweede Wereldoorlog, de *Fliegerhorst Venlo*, in de onmiddellijke nabijheid pleit daarvoor. Het boek van Hauto maakt echter duidelijk dat de kazerne in 1942 in gebruik was bij de Wehrmacht.⁵⁴⁷ Op een in januari 2015 op het Duitse Ebay aangeboden foto is te zien hoe een groep Duitse militairen uit de hoofdingang van de kazerne marcheert. Het onderschrift van de foto is "*Heldengedenktag 1941*". Deze dag viel elk jaar op 16 maart. De tocht zal ongetwijfeld naar het Duitse "*Ehrenfriedhof*" aan de Dr. Blumenkamplaan gegaan zijn. De soldaten op de foto behoren tot het "*Flak-Scheinwerfer-Rgt.1*", een afdeling van de *Luftwaffe*, die tot taak had met schijnwerpers die geallieerde vliegtuigen op te sporen tijdens de periode van de "*Helle Nachtjagd*". Deze manier van luchtverdediging was gangbaar in de periode tussen augustus 1940 en mei 1942. De aanwezigheid van *Luftwaffe* personeel doet vermoeden dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog door de gezamenlijke Duitse krijgsmachtonderdelen van de kazerne gebruik gemaakt is.

Uit de Tweede wereldoorlog stamt, naast de talrijke bomkraters, veel vondstmateriaal. Het betreft zowel resten uit het begin van de oorlog, zoals de loopgraafschilden, de Duitse bezetting (diverse uitrustingsstukken), als het einde van de oorlog. Onder de laatste categorie valt bijvoorbeeld het gros van de grote hoeveelheid munitie die is aangetroffen. Voor een volledig overzicht wordt verwezen naar het procesverbaal van oplevering.⁵⁴⁸ Als de klein kaliber munitie (KKM) niet meegeteld wordt komt men tot een totaal van circa 750 munitie-artikelen of delen daarvan. Hiervan behoort ruim 85% toe aan mortiergranaten. Een groot deel (ruim 300 stuks) komt uit een dichtgegooide bom-

547 Hauto 2012, 6-7.

548 Zie ook bijlage 19.

krater in werkput 79, voor een deel gevuld met uitgebrande 2-inch granaten. Daarnaast komen er opvallend veel Duitse 8 cm mortiergranaten voor, alle verschoten, maar in enkele gevallen niet ontploft. Dit komt overeen met de Britse verslagen, die een deel van Blerick in de periode december 1944 tot maart 1945 "*Mortar-bomb alley*" noemden. De meeste aandacht ging echter uit naar de verwachte afwerpmunitie. Gezien het rapport van Saricon werden in het onderzoekgebied acht zogenaamde blindgangers verwacht.⁵⁴⁹ Het zou gaan om bommen van 500 en 1000 lbs. Hoewel er daadwerkelijk twee vliegtuigbommen van 500 lbs zijn aangetroffen lagen deze niet op een van de vooraf voorspelde locaties.

De aanwezigheid van de Duitse bommen bezorgde hoofdbreken. Toen duidelijk werd dat deze niet afgeworpen waren, maar doelbewust in de kelders gedeponeerd, kon gericht naar een verklaring gezocht worden.

De belangrijkste vondst uit de Tweede Wereldoorlog betreft de stoffelijke resten van een Duitse militair. In Nederland zijn op dit moment nog circa 4000 militairen als vermist opgegeven, waarvan circa twee derde tot het Duitse leger behoorde.⁵⁵⁰ Hoewel de Tweede Wereldoorlog al circa 70 jaar geleden is geëindigd, is het voor de nabestaanden van de vermisten toch van groot belang dat ze een laatste rustplaats krijgen. De *Fallschirmjäger* die op het kazerneterrein is aangetroffen krijgt in ieder geval een laatste rustplaats op het *Deutscher Soldatenfriedhof Ysselsteyn*, gelegen in de Noord-Limburgse gemeente Venray.

Afb. 8.6 Foto van het vak in Ysselsteyn waar de gesneuvelden uit Venlo en omgeving liggen.

549 Zie afb. 7.49.

550 <http://www.defensie.nl/onderwerpen/berging-en-identificatie-oorlogsslachtoffers/nieuws/2014/02/07/landmacht-bergt-resten-duitse-soldaat>

De bij de stoffelijke resten aangetroffen (persoonlijke) uitrusting geeft mogelijk voldoende aanwijzingen voor een identificatie. Zo is er een *Erkennungsmarke* aangetroffen, waarop, ondanks de verregaande staat van corrosie, nog enkele nummers herkenbaar zijn. Daarnaast biedt ook het *Fallschirmjäger-abzeichen* aanknopingspunten, evenals het gegeven dat de datum van overlijden

hoogstwaarschijnlijk 4 november 1944 is. Er was al een naam van een in Blerick vermiste *Fallschirmjäger* genoemd, Alfons Hetfeld, die met de aangetroffen resten gemeenschappelijk heeft dat het gaat om een lange, slanke man.⁵⁵¹ Een vreemd detail is echter dat deze soldaat pas in december als vermist is opgegeven, mogelijk op een tijdstip dat men tijd had de administratie op orde te brengen. Op 24 juli 2014 kwam dan ook het bericht dat de aangetroffen stoffelijke resten niet toebehoren aan voorgenoemde Hetfeld.⁵⁵²

8.6 Brugstraat

Nauw gelieerd aan de Tweede Wereldoorlog zijn de huizen aan de Brugstraat. Deze mini-gemeenschap heeft de oorlog niet overleefd en is opgeofferd aan het vrije schootsveld van de Duitsers. Hoewel dit voor de bewoners een drama was, hebben zij waarschijnlijk geluk gehad. Als deze huizen niet waren opgeblazen vóór de eerste bombardementen, dan waren er dodelijke slachtoffers in deze straat gevallen. De foto's van het eerste bombardement van 13 oktober 1944 laten zien dat een aanzienlijk deel van de bommen in de omgeving van de Brugstaat valt. Ook het verlies aan persoonlijke bezittingen zou vele malen groter geweest zijn, bij de bombardementen is vaak slechts sprake van een waarschuwing van enkele minuten. Of de kelders als schuilkelder zouden voldoen is nooit aan de orde geweest.

Toch laten de vondsten zien dat men niet alles kon of wilde meenemen tijdens de gedwongen ontruiming. Hoewel café Simons grotendeels leeg lijkt te zijn, doet de drankvoorraad in café Margraf vermoeden dat men er rekening mee hield dat de kelders gespaard zouden blijven, ook al had men er de voorspraak van de Heilige Familie voor nodig. De grote hoeveelheden serviesgoed en glazen bij café Ewalds laten een vergelijkbaar beeld zien. Ook de aanwezigheid van de muntschat getuigt van optimisme. Na de oorlog zou men deze gewoon weer uit de achtertuin kunnen opgraven, ook al was het pand dan verdwenen. Bij garage Halmans zal het verhaal iets anders geweest zijn, het was nu eenmaal onmogelijk de onderdelenvoorraad te verplaatsen. Hier zal men het hoognodige hebben meegenomen en de zwaardere spullen hebben achtergelaten in de kelder, die mogelijk gespaard zou blijven. Van het pand Simais, eind 1944 bewoond door het gezin Kemps-Machura, is door de slechts gedeeltelijke opgraving niet duidelijk in hoeverre het pand ontruimd was. Van het buurpand, het Militair Tehuis, is duidelijk geworden dat dit al na de meidagen van 1940 leeg stond en in 1941 is gesloopt. Van alle ondernemers is na de oorlog alleen garage Halmans aan de Spoorstraat teruggekeerd. Vaak zal de oorzaak hiervan het overlijden van de eigenaar/uitbater zijn. Piet Simons overlijdt in december 1946, de weduwe Ewalds al in september 1943 en haar zoon in december 1944. Kapper Simais vertrekt in 1940 naar de 1^e Graaf van Loonstraat.

Opvallend is de opmars in belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog de laatste jaren. Dit heeft te maken met het feit dat de generatie die nauw betrokken is geweest met deze oorlog langzaam verdwijnt en daarmee de beladenheid en de scherpe kantjes. Hierdoor wordt er gemakkelijker met deze oorlog omgegaan, ook voormalige "taboe"-onderwerpen zijn bespreekbaar. Het is zaak om

551 Informatie via R. Schoutissen, Deurne. Richard Schoutissen doet onderzoek naar oorlogsslachtoffers en voorziet het BIDKL van inlichtingen.

552 Email R. Schoutissen, Deurne.

voor het verdwijnen van de vooroorlogse generatie zo veel mogelijk informatie en verhalen vast te leggen.

In de archeologie werden voorheen de sporen en vondsten uit deze periode als verstoring of vervuiling beschouwd, tegenwoordig ziet men de waarde er van in. In het buitenland bestond dat besef al langer en wordt er al volop onderzoek gedaan naar de krijgsgeschiedenis van de ons omringende landen.⁵⁵³ Mogelijk is daar de Eerste Wereldoorlog van invloed op geweest en komt de (wetenschappelijke) belangstelling pas een aantal jaren na de laatste krijgshandelingen "los". Ook de moderne informatiemaatschappij, waarin via het internet veel meer en snellere informatie beschikbaar is, zal zeker een rol spelen. De toenemende vergrijzing zorgt voor een grote groep actieve ouderen, die vaak een grote interesse hebben in het verleden, zoals hun eigen jeugdijaren of de stamboom van de familie.

Deze belangstelling wordt vanuit de overheid aangevoeld en gevoed. Zowel vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB), provincies en gemeenten als ook onderwijsinstellingen is er belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Vanuit de RCE is er bijvoorbeeld de inventarisatie van het gebouwde erfgoed uit de wederopbouwperiode, waarbij diverse kazernes, MOB-complexen en luchtwachttorens zijn bekeken.⁵⁵⁴ Voor de archeologie is vooral RAM 211: "*Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*" van belang.⁵⁵⁵ Door middel van die publicatie willen de auteurs en projectpartners: "(...) *de huidige stand van zaken breed presenteren en daarmee een bouwsteen leggen voor verdere beleidsvorming en de ontwikkeling van onderzoeksmethoden*". Aan de hand van een *pilot study* (Duitse luchtafweerstand) laat men zien wat de mogelijkheden zijn en waar de knelpunten liggen. Het SIKB heeft op 2 oktober 2014 de handreiking: "Samenloop archeologie en explosievenonderzoek" uitgebracht, waarin uit de doeken wordt gedaan hoe er in een veilige omgeving gewerkt kan worden met behoud van de archeologische waarden.⁵⁵⁶

Een voorbeeld van provinciale belangstelling is bijvoorbeeld RAAP-rapport 2240, waarin sporen van de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en de Laarsenberg met subsidie van de provincie Utrecht geïnventariseerd worden.⁵⁵⁷ Dit is een mooi voorbeeld van multi-disciplinair onderzoek, waarbij tevens kritisch wordt gekeken naar de oude kaders van onderzoek, waar het Tweede Wereldoorlog-onderzoek eigenlijk niet in past. Er zijn diverse voorbeelden waarin gemeentes onderzoek laten doen naar resten uit de Tweede Wereldoorlog, vooral in het kader van vliegtuigbergingen. Een voorbeeld van een samenwerking tussen een gemeente en een onderwijsinstelling is het onderzoek dat Martijn Reinders heeft verricht op het Duitse *Munitionslager* te Hoog Soeren, gemeente Apeldoorn.⁵⁵⁸ Wat begon als een archeologische begeleiding in verband met prehistorische toevalsvondsten mondde uit in een afstudeerscriptie aan de Saxion Hogeschool over een Duitse munitieopslagplaats uit de oorlog. De Vrije Universiteit heeft in het kader van het Odyssee-programma aan RAAP opdracht gegeven om te kijken naar het wetenschappelijk potentieel en de cultuurhistorische waarde van archeologische sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog, aangetroffen bij opgravingen in de periode 1970-2010.⁵⁵⁹ Het blijkt dat er zeker wetenschappelijke potentie zit in archeologisch onderzoek naar deze periode. Er komen allerlei zaken aan het licht die

553 Zie bijvoorbeeld Bracke et al. 2013.

554 Kruidenier 2007.

555 Kok & Vos 2013.

556 Kok 2014.

557 Kok & Wijnen 2011.

niet uit andere bronnen bekend zijn. De cultuurhistorische potentie is evenwel hoog. De voorwerpen roepen tal van herinneringen op en helpen mee de Tweede Wereldoorlog een gezicht te geven.

Dit laatste geldt natuurlijk ook voor het Molukkenkamp. Alle sporen en vondsten geven een gezicht aan het kamp en haar bewoners. De toegevoegde waarde van de archeologie is minder groot dan voor de Tweede Wereldoorlog, mede dankzij het uitstekende boek van Sjeng Ewalds.⁵⁶⁰ Waar in vroegere perioden de archeologie leidend is voor kennisvorming, kon hier juist dankzij het boek op zoek worden gegaan naar de bijbehorende archeologische sporen.

Afb. 8.7 Generaal Dempsey knipt het lint door waarmee Venlo bridge wordt geopend. Deze handeling vond plaats ter hoogte van werkput 81. Ten behoeve van deze afbeelding is een foto uit 1945 gecombineerd met een veldfoto uit 2013.

558 Reinders 2013.
559 Kok & Wijnen 2012.
560 Ewalds 2008.

8.7 Aanbevelingen

■ Algemeen:

Het is wenselijk dat bij een dergelijk groot terrein met een lange gebruikshistorie een gedegen PvE geschreven wordt. Het voor dit onderzoek gebruikte PvE kent een aantal lacunes, waardoor sommige zaken niet vooraf bekend waren, zoals de huizen aan de Brugstraat en het Molukkenkamp. Daarnaast is het beter om onbevooroordeeld het onderzoek in te gaan, zonder te veel focus op de verwachte uitkomsten.

De methode van onderzoek, in combinatie met OCE-onderzoek, is goed toepasbaar. Een klein minpunt is het strak hanteren van de 17,40 m +NAP-grens, die in het noorden prima was, maar in zuiden, door de stijging van de natuurlijke ondergrond, voor iets teveel verstoring zorgde. Door korte overleglijnen is dat wel weer goed gekomen, maar een ruimere archeologische veiligheidsmarge is wenselijk. Een ander aandachtspunt is de archeologische werkruimte. Het beschikken over loods 5 heeft iedereen veel tijd en kosten bespaard, maar het feit dat er van die loods zeker 70 sleutels in omloop zijn zorgde voor een onveilige opbergplaats voor het vondsmateriaal. Er zijn dan ook enkele vondsten "verloren" gegaan.

■ Romeinse tijd:

Gelet op de resultaten van dit onderzoek is de zoektocht naar Romeins *Blariacum* niet voorbij. Gezien de vondsten uit de Romeinse tijd bij de Antoniusstraat en in Hout-Blerick is daar de trefkans veel groter. De aanwezigheid van Romeinse graven duidt vaak op de aanwezigheid van een Romeinse weg in de onmiddellijke omgeving. Als die weg positief is geïdentificeerd kan de ligging van een mogelijke nederzetting beter bepaald worden. Het is overigens wel moeilijk om met zekerheid vast te stellen of deze mogelijke nederzetting daadwerkelijk het gezochte *Blariacum* is.

De aanwezigheid van een oversteekplaats van de Maas (brug of veer) kan doorslaggevend zijn.

■ Hoornwerk:

Zowel het proefsleuvenonderzoek van Archeodienst als de opgraving van BAAC hebben de gracht van het hoornwerk aangesneden. Hiermee is een deel van de ligging vastgelegd, maar het is nog onduidelijk waar de twee grachtarmen liggen die op de Maas aansloten. Aan de noordzijde, tussen de Garnizoenweg en de Venrayse weg is mogelijk nog ruimte voor onderzoek naar de exacte ligging van één van deze armen. Naast de exacte ligging is ook de datering nog onzeker. De ontmanteling is al wel duidelijk, de bouw nog niet. Nader onderzoek naar de oudste fase is gewenst, mogelijk door ¹⁴C-onderzoek aan de zodebekleding van de gracht.

■ Fort:

In de voorafgaande hoofdstukken is een deel van de geschiedenis van het fort Sint Michiel uit de doeken gedaan. Er blijven echter nog veel vragen. Een belangrijke vraag betreft het tijdstip van de eerste versterking. Uit historische bronnen komt naar voren dat er in de 18^e eeuw in ieder geval een (gedeeltelijke) versterking plaatsvindt, maar zeker is dit allerm minst. Het is zaak om op zoek te gaan naar resten van een versterkingsfase voor de komst van de Fransen. De opgraving heeft aangetoond dat omstreeks 1806 het zuidoostelijke bastion tot de grond toe is afgebroken. De dateringen van het balkenrooster onder andere delen van het fort laten tot nu toe een zelfde datering zien, zodat het niet zeker is of mogelijke oudere steenfases bewaard zijn gebleven. Het kan zijn dat de poternes deels authentiek zijn, maar de aanbesteding uit 1818 maakt ook deze aanname twijfelachtig. Het is noodzakelijk om alert te blijven op eventueel ouder muurwerk en voldoende monsters ten behoeve van dendrochronologisch onderzoek te nemen. Daarnaast bestaat de mogelijkheid tot het nemen van *Optical Stimulated Luminescence* (OSL)-monsters van de in de muren verwerkte bakstenen, teneinde hergebruik van oudere stenen aan te tonen. Het dateren van bakstenen door middel van OSL is vaker met succes uitgevoerd, bijvoorbeeld bij de Catharinakerk te Eindhoven.⁵⁶¹ Daarnaast is het noodzakelijk over elk grachtsegment een goed, haaks profiel te zetten, teneinde de samenhang tussen gracht, wal en muur in kaart te brengen. De nu onderzochte oostzijde van het fort lijkt, getuige oude kaarten, een wat afwijkende geschiedenis te vertonen. Mogelijk dat grachtdoorsnedes op andere plaatsen een ander beeld laten zien. Hoewel de meermaals opgeschoonde gracht weinig relevant vondstmateriaal bevat, moet dit wel goed stratigrafisch verzameld worden. Het intensief gebruik van een metaaldetector is hierbij nodig.

■ Kazerne en Tweede Wereldoorlog:

Wat betreft de bebouwing van de kazerne is er ruim voldoende informatie in de historische bronnen aanwezig. Dit geldt ook voor het gebruik van de kazerne en de personele bezetting, met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog en de periode net daarna. Voor de Tweede Wereldoorlog kan men aan de hand van de schamele bewijzen geen sluitende conclusies trekken. Nader onderzoek, zowel archeologisch als historisch, kan uitkomst bieden. De periode net na de bevrijding was vrij chaotisch, zeker gezien de langdurige aanwezigheid van de frontlijn. Het ligt voor de hand dat de kazerne door de Geallieerden benut is, getuige het vondstmateriaal. Ook hier is verder onderzoek nodig.

■ Brugstraat:

Een groot deel van de huizen aan de Brugstraat is archeologisch en deels historisch onderzocht. In verband met de aanleg van een verhoogd fietspad is een deel van garage Halmans, kapper Simais en het Militair Tehuis niet onderzocht. Het verdient aanbeveling dit gedeelte, indien het fietspad ooit verlegd wordt, alsnog archeologisch te onderzoeken. Dit geldt ook voor de strook voor de huizen, waar tot 1944 de Brugstraat zelf lag. De kans op oudere, Romeinse, sporen in de ondergrond is zeker aanwezig.

561 Arts (red.) 2013, 76-77.

8.8 Beantwoording onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen uit het PvE en de later toegevoegde vragen worden hieronder, zover mogelijk, beantwoord. De antwoorden worden zo bondig mogelijk gegeven, alle relevante informatie is in de lopende tekst te vinden.

■ Algemeen:

1. *Wat zijn de begin- en einddatering van de onderscheiden vindplaatsen?*

Er zijn zeven relevante vindplaatsen aangetroffen, waarvan enkele elkaar in ruimte en tijd overlappen. De oudste vindplaats (3) stamt uit de Romeinse tijd, de datering ligt tussen de tweede helft van de 2^e eeuw en het eind van de 3^e eeuw. Vindplaats 11, de bouw van het hoornwerk zal mogelijk rond 1600 hebben plaatsgevonden, de sloop van vlak na 1640 plaats. Met de bouw van het fort (vindplaats 7) is in 1641 begonnen, met de sloop is in 1870 een begin gemaakt. De eerste delen van de kazerne (vindplaats 10) zijn in 1910 gebouwd, behoudens enkele gebouwen bestaat alles nog. Van vindplaats 12, de bebouwing aan de Brugstraat, is het eerste pand begin 1911 verzeen, de laatste bebouwing is verdwenen op 8 oktober 1944. De Tweede Wereldoorlog (vindplaats 9) begon voor Blerick op 10 mei 1940, het einde ligt rond 1 maart 1945 (bevrijding van Venlo). Vindplaats 13, het Molukkenkamp, was in 1947 al als DUW-kamp aanwezig en werd in 1968 gesloopt.

2. *Wat zijn de ligging, omvang en het karakter van de verschillende vindplaatsen?*

De sporen uit de Romeinse tijd bevinden zich aan de oostzijde van het onderzoeksgebied, langs de Venrayse weg. Het gaat om een noordoost-zuidwest georiënteerd gebouw in werkput 70, een noordwest-zuidoost georiënteerd gebouw in werkput 81. Daar tussenin een waterput in werkput 71. De totale omvang van het erf is onbekend, maar zal zich verder in oostelijke richting uitstrekken. Het hoornwerk bevindt zich aan de noordoostzijde van het gebied, in de werkputten 68 en 69. Hiervan is alleen de gracht aangetroffen. Ook dit hoornwerk ligt voor een groot deel verder in oostelijke richting. Het fort is aangesneden in het noorden, in de werkputten 63, 64, 66 en 74. Behalve de muur van het zuidoostelijke bastion is ook een groot gedeelte van de oostelijke en zuidelijke gracht blootgelegd. Ook de gracht tussen het fort en de Maas is teruggevonden, in de werkputten 65, 72, 76, 78 en 81. De ligging van het fort is al langer bekend. Dit laatste geldt ook voor de kazerne, waar de opgraving slechts een klein, zuidelijk deel heeft aangesneden, voornamelijk in de werkputten 65, 77, 79 en 80. De resten van de logiesgebouwen achter loods S zijn hierbij van archeologisch belang. Sporen van de bebouwing aan de Brugstraat zijn in het zuiden van het onderzoeksterrein aangetroffen, in de werkputten 73, 75 en 76. Het gaat hierbij voornamelijk om de kelders van de panden en de achtererven. De breedte van dit huizenblok was circa 70 m, de diepte 40 m. Sporen en vondsten uit de tweede wereldoorlog zijn in het hele onderzochte terrein aangetroffen, het Molukkenkamp daarentegen bevond zich ten oosten van de Garnizoenweg, ter hoogte van de werkputten 68-72 en 81.

3. *Heeft erosie van de aangetroffen archeologische resten (per vindplaats) plaatsgevonden? Zo ja, hoe en wanneer?*

Door later grondgebruik zijn de archeologische sporen uit de diverse perioden aangetast. Zo zijn de sporen uit de Romeinse tijd door latere landbouw in de middeleeuwen door verploeging afgetopt, echter niet in die mate dat ze verdwenen zijn. Ook de vaak ondiep ingegraven wandpaaltjes van beide gebouwen zijn redelijk bewaard gebleven. Indien er sprake zou zijn van de aanwezigheid van een Romeinse weg, zouden de bijbehorende bermgreppels zeker bewaard zijn. Het hoornwerk is geslecht, evenals de wallen en muren van het fort. Het is daarom verbazingwekkend dat er nog zo'n groot deel van het glacis is aangetroffen. De resten van de verdwenen gebouwen op de kazerne hebben te lijden gehad van sloop en overbouwing. Bij Villa Zegers lijkt eerder egalisatie de boosdoener. De sporen van de Brugstraat zijn voornamelijk aangetast door de verschillende bombardementen in het najaar van 1944, het Molukkenkamp mist sporen door egalisatie ten behoeve van de bouw van de scholengemeenschap.

4. *Welke vondstcategorieën zijn er per vindplaats aangetroffen en wat is hun datering?*

Uit de Romeinse tijd stamt voornamelijk aardewerk, bouwkeramiek (dakpan-fragmenten), natuursteen, metaal en een enkel fragment glas. Het hoornwerk heeft voornamelijk metaal opgeleverd, naast enkele stukken aardewerk. Het fort was relatief vondstarm, uit de grachten komt voornamelijk metaal. Bij de kazerne bestaan vondsten uit aardewerk, glas, metaal en een nieuwe categorie, kunststof. De Brugstraat leverde, naast enorme hoeveelheden aardewerk en glas, ook categorieën als bouwkeramiek, metaal, bot, papier en kunststof op. De Tweede Wereldoorlog zorgt voor veel metaal, maar ook aardewerk, glas en kunststof. Het Molukkenkamp omvat onder andere de categorieën aardewerk, metaal, glas en plastic. Voor de dateringen zie vraag 1.

5. *Hoe is de geologische, geomorfologische en bodemkundige opbouw binnen de bouwlocatie MFC en komt die overeen met de resultaten uit de eerdere inventariserende onderzoeken?*

Het plangebied is gelegen op een rivierterras uit het Jonge Dryas. De afzettingen hiervan bestaan uit grind en grof zand. Hierboven ligt een laag dekzand, waarin zich een horstpodzol heeft ontwikkeld. Er lijkt sprake te zijn van een hoge bruine enkeerdgrond, maar deze is door later bodemingrepen verdwenen. De resultaten van de opgraving komen overeen met die van de diverse vooronderzoeken. Van belang is het feit dat het terrein van nature in het zuidoosten wat hoger ligt.

6. *Welke mogelijkheden zijn er per vindplaats voor specifiek dateren van sporen en structuren met behulp van laboratoriumonderzoeken als dendrochronologie en C-14?*

Deze vraag is alleen van belang voor de drie oudste vindplaatsen. Voor de Romeinse vindplaats zal vooral ¹⁴C-datering aan de orde zijn, hoewel deze voor de opgraving niet gebruikt is, het aanwezige aardewerk gaf dateringsmogelijkheden. Dendrochronologie is minder toepasbaar, de lage grondwaterspiegel heeft er voor gezorgd dat er niet of nauwelijks hout bewaard is. Van de water-

put werd slechts de onderste plank aangetroffen, maar zelfs deze was te slecht voor dendrochronologisch onderzoek. Voor het hoornwerk geldt hetzelfde, maar mogelijk biedt OSL hier een verdere dateringsmogelijkheid, gezien de gelaagde grachtvulling. Voor verder onderzoek aan het fort is jaarringonderzoek van groot belang om de afzonderlijke fases in beeld te brengen, daarnaast kan OSL gebruikt worden om de ouderdom van verschillende herstellingen aan de muren vast te stellen, alsmede het aantonen van hergebruik van ouder materiaal. De jongste vindplaatsen zijn, vooral vanwege de historische gegevens, voldoende gedateerd.

7. Welke mogelijkheden zijn er voor ecologisch en botanisch onderzoek en welke bijdrage kan dit onderzoek leveren aan de reconstructie van het landschap en de voedsleconomie per onderscheiden vindplaats?

Zoals bij de voorafgaande vraag al is aangegeven is de grondwaterspiegel erg laag. Onverkoold organisch materiaal zal bij de oudere vindplaatsen dus niet of nauwelijks aanwezig zijn. De reconstructie van het landschap en de voedsleconomie is afhankelijk van verkoolde zaden en gecalcineerd bot. Slechts in de Romeinse waterput waren nog onverbrande fragmenten van tanden en kiezen aanwezig. Voor de post-middeleeuwse vindplaatsen is de situatie iets beter. Bot uit de grachten was sterk aangetast, maar nog wel te bergen. De conditie van het pollen is niet bekend, maar het is voorstelbaar dat de zodenbekleding van de gracht van het hoornwerk nog wel wat informatie over het landschap kan opleveren. Ook de gracht van het fort kan informatie leveren, maar of dit zinvol is valt te betwijfelen. De omgeving van het fort moet, strategisch gezien, kaal en leeg geweest zijn. Voor de kazerne, de Brugstraat en de Tweede Wereldoorlog is de aanwezigheid van beerputten en latrines van belang. Voor de kazerne weten we dat dit over uitstekende riolering beschikte, zodat niet meer archeologisch valt na te gaan of het menu gevuld was met *rats, kuch en bonen*. Bij de Brugstraat waren beerputten aanwezig, waarvan er één een laag beer bevatte. Het aanwezige botmateriaal geeft een kijkje in de keuken van 1944.

■ Vindplaats 1:

8. Kunnen de sporen van vindplaats 1 nader gedateerd worden?

Er zijn tijdens de opgraving geen sporen aangetroffen die tot vindplaats 1 gerekend worden.

9. Beperken de sporen van vindplaats 1 zich tot een strook van 30-40 m aan weerszijden van de (Romeinse) weg of bevinden ze zich ook elders in het plangebied?

Vanwege het niet aantreffen van sporen die tot vindplaats 1 behoren is deze vraag niet te beantwoorden.

10. Bestaat er verband tussen vindplaats 1 en de weg van vindplaats 4 of heeft vindplaats 1 niets met de weg te maken?

Vanwege het niet aantreffen van een Romeinse weg is deze vraag niet te beantwoorden.

■ Vindplaats 3:

11. *Kunnen de sporen van vindplaats 3 nader gedateerd worden?*

De Romeinse sporen van vindplaats 3 die tijdens de opgraving zijn blootgelegd stammen uit de tweede helft van de 2^e eeuw tot en met het einde van de 3^e eeuw.

12. *Kan er een fasering aangetoond worden en zo ja, hoe ziet die eruit?*

De vindplaats bestaat uit minimaal twee gebouwen en een waterput, de door Archeodienst aangetroffen sporen suggereren nog minimaal een derde gebouw. Het is duidelijk dat structuur 2 ouder is dan structuur 1, ze volgen elkaar waarschijnlijk op. De waterput lijkt tijdens het bestaan van beide structuren in functie te zijn geweest. Hoe de sporen van Archeodienst hier in passen is onduidelijk.

13. *Kan er continuïteit vanuit de ijzertijd worden aangetoond?*

Gezien de begindatering van structuur 2, tweede helft 2^e eeuw, is er geen continuïteit vanuit de ijzertijd. Slechts enkele losse vondsten zijn wat ouder, zoals een fragment van een ribkom en een *Avaucia*-muntje.

14. *Kan er continuïteit naar de vroege middeleeuwen worden aangetoond?*

Er kan eveneens geen continuïteit worden aangetoond met betrekking tot de vroege middeleeuwen. Uit deze periode zijn geen aanwijsbare sporen aangetroffen, slechts enkele losse aardewerkscherven en een 4^e-eeuwse munt die later als hanger is gebruikt.

15. *Hangt de vindplaats samen met de (Romeinse) weg (vindplaats 4)?*

De opgraving heeft geen sporen opgeleverd die wijzen op een Romeinse weg. Het erf zal vast aan een weg of pad hebben gelegen, maar hiervan is niets teruggevonden.

16. *Zijn er aanwijzingen dat de vindplaats met Blariacum geïdentificeerd kan worden? Zo ja, welke en hoeveel waarde kan aan deze aanwijzingen worden toegeschreven?*

Er is geen enkele aanwijzing dat de sporen aan iets anders toebehoren dan een doorsnee Romeins boerenerf. Dit geldt voor zowel de vorm en formaat van de gebouwen als het vrij karige vondstmateriaal. Het ontbreken van sporen van een Romeinse weg pleit eveneens tegen het toewijzen van de vindplaats aan *Blariacum*.

17. *Zijn er aanwijzingen voor de ligging van de noord-zuid verlopende Romeinse hoofdweg van Tongeren naar Nijmegen?*

Er zijn geen sporen of andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van deze weg op het onderzoeksterrein.

■ Vindplaats 4:

18. *Kunnen de Romeinse wegen elders op de bouwlocatie MFC aangetoond worden? Zo ja, wat zijn het exacte verloop en de verschijningsvorm van die wegen (verhard, onverhard, breedte)?*

Er zijn op de bouwlocatie MFC geen sporen van Romeinse wegen aangetroffen.

19. *Zijn er concrete aanwijzingen dat de weg het verlengde van de in Raaijweide aangetroffen grindweg vormt?*

Door het ontbreken van sporen van welke Romeinse weg dan ook op het MFC-terrein staan de eerdere toewijzingen van sporen aan Romeinse wegen zeer ter discussie. Het vondstmateriaal uit soortgelijke parallelle greppels op het MFC-terrein laat een ontstaan in de zeer late middeleeuwen of zelfs de nieuwe tijd zien. Bij de vermeende weg op Raaijweide is er eerder sprake van de resten van fort Leopold.

20. *Zijn er langs de weg begeleidende structuren (bijv. graven of bewoningssporen) of los vondstmateriaal aanwezig? Zo ja, wat is hun datering?*

Het losse vondstmateriaal is wat datering betreft te koppelen aan het boerenerf. Slechts een enkele munt is veel vroeger of veel later. Aan wegen te relateren sporen zoals graven zijn niet gevonden.

21. *Wat is het verband tussen vindplaats 4 en vindplaatsen 1 en 3?*

Vindplaats 4 is bij de opgraving niet aangetroffen.

22. *Kan de gebruiksperiode van de weg exacter begrensd worden dan tot nu toe het geval was?*

Deze weg is bij de opgraving niet aangetroffen.

■ Vindplaats 5:

23. *Zijn er meerdere sporen uit de vroege middeleeuwen aanwezig? Zo ja, waaruit bestaan deze? Zo nee, moet de datering van de reeds gevonden hutkom worden bijgesteld?*

Er zijn bij de opgraving geen sporen gezien die aantoonbaar uit de vroege middeleeuwen stammen. Het is niet uit te sluiten dat het hierbij inderdaad gaat om een geïsoleerd liggende hutkom, of dat de hutkom mogelijk al uit de Romeinse tijd stamt. Gezien het toeschrijven van post-middeleeuws aardewerk aan dit spoor kan het ook zo zijn dat er geen sprake is van een hutkom.

24. *Als er meer sporen zijn, gaat het om een ambachtelijk gebied dat in de periferie van een nederzetting ligt? Zo ja, waar moet die nederzetting gezocht worden?*

Er zijn verder geen herkenbare sporen uit deze periode aangetroffen.

25. *Wat is het verband tussen vindplaats 5 en de vroeg middeleeuwse vindplaatsen in de directe omgeving?*

Als er al sprake is van een vroeg-middeleeuwse vindplaats is het verband met de directe omgeving onduidelijk.

■ Vindplaats 6:

26. *Kan aan de hand van de haardkuilen en eventueel andere sporen geconcludeerd worden waar de kampementen van de fortbouwers lagen?*

Er zijn tijdens de opgraving slechts een viertal duidelijke haardkuilen aangetroffen. Deze lagen in de werkputten 65 (sp. 65004), 67 (sp. 67007 en 67008) en 68 (sp. 68016). Dit aantal is te weinig om uitspraken over te doen. De kuilen waren verder vrijwel vondstloos. Het weinige aardewerk is niet nader te dateren dan 1500-1800.

27. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden in welke volgorde het fort is aangelegd?*

Zie antwoord vraag 26.

28. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden hoeveel manschappen ingezet zijn voor de bouw van het fort?*

Zie antwoord vraag 26.

29. *Kan aan de hand van de sporen van vindplaats 6 geconcludeerd worden waar leidinggevende personen gehuisvest waren?*

Zie antwoord vraag 26.

■ Vindplaats 7:

30. *Wat is het exacte verloop van de vestingmuur?*

Zie voor de beantwoording van deze vraag de overzichtstekeningen.

31. *Is er een fasering af te lezen van het muurwerk en zo ja, hoeveel bouwfases zijn te herkennen en hoe dateren ze?*

Er is voor wat BAAC betreft slechts sprake van één bouwfase. Er is wel sprake van twee subfases, een "nette" en een "slordige". Er wordt van uitgegaan dat deze fases elkaar snel opvolgen. De bouwhistorici van Buro4 gaan uit van drie fases, waartussen een wat groter tijdsverschil moet zitten. Mogelijk is er zelfs sprake van afbraak en wederopbouw. Er zijn voor de verschillende opvattingen nog geen "harde" bewijzen. In de buitenschil zijn verschillende reparatiefases te herkennen, die zich kenmerken door (iets) afwijkend metselwerk en steensoorten. De nu nog aanwezige muren van het fort dateren uit de periode 1806-1810. De herstellingen aan de buitenschil kunnen tot de jaren '60 van de 19^e eeuw zijn uitgevoerd.

32. Zijn de verschillende bouwfases te koppelen aan historisch bekende gebeurtenissen?

De wederopbouw van de muren van het fort hangt samen met de Franse aanwezigheid in ons land. Het fort is hersteld in een voor onze gebieden redelijk stabiele periode.

33. Vertoont het muurwerk tekenen van oorlogshandelingen en zo ja, hoe kunnen deze gedateerd worden?

Het muurwerk vertoont inderdaad oorlogsschade, al is deze schade alleen te koppelen aan een periode waarin het fort al verdwenen was. Aan de binnenzijde van de bastionpunt bevond zich een bomkrater, die één van de steunberen enigszins heeft doen vervormen.

34. Hoe zijn de verschillen in de toestand van het muurwerk te verklaren? In het noorden van het fort is bijvoorbeeld de buitenschil vaak afgebrokkeld, terwijl deze in het zuiden nog ongeschonden bewaard is.

Van het bastion dat bij de opgraving is blootgelegd is de zuidzijde beter bewaard gebleven dan de oostzijde. Hiervoor is geen eenduidige verklaring te vinden. Mogelijk heeft het te maken met strenge vorstperiodes, waarbij er vaak sprake is van noorden- of oostenwind. De andere zijdes van het fort zullen dan beter beschermt zijn geweest. Het lijkt er ook op dat de oostzijde meer herstellingen bevat.

35. Is er meer informatie uit het muurwerk te halen over de gehanteerde bouwstrategie?

Er is uit het muurwerk inderdaad informatie te halen. Eerst is in de bestaande aarden wallen een insteek gegraven, waarin een rooster is gelegd van met elkaar verbonden balken. Tussen en op de balken zijn stenen gemetseld, aanvankelijk tot een hoogte van circa 15,40 m +NAP bij de schildmuur en 16,60 tot 16,80 m +NAP bij de steunberen. Hierboven is vervolgens veel slordiger verder gemetseld, nog aanwezig tot aan het niveau waarop het fort later is afgebroken.

36. Welke delen van het fort zijn ingrijpend verbouwd en waarom?

Deze vraag is met het onderhavige onderzoek niet goed te beantwoorden. Aan het muurwerk zijn herstellingen uitgevoerd, uit oude aanbestedingsadvertenties blijkt dat er van tijd tot tijd ook nieuwbouw moet hebben plaatsgevonden (zie paragraaf 4.3.5).

37. Zijn er aanwijzingen voor de vorm en exacte locatie van het fort, dat toen nog uit aarden wallen bestond?

Op dit moment wordt er van uitgegaan dat de diverse fases niet van ligging verschillen.

38. Kunnen de houten funderingen door dendrochronologisch onderzoek een bijdrage leveren aan de reconstructie en datering van de verschillende bouwfases? Hierbij moet vooral gelet worden op een eventueel afwijkende datering van balken aan de binnenzijde en buitenzijde van de muur en indien mogelijk van balken uit de kern van de fundering?

Er zijn op dit moment voor vooral de zuid- en oostzijde voldoende dendrodateringen voorhanden om te concluderen dat het balkenrooster onder de

muur in één keer is aangebracht, namelijk rond 1806. Voor de overige zijdes van het fort is het van belang deze hypothese te controleren door het systematisch nemen van dendromonsters.

39. Op enig moment is de hoek van de flanken veranderd van loodrecht naar schuin. Zijn hier overblijfselen van? Wanneer is dit gebeurd?

Voor deze vraag heeft de opgraving geen antwoord opgeleverd, het is maar de vraag of er sprake is geweest van een verandering. Oude afbeeldingen geven niet altijd een beeld van de daadwerkelijke situatie.

40. Wanneer zijn de aarden wallen bekleed met de vestingmuur en zijn daarbij nog andere veranderingen aan het fort aangebracht?

De stand van zaken van het archeologische onderzoek tot nu toe laat zien dat er in ieder geval in de Franse tijd, rond 1806, sprake is van verstening. Uit historische bronnen lijkt het beeld naar voren te komen dat er tijdens het beleg en de inname van 1702 in ieder geval nog sprake is van aarden wallen, terwijl de periode tussen 1730 en 1740 gekenmerkt wordt door grote bouwactiviteiten. In een beschrijving van de verwoestingen van 1793 is er al sprake van beschadigd muurwerk, waarmee niet de binnenbebouwing werd bedoeld.

41. Is er op enige plek sprake van toepassing van hardsteen?

Uit de gracht komen enkele fragmenten hardsteen. Eén van deze fragmenten betreft een hoekblok van de saillant. Of deze van een eerdere fase afkomstig is of dat deze hoekblokken niet tot de voet van de muur doorliepen is nog onduidelijk.

42. Welke overeenkomsten en afwijkingen vertonen de nog niet opgegraven muurdelen van de delen die wel al opgegraven zijn?

Deze vraag is nu nog niet te beantwoorden.

43. Zijn er wetmatigheden in de bouwfases van het fort te ontdekken?

Het fort lijkt in ieder geval plaatsvast te zijn.

44. Zijn er concrete overblijfselen van het verwijderen en weer oprichten van het oostelijke front aan de Maas?

Gezien de latere totale wederopbouw zullen oudere sloopsporen verdwenen zijn.

45. Kan door onderzoek aan de grachtvullingen de plattegrond van het fort in de verschillende fasen worden vastgesteld?

De plattegrond van het fort lijkt niet te zijn veranderd, slechts de breedte van de gracht varieert door de tijd.

46. Is er sprake geweest van een muur of palissade aan de binnenkant van de wal en zo ja, in welke bouwfase?

Er zijn geen sporen van een muur of palissade aangetroffen.

47. *Zijn er aanwijzingen voor de methode waarop het fort meetkundig is uitgezet?*

Er zijn hiervoor geen aanwijzingen aangetroffen.

48. *Is er een verklaring voor de afwijkende steunberen in het noorden van werkput 42 bij de punt van bastion 5?*

Hiervoor is geen verklaring, ook tijdens de opgraving zijn diverse afwijkende en zelfs "zwevende" steunberen aangetroffen.

49. *Zijn er overblijfselen van bruggen bewaard?*

Tijdens de opgraving zijn er geen resten van bruggen aangetroffen.

50. *Bevatte elke courtine een poterne?*

De locatie van de opgraving liet niet toe een poterne aan te treffen.

51. *Zijn de poternes bouwkundig vergelijkbaar of vertonen ze afwijkingen ten opzichte van elkaar?*

Deze vraag is mogelijk bij toekomstig onderzoek te beantwoorden.

52. *Zijn er overblijfselen van de escarp en contrascarp en zo ja, hoe zien die eruit?*

Er zijn tijdens de opgraving in de grachtdoorsnede geen resten van de escarp of contrascarp aangetroffen.

53. *In werkput 36 lijkt een stuk langs de vestingmuur afgedamd te zijn geweest. Is dit op meer plaatsen het geval?*

Er zijn geen sporen van afdamming aangetroffen.

54. *Wat waren de exacte afmetingen van de grachten in de loop van de tijd? Welke verschillende fasen kunnen worden vastgesteld?*

Zowel de gracht aan de oost- als de zuidzijde van het bastion zijn in eerste instantie 25 m breed, bij een diepte van circa 4 m. Waarschijnlijk aan het eind van de 18^e eeuw is de oostelijke gracht versmald tot een breedte van 17 m. De diepte is evenwel gehandhaafd. Rond 1910 is ook dit grachtdeel gedempt, tijdens de bouw van de kazerne.

55. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvullingen een bijdrage leveren aan de datering van de verschillende fasen van de gracht?*

Het is waarschijnlijk dat de grachten periodiek zijn opgeschoond. Vondsten uit de onderste laag zeggen eerder iets over de gebruiksfase vlak voor demping.

56. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvullingen informatie leveren over oorlogshandelingen of gebruik van het fort?*

Zie het antwoord op de voorafgaande vraag. Tijdens de opgraving is uit de bodem van de gracht onder andere een hele kanonskogel aangetroffen.

57. *Kunnen vondsten uit de onderste grachtvulling iets zeggen over de aard en nationaliteit van de bezetting van het fort?*

Dit is in principe mogelijk, maar de vondsten kunnen natuurlijk ook samenhangen met belegering en verovering. Daarnaast bestonden de legers lange tijd uit huursoldaten, waarbij mensen van dezelfde nationaliteit tegen elkaar vochten voor vreemde mogendheden.

58. *Hoe zag de binnenbebouwing er uit? Komt dit overeen met historische kaarten?*

Er zijn geen sporen van de binnenbebouwing aangetroffen, hetgeen overeenkomt met de informatie van oude kaarten.

59. *Waar lag de pomp en is deze in de loop der tijd verplaatst?*

Er zijn tijdens de opgraving geen sporen van een pomp aangetroffen.

60. *Zijn er restanten van andere structuren (beschoeiingen, palen, bruggen, andere pompen, enz.) in de grachten aanwezig?*

In de gracht bevonden zich op een hoger niveau twee vrij jonge pilaartjes. Deze zullen te koppelen zijn aan het gebruik van de gracht door de ijsclub, mogelijk gaven deze de rand van het grachtrestant aan.

61. *Zijn er op het binnenterrein overblijfselen van oorlogshandelingen te vinden?*

Deze vraag is niet door de opgraving te beantwoorden, hiervoor is aanvullend onderzoek nodig.

62. *Hoe zijn de knekelkuilen die gevonden zijn te verklaren? Gaat het om gevallen soldaten? Waarom zijn de skeletten herbegraven? Zijn er nog meer knekelkuilen of een grafveld aanwezig?*

Er zijn geen skeletten of knekelkuilen aangetroffen, slechts twee losse botfragmenten.

63. *Wat zijn de herkomst, leeftijd en geslacht van de aangetroffen skeletten en welke anomalieën zijn op de botresten aanwezig (ziekten, slijtage, oorlogswonden)?*

Er zijn geen skeletten aangetroffen.

64. *Welke historische bronnen zijn er in de verschillende archieven (Venlo, Simancas, Madrid, Brussel, Antwerpen, Maastricht, Den Haag, Utrecht (Menno van Coehoornstichting)) aanwezig die een bijdrage kunnen leveren aan de reconstructie van en de geschiedschrijving over fort St. Michiel, haar voorgangers en de (militaire) geschiedenis van het onderzoeksgebied?*

Onderzoek door H. Willems en E. de Boer had als resultaat dat er op diverse plaatsen in meer of mindere mate gegevens aanwezig zouden moeten zijn (zie bijlage 9). Kansrijk zijn het Nationaal Archief in Den Haag en de diverse Spaanse archieven, waarbij deze laatste niet goed ontsloten zijn. Gezien de Franse aard van het fort zijn de Franse archieven zeker van belang.

In overleg met de gemeente en diens directievoerder zijn zowel voor de vindplaatsen 9 en 10 als voor de nieuwe vindplaatsen 11 t/m 13 relevante onderzoeksvragen geformuleerd. Daarnaast zijn enkele algemene vragen (vooral aan de uitvoering van het veldwerk) gerelateerde vragen opgesteld.

■ Vindplaats 9:

65. Welke sporen uit de oorlog zijn er aangetroffen, zowel op het kazerneterrein als daar buiten? Wat is de datering van deze sporen en zijn deze sporen te koppelen aan historische gebeurtenissen?

De sporen uit de oorlog bestaan voornamelijk uit bomkraters. In het onderzoeksgebied is sprake minimaal 60 kraters uit de periode 13 oktober tot en met 19 november 1944. Van een groot deel van de verschillende bombardementen zijn luchtfoto's gemaakt, waardoor het mogelijk is om bijna alle kraters op de dag nauwkeurig te dateren. Van de verwachte loopgraaf bij gebouw R was niets meer over, dankzij de aanwezigheid van een fors riool.

66. Welk vondstmateriaal uit de oorlog is er aangetroffen en wat is de herkomst van dit vondstmateriaal? Is het aangetroffen vondstmateriaal te koppelen aan historisch bekende gebeurtenissen?

Er is veel vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen, wat is beschreven in de desbetreffende hoofdstukken. Vooral de categorie munitie was sterk vertegenwoordigd, met artikelen van zowel Duitse als Geallieerde herkomst. De Geallieerde bommen zijn te koppelen aan de bombardementen op de Maasbruggen tussen 13 oktober en 19 november 1944, de Duitse aan het opblazen van de huizen aan de Brugstraat op 8 oktober van dat jaar. De vele Duitse mortiergranaten stammen uit de periode 3 december 1944 tot 1 maart 1945. Een verwrongen brugdeel is te relateren aan het opblazen van de Maasbruggen op 10 mei 1940, de muntschat is mogelijk verborgen in september 1942. Ook een groot deel van het overige vondstmateriaal is goed te koppelen aan historische gebeurtenissen.

67. Welke nieuwe gegevens zijn er uit de sporen en vondsten naar voren gekomen, die nog niet uit de historische bronnen bekend waren?

Er zijn nieuwe feiten naar voren gekomen. Zo was uit oorlogsdagboeken wel bekend dat de huizen aan de Brugstraat opgeblazen waren, hoewel de meeste bronnen de bombardementen als oorzaak van het verdwijnen gaven. Niet bekend was het feit dat voor het opblazen bommen werden gebruikt. Ook het gebruik van de Nederlandse pantserschilden was onbekend. Voor het grote verhaal maakt het niets uit, maar het zijn interessante details.

68. Wat is de meerwaarde van het bestuderen van de bij het explosievenonderzoek aangetroffen munitie? Welke informatie levert de aanwezigheid van de gesneuvelde Duitse militair op?

De aangetroffen munitie geeft voor een groot deel weer wat er zich op het terrein heeft afgespeeld. De mortiergranaten zijn het resultaat van beschietingen in de periode december 1944 tot maart 1945. De beschietingen hebben invloed gehad op het gebruik van het terrein. De motor van een 3-inch raket is het resultaat van beschietingen van de spoorlijn, evenals enkele losse 20 mm

hulzen. Deze gebeurtenissen zijn wel bekend, maar zelden in ruimte te plaatsen. Het voorkomen van Poolse geweermunitie duidt op de aanwezigheid van tweede-linie troepen, zoals bewakings- of politietroepen, terwijl de *Riechtöpfe* een aanwijzing zijn voor militaire oefeningen op het kazerneterrein. De uit elkaar geschroefde S-mijn houdt verband met de krijgsgevangenen die mijnen moesten ruimen. Geen aandacht schenken aan de gevonden munitie leidt tot het maar gedeeltelijk benutten van de beschikbare informatie, zodat het verhaal slechts ten dele verteld wordt.

De gesneuvelde Duitse militair is als informatiebron in dit geval niet erg belangrijk. Dat op het eind van de oorlog in het gebied *Fallschirmjäger* op grote schaal actief zijn geweest is uit historische bronnen bekend. Deze bronnen geven ook aan dat er nog diverse militairen als vermist staan opgegeven. Wat wel van belang is, is de manier waarop deze militair vermist is geraakt, de situatie is vrij uitzonderlijk. Meestal blijven gesneuvelden achter in ingestorte schuttersputjes of worden de veldgraven later omgeploegd. De soldaat op het Kazerneterrein is bedolven geraakt door zand dat door een bomexplosie werd opgeworpen, terwijl over de locatie later een verhoogde weg is aangelegd. De vondst is voornamelijk van grote waarde voor familie en nabestaanden, die eindelijk een hoofdstuk kunnen afsluiten.

69. Geven de vondsten informatie over de aard en herkomst van de militaire aanwezigheid op het onderzoeksgebied in de periode 1940-1950?

Zoals gezegd is in de diverse historische bronnen veel informatie beschikbaar over de Tweede Wereldoorlog in Venlo en Blerick. De periode van het gebruik van de kazerne door de Duitsers is hierin erg onderbelicht. De opgraving heeft de aanwijzingen dat de kazerne in gebruik was bij de *Luftwaffe* verder versterkt. Dit is in schijnbare tegenspraak met de historische bronnen, die een gebruik door de *Wehrmacht* naar voren brengen. Wel zal het zo zijn dat de aangetroffen artefacten vooral de laatste gebruiksfase weerspiegelen, waarvan we weten dat hiervoor de *Luftwaffe* verantwoordelijk is. Ook de aanwezigheid net na de Tweede Wereldoorlog van Duitsers die ingezet werden bij het ruimen van mijnen is nu archeologisch aangetoond. De aanwezigheid van enkele Amerikaanse voorwerpen, zoals de helmen en een veldfles laten zien dat na niet alleen de Britten de kazerne hebben benut.

■ Vindplaats 10:

70. Zijn er sporen en vondsten aangetroffen uit de periode dat het onderzoeksterrein als kazerne in gebruik was (1913-2003)?

Er zijn sporen aangetroffen van voormalige bebouwing van de kazerne, zoals de logiesgebouwen achter loods S. Daarnaast zijn er geen sporen aangetroffen van Villa Zegers en de bijbehorende garage. Wel zijn van de villa twee concentraties vondsten aangetroffen. Daarnaast is er verspreid over het terrein vondstmateriaal aangetroffen van voor, tijdens en na de oorlog dat direct in verband kan worden gebracht met de functie als kazerneterrein. Het gaat onder andere om munitie en uitrustingsstukken.

71. Wat zeggen deze sporen en vondsten over de inrichting en het gebruik van het terrein? Is hierbij nog nieuwe informatie naar voren gekomen, die niet bekend was uit de historische bronnen?

Een deel van de gegevens was uit historische bronnen, zoals luchtfoto's en oude kaarten, bekend. Daarnaast zijn er inderdaad nieuwe gegevens boven water gekomen, zoals de aanwezigheid van een omheining rond één van beide logiesgebouwen. Ook het feit dat op het einde van de oorlog Villa Zegers nog steeds materiaal bevatte van de laatste Nederlandse bewoners, wat er op wijst dat de villa in 1940 vrij haastig ontruimd moet zijn, was niet bekend. Uit de spreiding van het vondstmateriaal blijkt dat de grenzen van de kazerne vrij strak waren, er is nauwelijks kazerne-gerelateerd materiaal aan de oostzijde van de Garnizoenweg aangetroffen.

■ Vindplaats 11:

72. Wat is de exacte ligging van het hoornwerk en wanneer is het aangelegd? Wanneer is het hoornwerk in onbruik geraakt en waarom?

De exacte ligging van het hoornwerk is niet vastgesteld. In hoeverre dit verdedigingswerk zich uitstrekt is wel ongeveer te bepalen, als de resultaten van vorige proefsleufcampagnes meegenomen worden. De begindatering is nog op te veel aannames gebaseerd. Nader onderzoek, zoals op de locatie van de huidige nachtopvang ten noorden van de Garnizoenweg, kan uitkomst bieden. Het in onbruik raken zal na het voltooiën van fort Sint Michiel zijn geweest, rond 1643.

73. Geeft het aangetroffen vondstmateriaal nog aanwijzingen over het gebruik van het hoornwerk en de identiteit van de gebruikers?

Het aangetroffen vondstmateriaal komt uit de dempingsfase van het hoornwerk. De munten die tussen dit vondstmateriaal zitten zijn van regionale herkomst (voornamelijk Roermond), op een double tournois van Nassau na. De identiteit van de gebruikers is hiermee niet vast te stellen.

74. Zijn er in de gracht nog verschillende gebruiksfases te onderscheiden en zo ja, hoe onderscheiden die zich dan?

Er zijn geen verschillende gebruiksfases te onderscheiden, wel lijkt de gracht deels dichtgeslibd te zijn geraakt, alvorens hij verder gedempt is.

■ Vindplaats 12:

75. Wanneer zijn de verschillende gebouwen aan de Brugstraat verzeen en wat was door de jaren heen hun functie? Wie waren de verschillende eigenaren en/of bewoners en wanneer waren zij actief?

Van de drie westelijke panden is de bouwtekening bewaard gebleven. De bouwtekening van café Simons is op 4 januari 1911 goedgekeurd, die van de panden Margraf en Ewalds op 16 augustus. De bouw zal niet lang na goedkeuring gestart zijn. Van de overige panden is niet geheel duidelijk wanneer deze gebouwd zijn. Aan de hand van foto's, archiefstukken en krantenberichten

is in te schatten wanneer ze voor het eerst verschijnen. Zo verrijst Paviljoen Ewalds omstreeks 1930 en wordt garage Halmans rond 1918 gebouwd. Het pand Simais en het Militair Tehuis zijn enkele jaren ouder. De geschiedenis van de panden wordt in paragraaf 4.5 uitvoerig beschreven en hier in het kort nog even weergegeven. Café Simons wordt als café gebouwd en zal dat ook blijven. Café Margraf is als winkelpand gebouwd, maar is vanaf midden jaren '20 café, tot het einde toe. Café Ewalds is als kroeg gebouwd en blijft dit ook, terwijl het paviljoen als multifunctionele zaal dienst doet. Garage Halmans heeft enkele jaren een andere functie gehad, namelijk werkplaats en vermicellifabriek. De garage is pas rond 1930 ontstaan. Het pand Simais lijkt vanaf het begin een functie als kapperszaak te hebben gehad, in 1940 vestigt zich in het pand een houthandel. De eerste jaren van het latere Militair Tehuis zijn onduidelijk, de militairen trekken er in 1922 in. Dit pand verdwijnt eerder dan de anderen, vanwege het opblazen van de Maasbruggen in mei 1940.

76. Welke sporen hebben de diverse panden nagelaten? Welk vondstmateriaal is aan de panden te koppelen en wat zegt dit vondstmateriaal over de functie van het pand en de aard van zijn bewoners?

Hoewel er in de laatste maanden van 1944 op de locatie van de voormalige Brugstraat intensief gebombardeerd is, valt de schade relatief mee. Van sommige panden stonden de muren tot een hoogte van circa 2 m nog overeind en waren zelfs de kozijnen nog aanwezig. Van de panden waarvan het muurwerk sterker was aangetast was in veel gevallen de vlijlaag onder de fundering nog aanwezig, waardoor reconstructie mogelijk was. In het geval van de cafés Simons en Margraf was zelfs het tuinpad en de tuinmuur nog aanwezig. De panden hebben relatief veel vondstmateriaal opgeleverd. Buiten de tuinmuur van café Simons lag een grote afvalkuil, waar tot in de jaren '20 veel café gerelateerd glas en aardewerk in is gegooid. In de kelder van café Margraf bevond zich een deel van de drankvoorraad en huishoudelijke apparatuur. De kelder van garage Halmans was gevuld met reserveonderdelen en andere garage-benodigheden. Daarnaast zijn er ook persoonlijke eigendommen aangetroffen, waarvan in sommige gevallen de vermoedelijke eigenaar te achterhalen is, zoals bij de muntschat.

77. Wat is de herkomst van het vondstmateriaal en wat zegt dit over de status van de eigenaar? Wat is het verhaal achter de aangetroffen muntschat en is deze vergelijkbaar met andere, soortgelijke schatvondsten?

Het vondstmateriaal bevat uiteraard veel materiaal dat is toe te schrijven aan de horecafunctie van de diverse gebouwen. Het is moeilijk de persoonlijke eigendommen daar tussenuit te filteren. Zelfs van de teruggevonden beeldjes en andere snuisterijen is het niet duidelijk waar deze gestaan hebben. Bij garage Halmans is de scheiding duidelijker. De aangetroffen champagne zal persoonlijk eigendom geweest zijn, mogelijk het resultaat van lang sparen. De muntschat lijkt het resultaat te zijn doelbewust achterhouden van een groot bedrag (250 gulden) aan zilvergeld. Gezien de samenstelling van het geld is dit achtergehouden uit de kas, zonder op de kwaliteit van de munten te letten. Het geld zal eind 1942 verstopt zijn, op het moment dat de Duitsers de mensen aanmaanden het geld in te leveren, op straffe van een geldboete bij

562 Nawroth 2002.

niet-inleveren. Waarom het geld is blijven liggen kan diverse oorzaken hebben. De persoon die het verstopt heeft kan overleden zijn (weduwe Ewalds of haar zoon), of gedacht hebben dat het niet zo'n vaart zou lopen. Het veelvuldig bombarderen van de Brugstraat zal er tevens voor gezorgd hebben dat een zoektocht tussen de kraters zinloos was.

78. Wat zijn de aanbevelingen bij mogelijk vervolgonderzoek aan de Brugstraat of op soortgelijke vondstlocaties (binnenstad Venlo)? Wat is het belang van het onderzoek voor de stad, de regio of het land?

Het is gebleken dat de kelders van in de oorlog verdwenen huizen een bron van informatie zijn. Bij zowel toekomstig onderzoek aan de Brugstraat of op andere locaties in de binnenstad van Venlo moet men bedacht zijn op de aanwezigheid van kelders, gevuld met materiaal uit de Tweede Wereldoorlog of de periode net daarvoor. Dergelijk materiaal is tot nu toe slechts zelden onderwerp van onderzoek geweest. Het belang van dergelijk onderzoek ligt voornamelijk in het beleefbaar maken van de oorlog, om een beeld te schetsen van het dagelijks leven in die tijd en de impact van de bombardementen tastbaar te maken. Voor de betrokken nabestaanden kan het boven water brengen van voorwerpen van hun overleden familieleden helpen de herinnering levend te houden. De goede conserveringsomstandigheden zorgen er voor dat zelfs kwetsbaar materiaal, zoals papier, bewaard is. Dit is natuurlijk niet alleen in Venlo het geval, maar ook in andere gebombardeerde steden, zoals Rotterdam of Nijmegen. In Duitsland wordt al langer onderzoek naar deze periode uitgevoerd, zoals in Berlijn, Hamburg en Keulen.⁵⁶²

■ Vindplaats 13:

79. Wat zeggen de aangetroffen sporen over de indeling van het Molukkenkamp? Is het mogelijk de sporen te koppelen aan de bekende plattegronden van het kamp?

De aangetroffen sporen komen goed overeen met de van kaartmateriaal en foto's bekende plattegronden. Een rij paalkuilen aan de zijde van de Garnizoenweg blijkt niet de omheining van het kamp te zijn, maar is van oudere oorsprong.

80. Is het mogelijk om afwijkende barakfuncties, anders dan wonen, aan de hand van de sporen en vondsten vast te stellen? Is het mogelijk om vondsten aan te wijzen die typisch zijn voor de bevolkingsgroep die in het kamp woonde?

Het is niet mogelijk om aan de hand van het vondstmateriaal of barakindeling afwijkende functies aan te wijzen. Er zijn vondsten aangetroffen die direct te koppelen zijn aan de Molukse bewoners. Zo is er een groot aantal ketjapflesjes gevonden, daarnaast is er ook een wadjang en een soort klewang gevonden. Vondsten die aanwijsbaar uit Indonesië zijn meegenomen, zijn maar mondjesmaat aangetroffen.

■ Aanvullend algemeen:

81. Wat is de meerwaarde van archeologische begeleiding van het OCE-onderzoek? Komen daarbij nog dingen aan het licht die bij regulier opgraven gemist hadden kunnen worden?

De archeologische begeleiding van het OCE-onderzoek is zeer nuttig geweest. Het terrein was in principe vrijgegeven tot een diepte van 17,40 m +NAP en zou tot die diepte niet begeleid worden. Omdat de natuurlijke ondergrond in het zuiden van het onderzoeksgebied hoger lag dan in het noorden zou afgraven tot voorgenoemde hoogte aantasting of verdwijning tot gevolg hebben gehad. Daarnaast is er tijdens het OCE-werk veel vondstmateriaal verzameld, dat nodig was om het verhaal over bijvoorbeeld het Molukkenkamp of de Tweede Wereldoorlog te vertellen.

82. Wat is de meerwaarde van het archeologisch begeleiden van het zeefwerk ten behoeve van OCE-onderzoek? Levert dit nieuwe resultaten op of slechts meer van hetzelfde?

Er zijn uit de zeef veel waardevolle vondsten gekomen, ondanks het feit dat niet alle zeefwerk archeologisch begeleid is. Met de bevoegde overheid en diens adviseur is afgesproken dat slechts de archeologisch interessante grond is begeleid. Hieronder valt bijvoorbeeld de grond (en puin) van de huizen aan de Brugstraat en de vulling van de gracht van het fort. Uit deze laatste grond komt bijvoorbeeld gereedschap, kanonskogels én de zegelstempel van Clerx. De grond van de huizen leverde daarentegen veel van hetzelfde op, wat ons in staat stelde een aantal objecten archeologisch compleet te maken. Daarnaast leverde het zeven vondsten uit oudere periodes op, zoals een fragment van een vuurstenen bijl en aardewerk uit de Romeinse tijd en de (vroeg) middeleeuwen.

83. Wat is de meerwaarde van gedegen archiefonderzoek, zowel voor als na het veldwerk? Wat zijn zoal de bronnen die te raadplegen zijn?

Bij een dergelijke grote en gecompliceerde klus is het zaak om vooraf al een gedegen archiefonderzoek uit te voeren. Het voorhanden zijnde PvE was wat beperkt opgezet, waardoor gedurende de opgraving de strategie en de aandachtspunten moesten worden bijgesteld. Nu is het bij archeologisch onderzoek prettig als er onbekende zaken aangetroffen worden, maar de extra tijd die daarmee verbonden is, is niet altijd voorhanden. Een betere inschatting vooraf is belangrijk. Er waren nochtans voldoende bronnen, vooral voor de recentere perioden, beschikbaar. Zo staan op de site "watwaswaar" topografische kaarten uit diverse perioden afgebeeld, alsmede luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog. Een andere goede digitale inlichtingenbron is het "Dodenboek". Hierin staan de oorlogsslachtoffers uit de gemeente Venlo, met veel achtergrondinformatie. Daarnaast zijn er allerlei boeken over Venlo en Blerick verschenen, deze staan in de literatuurlijst vermeld. Het gemeentearchief van Venlo is eveneens een goede inlichtingenbron, voor zowel foto's als de oude adresboeken. Ook de diverse voor het onderzoeksterrein geschreven milieुरapporten leveren goede basisgegevens voor verder onderzoek. Voor de oudere bronnen, bijvoorbeeld met betrekking tot het fort, zie de [bijlage 9](#) van Willems & De Boer.

84. Is de manier van omgaan met zowel OCE als menselijke resten de juiste gebleken? Op welke manier kan de samenwerking met deze en andere disciplines verbeterd worden?

De samenwerking met andere disciplines is goed verlopen. In het begin van het onderzoek bleek met betrekking tot het OCE-onderzoek de theorie niet helemaal op de praktijk aan te sluiten, maar in goed overleg is de gezamenlijke werkwijze beter op elkaar afgestemd. Wel bleef het voor beide partijen noodzakelijk zich flexibel op te stellen, wat verder niet tot problemen heeft geleid. De berging van de Duitse militair is niet significant anders verlopen als bij een reguliere opgraving. In plaats van tekeningen zijn er nu foto's gemaakt, wat verder voldoende informatie heeft opgeleverd voor de uitwerking. Ook de samenwerking met het dendrochronologisch onderzoeksbedrijf en het milieubureau is goed verlopen. De wijze van veldwerk, waarbij er continue een archeoloog in het veld is geweest, heeft geresulteerd in korte lijnen en snelle beslissingen. Intensief contact in het veld is daarom van groot belang bij dit soort projecten.

85. Is het wenselijk de aangetroffen resten uit recentere periodes te verzamelen, te beschrijven en te deponeren? Wat is de meerwaarde hiervan en is het mogelijk om een andere aanpak te hanteren?

Hoewel de officiële grens voor archeologisch onderzoek op 50 jaar is gesteld, wordt meestal de Tweede Wereldoorlog als grens genomen. Voor veel onderzoekers is ook die grens nog te recent en hanteert men eerder het einde van de 19^e eeuw als "niet-recent". Daarna is alles sub-recent of recent. Dit is al een hele verbetering met enkele tientallen jaren geleden, toen de Romeinse graven in een Bandkeramische nederzetting als verstoring werden gezien en middeleeuwse greppels in een ijzertijd nederzetting als "recent" werden bestempeld. Aangezien de belangstelling voor recentere tijden groeiende is, ligt het voor de hand deze te documenteren indien deze aanwezig zijn. Indien bijzondere sporen en vondsten verwacht worden, zoals in ons geval een Molukkenkamp, kunnen voor dergelijke complexen vraagstellingen in het PvE worden opgenomen. Het is ook mogelijk dat een dergelijk complex het hoofddoel van een archeologisch onderzoek wordt. De opgraving van het MFC-terrein wijst uit dat er zeer veel, relatief jong, vondstmateriaal aanwezig kan zijn. Het is niet nodig alle materiaal uitputtend te beschrijven of zelfs te deponeren. Voor de jongere perioden is er sprake van machinaal vervaardigd massagoed. Dit materiaal laat zich doorgaans goed beschrijven en dateren. Ook de versieringsmotieven zijn bekend, evenals de herkomst. Het bewaren van een goede doorsnede van de verschillende materiaalcategorieën is dan ook in feite voldoende. Een probleem hierbij is de omgang met organisch en vergankelijk materiaal. Met name met het conserveren van diverse soorten vroege kunststoffen is nog weinig ervaring. Dit geldt tevens voor de metalen (blikken) voorwerpen, waarbij conservering vaak grote kosten met zich meebrengt. Er kan hierbij voor worden gekozen om het vondstmateriaal te deselecteren, na een grondige registratie (foto's). Per slot van rekening is vaak de informatiewaarde belangrijker dan het voorwerp zelf. Slechts in het geval van tentoonstelbaar of historisch belangrijk vondstmateriaal kan er voor gekozen worden dit te conserveren of zelfs te restaureren.

9 Literatuur en bronnen

Literatuur

- Angeren, J.R.M. van, 1950: Voorbereiding van de terugkeer, in: *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd IV*, Arnhem/Amsterdam.
- Armaex, 2012: *Projectplan voor het explosievenonderzoek Kazerneterrein-zuid te Venlo*, Rijssen.
- Arts, N. (red.), 2013: *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, 1200-1850*, Utrecht.
- Bachiene, W.A., 1791: *Vaderlandsche geographie, of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, Amsterdam.
- Berg, Th. M. van den, 2011: *Vooronderzoek Conventionele Explosieven Voormalig Kazerneterrein Frederik Hendrik Gemeente Venlo*, Sliedrecht (Saricon document 10S134-VO-01).
- Bergevoet, M.J.J., 1998: Venlo, in: J. Baalbergen et al. (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Limburg*, Utrecht.
- Beukhof, A., 2008: De oorlogservaringen van A. Beukhof, opgetekend door Everhard Bakker juli 2002 (derde episode), in: *Nieuwsbrief 320-vereniging nummer 2, juni 2008*.
- Beurskens, P., 2013: *Stageverslag Archeologie leerjaar 2*, Deventer.
- Blijdenstijn, R. & R. Stenvert, 2000: *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen.
- Blondel, M., 1950: *Oorlog in Noord-Limburg*, Venlo.
- Blondel, M., 1975: *Oorlog en herstel in Noord-Limburg 1940-1950. Een herinnering in foto's*, Venlo.
- Blondel, M., 1980: *Die 'Swaere Noodt'. Dagboek uit de frontstad Venlo*, Venlo.
- Bogaers, M.-R., 1992: *Drukdecors op Maastrichts aardewerk 1850-1900*, Lochem.
- Bosman, J., J. Ahsmann, B. Hurkmans, F. Lathouwers, S. Waschk & J. de Vries, 2012: *Ruimtelijke en Cultuurhistorische verkenning KazerneKwartier Venlo*, SRE Eindhoven.
- Bot, P., 2009: *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas.
- Bracke, M. et al., 2013: *Conflict in contact I*, Ieper.
- Brandt, J.H., H.H. Hamann & E. Windisch, 1981: *Die Militärpatronen Kaliber 7,9mm, ihre Vorläufer und Abarten*, Schwäbisch Hall.
- Brodrick, T., 1713: *A compleate history of the Late War in the Netherlands*, Gent.
- Brongers, E.H., 1982: *Opmars naar Rotterdam. Deel 2: van Maas tot Moerdijk*, Soesterberg.

- Brunsting, H. 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen; een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Academisch proefschrift. Amsterdam.
- Bruzen de la Martiniere, 1742: *Histoire de la Vie du Regne de Louis XIV, Roi de France & de Navarre, tome cinquieme*, La Haye.
- Buisman, J., 2000: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 4 1575-1675*, Franeker.
- Cammaert, A.P.M., 1983: *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944-mei 1945*, Assen.
- Cammaert, A.P.M., 1994: *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Leeuwarden/Mechelen.
- Camps, R. & T. Huijs, 1993: *Historisch Vademecum: Venlo 650 jaar stad*, Venlo.
- Centraal College van Deskundigen (CCvD), 2010: *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) Landbodems, versie 3.2*, SIKB, Gouda.
- Clevis, H. & J.A. Coldewey, 1984: *De graven van Kessel*, Amersfoort.
- Coxe, W., 1820: *Memoirs of John Duke of Marlborough, Vol. I*, London.
- Daalen, S. van, 2011: *Venlo Kazernekwartier. Dendrochronologisch onderzoek*, BAAC-project D-11.0358, Deventer.
- Deeben, J., E. Drenth, M.-F. van Oorsouw & L. Verhart (ed.), 2005: *De steentijd van Nederland*, Archeologie 11/12, Meppel.
- Denessen, R., X. van Dijk, W. Moorman & T. Huijs, 2008: *Blariacum, Fort Sint-Michiel, Frederik Hendrikkazerne. Venlo verwerft historische grond*, Venlo (Venlose Katernen 11).
- Denessen, R.H.M. & M.Th.R.M. Dolmans, 2007: *Voortbouwen op Venlo's verleden. Beleidsnota Cultuurhistorie 2007-2011*, Venlo.
- Derix, J., 1990: *Vliegveld Venlo, met een kroniek van de luchtoorlog in Zuid-Nederland (1941-1944)*, Horst.
- Dickhaut, M.F.A., 1990: Het beleg van Venlo in 1646, een geschilderd verslag, in: *Venlo's mozaïek*, Maastricht.
- Dijk, X.C.C. van, 2007: *Gemeente Venlo; een archeologische verwachtings- en advieskaart*, Weesp (Raap-rapport 1473).
- Dolmans, M.Th.R.M., 2009: Een Romeinse weg in Venlo, in: *Westerheem*, jaargang 58, no. 5, oktober 2009, Breda.
- Dolmans, M.Th.R.M., 2012: *Selectieadvies Ruimtelijke Ontwikkeling Kazerneterrein*, Venlo.
- Dolmans et al. 2014: Fort Sint-Michiel in Venlo-Blerick. Een vesting aan de Maas, in: *Archeobrief* maart 2014, p. 10-23.
- Drunen, A.H. van, 1978: *Verslag van het onderzoek van de stadsmuren langs de Muntelwal en Noordwal*. Intern gemeentelijk rapport, 's-Hertogenbosch.
- Drunen, A.H. van, 1985: 's-Hertogenbosch een vesting tussen Zuid en Noord, in: *Heemschut*, jaargang 62, 1985.

- Drunen, A.H. van, 1996: De stelling of positie van 's-Hertogenbosch, in: J. Sneep et al. (ed.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord-Brabant*, Utrecht.
- Dukers, B. & B. Klück, 2014: *Bouwhistorische waarnemingen aan het zuidoostelijke bastion van fort St. Michiel 2013-2014*, Roermond.
- Emmens, K., R.J.M. van Genabeek & J.M.J. Willems, 2001: *Blerick. Cultuurhistorische verkenning dorpskern, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport 01.099).
- Enkevort, H. van, 2011: *Romeinse graven en verbrand geld op de Nijmeegse Hunerberg. Archeologisch onderzoek aan de Hugo de Grootstraat*, Nijmegen.
- Enkevort H. van, A. Bosman, C. van Driel-Murray, C. Kalee & R. Reijnen 2000: Catalogus van de vondsten uit de Romeinse tijd van Venray-Hoogriebroek. In: Stoepker, H. 2000: *Venray-Hoogriebroek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late middeleeuwen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46).
- Enkevort, H. van & M. Driessen, 2004: Het gedraaide aardewerk uit de Romeinse Tijd, in: C.W. Koot & R. Berkvens (eds), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102/Erfgoedstudies Breda 1, Amersfoort/Breda.
- Enno van Gelder, H. & J.S. Boersma, 1967, *Munten in muntvondsten*, Bussum.
- Ewalds, S., 2008: *Dari laut Maluku naar de Maas. 55 jaar Molukkers in Venlo-Blerick*, Venlo.
- Fallou, L., 1997: *Le Bouton uniforme français, types militaires Armée de Terre*.
- Finaly, I., 1996: *Doorbroken barrières. Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen*, Bussum.
- Fleuren, R., P. Hen & W. Holla, 2008: *Toekomst kazerne-fort Sint-Michiel*, Blerick.
- Geraeds, J.J.G., 2003: *Onderzoeksgebied Nachtopvang Venrayseweg, gemeente Venlo, een archeologische begeleiding*, Amsterdam (RAAP notitie 281).
- Geurts, J.H.J., 1990: Omstreden veste Venlo tussen twee vuren 1473-1543, in: *Venlo's mozaïek*, Maastricht.
- Geyter, X. de, V. Chalot, Y. Igodt, V. Sartori, C. Svensson & W. van Daele, 2010: *De Lijnstad. Kazerne FH Venlo mei 2010 studie 02*, Brussel.
- Gommans, G., 1978: *Blariacum, Blerke, Blerick*, Blerick.
- Gommans, G., 1983: *Blerick in oude ansichten*, Zaltbommel.
- Gommans, G., 1990: *Blerick in beelden, van dorp tot stadsdeel*, Blerick.
- Gommans, G., 1995: *Blerick in grootmoeders tijd*, Zaltbommel.
- Gorissen, A. & R. van der Hoek, 1994: *Blerickclopedia. Encyclopedie voor Blerick*, Venlo.
- Graaf, W.S. van de, 2014: *Sint Michiel, een fort met geschiedenis. Archeologisch onderzoek op het Kazerneterrein te Blerick*, Zevenaar (Archeodienst Rapport 100).

- Graaf, W.S. van de & C. Helmich, 2008: *Inventariserend Veldonderzoek proefsleuven Raaijweide te Venlo, Zevenaar*.
- Groeneveld, H., 2012: *Vliegveld Venlo, van bevrijding tot ontmanteling*, herziene druk, Venlo.
- Groot, H.J.M. de, 2003: *Venle, Venlo, hoe een stadje begon*, Zutphen.
- Haalebos, J.K. 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert; een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen XI).
- Haslinghuis, E.J. & H. Janse, 2001: *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden.
- Hasselt, H., J.J. Lenting & H. van Westing, 1993: Metalen gebruiksvoorwerpen, in: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing, *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingeren.
- Hauto, R., 2012: *Zwischen Rückzug und Widerstand. Stationen eines Landsers nach den großen Siegen*.
- Heijden, W.G.M. van der, 1993: *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*, Hilversum.
- Heijmans, P.H.M., 2012: *Milieutechnisch onderzoek Kazerneterrein (fase 1) te Blerick*, Meijel.
- Hendriks B.A.T.M. & J. Dijkstra (ed.), 2009: *Op zoek naar Fort St. Michiel en het Romeinse Blariacum, Een Bureau-onderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van een karterend booronderzoek en proefsleuven op het Kazerneterrein in Venlo Blerick*, Amersfoort (ADC Rapport 1585).
- Hermans, F.J., 1990: Tolheffing in Venlo in de late middeleeuwen, in: *Venlo's mozaïek*, Maastricht, 17 - 36.
- Hermans, F., 1999: *Historische stedenatlas van Nederland. Aflevering 6 Venlo*, Delft.
- Hermans, F., 2003: *Venlo van boven bekeken 1924-1977*, Hoogeveen.
- Hermans, F., 2005: *Venlo in de Wederopbouwperiode 1945-1970*, Venlo (Venlose Katernen 2).
- Hermans, F. & W. Moorman, 2005: *Frans Wolters. Een liefde voor Venlo in kaart*, Venlo.
- Hessing, W., R. Polak, W. Vos & S. Wynia 1997: *Romeinen langs de snelweg; Bouwstenen voor Vechtens verleden*. Abcoude/Amersfoort.
- Heur, F. van, 2011: *Rapport Vooronderzoek Kazernekwartier Venlo*, Geleen.
- Heuvel, C. van den, 1982: De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, in: Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (ed.): *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, 's-Gravenhage, 9 - 17.

- Hiddink, H., 2008: *Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne; Bewoning uit de Steentijd, ijzertijd, Romeinse tijd, vroege en volle middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 33).
- Hiddink, H., 2010: *Opgravingen op Kampershoeck Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de volle middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39).
- Hobson, G., 2008: *Geofysisch onderzoek Kazerneterrein*, Venlo, Harfsen.
- Hogg, I.V., 1979: *The Encyclopedia of Infantry Weapons of World War II*, London.
- Hondius, H., 1624: *Korte beschrijvinge, ende afbeeldinge van de generale regelen der Fortificatie, De Artillerie, Munition, ende Vivres, van de Officieren der selver ende haren Commissien, Van de Leger-Aerde-Wallen, de prochen met het Tegenweer ende van Vyerwercken, 's-Gravenhage*.
- Immerzeel, J., 1842: *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, Amsterdam.
- Jacobi, H. & B. van Beek, 1988: *Geld van het Koninkrijk*, Amsterdam.
- Jansma, E., 2014, *Evaluatierapport dendrochronologisch onderzoek vesting St. Michiel (Venlo)*, Amersfoort.
- Jongsma, J.P., 1988: Van Dienst der Fortificatiewerken tot Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen, in: Beemt, F.H. van den, D. Boekema & K.K. Thijssens (ed): *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*, Den Haag.
- Kamps, P.J.M., P.C. van Kerkum & J. de Zee (ed.), 2004: *Terminologie verdedigingswerken*, Utrecht.
- Kessels, G., 2003: Piepend en knarsend naar het einde. De tram in Helden (slot), in: *De Moennik, historisch tijdschrift van Heemkundevereniging Helden*, nummer 17.
- Kessels, M.L.M., 2013: *Nader Bodemonderzoek Garnizoenweg (ong.) te Venlo*, Meijel.
- Keulards, H., 1984: *Bombardementen op de Maasbruggen te Venlo, oktober-november 1944*, Venlo.
- Keuller, L.J.E., 1843: *Geschiedenis en beschrijving van Venloo*, Venlo.
- Kocken, M., K. van den Berg, C. Visser & P. Koks, 2013: *C2C visie archeologie en cultuurhistorie Kazerneterrein Venlo*, Bommel.
- Kok, R.S., 2014: *Samenloop archeologie en explosievenopsporing. Werken in een veilige omgeving mét behoud van archeologische waarden*, SIKB handreiking, Gouda.
- Kok, R.S. & W.K. Vos (ed.), 2013: *Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*, Amersfoort (RAM 211).
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen, 2011: *Waardering van oorlogserfgoed. Een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbergen en Laarsenberg te Rhenen (Provincie Utrecht)*, Weesp (RAAP-rapport 2240).

- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen, 2012: *Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog*, Weesp (RAAP-rapport 2546).
- Kruidenier, M., 2007: *Militair erfgoed. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist.
- Kuyer, I. & T. Kappelhof, 2001: *'s-Hertogenbosch cartografisch bekeken*, 's-Hertogenbosch.
- Lägers, H., 2006: *Hertsteen en Crone-ment. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw*, Utrecht.
- Lamberts, A., 1984: *Venlo binnen en buiten zijn muren*, Venlo.
- Lanzing, J., 2012: *Programma van Eisen. Venlo Kazernekwartier. Definitieve opgraving Locatie MFC*, Leiden.
- Leene, J. van den, 1705: *Le theatre de la noblesse du Brabant, representant les erections des terres, seigneuries, & noms des personnes, & des familles titrées, les creations des chevaleries, & octroys des marques d'honneurs & de noblesse*, Luik.
- Lenselink, J., H.E. Wanting & W.D. de Hek, 1983: *Patronen*, Rijswijk.
- Lenting, J.J., 1993: Gereedschap, in: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing, *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingen.
- Liempt, A. van, 2010: Om onze jongens te sparen, in: *Oranje bitter*, Den Haag (Nationaal Archief Magazine 2010/1).
- Loo, P.E. van, 2007: Opereren boven eigen grond, Nederlandse marine-vliegers boven de Lage Landen in de eindfase van de Tweede Wereldoorlog, in: *Marineblad* juli 2007.
- Machiels, A.J.G., 1989: Teewen in nieuw perspectief, in: *Grondboor en Hamer*, jaargang 43, no. 5/6.
- Magendans, R., T. Kuipers & A. Spanhaak, 2012: *Fort Sint Michiel versterkt Venlo. Erfgoed ontwikkeling met een economische meerwaarde*, Amersfoort.
- Martin, H.G., 1948: *The History of the Fifteenth Scottish Division 1939-1945*, Edinburgh/London.
- Maschek F., 1874, *Studien über die veränderte Bedeutung und Formenbildung der mhd. und nhd. verba praeteritopraesentia*, Reichenberg.
- Mevius, J., 2000: *Speciale catalogus van de Nederlandse munten van 1795 tot heden*, 31^e herziene en verbeterde druk, Vriezenveen.
- Mooren, J.R., 2011: *Het Genneperhuis: de vestinggrachten. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, gevolgd door een archeologische begeleiding*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-09.0235).
- Moorman, W., 2005: *Fort Sint-Michiel en Frederik Hendrikkazerne te Venlo. Historisch onderzoek in opdracht van de gemeente Venlo*, Venlo.
- Moorman, W., 2005: De vesting Venlo 1343-1867. In: F. Hermans en W. Moorman (ed.), *Frans Wolters. Een liefde voor Venlo in kaart*, Venlo.

- Nawroth, M, R. von Schnurbein, R.M. Weiss & M. Will, 2002: *Menschen, Zeiten, Räume – Archäologie in Deutschland*, Stuttgart.
- N.N., zj: *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IIb: de provincie Gelderland*, Stichting Menno van Coehoorn.
- N.N., 1761: *Le Petit Dictionnaire de Tems, Pour L'intelligence des Nouvelles de la Guerre*, Paris.
- N.N., 1805: *Besluiten van het Staatsbewind der Bataafschen Republiek*, volume 13, Den Haag.
- N.N., 1915: *Naamlijst voor den telefoon-dienst*. Uitgegeven door het Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie. Januari 1915, 's-Gravenhage.
- N.N., 1917: *Adresboek der gemeente Venlo, samengesteld volgens officieele gegevens verstrekt in opdracht van burgemeester en wethouders van Venlo, aangevuld met een beroepenlijst der gemeenten Blerik en Tegelen*, Venlo.
- N.N., 1925: *Handelsadresboek, samengesteld door de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noordelijk Limburg te Venlo en Adresboek der gemeenten Venlo, Maasbree en Tegelen*, Venlo, Venlo.
- N.N., 1932: *Officieel adresboek der Gemeenten Venlo, Tegelen en Maasbree. Met branche-Register en Plattegrondskaart*, Eindhoven.
- N.N., 1937: *Nr. 72a. Handboek voor den soldaat. Deel 1. Algemeen voor alle wapenen en dienstvakken*, Breda.
- N.N., 1939: *Naamlijst van de rekeninghouders bij den postchèque- en Giro-dienst*, 's-Gravenhage.
- N.N., 1947: *Overzicht der Werkzaamheden van het Militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg, 14 September 1944 - 4 Maart 1946*, Afwikkelingsbureau Militair Gezag, Den Haag.
- N.N., 1969: *De Bevrijding van 's-Hertogenbosch, oktober 1944*. De Boschboom, 's-Hertogenbosch.
- Niepoth, F.R., 1991: *Wie schrijft die blijft; Vijfenzeventig jaar EDAH*, Helmond.
- Nierstrasz, V.E., 1953: *De verdediging van Noord-Limburg en Noord-Brabant, mei 1940*, 's-Gravenhage.
- Nijdam, L.C., 2009: *Frederik Hendrik kazerne te Venlo, een inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek*, Amersfoort (ADC rapport 1793).
- Oelmann, F. 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber; Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik*, Heft 1. Frankfurt a. M.
- Onno van Gelder, H. & J.S. Boersma, 1967: *Munten in muntvondsten*, Bussum (Fibulareeks 35).
- Oudheusden, J.A. van & H. Termeer (ed.), 1994: *Tussen vrijheid en vrede, het bevrijde Zuiden september '44-mei '45*, 's-Hertogenbosch.
- Pelsdonk, J., 2012: *De schatvondst Lekkerkerk 2010: Gehamsterd zilver uit de Eerste Wereldoorlog*, in: *Westerheem*, jaargang 61, no. 4, augustus 2012, Breda.
- Pendergast, M., 2000: *For God, Country & Coca-Cola. The definitive history of the world's most popular soft drink*, London.
- Pinxteren, A.A.J.J. van (ed.), 1993: *Pronkstukken, Venlo 650 jaar stad*, Venlo.

- Reinders, M., 2013: *"Ik maak mij groote zorgen over de behandeling van dit mooie gebied". Een cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek naar het Duitse Munitionslager tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoog Soeren, gemeente Apeldoorn*, afstudeerscriptie Saxion, Deventer.
- Robertson, I.M., 1945: *From Normandy to the Baltic. The story of the 44th Lowland Infantry Brigade of the 15th Scottish Division from D Day to the end of the war in Europe*, Bad Segeberg.
- Roest, D. van der, 2008: *Geofysisch onderzoek Frederik Hendrik Kazerne Venlo*, Harfsen (Archeorapport).
- Rohmer, R., 2004: *Generally speaking: the memoirs of Major General Richard Rohmer*, Ontario.
- Roymans, N., 1994: Keltische munten en de vroegste geschiedenis van het heiligdom, in: Roymans, N. & T. Derks (ed.): *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogebosch.
- Roymans, N., 2004: *Ethnic identity and imperial power, the Batavians in the early Roman empire*, Amsterdam (Amsterdam University Press 10).
- Rozema, R., 2013: *Proces-verbaal van oplevering. Opsporen Conventionele Explosieven Kazerneterrein te Venlo*, Rijssen.
- Scheltema, P.H., (1899): *Practisch Handboek voor Bouwkundigen en Ambachtslieden, omvattende alle, bij de uitvoering van bouwwerken voorkomende werkzaamheden, gereedschappen, materialen en hulpmiddelen*, Rotterdam.
- Schiltmans, E. & P. IJntema, 2014: *Vermist is erger dan dood! Een inkijk in de geschiedenis van de Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht*, Leusden.
- Schoenmaker, B., 2006: *De bevrijding van Venlo 1944-1945*, Venlo (Venlose Katernen 5).
- Schoonoord, D.C.L., 2011: *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946*, Amsterdam.
- Schor, E.A., 2006: *Tussenrapport Zandmaas Pakket II. Onderzoeksgebieden: Stadsweide Roermond, Baarlo/Belfeld-West, Raaijweide Venlo, Venlo-Velden en Afferden/Sambeek-Oost, inventariserend archeologisch veldonderzoek, verkennende fase met oppervlaktekartering*, Deventer (BAAC-rapport 05.347).
- Schotten, J.W., 1995: Venlo, Julianapark, in: *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Jaarverslag 1994*, Amersfoort.
- Schotten, J.W., 2013: *Stadswording in de Late Middeleeuwen in archeologisch perspectief: het voorbeeld van Venlo*, Venlo.
- Seinen, P. & J. van den Besselaar, 2011: *Rapport Romeinse brug-Venlo. Een Romeinse brugverbinding tussen Venlo en Blerick?*, Haps (MiM-Rapport-Venlo-05-2011-1).
- Simienowicz, C., 1676: *Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, Frankfurt am Main.
- Simons, M., W. Hendriks, F. Peeters & R. Aerdts, 1980: *Bliërick vruuger*, Venlo.

- Sloet, L.A.J.W., 1872-1876: *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, tot op den slag van Woeringen, 5 Juni 1288*, Den Haag.
- Sneep, J., J.P.C.M. van Hoof, G.J.L. Koolhof & S.H. Poppema, 1996: *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord- Brabant*, Utrecht.
- Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (ed.), 1982: *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, 's-Gravenhage.
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, S. Broekhoven, E. Stades-Vischer & J.Venner, 2002: *Monumenten in Nederland. Limburg*, Zwolle.
- Stiboka, 1975: *Bodemkaart van Nederland Schaal 1:50.000. Toelichting bij kaartblad 52 Oost Venlo*, Wageningen.
- Stuart, P.J.J., 1963: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Nijmegen.
- Stuurman-Aalbers, J. & R. Stuurman, 1986: *Jaarboek Munten en Penningen der Nederlanden, Deel 1. Overzicht tweede helft 1985 en eerste helft 1986*, Amersfoort.
- Stuurman-Aalbers, J. & R. Stuurman, 1988: *Jaaroverzicht Munten en Penningen der Nederlanden, Deel 2. Overzicht tweede helft 1986 en geheel 1987*, 's-Gravenhage.
- Swinkels, A. & P. Zwaal, 2008: *Bavaria. Biografie van een brouwerij en een familie uit Lieshout*, Lieshout.
- Taverne, E.R.M., 1982: Simon Stevin: theoreticus van het moderne krijgsbedrijf, in: Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (ed.): *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, 's-Gravenhage.
- Tijssen, T.K.P.G., 2011: *Rapport Nader bodemonderzoek en indicatieve partijkeuring Garnizoenweg te Venlo-Blerick*, Roermond.
- Tichelman, G., 2006: *Blerick-centrumplan, een bureauonderzoek naar de archeologische verwachting voor het centrum van Blerick*, Amersfoort (ADC-rapport 516).
- Tornij, G.J., 1999: *De Nederlandse "Mitchells". De geschiedenis van de B-25-bommenwerper in Nederlandse dienst*, Amersfoort.
- Uyttenbroeck, H.H.H., 1908: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo. I. Over Land en Volk tusschen Maas en Nederrijn en Venlo in 't bijzonder, Venlo*.
- Uyttenbroeck, H.H.H., 1909: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo. II. De Vestingwerken. De Wevers en Hulster Heinke. Aanvullingen van Bijdragen I en II. Plan van Venlo in 1868*, Venlo.
- Uyttenbroeck, H.H.H., 1912: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo. III. Het Dagboek of Kroniek door Pastoor J.C. van Postel*, Venlo.
- Uyttenbroeck, H.H.H., 1914: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Venlo. IV. De Straten van Venlo*, Venlo.
- Vaessen, J.P.G.M., 1990: Venlo en de Maasveldtocht van 1632 in: *Venlo's mozaïek*, Maastricht.
- Vanhoudt, H., 1996: *Atlas der munten van België, van de Kelten tot heden*, Herent.
- Velde, H.M. van der, 2013: An Augustan settlement in Venlo (prov. Limburg): a military distribution centre in the Meuse area?, in: *Archäologisches Korrespondenzblatt Jahrgang 43, heft 1*, Mainz.

- Velde, H.M. van der, S. Ostkamp, H.A.P. Veldman & S. Wyls (red.). 2009: *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*, Amersfoort (ADC Monografie 7).
- Venner, J., 2000: *Geschiedenis van Limburg*, Maastricht.
- Verbeek, J.R., 1987: Het stalen infanterieschild van het Nederlandse leger, in: *Armamentaria 22, Jaarboek Legermuseum 1987-1988*, Delft.
- Verelst, K.F.M. & F.C. Wijsenbeek, 2005: *Plangebied Antoniuslaan 74 te Blerick, een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 465).
- Verlinden, M., 2013: "Het bijzondere verhaal van deze sterke Russische vrouwen mag niet verloren gaan", in: *Tegelse Courant 't Gazetje*, woensdag 20 maart 2013.
- Viergever, R., 2009: *Pannenboekje. Weergave van de meest voorkomende dakpanmodellen*, Standdaardbuiten.
- Visser, V., 2013: *De neerslag van het slagveld. De betekenis van slagvelden voor archeologisch onderzoek en als hedendaags erfgoed*, Weesp (RAAP-rapport 2645).
- Vries, G. de & B.J. Martens, 1993: *Nederlandse vuurwapens. Landmacht en Luchtvaartafdeling, 1895-1940*, Amsterdam.
- Vryer, A. de, 1738: *Histori van Joan Churchill, hertog van Malborough en prins van Mindelheim. Eerste deel*, Amsterdam.
- Vullings, P.G.H., 2009: *Rekeningen van het kerspel Sevenum 1586-1592*.
- Wal, A. ter & L.A. Tebbens, 2012: *Well Aijen Werkvak 1, Archeologische opgraving*, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-09.0395).
- Ward-Perkins, B., 2005: *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford.
- Weerden, J.F. van der & A. Emaus, 2012: *Plan van Aanpak, Venlo Kazernekwartier, opgraving locatie MFC*, 's-Hertogenbosch (intern BAAC-rapport A-12.0262).
- Weiβ-König, S. & M. Duurland, 2011: *Evaluatierapport Definitief Archeologisch Onderzoek Raaijweide te Venlo-Blerick, Zevenaar. Sterren schitteren aan de Maas, een proefsleuvenonderzoek op de locatie MFC te Blerick*, Zevenaar.
- Weiβ-König, S. & W.S. van de Graaf, 2011: *Sterren schitteren aan de Maas, een proefsleuvenonderzoek op de locatie MFC te Blerick*, Zevenaar (Archeodienst rapport 62).
- Weiβ-König, S. & W.S. van de Graaf, 2013: *Archeologisch onderzoek in plangebied Raaijweide te Venlo-Blerick*, Zevenaar (Archeodienst Rapport 101).
- Westerhuis, W.A.A., 1988: *Frederik Hendrik Kazerne 1913-1988, Fort St. Michiel 1641-1867*, Venlo.
- Wickham, C., 2009: *The Inheritance of Rome*, London.
- Wijn, J.W., 1956: *Het Staatse Leger, deel VIII. Het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715*, 's-Gravenhage.

Wijnen, J.A.T., 2011: *Kruipend door de Burgerschool. Een pilot voor bouw-biografisch locatieonderzoek naar sporen van de Tweede Wereldoorlog in de voormalige HBS in Wageningen*, Weesp (RAAP-rapport 1234).

Willems, H, & E. de Boer, 2013: *Fort Sint Michiel. Beknopt bronnenonderzoek naar de bouw*, 's-Hertogenbosch.

Willems, H. & B. Steketeer, 2003: *Verboden kringen. Vrije schootsvelden en inundaties rond 's-Hertogenbosch in de 19e eeuw*, 's-Hertogenbosch.

Willems, W.J.H., 1987: Romeinse wegen in Limburg, in: *Historisch-Geografisch tijdschrift* 1/2, 6 - 11.

Wilson, J.J.C.P., 1941: Het gevecht bij Grubbenvorst (10 mei 1940), In: *Militaire Spectator juni 1941*.

Woensel, J. van, 2004: *Vrij van explosieven. De geschiedenis van het EOCKL en zijn voorgangers, 1944-2004*, Instituut voor Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, Amsterdam.

Woollcombe, R., 1970: *Lion Rampant*, London.

Wyns, S., 2004: *Inventariserend Veldonderzoek van het VBF-terrein in Blerick (Venlo)*, ADC-rapport 283, Amersfoort.

Wyns, S., 2005: *Venlo, Blerick Rutgerusgang IVO3, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC-rapport 479).

Zee, R.M. van der, B.A.J.T. Dukers & B. Klück, 2012: *Kazernekwartier, Blerick (gemeente Venlo). Een cultuurhistorische inventarisatie*, (Amersfoort ADC rapport 2990).

Kaartmateriaal

Pater, B.C. de & B. Schoenmaker, 2005: *Grote Atlas van Nederland / Comprehensive Atlas of the Netherlands 1930-1950*, Zierikzee.

Peutingerkartaal, kopie uit de 13^e eeuw (Nationale Bibliotheek Wenen).

Staring Centrum/RGD, 1990: *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, kaartblad 52 Venlo*, Haarlem.

Stiboka, 1975: *Bodemkaart van Nederland 1:50.000, kaartblad 52 Oost Venlo*, Wageningen.

Wolters-Noordhoff, 1992: *Grote Historische Provincie Atlas 1:25000, Limburg 1837-1844*, Groningen.

Internet

<http://afbeeldingen.gahetna.nl> (muntschat)

<http://airstrip-b91.comule.com> (Square Mesh Track)

<http://archieff.venlo.nl> (Venlo tijdens de nieuwe tijd)

<http://archis2.archis.nl> (archeologische onderzoeken en waarnemingen)

<http://aviation-safety.net> (B-25 Mitchell)

<http://buck.vgent.be> (muntschat)

<http://books.google.nl>

<http://cka.moon-demon.co.uk> (hypocaust)

<http://commons.wikimedia.org> (bevrijding Blerick)

<http://dagboektitven.blogspot.nl> (Brugstraat)

<http://de.wikipedia.org> (Dortmunder Union, vliegveld Venlo)
<http://en.wikipedia.org> (240 mm howitzer M1, Willow)
<http://gearthhacks.com/dlfile30725/Venlo-Railway-Bridge---19-november-1944.htm>
<http://genwiki.nl> (De Rijk)
<http://geschiedenis.kamp-amersfoort.nl> (Militair Gezag)
<http://gtb.inl.nl> (major)
<http://historiek.net> (Van Ambonezen tot Molukkers)
<http://historie.venlo.nl> (Dodendenboek)
<http://home.arcor.de> (Kriegsgefangen Niederlande)
<http://jeugdsentimenten.net> (kippenringen)
<http://kreis7.blogspot.nl> (Citroën C4)
<http://library.mcmaster.ca> (propaganda)
<http://militaryhistory.about.com> (Market Garden)
<http://nl.wikipedia.org> (koloniale waren, hoornwerk, Fall Gelb)
<http://pgsion.com>
<http://redonsfort.nl> (toekomst fort)
<http://steyrmannlicher.yuku.com> (Hembrugclip)
<http://theantiquarian.us> (Stevens and Williams)
<http://users.telenet.be> (genealogische informatie Clercx)
<http://verdoprent.weebly.com/simons.html>
<http://web.archive.org> (Fall Gelb)
<http://wiki-de.genealogy.net> (Fettmannchen)

<https://wo2forum.nl> (loopgraafschild)
<http://www.aachen-muenzen.com> (heller Aken)
<http://www.absa3945.com> (Square Mesh Track)
<http://www.archieven.nl> (LEM Historische encyclopedie Venlo, Militair Gezag, tramlijn)
<http://www.archievenwo2.nl> (Militair Gezag)
<http://www.arneym.nl> (vesting Arnhem)
<http://www.beeldbank.wo2.nl> (Villa Steegh)
<http://www.bhic.nl> (Wagemans)
<http://www.bing.com> (luchtfoto's Venlo)
<http://www.bocn.co.uk> (trip flare)
<http://www.brauereierlebnis-dortmund.de> (Dortmunder Union)
<http://www.castlearchdale.net> (Robert Alexander Smith)
<http://www.citadelvenlo.org> (Frederik Hendrikkazerne)
<http://www.collectie.legermuseum.nl> (Hembrugpatronen)
<http://www.collectieutrecht.nl> (Conimex)
<http://www.collectweb.biz> (N.V. De Adelaar)
<http://www.conam.info> (kentekens)
<http://www.dbnl.org> (Clercx)
<http://www.defensie.nl> (vermiste militairen)
<http://www.delcampe.net> (Dortmunder Union)
<http://www.delpher.nl> (oude kranten)
<http://www.detelefoongids.nl> (Venrayseweg 65)

<http://www.die-freiwilligen.pl>
 (Wurfgranaat 38)

<http://www.drankminiatureschiedam.nl>
 (Melchers)

<http://www.duiten.nl> (duiten Roermond)

<http://www.feldgrau.com> (7. Fallschirm-Jäger-Division)

<http://www.flamesofwar.com> (Land Mattress)

<http://www.fliegerhorst.nl> (vliegveld Venlo)

<http://www.flightglobal.com> (Square Mesh Track)

<http://www.forgottenbooks.org>
 (Fisslthaler)

<http://www.forgottenfield.com>
 (intervalometer)

<http://www.forten-brabant.nl> (Maaslinie)

<http://www.forumeerstewereldoorlog.nl>
 (Schlieffenplan)

<http://www.fotografie.nl> (foto Maasbrug)

<http://www.gahetna.nl> (mijnen ruimen, muntschat)

<http://www.gearthacks.com> (Venlo Bridge)

<http://www.geheugenvannederland.nl>
 (oorlogsdagboeken, Ranja)

<http://www.genbronnen.nl> (Maasbree kerk-archief tot circa 1850)

<http://www.genealogieonline.nl> (De Rijk, Zegers, Goedhart, Ouwerkerk, Wagner, Groeneveld)

<http://www.genwiki.nl> (café Simons)

<http://www.geschiedeniszeeland.nl>
 (Brylcreem)

<http://www.geolution.net> (verkoop kazernes)

<http://www.google.nl> (luchtfoto's)

<http://www.groningerarchieven.nl>
 (C. Polak)

<http://www.gutenberg.org> (Fisslthaler)

<http://www.hasel.be> (Fisslthaler)

<http://www.heerlenvertelt.nl>
 (strafkampen)

<http://www.hei-heg-hoeind.dse.nl> (de schat van Strijp)

<http://www.hetutrechtsarchief.nl>
 (Fisslthaler)

<http://www.hetverhaalvangroningen.nl>
 (C. Polak)

<http://www.hetverhalenarchief.nl>
 (interneringskampen)

<http://www.hero.ch>

<http://www.historischnieuwsblad.nl>
 (geschiedenis Indonesië)

<http://www.intarex.de> (Riechtopf)

<http://www.isgeschiedenis.nl>
 (onafhankelijkheid Indonesië)

<http://www.iwm.org.uk> (Wien 41)

<http://www.ixengineercommand.com>
 (Square Mesh track)

<http://www.jeoudekazerne.nl> (Frederik Hendrikkazernes)

<http://www.jgvanheusden.nl> (Goedhart)

<http://www.joostdevree.nl>
 (verblendstenen)

<http://www.katwijkinoorlog.nl>
 (muntschat)

<http://www.kennislink.nl> (steenkool)

<http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl>
 (kerkgebouw Garnizoenweg)

<http://www.kleindierliefhebbers.nl>
 (kippenringen)

<http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl>
 (Militaire Spectator)

<http://www.lancaster-archive.com> (bommen)
<http://www.landvankessel.nl> (evacuatie Blerick)
<http://www.legermuseum.wordpress.com> (propagandaraket)
<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de> (Wien 41, Fallschirmjäger)
<http://www.lexpev.nl> (Riechtopf)
<http://www.limburgsekastelen.nl> (Huis Boerlo)
<http://www.luchtoorlog.net> (Kammhuber-linie)
<http://www.ma-shops.de> (double tournois, Fettmannchen)
<http://www.maaslinie-mei1940.nl> (Duitse gesneuvelden)
<http://www.martijnvanvulpen.nl> (staatslijn E)
<http://www.mp44.nl> (Losantin)
<http://www.nyu.edu> (Willow)
<http://www.obras-del-alma.com> (rivierkazemat Noord-Blerick, rivierkazemat Zuid-Blerick)
<http://www.omroepvenlo.nl> (fort)
<http://www.oorlogblerick.nl> (bombardementen)
<http://www.oorlogsgetroffenen.nl> (Militair Gezag)
<http://www.parlement.com> (Clercx)
<http://www.pgsion.com> (Pinkstergemeente Venlo)
<http://www.pinterest.com> (bevrijding Blerick)
<http://www.pondes.nl> (Pigmans)
<http://www.psywarrior.com> (propagandaraket)

<http://www.rijksmuseum.nl> (Belgische Opstand)
<http://www.roermond1939-1945.nl> (Brückenkopf Venlo)
<http://www.roermondsepoort.nl> (oorlogsdagboek)
<http://www.romeinsblariacum.nl>
<http://www.royalartilleryunitsnetherlands1944-1945.com> (3 Super Heavy Regiment, 1st Rocket Battery RCA)
<http://www.ruimtelijkeplannen.nl> (Aanpassingsplan Kazernekwartier)
<http://www.schallenberg.nl> (mei 1940)
<http://www.schatzsucher.de> (Wien 41)
<http://www.soree.info> (bevrijding van Limburg)
<http://www.stichtingruimteroermond.nl> (Dionisij)
<http://www.strijdbewijs.nl> (Square Mesh Track)
<http://www.sudden-strike-maps.de> (Wurfgranate 38)
<http://www.thepotteries.org> (Willow)
<http://www.toine-hendriks.nl> (evacuatie Blerick)
<http://www.unilever.nl> (Conimex)
<http://www.venlo.nl> (nieuws)
<http://www.venlovernieuwt.nl> (Cradle to Cradle, Het Fort van Venlo)
<http://www.verzetsmuseum.org> (bevrijd Nederland 1944)
<http://www.warcemeteries.nl> (25 Field Regiment Royal Artillery)
<http://www.watwaswaar.nl> (historische kaarten Venlo)

<http://www.weerderheemvalkenswaard.nl> (Katholiek Thuisfront)

<http://www.wiewaswie.nl> (Simons, Lenards, Clerx)

<http://www.ww2-experience.nl>
(Fallschirmjäger)

<http://www.zuidfront-holland1940.nl> (Maaslinie)

<http://www.zweiter-weltkrieg-lexikon.de> (Fallschirmjäger)

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1.1 Sfeerfoto van het vrijleggen van funderingen van de huizen aan de Brugstraat.

Afb. 1.2 Sfeerfoto van de filmopnames tijdens het ruimen van de vliegtuigbommen.

Afb. 1.3 Locatiekaartje van het onderzoeksgebied.

Afb. 2.1 De geomorfologische kaart met daarop aangegeven het onderzoeksgebied (naar: Staring Centrum/RGD 1990).

Afb. 2.2 De bodemkaart met daarop aangegeven het onderzoeksgebied (naar: Stiboka 1975).

Afb. 3.1 Eerdere onderzoeken en waarnemingen op en rond het onderzoeksgebied (naar: Archis2).

Afb. 3.2 De belangrijkste door Archeodienst voor het Kazerneterrein gedefinieerde vindplaatsen (Lanzing 2012).

Afb. 4.1 De vermelding Blariacum op de Peutingerkaart (Nationale bibliotheek Wenen).

Afb. 4.2 Kaart van Venlo van de hand van Jacob van Deventer, circa 1570 (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 4.3 Michael Aitzinger, de belegering van Venlo in 1586 (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 4.4 Plattegrond van Venlo en omgeving in 1621, getekend circa 1640. Het hoornwerk is aan de bovenzijde afgebeeld (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 4.5 Kaart van de vesting Venlo en het fort Sint Michiel, Janssens 1645 (Hermans 1999).

Afb. 4.6 Plattegrond van Venlo en fort Sint Michiel, G.J.E. Marlet 1729 (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 4.7 Venloo, P. Schenk, na 1702 (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 4.8 Kaart van het fort Sint Michiel met ten oosten van het plangebied fort Leopold (naar: Wolters-Noordhoff 1992).

Afb. 4.9 De Nederlandsche Staatscourant, een belangrijke inlichtingenbron voor aanbestedingen (<http://www.delpher.nl>)

Afb. 4.10 Plattegrond uitgevoerde bouwplannen kazerne (Bosman et al. 2012).

Afb. 4.11 Plattegrond met daarop de nog bestaande en reeds verdwenen bebouwing van de kazerne.

Afb. 4.12 Villa Zegers aan de garnizoenweg. Duidelijk is te zien dat de villa op een wat hoger deel ligt (bron onbekend).

Afb. 4.13 Aanzicht Brugstraat in de jaren '20, met rechts de Maasbruggen (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 60.1).

Afb. 4.14 *Café Simons op de hoek van de Horsterweg en de Brugstraat (Gommans 1995).*

Afb. 4.15 *Aanzicht van de zijgevel van restaurant Pigmans, eind jaren '20 (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 3_878).*

Afb. 4.16 *Bericht van de brand in De Sumatra Post van 30 januari 1921 (<http://www.delpher.nl>).*

Afb. 4.17 *Bouwtekening café Margraf en Ewalds, ontwerp P. Rassaerts (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 135 2.2.05 77).*

Afb. 4.18 *Reclame voor de firma De Adelaar in het Limburgsch Dagblad in de jaren '20 (<http://www.delpher.nl>).*

Afb. 4.19 *Interieurfoto van café Margraf ten tijde dat P. Simons het café runde (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 1499.1).*

Afb. 4.20 *Aanzicht van café en paviljoen Ewalds in de jaren '30 (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 6721.3).*

Afb. 4.21 *Reclame in het Algemeen Handelsblad van 13-05-1930 van de diverse Morris-dealers.*

Afb. 4.22 *Gezicht op het pand van Simais, ten tijde van kapper Manders, voor dat garage Halmans was gebouwd (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 1347.4).*

Afb. 4.23 *Beeld van de oorlogsschade aan het pand van kapper Simais en het Militair Tehuis in mei 1940 (foto via M. Hogenhuis, Venlo).*

Afb. 4.24 *Aanzicht op het Militair Tehuis en de kiosk eind mei of juni 1940. Let op het gerepareerde dak van het Tehuis (foto via M. Hogenhuis, Venlo).*

Afb. 4.25 *Gezicht op de opgeblazen Maasbruggen in de richting van Blerick. Rechtsboven het zwaarbeschadigde Militair Tehuis (foto via M. Hogenhuis, Venlo).*

Afb. 4.26 *Luchtfoto van 19 november 1944. Het onderzoeksgebied telt een groot aantal kraters (<http://www.gearthacks.com/dlfile30725/Venlo-Railway-Bridge---19-November-1944.htm>).*

Afb. 4.27 *Een soldaat van de 15th Scottish Division doorzoekt verlaten gebouwen in Blerick (http://www.pinterest.com/pin/1245527459180_12552/).*

Afb. 4.28 *Generaal Dempsey opent de zojuist aangelegde Baileybrug (Gemeente-archief Venlo, inv.nr. 1775.2).*

Afb. 4.29 *Duitse krijgsgevangenen op zoek naar mijnen (<http://www.gahetna.nl>).*

Afb. 4.30 *Uitsnede uit een luchtfoto uit omstreeks 1947, tussen de kazerne en de bruggen het DUW-kamp (Ewalds 2008, 81).*

Afb. 6.1 *Inmeten mogelijke explosieven met behulp van een multisensor.*

Afb. 6.2 *Overzicht divers vondstmateriaal uit de zeefinstallatie.*

Afb. 6.3 *Archeologische graafwerkzaamheden nabij de muren van het fort.*

Afb. 6.4 *De eerste kennismaking met de huizen aan de Brugstraat.*

Afb. 6.5 Foto vanuit de ladderwagen van de brandweer. Rechts de funderingen van onder andere garage Halmans, linksboven de nachtopvang.

Afb. 6.6 Het opblazen van de twee zware vliegtuigbommen wordt vastgelegd.

Afb. 7.1 Het westprofiel van werkput 70. Duidelijk zichtbaar is de verbruining en de banden-B.

Afb. 7.2 Fragment van een bijl uit het midden-neolithicum.

Afb. 7.3 Overzicht Romeinse structuren.

Afb. 7.4 Bergen vondsten uit de waterput.

Afb. 7.5 Dieptebepaling waterput.

Afb. 7.6 Plattegrond van structuur 1, schaal 1:100.

Afb. 7.7 Overzicht oostzijde werkput 81. In het midden de gecoupeerde sporen van structuur 2.

Afb. 7.8 Plattegrond van structuur 2, schaal 1:100.

Afb. 7.9a-c Foto's van de waterput tijdens het opgraven. Achtereenvolgens vlak 3 (16,12 m +NAP), vlak 6 (14,10 m +NAP) en vlak 9 (12,50 m +NAP).

Afb. 7.10 Tekening beker geverfde waar, schaal 1:2.

Afb. 7.11 Schematische voorstelling Romeinse hypocaust. http://cka.moon-demon.co.uk/KAR047/KAR047_RPH_Heating.htm

Afb. 7.12 Foto van de oostzijde van het hoornwerk, met daarop duidelijk verschil tussen de geleidelijke opvulling en de dempingslagen.

Afb. 7.13 Foto van de westzijde van het hoornwerk, met de herkenbare plaggenbekleding.

Afb. 7.14 Een vergelijkbaar exemplaar van een double tournois van Nassau <http://www.ma-shops.com/cheilan/item.php5?id=3804&lang=nl>

Afb. 7.15a Overzichtsfoto van het bastion met recent aangelegd wandelpad.

Afb. 7.15b Het nemen van dendrochronologische monsters van het balkenrooster door E. Pressler.

Afb. 7.16 De insteek van het muurwerk van het fort, ingegraven in de natuurlijke ondergrond. Foto genomen richting het zuidoosten.

Afb. 7.17 De houtfundering en voet van het fort, ter hoogte van de saillant. Foto genomen richting het noorden.

Afb. 7.18 De saillant van het zuidoostelijke bastion met de aangrenzende facen. Foto genomen richting het noordwesten.

Afb. 7.19 De fortzijde van de oostelijke face, tussen steunberen s74004 en s74006. Foto genomen richting het zuidoosten.

Afb. 7.20 Locatie van de genomen dendrochronologische monsters.

Afb. 7.21 Overzicht van het vrijgelegde muurwerk van het zuidoostelijke bastion. Foto genomen richting het zuiden (Aerialcam).

Afb. 7.22 Uitgevoerde werken in fort Sint Michiel, inmeting door kapitein Ginot uit 1810. Op de plattegrond ligt het noorden ongeveer rechts (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 7.23 De kiepkar uit de gracht van het bastion.

Afb. 7.24 Uitsnede uit een ontwerp voor werkzaamheden in het fort uit 1815. Het noorden ligt boven (Hermans & Moorman 2005).

Afb. 7.25 Een doorsnede door de gracht tussen de keel van het fort en de Maas (s72004). Foto genomen richting het zuidoosten.

Afb. 7.26 Een restant van het glacis ten zuiden van de gracht tussen de keel van het fort en de Maas (s77049 t/m s77051 in profiel 7702). Foto genomen richting het westen

Afb. 7.27 Een schematische doorsnede door het muurwerk van het fort volgens de (huidige) archeologische en bouwhistorische interpretaties.

Afb. 7.28 De plattegrond van de structuur in werkput 77, schaal 1:200.

Afb. 7.29 Palenrij ten oosten van de Garnizoenweg.

Afb. 7.30 De tijdens het onderzoek aangetroffen brandkuilen.

Afb. 7.31 Een knoop van het 3e regiment artillerie, datering 1792-1804.

Afb. 7.32 Aanzicht van Villa Zegers. Naast de voordeur zijn pilasters zichtbaar (Gommans 1990, 43).

Afb. 7.33 Gespiegelde foto van de lakzegel van notaris Clerx.

Afb. 7.34 Foto van het echtpaar Goedhart, eind jaren '30 (<http://www.jgvanheusden.nl/Genealogie%20van%20Heusden.htm>)

Afb. 7.35 Zilveren broche Josina Ouwerkerk.

Afb. 7.36 Luchtfoto van het terrein voor de afbraak van de officiersmess (<http://www.bing.com>).

Afb. 7.37 Fundering van het noordelijke logiesgebouw in het profiel van werkput 79. Foto genomen naar het westen.

Afb. 7.38 Britse munitiekisten aangetroffen bij de aanleg van werkput 79.

Afb. 7.39 Een van de bordjes van het Militair gezag.

Afb. 7.40 Duitse loopgraaf (zigzaglijn in het midden van de foto) ten zuiden van gebouw R. (<http://watwaswaar.nl/#fY-EC-6-1-1v-1-4Bf6-yye---gWG>).

Afb. 7.41 Duitse munitiekistjes voor 8 cm mortiergranaten (links) en 5 cm mortiergranaten (rechts).

Afb. 7.42 Patroonhouder met inhoud voor het Mannlichergeweer (http://steyrmannlicher.yuku.com/topic/5175/Hembrug-Clips#.VD_FNHZ9kTc).

Afb. 7.43 Loopgraafschilden zoals deze gebruikt zijn in mei 1940. De situatie in Blerick zal vergelijkbaar zijn geweest (<https://wo2forum.nl/viewtopic.php?f=30&t=20923>).

Afb. 7.44 Overzichtskaart met bomkraters waar relevant vondstmateriaal in is aangetroffen.

Afb. 7.45 Verzamelen van de circa 300 Britse rookgranaten.

Afb. 7.46 Duitse bakeliëten doosjes voor ontsmettingsmiddel.

Afb. 7.47 De complete uitrusting van de Wien 41. De aangetroffen delen zijn de houders van de zoekspoelen, rechtsonder op de afbeelding 7.29 (<http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/30028527>)

Afb. 7.48 Resultaat van het eerste bombardement op 13 oktober 1944. In het midden van de foto is duidelijk een clusterafworp te herkennen (naar: Keulards 1984).

Afb. 7.49 Overzichtskaartje (vermoedelijke) blindgangers en bomkraters.

Afb. 7.50 De vrijgelegde 500 ponder in werkput 74.

Afb. 7.51a-d De diverse bouwstadia van de beschermende constructie rondom de bommen.

Afb. 7.52 Mediabelangstelling voor de onschadelijke bommen én de eerste vrouwelijke EODD-er.

Afb. 7.53 Controle van de restanten van de opgeblazen 500 ponders.

Afb. 7.54 Technische tekening van de Wurfgranate 38, waaruit blijkt dat het lichaam uit twee afzonderlijke delen bestaat (<http://www.sudden-strike-maps.de/phpBB2/viewtopic.php?f=14&t=904>).

Afb. 7.55 Een geopende propagandaraket met voorbeelden van mogelijke inhoud (<http://www.legermuseum.wordpress.com/2011/12/14/kerst-als-propagandamiddel-2/>).

Afb. 7.56 Leden van het BIDKL bij het voorzichtig vrijleggen van de stoffelijke resten.

Afb. 7.57 De vrijwel geheel aan het licht gebrachte resten. Goed herkenbaar zijn de laarzen en het gevlochten zakmeskoord.

Afb. 7.58 Een anoniem laatste eerbetoon aan de Duitse militair.

Afb. 7.59 Grote bomkrater in werkput 77, met vlak daarnaast de resten van de Duitse militair. Foto richting het noordoosten.

Afb. 7.60 Luchtfoto van 5 november 1944. De bomkrater vlak bij de Fallschirm-jäger wordt aangegeven door een cirkel (naar: Keulards 1984).

Afb. 7.61 Overzichtsfoto van de diverse bruggen tussen Venlo en Blerick, maart 1945 (Groeneveld 2012, 26). Venlo Bridge ligt links van de verwoeste Maasbruggen.

Afb. 7.62 Overzicht van de locatie van de panden gecombineerd met de opgravingstekening.

Afb. 7.63 De eerst aangetroffen Duitse vliegtuigbom, welke op de keldervloer van café Simons lag.

Afb. 7.64 Staart van de tweede Duitse vliegtuigbom, voorzien van het Gerät Jericho. Dit zijn de twee smalle kokers op de foto.

Afb. 7.65 Opgeschoonde kelder van café Simons, met op het einde de zware keermuur. Foto genomen richting het zuiden.

Afb. 7.66 Verschil in beschadiging van de verschillende steensoorten. Rechts café Simons, links café Margraf. Foto richting het zuiden genomen.

Afb. 7.67 Vier houten biervaten in de kelder van café Simons.

Afb. 7.68 Een vergelijkbaar systeem was in de kelder van café Simons ook aanwezig. De vaten, koolzuurflessen en een drukreguleerder zijn in de kelder aangetroffen (Swinkels & Zwaal 2008, 88).

Afb. 7.69 Reclameplaat voor Ranja en Rojo, het zusje van Ranja (<http://www.geheugen.vannederland.nl/?/nl/items/RA01:30051001569521>).

Afb. 7.70 Bord van garage Van den Hombergh uit de kelder van café Simons. Een aantal kogelgaten is duidelijk zichtbaar.

Afb. 7.71 De Pontanusstraat in 1941. Op het huis rechts een vergelijkbaar reclamebord (<http://verdocprent.weebly.com/simons.html>).

Afb. 7.72 Het bij de drankvoorraad opgehangen medaillon.

Afb. 7.73 Reclamebord voor 3 Hoefijzersbier.

Afb. 7.74 Een kruik zeer oude genever Locomotief, met kenmerkend etiket.

Afb. 7.75 Nederlands Fantaflesje uit de Tweede Wereldoorlog.

Afb. 7.76 Krantenreclame voor Hero uit juni 1941 (De Telegraaf 18-06-1941).

Afb. 7.77 Compleet reclamebord voor Pilsener Urquell (foto via Heemkundekring Etten-Leur).

Afb. 7.78 Bierpuldeksels uit de kelder van Café Margraf.

Afb. 7.79 Jugendstil bureauset uit de kelder van Café Margraf.

Afb. 7.80 Kop en schotel uit de afvalkuil achter de tuin van café Margraf.

Afb. 7.81 De natuurstenen voet van één van de twee vogels op het dak van café Ewalds. In het midden nog de afdrukken van de vogelpoten.

Afb. 7.82 Foto van de Brugstraat in mei 1940, met links café Ewalds. De rechtse vogel lijkt zijn kop te missen (foto via M. Hogenhuis, Venlo).

Afb. 7.83 Een van de in de kelder aangetroffen marmeren tafelbladen.

Afb. 7.84 De deels gereinigde muntschat van de Brugstraat. Rechtsachter nog een stuk van het blik waarin de munten zaten.

Afb. 7.85 Een gelukkige Venlonaar graaft na de bevrijding zijn verstopte geld weer op (<http://afbeeldingen.gahetna.nl/naal/thumb/1280x1280/7096294e-724a-3872-557f-bf7905426342.jpg>).

Afb. 7.86 Het bij de toiletten aangetroffen bord met opvoedkundige tekst.

Afb. 7.88 Voorbeeld van een identiek bierviltje (<http://www.delcampe.net/page/item/id,214347030,var,BIERDECKEL-DORTMUNDER-UNION--BIER-SEITEN-GRAND-PRIX-INTERNATIONALE-AUSSTELLUNG-PARIS-1937,language,E.html>)

Afb. 7.89 De radiatoromlijsting direct na het aantreffen in het veld. Hij wordt op de kop gehouden, het slingergat hoort beneden.

Afb. 7.90 Een Citroën AC-4 met de karakteristieke radiatoromlijsting (<http://kreis7.blogspot.nl/search/label/Citroen>).

Afb. 7.91 Morris carrosserie-plaatje.

Afb. 7.92 Garage Halmans voor de oorlog. Links van de benzinepomp het bord "Sales and Service" (bron onbekend).

Afb. 7.93 Een van de twee "Sales and Service" borden uit garage Halmans.

Afb. 7.94 Het teruggevonden reclamebord van Mobiloil.

Afb. 7.95 Wijnfles uit de kelder van garage Halmans. Op het etiket een vrouw in lange jurk.

Afb. 7.96 Fragmenten van de Terrazzovloer van kapper Simais.

Afb. 7.97 Smeedijzeren sierelement van het balkon van kapper Simais.

Afb. 7.98 Het straatje tussen Halmans en Simais. Foto genomen richting het zuidwesten.

Afb. 7.99 Kunststof Eerste Communieprentje.

Afb. 7.100 Fragment van de overspanning van de Maasbrug, weggeslingerd bij het opblazen van de brug in mei 1940.

Afb. 7.101 Situering van de barakken voor de Molukkers in het onderzoeksgebied. De ligging van de barakken is zowel op luchtfoto's als sporen gebaseerd.

Afb. 7.102 Reclame voor Conimex uit 1961 (Het Vrije Volk 20-09-1961).

Afb. 7.103 Reclame voor Brylcreem uit de jaren '60 (<http://www.geheugenvannederland.nl>).

Afb. 8.1 Mogelijke greppels uit de Romeinse tijd.

Afb. 8.2 De vermoedelijke Romeinse weg geprojecteerd over Fort Leopold.

Afb. 8.3 Reconstructie hoornwerk.

Afb. 8.4 Westzijde grachtdoorsnede. Aan de linkerkant de insteek van het muurwerk.

Afb. 8.5 Onderlinge afstand tussen de funderingsbalken.

Afb. 8.6 Foto van het vak in Ysselsteyn waar de gesneuvelden uit Venlo en omgeving liggen.

Afb. 8.7 Generaal Dempsey knipt het lint door waarmee Venlo bridge wordt geopend. Deze handeling vond plaats ter hoogte van werkput 81. Ten behoeve van deze afbeelding is een foto uit 1945 gecombineerd met een veldfoto uit 2013.

Bijlagen

- 1 ■ Geologische en archeologische tijdvakken
- 2 ■ Uitwerking aardewerk
- 3 ■ Uitwerking glas
- 4 ■ Uitwerking metaal
- 5 ■ Uitwerking bouwkeramiek
- 6 ■ Uitwerking bot
- 7 ■ Bouwhistorisch onderzoek fort
- 8 ■ Dendrochronologisch onderzoek fort
- 9 ■ Archiefonderzoek fort
- 10 ■ Tabellen Brugstraat
- 11 ■ Doorsnede gracht bij oostelijke face
- 12 ■ Reconstructie zuidoostelijk bastion
- 13 ■ Profiel zuidoostelijk bastion
- 14 ■ Inmeting door kapitein Ginot uit 1810
- 15 ■ Alle-sporenkaart
- 16 ■ Sporenlijst
- 17 ■ Vondstenlijst
- 18 ■ Determinatielijsten
- 19 ■ Vondstenlijsten Armaex
- 20 ■ Kunststof

Bijlage 1 Geologische en archeologische tijdvakken

Ouderdom in jaren	Chronostratigrafie				MIS	Lithostratigrafie			
	Holoceen				1	Formaties: Naaldwijk (marien), Nieuwkoop (veen), Echteld (fluviaal)			
11.755	Kwartair	Laat	Laat Weichselien (ijstijd)	Late Dryas (koud)	2	Formatie van Kreftenheye	Formatie van Boxtel	Formatie van Beegden	
12.745				Laat-Weichselien (Laat-Glaciaal)					Allerød (warm)
13.675									Vroege Dryas (koud)
14.025									Bølling (warm)
15.700				Midden-Weichselien (Pleniglaciaal)					Laat-Pleniglaciaal
29.000		Midden-Pleniglaciaal							
50.000		Vroeg-Pleniglaciaal	4						
75.000		Pleistocene	Vroeg-Weichselien (Vroeg-Glaciaal)		5a				
					5b				
					5c				
				5d					
115.000		Eemien (warme periode)		5e		Eem Formatie			
130.000	Midden	Midden	Saalien (ijstijd)	6		Formatie van Drente			
370.000			Holsteinien (warme periode)		Formatie van Urk				
410.000			Elsterien (ijstijd)		Formatie van Peelo				
475.000			Cromerien (warme periode)						
850.000			Pre-Cromerien		Formatie van Sterksel				
2.600.000	Vroeg	Vroeg							

Cal. jaren v/n Chr.	¹⁴ C jaren	Chronostratigrafie		Pollen zones	Vegetatie	Archeologische perioden	
1950	0	Laat	Subatlanticum koeler vochtiger	Vb2	Loofbos eik en hazelaar overheersen haagbeuk veel cultuurplanten rogge, boekweit, korenbloem	Nieuwe tijd	
-1500	Vb1			Middeleeuwen			
-450	Va			Romeinse tijd			
0	12	Holoceen	Subboreaal koeler droger	IVb	Loofbos eik en hazelaar overheersen beuk > 1% invloed landbouw (granen)	IJzertijd	
-800	IVa			Bronstijd			
-815	Midden			Atlanticum warm vochtig		III	Loofbos eik, els en hazelaar overheersen in zuiden speelt linde een grote rol
-2000		Vroeg	Boreaal warmer		II		
-3755	Preboreaal warmer		I	eerst berk en later den overheersend			
-4900	5000	Laat-Pleistoceen (ijstijd)	Laat-Weichselien (Laat-Glaciaal)	Late Dryas	LW III	parklandschap	Laat-Paleolithicum
-5300	8000			Allerød	LW II	dennen- en berkenbossen	
-7020	8240			Vroege Dryas	LW I	open parklandschap	
-8800	9000			Bølling		open vegetatie met kruiden en berkenbomen	
-8240	9000	Midden-Pleistoceen (ijstijd)	Midden-Weichselien (Pleniglaciaal)			perioden met een poolwoestijn en perioden met een toendra	Midden-Paleolithicum
-8800	10.150						
-11.755	10.800	Eemien (warme periode)			loofbos	Midden-Paleolithicum	
-12.745	11.800						Midden-Pleistoceen (ijstijd)
-13.675	12.000						
-14.025	12.000						
-15.700	13.000						
-35.000							
-75.000							
-115.000							
-130.000							
-300.000							

Chronostratigrafie voor Noordwest-Europa volgens Zagwijn (1974), Vandenberghe (1985) en De Mulder *et al.* (2003). Lithostratigrafie volgens De Mulder *et al.* (2003). Mariene isotoop stadium (MIS) volgens Bassinot *et al.* (1994). Atmosferische data volgens Stuiver *et al.* (1998). Zuurstofisotoop calibratie (OxCal) versie 3.9 Bronk Ramsey (2003), toegepast op het Laat-Weichselien en het Holoceen. Archeologische periode-indeling en ouderdom volgens de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Vegetatie bewerkt volgens Berendsen (2000). Pollenzones volgens P. Vos & P. Kiden (2005).

Bijlage 2 Uitwerking aardewerk

(A.C. van de Venne)

- 1 Dit is gedaan door drs. S. Peters (BAAC bv).
- 2 Het MAE is een schatting van het aantal potindividueen. Deze methode van kwantificeren is vooral geschikt voor complexen met archeologisch complete aardewerkvondsten. Hierbij wordt een schatting gemaakt van het aantal individuele voorwerpen door naar bodems, randen en andere onderscheidende criteria te kijken. De reconstrueerbaarheid van het materiaal bepaalt de betrouwbaarheid van het MAE. Bij grote vondstcomplexen en bij veel gefragmenteerd materiaal wordt de methode onnauwkeurig. Om die reden wordt tegenwoordig vaak geteld volgens de methode van EVE (Estimated Vessel Equivalent). Hierbij is het uitgangspunt dat iedere scherf een meetbare fractie vertegenwoordigt van een compleet voorwerp. Door van randen of bodems het percentage te meten, wordt aangegeven hoeveel procent van het oorspronkelijke voorwerp bewaard is gebleven. Per bakselgroep of type wordt van elke scherf bepaald voor hoeveel procent ze van de oorspronkelijke hele pot deel uitmaakte. De gevonden percentages worden bij elkaar opgeteld en vergeleken met het totaal aan EVE's van al het aardewerk, waardoor de verhoudingen duidelijk worden. Zie onder andere Orton, Tyers & Vince 1993, 166-181. Het voordeel van deze methode is dat grote vondstcomplexen gestandaardiseerd geïnventariseerd en onderling vergeleken kunnen worden. Het enige nadeel is dat z.o.z.

Inleiding

Tijdens het archeologisch onderzoek te Venlo Kazerneterrein (deelgebied MFC) zijn in totaal 10533 scherven van gebruiksaardewerk aangetroffen. Al het aardewerk is tijdens een quickscan bekeken en kort beschreven, waarbij de scherven per aardewerksoort zijn geteld.¹ Het merendeel van de scherven is afkomstig uit sporen, waaronder enkele structuren met vondstcomplexen die verderop in deze tekst worden besproken. Daarnaast is een groot gedeelte afkomstig van de zeef. Helaas kon dit materiaal vanwege de beperkte tijd niet in detail worden gedetermineerd of gepast. Het gezeefde aardewerk wordt dan ook verder niet besproken. De geselecteerde vondstnummers voor nadere uitwerking hebben vooral betrekking op de vondstcomplexen die hieronder worden besproken. Het gaat om het 16^e-17^e eeuwse hoornwerk (vindplaats 11), fort St. Michiel (1643-1867, vindplaats 7), Villa Zegers (1895-1948, vindplaats 10), de bomkraters op het kazerneterrein (WO II, vindplaats 9) en de voormalige bebouwing langs de Brugstraat (1911-1944, vindplaats 12). Hiervan zijn in totaal 6195 scherven in detail gedetermineerd. Naast het tellen van de scherven zijn van alle aanwezige randen de bewaard gebleven percentages bepaald, de zogeheten *Estimated Vessel Equivalents* (EVE's) en is zo goed mogelijk het Minimum Aantal Exemplaren (MAE) bepaald.² Hierbij moet de kanttekening worden geplaatst dat het aardewerk niet is gepuzzeld, waardoor met name bij het niet gedecoreerde aardewerk de aantallen af kunnen wijken. Bij de complexen zijn de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE en EVE weergegeven in grafieken, evenals de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën. Hierbij zijn voor de verschillende aardewerksoorten de afkortingen van het Deventer Systeem gebruikt. In de bijlagen van dit aardewerkrapport zijn de bijbehorende tabellen weergegeven. Behalve bij het steengoed is nauwelijks verwezen naar types uit het Deventer Systeem, omdat referentiemateriaal voor industrieel aardewerk uit het begin van de 20^e eeuw grotendeels ontbreekt. Het nog gedetailleerder beschrijven/ tekenen en fotograferen van het aardewerk, waarbij veel nieuwe typen voor het Deventer Systeem zouden moeten worden aangevraagd viel buiten deze doelstelling. Het belangrijkste doel van de determinatie is het dateren van de grondsporen. Naast datering geeft het aardewerk een overzicht van de soorten die voorkomen en kan een beeld worden gevormd over de gebruikers van de opgegraven voorwerpen. Eerst zullen de verschillende voorkomende aardewerksoorten worden besproken. Vervolgens zullen de complexen worden behandeld, gevolgd door een vergelijking en een conclusie.

De aardewerksoorten

Het aardewerk dat tijdens het onderzoek is aangetroffen kan worden onderverdeeld in twaalf bakselgroepen. In deze paragraaf worden de relevante aardewerksoorten beknopt gepresenteerd. Per aardewerksoort wordt een beschrijving gegeven van het baksel, het vormenrepertoire en de relevante daterende kenmerken. De verwijzingen tussen haakjes refereren naar het Deventer Systeem (Bartels 1999).

Steengoed (s2) en industrieel steengoed (s3)

Het steengoed van de opgraving dateert vanaf de 16^e eeuw. Enkele 16^e of 17^e-eeuwse fragmenten zijn afkomstig van kannen uit Raeren en Frechen en vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw ook Westerwald. Naast fragmenten van kannen zijn ook een fragment van een pelgrimsfles met wapenmedaillon en van een pispot uit Raeren opgegraven. Niet alleen de pelgrimsfles is versierd. Ook een fragment van een kan uit Raeren is versierd met verticale ingekraste lijnen boven de voet (s2-kan-55?). De kannen uit Westerwald zijn versierd met een reliëfversiering van stempels of bloem-appliques met accenten van kobalt en soms mangaan.

Het overige steengoed is jonger en dateert aan het einde van de 19^e eeuw of in de eerste helft van de 20^e eeuw. Dit is vooral afkomstig uit Westerwald. Daarnaast zijn een aantal grote voorraadpotten met engobe en zoutglazuur afkomstig uit Langerwehe (s2-pot-6). Deze voorraadpotten hebben een functie gehad als pekeltvat of karnton.³ Twee potten zijn gemerkt met een rad-applique. Het merendeel van het steengoed uit Westerwald bestaat uit met kobalt beschilderde tonvormige potten op standvlak met twee horizontale oren (s2-pot-7). Dergelijke potten werden in de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw onder andere gebruikt als inmaakpot voor de opslag van bijvoorbeeld augurken en bonen.⁴ Het lage model komt voor vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw.⁵ Een kleine tonvormige pot met een enkel verticaal oor (s2-pot-19) is waarschijnlijk gebruikt als zeepvat en dateert eveneens uit het laatste kwart van de 19^e of de eerste helft van de 20^e eeuw.⁶ Verder is een kleine pot voor de opslag van boter of zout gevonden, die dateert na circa 1920 (s2-pot-9).⁷ Een ander klein cilindrisch potje met een inkeping onder de rand is waarschijnlijk gebruikt als zalfpot (s2-zal-12) en is te dateren in de eerste helft van de 20^e eeuw.⁸ Een grote buikige kan met nauwe hals (s2-kan-57) is gebruikt als container voor vloeistof. Er werd bijvoorbeeld water of azijn in opgeslagen.⁹ Verder is een conische kom te noemen met een doorsnede van circa 35 cm (afb. 1 linksboven). Ook deze is afkomstig uit Westerwald en is net als de potten met kobalt beschilderd en waarschijnlijk gebruikt als melkteil. Dergelijke kommen werden zowel op het platteland als in privé-huishoudens gebruikt om melk in af te romen. Na twee tot vier dagen kon de vaste room van de melk worden geschept. Identieke kommen uit Westerwald dateren uit de eerste helft van de 20e eeuw.¹⁰ Een kleinere steengoed kom met een doorsnede van circa 17 cm is voorzien van engobe met zoutglazuur en is waarschijnlijk afkomstig uit Bunzlau (afb. 1 linksboven). Tenslotte is een laag model pot met engobe en zoutglazuur te noemen met op de wand tekst gestempeld; '5L' en een gedeeltelijk leesbare tekst binnen een rechthoek 'Eschweiler Bergwerks Verein ...ulheim b.Koln' (afb. 24 linksboven).

bakselgroepen met een laag aantal scherven soms niet of ondervertegenwoordigd zijn. Bij vondstcomplexen waarbij de MAE bepaling een lage foutmarge heeft, zoals bij beerputten met veel compleet materiaal, blijken de resultaten van de MAE en EVE overeenkomstig. Bij dit onderzoek zijn alleen de randpercentages opgeteld. Daarbij heeft een complete rand de waarde 1.

³ Bartels 1999, 82-83.

⁴ Dippold *et al.* 2008, 74-81, 385-391.

⁵ Dippold *et al.* 2008, 81-82, 398-403.

⁶ Dippold *et al.* 2008, 83-88, 407-408.

⁷ Dippold *et al.* 2008, 95-96, 425-429.

⁸ Dippold *et al.* 2008, 114-115, 458-459

⁹ Dippold *et al.* 2008, 192-193.

¹⁰ Dippold *et al.* 2008, 220-222, 621 (afb.397a).

Vanaf 1879 zijn voor het eerst steengoed producten met een pers vervaardigd.¹¹ Dergelijke flessen zijn aanvankelijk gebruikt voor de opslag van mineraalwater. Op één fles staat een rondstempel 'EMSER KRAENCHES WASSER' met in het centrum een N met kroon. Deze stempel komt voor tussen 1866 en 1880.¹² Op een andere fles staat een rondstempel 'GEORG KREUZBERG AHRWEILER RHEINPREUSSEN, APOLLINARIS-BRUNNEN-M-W' met in het centrum een soort ankertje. Dit is de enige fles met een insnoering onder de rand in plaats van een verdikte lip. Dit kenmerk komt voor vanaf het begin van de 20^e eeuw.¹³ Op de meeste flessen staan namen gestempeld van jenevermerken: 'SIMON RYNBENDE SCHIEDAM HOL', 'SIMON RYNBENDE & ZONEN SCHIEDAM', 'J.J.MELCHERSWzn SCHIEDAM-HOLLAND', 'WENNEKER&Co. DISTILLATEURS SCHIEDAM Ao1730', 'ERVEN LUCAS BOLS HET LOOTSJE AMSTERDAM', 'WYNAND FOCKINK AMSTERDAM', 'HULSTKAMP & ZOON & MOLYN ROTTERDAM', 'N.V.v/ hVLEK&Co. DELFT' en 'M.DIRKZWAGER Az. DISTILLATEUR'. Op enkele flessen zijn zelfs fragmenten van etiketten bewaard gebleven. Zo is één etiket bijna compleet bewaard gebleven 'LOCOMOTIEF, zeer oude genever, P. Melchers Distillateur Schiedam' (afb. 21). Een ander etiket heeft de tekst 'Nederlandse Hotelhoudersbond Amsterdam'.

Roodbakkend aardewerk (r)

Roodbakkend aardewerk vormt een kleine vondstgroep onder het aardewerk van het onderzoeksterrein. Onder het oudere materiaal bevinden zich fragmenten van borden, grappen, koppen, potten en een vergiet/ lekschaal. Terwijl het meeste roodbakkende aardewerk in de 16^e eeuw nog lokaal of regionaal wordt vervaardigd, ontstaat er in de 17^e eeuw een bovenregionale productie van aardewerk. Ditzelfde geldt voor het witbakkend aardewerk. Zo veroveren de producten van Bergen op Zoom, Oosterhout, Gouda, Friesland en het Nederrijns gebied in toenemende mate de markt. Het meeste van dit jongere roodbakkend aardewerk van het huidige onderzoek is afkomstig uit het Nederrijns gebied. Dit is niet vreemd gezien de ligging van Blerick/Venlo nabij het Nederrijns gebied en ook vlakbij Gennep, waar pottenbakkers dezelfde producten vervaardigden. Dit is duidelijk herkenbaar door de slibversiering van onder andere concentrische cirkels en wordt gevonden in vondstcomplexen van de late 17e tot en met het begin van de 20e eeuw. Zo zijn in het complex van de bouw van de kazerne (1910-1913) fragmenten van verschillende roodbakkende schotels (r-bor-12) met een slibversiering van concentrische cirkels en slingerlijnen gevonden (afb. 1). Eén schotel uit hetzelfde complex is volledig voorzien van witte slib en een grove bruine kringelversiering. Het lijkt te gaan om een imitatie van witbakkende schotels met bruine tekst, zoals deze bekend zijn uit Frechen.¹⁴ Andere fragmenten uit de 19e en 20e eeuw zijn afkomstig van bloempotten, een bloempotschotel, deksels, kachelpannen (r-kap-2), kommen, potten en een mogelijk waterfilter (afb. 12).

Witbakkend aardewerk (w) en witbakkend Hafner aardewerk (ha)

Witbakkend aardewerk is nauwelijks gevonden. Eén fragment is afkomstig van een grape met engobe en loodglazuur. Dit is een lokaal product dat werd vervaardigd langs de Maas in Zuid- en mogelijk Midden-Limburg en komt voor van de 14e tot de vroege 16e eeuw. Misbaksels hiervan met een vuilwitte tot roodbruine breuk zijn bekend uit Maastricht en Roermond.¹⁵ Eén witbakkende

11 Dippold et al. 2008, 196.

12 https://www.flickr.com/photos/john_wiersma/6948460083/

13 Brinkmann 1984, 100 (afb.7 links).

14 Clevis 2007, 25-27.

scherf met een kenmerkend bruin gespikkeld loodglazuur aan de binnenzijde wordt gerekend tot het Hafner aardewerk. Dit is een verzamelnaam voor keramiek dat tussen 1425 en 1680 is vervaardigd in het niet-Nederlandse gedeelte van het stroomgebied van de Rijn, maar ook in het Maasdal.¹⁶ Verder is een fragment gevonden van een kandelaar die dateert uit de 17^e of 18^e eeuw. Net zoals bij het roodbakend aardewerk ontstaat in de 17^e eeuw een bovenregionale productie van witbakend aardewerk. Bekende productiecentra zijn onder ander Friesland en Gouda. Enkele scherven witbakend aardewerk van het onderzoek dateren uit de 19^e of 20^e eeuw, waaronder fragmenten van bloempotten, potten, een vaasje en een zalfpotje en zijn waarschijnlijk afkomstig van een van deze pottenbakkerscentra.

Majolica (m) en faience (f)

Tinglazuur aardewerk ontbreekt nagenoeg op het onderzoeksterrein. Majolica is aan de bovenzijde bedekt met wit tinglazuur en aan de onderzijde met het goedkopere loodglazuur. Faience is aan beide zijden voorzien van tinglazuur. Een ander verschil met majolica is het ontbreken van proenaafdrukken, aangezien de voorwerpen in kokers werden gebakken. Hiertoe werden in de gaten van de kokers losse pennen gestoken. Een bord rustte zo op drie pennen die aan de onderzijde langs de rand van de borden drie littekens achterlieten. Faience is de technologische opvolger van majolica en komt voor vanaf het einde van de 16^e eeuw. De eerste faience is geïmporteerd uit onder andere Italië. Vanaf het tweede kwart van de 17^e eeuw wordt faience echter ook in de Lage Landen geproduceerd. Dan komt het een lange tijd naast majolica voor en maakt een explosieve groei door na 1650, wanneer faience de overhand krijgt.¹⁷ Het werd in verschillende plaatsen in West-Nederland, maar ook in Friesland en België geproduceerd. Later concentreerde de productie zich voornamelijk in Delft.¹⁸ Rond 1800 valt de productie van faience sterk terug door de opkomst van het industrieel wit aardewerk. Dit verklaart de geringe hoeveelheid majolica en faience op de opgraving. Het gaat om slechts zes fragmenten van majolica borden met een blauwe beschildering en 14 fragmenten faience van een kan, borden, kommetjes en een schotel. Op één fragment van een bord met een polychrome (blauw, rood, groen) beschildering na zijn de fragmenten van de borden blauw beschilderd. De schotel is egaal lichtblauw en de kommen zijn wit gelaten. Ten slotte is een ongeglazuurd fragment, ofwel biscuit van een kan gevonden. Dit is eigenlijk een halffabricaat die slechts één keer is gebakken. Al is het niet uitgesloten dat bij dit geringe fragment het geen halffabricat betreft, maar dat alle glazuur heeft losgelaten.

Aziatische porselein (p)

Op de opgraving is alleen een kleine hoeveelheid Chinees en Japans porselein uit de tweede helft van de 19e en het begin van de 20^e eeuw gevonden. Doorgaans wordt porselein uit deze periode nauwelijks gevonden, omdat er dan genoeg alternatieven worden aangeboden in de vorm van industrieel aardewerk en porselein. Toen Japan aan het einde van de 19^e eeuw aansluiting zocht bij de modernisering in het westen kwam ook hier de industrialisatie op gang en kregen de West-Europeanen belangstelling voor de producten van deze voorheen gesloten maatschappij.¹⁹ Een groot gedeelte van het Aziatische porselein van de opgraving is dan ook afkomstig uit Japan. Zo is het merendeel

15 Janssen 1983, 192; Ostkamp 2009, 494.

16 Bartels 1999, 150-151.

17 Bartels 1999, 201-236.

18 Jaspers 2010, 128.

van het dunne eierporselein voorzien van een typerend rood drukdecor met vrouwen (geisha's) in een landschap met polychroom beschilderde accentkleuren uit Kutani. Deze decoratie komt voor op een bord, enkele koppen en schotels en een eierdop. Op een kop en schotel met een blauw drukdecor in de vorm van draken staat letterlijk 'MADE IN JAPAN'. Dergelijke merken dateren doorgaans tussen 1900 en 1921.²⁰ Ook het Engelse 'Willow' decor is in Japan op porselein gedrukt (zie paragraaf 7.7.2). Naast deze drukdecors uit Japan komen enkele Chinese of Japanse blauw of polychroom (o.a. blauw, rood, zwart, goud, groen) handbeschilderde fragmenten voor van koppen, een dekseltje, een schaal, schotels, vazen en een theepot. Opmerkelijk is een potje met een dikke polychrome beschildering van draken (afb. 8). Deze is waarschijnlijk afkomstig uit Japan. Eén fragment porselein is ouder dan de rest van het porselein. Dit is de bodem van een vaas met aan de onderzijde een merk in de vorm van een blaadje (afb. 25). Dit merk is toegepast in de Kangxi periode (1662-1722).²¹ Vazen met een vergelijkbare voet als bodem zijn onder andere gevonden in het Vung Tau scheepswrak dat dateert rond 1690.²² Het is de vraag hoe het stuk terecht is gekomen bij café Ewalds. Mogelijk gaat het om een erfstuk of is het door de eigenaar zelf aangekocht als bijzonderheid.

Europees porselein (ep)

Europees porselein was in de periode van 1725 tot 1850 zeer kostbaar door het ingewikkelde productieproces. In eerste instantie is het vooral vervaardigd in Duitsland, maar ook in andere plaatsen in Europa verschijnen porseleinfabrieken. De eerste productie vond in 1710 plaats in Meißen.²³ In Nederland werd in 1762 voor het eerst porselein geproduceerd in Weesp. Het vormenspectrum beperkt zich in eerste instantie voornamelijk tot koppen en schotels, een enkel bord, beeldjes en eierdoppen.²⁴ Pas in de eerste helft van de 19^e eeuw wordt het Europees porselein voor brede lagen van de bevolking betaalbaar.²⁵ In het laatste kwart van de 19^e eeuw is een toename in het aantal vormen te zien en wordt het algemeen.²⁶ Het vormenspectrum van het Europees porselein van het onderzoeksterrein in Blerick is zeer uitgebreid. Het merendeel bestaat uit borden, koppen en schotels. Het schenkgerei, zoals kannen, koffie- en theepotten en tafelgerei, zoals boterpotten, eierdoppen, kommen, schalen, suikerpotten, een koffiefilter en een mesheft komen op de tweede plaats. Deksel kunnen bij meerdere functies worden ingedeeld. Vaak kan deze niet worden bepaald. Voor de persoonlijke verzorging zijn alleen fragmenten te noemen van enkele zalfpotten. Verder zijn redelijk veel asbakken gevonden, wat niet verwonderlijk is gezien de aanwezigheid van de cafés en de feestzaal. Ook enkele luciferhouders (afb. 2 en afb. 27) en luciferdoosjeshouders zijn gebruikt bij het roken. Opvallend is een nepsigaar, die zelfs bruin is geschilderd. Alleen de onderzijde is wit gelaten (afb. 15). Het is onduidelijk of deze heeft gediend als showmodel of als fopsigaar om iemand mee voor gek te houden. Enkele porseleinen voorwerpen die behoren bij het interieur zijn lampenkappen, het katrol-gewicht van een lamp, een meubelknop, een mogelijk handvat, koordknoppen en wc-trekkers. Enkele sier- of religieuze voorwerpen zijn een vaasje, een aantal beeldjes en twee wijwaterbakjes (afb. 14). Verder zijn electra-onderdelen te noemen, zoals isolatoren, schakelaars en stoppen. Dat in bijna alle huizen kinderen aanwezig zijn geweest blijkt uit het speelgoed dat is gevonden, zoals miniatuur servies, poppenhoofden, knikkers

19 Bartels 1999, 194.

20 Bartels 1999, 195.

21 <http://gotheborg.com/marks/qingmarks.shtml>

22 Jörg 2001.

23 Krabath 2011, 3, 6.

24 Bartels 1999, 195-200.

25 Krabath 2011, 6.

26 Bartels 1999, 195-200.

en een speelschijfje. Zeldzame objecten zijn een nep-ei (afb. 31) en een inktpot (afb. 32). Een unieke vondst is een fragment van een plaat met in banners hotel- of restaurantnamen, als soort van staal voor merken op porselein (afb. 5). Een vondst als deze is zeldzaam en zou je sneller verwachten op het terrein van een productieplaats zoals van de Sphinx of Société Céramique. Dergelijke afbeeldingen zijn wel bekend op rijstpapier. Ze werden dan op een bestaande koperplaat met een drukdecor in een hoek erbij gemaakt, want een hele koperplaat daaraan besteden was zonde.²⁷ Hoe de porseleinen plaat in Blerick is terechtgekomen, is onduidelijk. Mogelijk heeft het onderdeel uitgemaakt van de naamplaat van familie Zegers-de Rijk en is deze hergebruikt (afb. 4). Ook veel flessendoppen zijn gemaakt van Europees porselein. Wat betreft de herkomst van het Europees porselein is dat vooral afkomstig uit Duitsland, gevolgd door het voormalige Tsjecho-Slowakije (o.a. Victoria) en Polen (o.a. KPM, Sorau). Eén merkje is afkomstig van de Belgische fabrikant 'Manufacture de Porcelaine De Fuisseaux' in Baudour. Veel van de Duitse merkjes komen maar één keer voor. Alleen het KPM merkje (1904-1927)²⁸ en de gekruiste vlaggetjes met de letters Rn van Friedrich Christian Greiner & Sohne, uit Rauenstein (1894-1929) komt vaker voor, de laatste twee op één fragment na allemaal onder Saksisch blauw servies. Opvallend is een merkje van een adelaar met hakenkruis met aan weerszijden (FL en UV) boven een kroon van Heinrich & co (1938-1945), van de Duitse 'Luftwaffe' (afb. 38), die is gevonden in een bomkrater.²⁹ Naast het Saksisch blauw strobloemdecor bestaat een grote variatie aan drukdecors. Ook het Zwiebelmuster decor en een versiering met enkele gouden filets komt vaker voor. Verder zijn het vooral veel verschillende polychroom florale motieven. Een enkele keer gaat het om een figuratieve voorstelling of een geometrisch decor. Ook komen reliëf plooiën of ribbels voor en florale reliëf decoraties. Tenslotte zijn een aantal voorwerpen bedrukt met tekst, zoals een boterpot met in goud de tekst 'Boter' of voorwerpen met namen van bedrijven zoals de luciferhouder met de tekst 'Ten Kate & Slyper hotel porselein Amsterdam' (afb. 27) en een asbak met gedeeltelijk leesbaar de tekst 'Kalidungung sichert Hochsternt(...) Theodor Elspass Aldekerk Elektr. Muhlenbetrieb, getreide, futter, kunstdungler, kalk'.

Industrieel wit aardewerk (iw)

Industrieel wit aardewerk is zoals de naam aangeeft op industriële wijze gemaakt en heeft een wit baksel met transparant loodglazuur. De klei is tijdens het vervaardigen in mallen geperst en/ of gegoten. De productie van het zogenaamde *creamware* start in Engeland vanaf 1759 in de Wedgwood fabriek. Rond 1763 wordt het in Nederland geïntroduceerd.³⁰ Tussen 1760 en 1820 wordt het aardewerk steeds witter van kleur. Na 1800 is het merendeel gemaakt van het zeer witte baksel.³¹ Vanaf het begin van de 19   eeuw wordt ook in Frankrijk, Luxemburg en België industrieel aardewerk vervaardigd. In Nederland komt de productie van dit aardewerk tot grote bloei vanaf de oprichting van een fabriek in Maastricht door Petrus Regout in 1836.³² Uit de aanwezige merkjes blijkt de ruime meerderheid van het industrieel wit aardewerk afkomstig te zijn van de fabrieken van Petrus Regout, Société Céramique, F. Regout en Mosa uit Maastricht.³³ Vooral de diverse Sphinx merkjes van Petrus Regout en de klimmende leeuw van Société Céramique komen veel voor. Slechts enkele merkjes zijn afkomstig uit Engeland, Duitsland, Frankrijk, Polen en het

27 Vriendelijke mededeling Hans Meulman.

28 Röntgen 2007, 294 (merk 2899).

29 Röntgen 2007, 250 (merk 2440).

30 Bartels 1999, 238.

31 Bartels 1999, 250.

32 Bartels 1999, 239-240.

33 Polling 2006 (beeldmerken: 40B, 60B, 70A, 70D, 80B, 80C, 82, 86, 86B, 90A, 90B, 91B, 95A, 99, 100B, 102, 104E, 121.3, 530, 531, 540, 540A, 540B, 550, 551, 551A, 551D, 573, 640, 720).

voormalige Tjechoslowakije. Opvallend zijn twee cilindrische koppen met oor, met beide Engelse merkjes uit 1944 (afb. 40). Deze zijn hier terecht gekomen met de Engelse militairen, die Blerick in dat jaar van de Duitsers hebben bevrijd. Wat betreft de voorkomende vormen zijn deze net zo divers als bij het Europees porselein.

Het merendeel bestaat uit borden, koppen en schotels. Het schenkgerei, zoals kannen, koffie- en theepotten en tafelgerei, zoals boterpotten, eierdoppen, kommen, onderzetters, schalen, suikerpotten, terrines, een koekdoos, een peper/zout/mosterdsetje, een snijplankje en een spatel komen op de tweede plaats. Dekfels kunnen bij meerdere functies worden ingedeeld. Vaak kan deze niet worden bepaald. Enkele potten zijn gebruikt voor opslag. Een opvallende groep die op enkele zalfpotten na ontbreekt bij het porselein is die van sanitair en persoonlijke verzorging. Zo komen fragmenten voor van een aantal pispotten, waskannen, waskommen, zeepbakjes, zeepdozen en zalfpotten. Drie bakjes die hebben behoord tot een wasset (afb. 29) en een zoutbakje horen in de keuken thuis. Andere voorwerpen die behoren bij het interieur zijn een katrol-gewicht van een lamp, een koordknop, een knop voor op een gordijnstang en een plaat voor een handdoekenrekje. Speelgoed van industrieel wit aardewerk ontbreekt nagenoeg. Het gaat slechts om één kop en één schotel. Verder zijn enkele asbakken en luciferdooshouders gevonden, die zijn gebruikt bij het roken. Enkele bloempotten, plantenbakken, vazen en een reliëf sierbord zijn als sier neergezet of opgehangen. Het gaat hierbij vooral om enkele barokke reliëfvazen, die met een mal zijn vervaardigd en vervolgens zijn voorzien van beschildering. Het is de vraag of deze categorie thuishoort onder het industrieel wit aardewerk of meer hoort bij het majolica of faience. Gezien het ontbreken van tinglazuur zijn de fragmenten ingedeeld bij het industrieel wit aardewerk. Enkele van deze fragmenten zijn voorzien van het merk van WS & S van Wilhelm Schiller & Son, uit het voormalige Tsjecho-Slowakije met een datering tussen 1885 en 1914.³⁴ Het sierbord heeft een reliëf van het stadhuis van Wernigerode. Waarschijnlijk is dit als souvenir meegenomen. Verder zijn electra-onderdelen te noemen, zoals enkele schakelaars. Tenslotte zijn fittingen van gaslampen te noemen (afb. 17). Net als bij het Europees porselein komt het Saksisch blauw strobloemdecor het meest voor. Daarnaast bestaat een grote variatie aan drukdecors, waaronder vooral florale motieven, maar ook enkele met een figuratieve voorstelling of een geometrisch decor. Deze zijn vaker monochroom dan polychroom. Enkele voorkomende decors van Petrus Regout zijn; Creta, Goudkust, Marie, Pretty, Vlinder, Zaandam & Zwiebel. Van Société Céramique zijn dat; Fleur de lis, Margot en Oiseaux. Soms zijn alleen gekleurde filets zichtbaar of tekst, zoals op de bakjes van de wasset 'Soda', 'Salt', 'Sand' of 'Melk is goed voor elk'. De letters D.v.O. staan op servies van het Departement van Oorlog (afb. 34 en 35). Op andere voorwerpen staat reclametekst zoals 'P.deGRUYTER&Zn Grutterswaren Koffie Thee Boter' en 'N.V. Likeurstokerij en Wijnhandel Vetter & Co Zutphen'. Ook komen reliëfplooiën of -ribbels voor en florale reliëfdecoraties.

34 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html

Pijpaarde (py)

De aangetroffen kleipijpen kunnen worden gedateerd vanaf het midden van de 17e eeuw tot en met de 20e eeuw. Eén fragment van een langgerekt dubbelconisch of trechtermodel dateert tussen circa 1650 en 1740.³⁵ Een weifelend ovaal model ketel dateert tussen circa 1730 en 1740.³⁶ Een verslappend ovaal model ketel met als hielmerk '46 gekroond' uit Gouda is niet nauwkeuriger te dateren dan tussen 1800 en 1897. Het merk komt zeer lang voor tussen 1731 en 1897.³⁷ Het verslappende model ketel is daarentegen een kenmerk dat voorkomt vanaf circa 1800.³⁸ Een kleipijp met een staande kop, ofwel kromkop, is eveneens niet nauwkeurig te dateren. Dit model komt voor tijdens de gehele 18e en 19e eeuw.³⁹ Drie pijpenkoppen zijn duidelijk jonger, waaronder twee rondbodemkoppen en een bekershag. Eén van de rondbodemkoppen heeft een reliëfversiering in de vorm van een mannenkop met baard en snor. Het gaat om een zogenaamde muzelmansigaar, die in door Goedewaagen in Gouda is geproduceerd tussen circa 1880 en 1910 (afb. 18).⁴⁰ Ook de bekershag met een reliëfversiering van bloemen is door Goedewaagen geproduceerd tussen 1880 en 1920.⁴¹

De complexen

Hoornwerk (1650-1740)

In de dempingslagen van de gracht van het hoornwerk bevinden zich fragmenten steengoed (3), roodbakkend aardewerk (8), majolica (2) en kleipijp (5). Het steengoed bestaat uit fragmenten van kannen uit Westerswald, waarvan één fragment is versierd met kleine ronde appliques omgeven door kobalt. Een versiering die dateert uit de tweede helft van de 17e en de 18e eeuw. Het roodbakkend aardewerk bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van Nederrijnse borden of schalen met slibversiering. Dergelijke borden dateren voornamelijk in het laatste kwart van de 17^e en (eerste helft van de) 18^e eeuw, maar komen in kleinere hoeveelheden ook eerder en later voor.⁴² Een fragment van een kop en een steelkom zijn van roodbakkend aardewerk dat waarschijnlijk elders in Nederland is vervaardigd. De fragmenten majolica zijn afkomstig van borden met een monochroom blauwe beschildering. Tenslotte bevindt zich onder de fragmenten kleipijp een deel van een kop die waarschijnlijk afkomstig is van een langgerekt dubbelconisch model (1650-1675) of een trechtermodel (1675-1740).⁴³ Dit tezamen maakt het waarschijnlijk dat de gracht van het hoornwerk in de tweede helft van de 17^e of de eerste helft van de 18^e eeuw is gedempt.

Greppel ten westen van het hoornwerk (1600-1700)

De greppel ten westen van het hoornwerk is gevuld met enkele fragmenten steengoed (4), roodbakkend aardewerk (17), witbakkend Hafner aardewerk (1), majolica (1) en majolica of faience biscuit (1). Onder het steengoed zijn fragmenten van kannen uit Raeren en Frechen te noemen met een datering in de 16^e of 17^e eeuw. Het roodbakkend aardewerk bestaat uit fragmenten van grappen, koppen en potten met dezelfde datering. Enkele fragmenten zijn versierd met een slingerlijn van witte slib, dat verschijnt aan het einde van de 16^e eeuw. Het majolica fragment is monochroom blauw beschilderd. Het biscuit fragment is afkomstig van een kan. Met deze vondsten is de vulling van de greppel niet nauwkeuriger te dateren dan in de 17^e eeuw.

35 Duco 1987, 27, 33.

36 Duco 2003, 205-205; Duco 1987, 44-45 (pijp 87).

37 Duco 2003, 192.

38 Duco 1987, 141.

39 Duco 1987, 28.

40 Duco 2000, 50 (catalogus p.26, serie 4, pijp 303).

41 Duco 2000, 61 (cat.nr.533).

42 Bartels 1999, 139-141; Mars 1991; Ostkamp 2009, 496.

43 Duco 1987, 27, 33.

Gracht fort (1700-1900)

In de vulling van de gracht zijn drie fragmenten roodbakkend aardewerk gevonden. Het gaat om twee dikwandige scherven, waarvan een randfragment met een bandoor vermoedelijk afkomstig is van een (pis)pot uit de 18^e of 19^e eeuw. Het derde fragment met gaten is afkomstig van een vergiet of lekschaal. De vulling van de gracht is niet nauwkeuriger te dateren.

Toevoergracht fort (1730-1740)

In de vulling van de toevoergracht zijn steengoed (1), roodbakkend aardewerk (8), faience (2) en klei pijp (9) aangetroffen. Het steengoed fragment is waarschijnlijk afkomstig van een pispot met uitstaande rand uit de 16^e of 17^e eeuw. Onder de fragmenten roodbakkend aardewerk is een fragment van een bord te noemen met een slibversiering in de vorm van een slingerlijn, dat voorkomt vanaf het einde van de 16^e eeuw. Een ander fragment is aan de binnenzijde voorzien van witte slib met een groen glazuur met koperoxyde. Het fragment faience is polychroom beschilderd (blauw, rood, groen) en dateert waarschijnlijk uit de 18^e eeuw. Tenslotte bevindt zich onder de fragmenten klei pijp een kop met een weifelend ovaal model. Deze vorm komt voor tussen 1730 en 1740.⁴⁴ Dit laatste fragment duidt erop dat de toevoer in deze periode of hierna is gedicht.

Bouw kazerne (kort na 1900)

Onder het aardewerk dat dateert van voor of tijdens de bouw van de kazerne (afb. 1) bevinden zich fragmenten steengoed (58), roodbakkend aardewerk (89), witbakkend aardewerk (1), Aziatisch porselein (8), Europees porselein (28) en industrieel wit aardewerk (147).

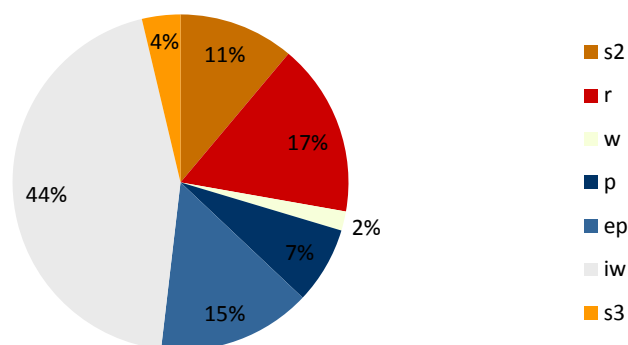

Afb.1 Divers aardewerk van voor of tijdens de bouw van de kazerne.

Het steengoed bestaat onder andere uit fragmenten van vier tonvormige met kobalt beschilderde potten met twee horizontale oren, waaronder één laag model.

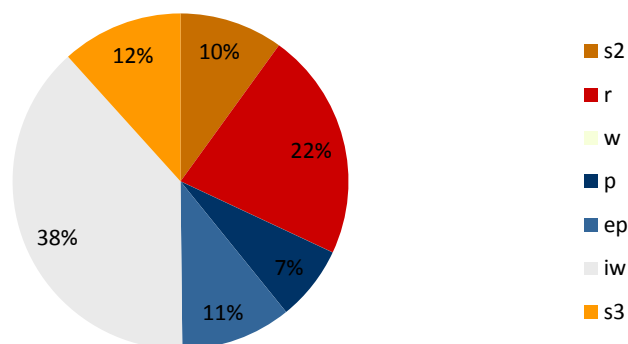
44 Duco, 2003, 205-205. Duco 1987, 44-45 (pijp 87).

Bouw kazerne (MAE=54)

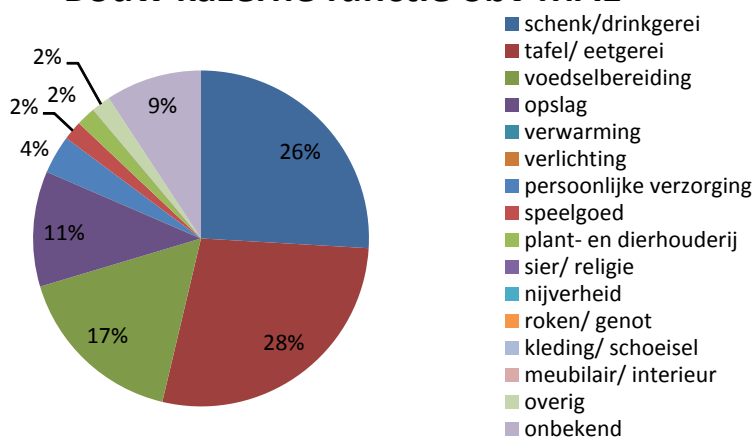
Grafiek 1 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Bouw kazerne (EVE=14,55)

Grafiek 2 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Bouw kazerne functie obv MAE

Grafiek 3 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Dergelijke potten uit Westerwald werden in de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw onder andere gebruikt als inmaakpot voor de opslag van bijvoorbeeld augurken en bonen.⁴⁵ Het lage model komt voor vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw.⁴⁶ Een fragment van een kleine tonvormige pot met enkel verticaal oor is waarschijnlijk gebruikt als zeepvat en dateert eveneens uit het laatste kwart van de 19e of de eerste helft van de 20e eeuw.⁴⁷ Een conische kom met een doorsnede van circa 35 cm is ook afkomstig uit Westerwald en is net als de potten met kobalt beschilderd en waarschijnlijk gebruikt als melkteil. Dergelijke kommen werden zowel op het platteland als in privé-huishoudens gebruikt om melk in af te romen. Na twee tot vier dagen kon de vaste room van de melk worden geschept. Identieke kommen uit Westerwald dateren uit de eerste helft van de 20e eeuw.⁴⁸ Een kleinere steengoed kom met een doorsnede van circa 17 cm is voorzien van engobe met zoutglazuur en is waarschijnlijk afkomstig uit Bunzlau. Tenslotte is een steengoed mineraalwaterfles te noemen met als blindmerk een N met kroon en de tekst 'EMSER KRAENCHES WASSER'. Dit merk komt voor tussen 1866 en 1880.⁴⁹ Aangezien de fles machinaal met een pers is vervaardigd moet de fles dateren na 1879.⁵⁰

Het roodbakkend aardewerk bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van vier Nederrijnse schotels met een versiering van witte slib in de vorm van onder andere slingerlijnen en spiralen. Eén van de schotels is volledig voorzien van witte slib en een grove bruine kringelversiering. Het lijkt te gaan om een imitatie van witbakkende schotels met bruine tekst, zoals deze bekend zijn uit Frechen. Waarschijnlijk is deze eveneens in het Nederrijnse gebied vervaardigd. Naast fragmenten van schotels zijn enkele fragmenten van kachelpannen en een kom gevonden.

Van witbakkend aardewerk is alleen de bodem van een klein zalfpotje te noemen.

Het Aziatisch porselein bestaat uit een deksel, een schotel, een vaasje en een schaal. De platte deksel van een pot is beschilderd met mintgroen en daarbinnen een blauw motief. De schotel en het vaasje zijn eveneens blauw beschilderd. Het vierkante schaalje heeft een uitgesneden randversiering en is beschilderd met blauw, rood en goud.

Het Europees porselein bestaat uit een boterpot, een kop, twee schotels, een koffiepot, een luciferhouder (afb. 2) en een kleine en een grote schaal. De kleine schaal is voorzien van een polychroom drukdecor van een meisje met slaapmuts. De grote ovale schaal heeft een golfrand. Daarnaast is een kop voorzien van een polychroom floraal drukdecor.

Het industrieel wit aardewerk is het beste vertegenwoordigd en bestaat onder andere uit fragmenten van zes borden, zes kommen, zes koppen, drie schotels, een zalfpot en een bloempot. Een deel van deze voorwerpen is versierd. Eén bord heeft een golfrand. Een ander bord is voorzien van een drukdecor met vogels 'Oiseaux' van Société Céramique, dat dateert tussen 1880 en 1910.⁵¹ Eén kom heeft plooiën en een ander exemplaar heeft in reliëf gevlochten ruiten langs de rand. Van de koppen is er één versierd met oranje filets en één met

45 Dippold *et al.* 2008, 74-81, 385-391.

46 Dippold *et al.* 2008, 81-82, 398-403.

47 Dippold *et al.* 2008, 83-88, 407-408.

48 Dippold *et al.* 2008, 220-222, 621 (afb.397a).

49 https://www.flickr.com/photos/john_wiersma/6948460083/

50 Bartels 1999, 73.

51 Meulman 2012 (deel 3, 110-111).

Afb.2 Een luciferhouder van Europees porselein (vnr. 259.49).

een geometrisch decor met hartjes. Dit decor 'Goudkust' van Petrus Regout dateert tussen 1869 en 1915.⁵² Hetzelfde decor met een merkje met decornaam van Petrus Regout komt ook voor op een bijbehorende schotel.⁵³ Andere voorkomende beeldmerkjes zijn afkomstig van de Maastrichtse fabrieken van Petrus Regout, F. Regout en Société Céramique.⁵⁴ Deze dateren voornamelijk uit de laatste twee decennia van de 19e eeuw. Twee dezelfde merkjes van Société Céramique met een klimmende leeuw dateren tussen 1900 en 1957.⁵⁵ De bloempot heeft in reliëf duigen en hoekige handvatten, zodat het als het ware een klein vat met metalen handvatten lijkt.

Het aardewerk van de bouw van de kazerne is divers. Het eenvoudige roodbakkende aardewerk en steengoed uit Westerwald doen vermoeden dat het om afval gaat van een bouwkeet die door de arbeiders tijdens de bouw van de kazerne is gebruikt. Anderzijds heeft het Aziatische porselein een luxe uitstraling en lijkt het net als enkele voorwerpen Europees porselein en industrieel wit aardewerk te gaan om afval van de bewoners van Villa Zegers. Waarschijnlijk is het afval van beide afkomstig. In ieder geval dateert het jongste aardewerk na 1900.

Afvalkuil Villa Zegers 1910 (1895-1910)

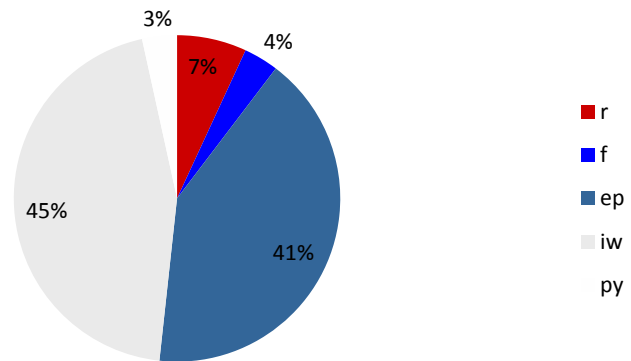
Het aardewerk uit de afvalkuil van Villa Zegers bestaat uit roodbakkend aardewerk (3), faïence (1), Europees porselein (25), industrieel wit aardewerk (33) en klei pijp (1).

De fragmenten roodbakkend aardewerk hebben behoord tot een bloempot-schotel en een pot. De faïence heeft aan de buitenzijde een reliëfdecoratie met een groen/bruin glazuur en aan de binnenzijde een turquoise glazuur. Waarschijnlijk gaat het om een fragment van een vaas.

Het Europees porselein is op een bord met golfrand na telkens versierd. Een koffiefilter en schotel zijn voorzien van een Saksisch blauw strobloemdecor.

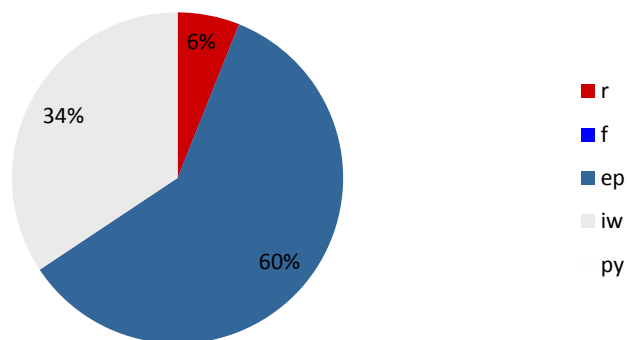
- 52 Meulman 2011 (deel 1, 94); Meulman 2012 (deel 3, 62).
- 53 Polling 2006, 26-27 (beeldmerk 40B) met decornaam Goudkust.
- 54 Polling 2006 (beeldmerk 60B, 70A, 80B, 530, 550, 720).
- 55 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).

Villa Zegers 1910 (MAE=29)

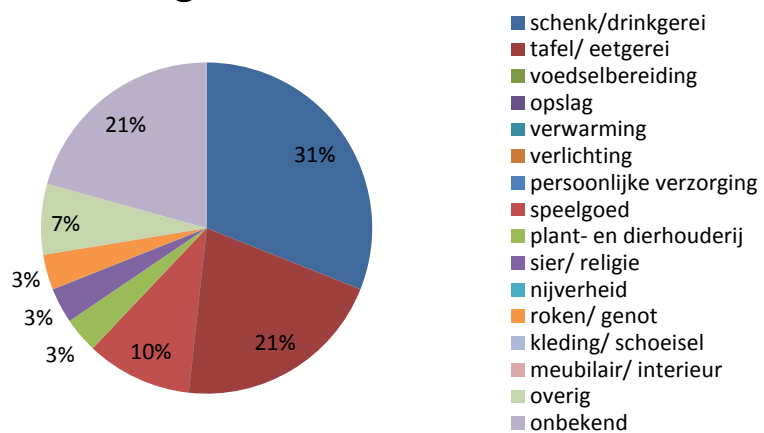
Grafiek 4 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Villa Zegers 1910 (EVE=4,95)

Grafiek 5 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Villa Zegers 1910 functie obv MAE

Grafiek 6 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Eén schotel is beschilderd met groene klavertjes, terwijl een ander exemplaar is voorzien van een polychroom floraal drukdecor. Verder is een kop te noemen met een beschildering in groen en goud. Opvallend zijn fragmenten van een poppenhoofd, een speelgoed schoteltje en een knikker. Porseleinen knikkers zijn vervaardigd tussen circa 1840 en 1910.⁵⁶ Een erg leuke vondst is daarnaast een fragment van een naamplaat met de tekst: 'ZEEGERS-de(RIJK)' (afb. 4). Tenslotte is de vondst van een fragment van een plaat met in banners hotel- of restaurantnamen, als soort van staal voor merken op porselein opvallend (afb. 5). Een vondst als deze is zeldzaam en zou je sneller verwachten op het terrein van een productieplaats zoals van de Sphinx of Société Céramique. Dergelijke afbeeldingen zijn wel bekend op rijstpapier. Ze werden dan op een bestaande koperplaat met een drukdecor in een hoek erbij gemaakt, want een hele plaat daaraan besteden was zonde.⁵⁷ Hoe de plaat in Blerick is terechtgekomen, is onduidelijk. Mogelijk heeft het onderdeel uitgemaakt van de naamplaat en is deze hergebruikt.

Het industrieel wit aardewerk bestaat uit fragmenten van borden, kannen, kommen, koppen, een schotel, een suikerpot en een terrine. Het valt op dat ook al deze voorwerpen, op één kop na, zijn versierd door middel van een reli fdecor of drukdecor. De reli fdecors zijn te zien bij twee kommen, waarvan één met een soort honingraatmotief en één met een geplooid wand. De drukdecors bestaan uit een monochroom groen, blauw of bruin floraal motief. Daarnaast zij twee fragmenten te noemen met een zwart floraal drukdecor over een egaal blauwe achtergrond. Op enkele andere fragmenten is een blauw drukdecor te zien van onder andere een stadsgezicht met een kerkgebouw. Het enige beeldmerk onder een schotel met een groen floraal drukdecor, die een set vormt met een kop, is afkomstig van Société Céramique in Maastricht. Deze dateert tussen 1895 en 1900.⁵⁸

Afb.3 Divers decoraties op industrieel wit aardewerk en Europees porselein uit de afvalkuil van Villa Zegers 1910.

56 <http://www.knikkerwereld.nl/aardewerk.php>
 57 Vriendelijke mededeling Hans Meulman.
 58 Polling 2006, 97 (beeldmerk 540).

In vergelijking met de vondstcomplexen van de cafés, garage en kapper langs de Brugstraat valt op dat het industrieel wit aardewerk en Europees porselein uit de afvalkuil van Villa Zegers nagenoeg volledig bestaat uit gedecoreerde exemplaren terwijl dat van de andere complexen voor een groot deel bestaat uit geheel witte voorwerpen. Het gedecoreerde aardewerk was wat duurder. Een complex als deze laat het verschil in status zien door het nagenoeg ontbreken van eenvoudig wit industrieel aardewerk en porselein. Op basis van het beeldmerk met een datering tussen 1895 en 1900 dateert de vulling van de kuil in ieder geval in of na deze periode. Gezien de historische bekendheid van de verkoop van de villa in 1909 zal de afvalkuil uit deze tijd zijn en zijn de overvloedige spullen in de kuil gegoid.

Afb.4 Fragment van de naamplaat van familie Zegers (vnr. 497.2).

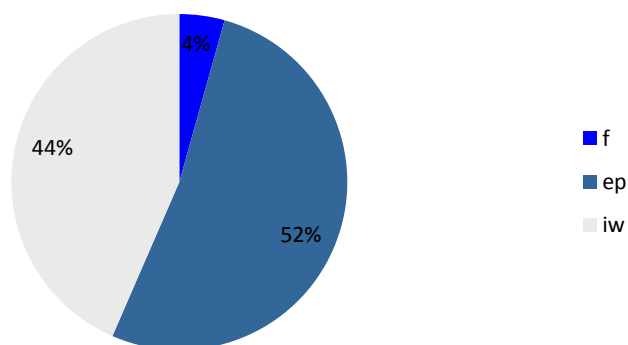
Afb.5 Fragment van een soort stalenplaat (vnr. 497.3).

Afvalkuil Villa Zegers 1944 (1930-1944)

Het aardewerk uit de afvalkuil bestaat uit fragmenten faience (1), Europees porselein (67) en industrieel wit aardewerk (113).

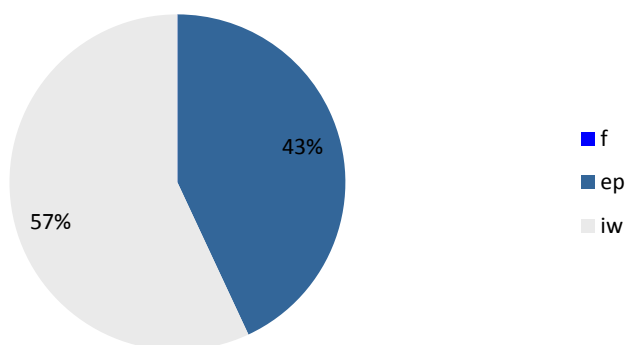
Het fragment faience is een oor met blauw handbeschilderde streepjes als versiering en is waarschijnlijk afkomstig van een kan.

Villa Zegers 1944 (MAE=23)

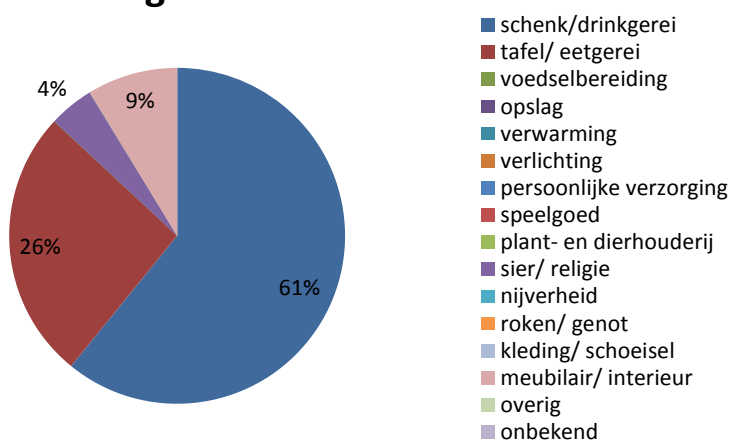
Grafiek 7 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Vila Zegers 1944 (EVE=11,15)

Grafiek 8 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Villa Zegers 1944 functie obv MAE

Grafiek 9 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

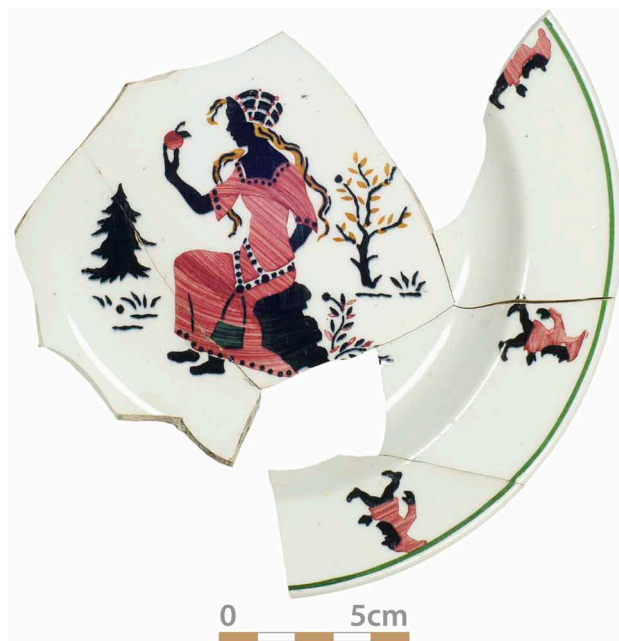
Onder het Europees porselein zijn fragmenten van een beeldje, twee deksels, drie koppen, vier schotels en twee koordknoppen te noemen. Deze zijn allemaal versierd door middel van drukdecors of beschildering, meestal een polychroom floraal motief, met uitzondering van één kop met een soort gevlamd decor. Drie merkjes dateren uit 1930, waarvan twee van de fabriek van Philipp Rosenthal & Co. in Selb-Bavaria⁵⁹ en één van 50 Jahre Zeh, Scherzer & Co. in Bavaria.⁶⁰

Afb.6 Divers industrieel wit aardewerk en Europees porselein uit de afvalkuil van Villa Zegers 1945.

Het industrieel wit aardewerk bestaat uit fragmenten van drie borden, een deksel van een suikerpot, een kan, een eetkom, een kop, twee schotels en een spatel. Bijna driekwart hiervan is versierd. De kop en schotels zijn versierd met een polychroom floraal motief, waaronder een set met een beeldmerk van: 'S.Ford & Co (Burslem) Ltd England', die heeft bestaan tussen 1885 en 1935.⁶¹

Afb.7 Fragmenten van een industrieel wit bord met sneeuwwitje en de zeven dwergen (vnr. 428.1).

59 Röntgen 2007, 254-255 (beeldmerk 2489).

60 Röntgen 2007, 231 (beeldmerk 2249).

61 <http://www.caseventure.com/#!pottery-marks/c1231>

De deksel van de suikerpot heeft een zwart drukdecor met een rood filet. De kan heeft zwarte filets. De borden zijn eveneens voorzien van een beschildering of drukdecor. Hierbij valt het bordje op dat met een sjabloon is beschilderd van sneeuwwitte en de zeven dwergen (afb. 7). Dit is vervaardigd in Chodziez in Polen, waar vanaf 1855 aardewerk werd gemaakt.

De merkjes op het aardewerk duiden op een datering van de kuilvulling na 1930, wat betekent dat het niet afkomstig is van de oude bewoners van de villa, familie Zegers-de Rijk. Na 1910 behoorde de villa tot het kazerneterrein. Het aardewerk is geen doorsnee gebruiks aardewerk van militairen met de uiteenlopende decors en het kinderbordje. Waarschijnlijk gaat het om aardewerk van het gezin van het Hoofd Fortificatiën. Tijdens de oorlog hebben de Duitsers de kazerne bezet en mogelijk het aanwezige aardewerk gebruikt. Het is aardewerk is waarschijnlijk in de kuil gedumpt na een granaatslag in 1944.

Café Simons kelder (1911-1944)

Het aardewerk in de kelder bestaat uit fragmenten steengoed (46), Aziatisch porselein (2), Europees porselein (35), industrieel wit aardewerk (223) en industrieel steengoed (41).

Het steengoed bestaat uit drie tonvormige met kobalt beschilderde potten uit Westerwald, waaronder een kleine pot voor de opslag van boter of zout. Deze laatste pot dateert na circa 1920.⁶² Een andere klein cilindrisch potje met inkeping onder de rand is waarschijnlijk gebruikt als zalfpot en is te dateren in de eerste helft van de 20^e eeuw.⁶³ Verder zijn fragmenten van een grote voorraadpot uit Langerwehe gevonden. Vanaf 1879 zijn voor het eerst steengoed producten met een pers vervaardigd.⁶⁴ Van deze producten zijn drie cilindrische flessen te noemen die zijn gebruikt voor de opslag van mineraalwater of jenever. Enkele fragmenten met buisvormige uiteinden zijn vermoedelijk afkomstig van een wc-pot.

Het Aziatisch porselein bestaat uit een wandfragment met een handbeschilderd floraal motief en een klein bol potje op korte pootjes met een dikke polychrome beschildering van een draak (afb. 8).

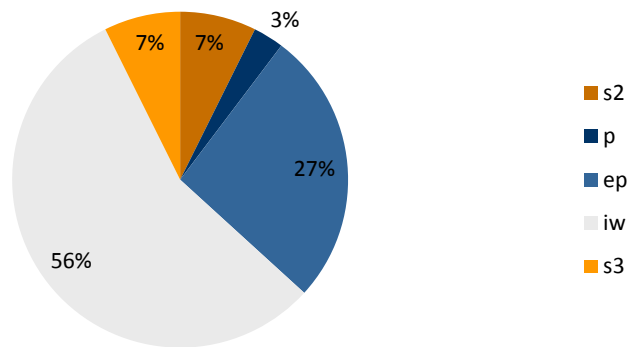
Afb. 8 Potje van porselein (vnr. 403.49).

62 Dippold e.a. 2008, 95-96, 425-429.

63 Dippold e.a. 2008, 114-115, 458-459.

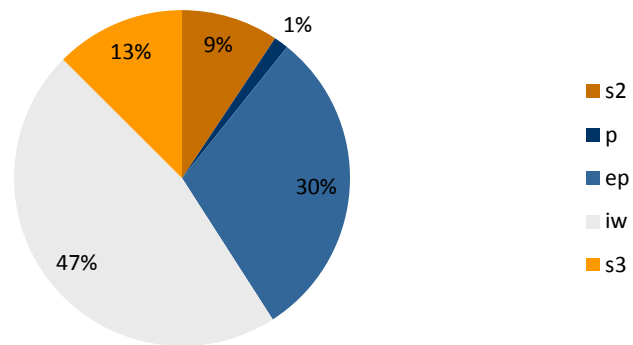
64 Bartels 1999, 73.

Café Simons kelder (MAE=68)

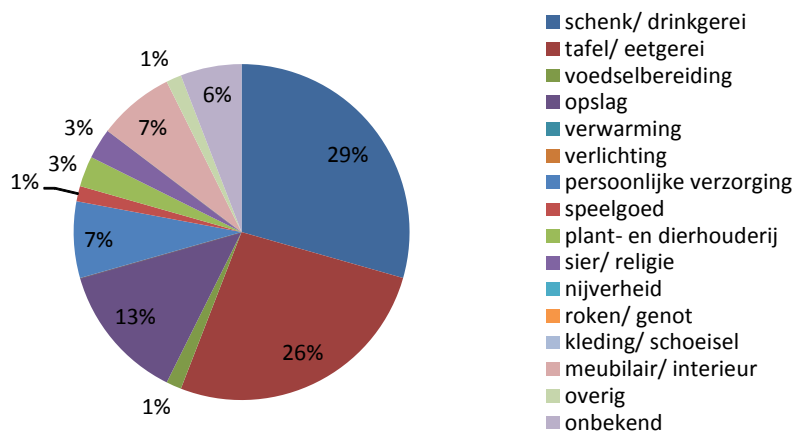
Grafiek 10 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Café Simons kelder (EVE=28,35)

Grafiek 11 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Café Simons kelder functie obv MAE

Grafiek 12 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Het Europees porselein bestaat uit fragmenten van een polychroom beschilderd beeldje, een kan, zeven koppen, vier schotels, een suikerpot, twee wc-trekkers, een poppenhoofd en een schakelaar. Tweederde hiervan is versierd. De kan, drie koppen en de suikerpot zijn voorzien van een Saksisch blauw strobloemdecor. Daarnaast is een schotel versierd met gouden filets. Drie koppen hebben boven de bodem een geribbelde band. Onder één van de Saksisch blauwe koppen staat een beeldmerk met gekruiste vlaggetjes en de letters Rn van de fabriek van Friedrich Christian Greiner & Söhne in Rauenstein. Dit merk komt voor tussen 1894 en 1929.⁶⁵ De wc-trekkers zijn van een type dat voorkomt rond 1920.⁶⁶

Het industrieel wit aardewerk heeft een groot scala aan vormen. Hiervan is iets minder dan de helft versierd. Het schenk/drinkgerei bestaat uit drie koppen en twee schotels. Twee koppen hebben plooien en zijn versierd met een floraal reliëfmotief. Eén schotel heeft een reliëf randmotief met sterretjes. De derde kop heeft een groen drukdecor met een stilistisch bladmotief. Eén van de kannen heeft een zwart filet. Het tafel/eetgerei is grotendeels onversierd. Van de 12 borden hebben er twee langs de rand een reliëf bladmotief met gegolfde rand en één bord heeft plooien en een gegolfde rand. Naast borden zijn er onder het tafelgerei een kom, een peper-/zout-/mosterd-setje, een suikerpot en drie schalen te noemen. De vierkante of rechthoekige schalen met afgeronde hoeken hebben een platte naar buiten geknikte rand. Mogelijk zijn het nest-schalen. Een grote kom is waarschijnlijk gebruikt bij de voedselbereiding, maar kan ook op tafel zijn neergezet. Het potje is dusdanig beschilderd dat het lijkt op steengoed uit Westerwald. Twee van de drie pispotten zijn versierd met een geometrisch motief in Art-Deco stijl, wat mogelijk wijst op een datering tussen 1920 en 1939, al komen geometrische motieven ook eerder voor. Voor het handen wassen was een zeepbakje aanwezig. Een luciferdooshouder heeft een gele ondergrond en is bedrukt met een groen geometrisch motief. Dit motief heet Zaandam en is door Petrus Regout in Maastricht gebruikt tussen 1895 en 1907.⁶⁷ De fragmenten van de bloempot, bloempotschotel en vaas zijn met een mal gemaakt en hebben een druk floraal reliëfmotief en zijn voorzien van een zwarte engobe. Een merkje WS & S op de voet van de vaas wijst op een herkomst van de fabriek van Wilhelm Schiller & Son (1885-1914) in het voormalige Tsjecho-Slowakije.⁶⁸ Het is onduidelijk of het getal 1889 duidt op het jaar van fabricage of op een model. Naast dit merkje komen onder het industrieel wit aardewerk alleen Maastrichtse beeldmerkjes voor van de fabrieken van Petrus Regout en Société Ceramique.⁶⁹ Deze dateren voornamelijk in het laatste decennium van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw.

Het jongste aardewerk van de keldervulling wijst op een datering na 1920, hoewel ook Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen uit het laatste decennium van de 19^e eeuw. Op basis van het aardewerk valt te zeggen dat de kelder op zijn vroegst in de jaren 20 is opgevuld. Het is echter waarschijnlijk dat dit pas in oorlogstijd is gebeurd. Het aardewerk komt grotendeels overeen met dat uit de beerput, de afvalkuil en de tuin. Hoewel het aardewerk divers is, lijkt er enigszins sprake te zijn van een schenk/drinkservies van Saksisch blauw porselein en van witte koppen met een geribbelde band boven de bodem. Mogelijk zijn deze gebruikt in het café.

65 Röntgen 2007, 228 (beeldmerk 2222).

66 <http://tomantiek.nl/nl/index.php?p=antiek&id=488>

67 Meulman 2011, 113 (deel 2).

68 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html

69 Polling 2006 (beeldmerk 86, 90A, 90B, 95A, 550).

Afb.9 Divers aardewerk uit de kelder van café Simons.

Café Simons beerput (1911-1944)

In de vulling van de beerput is weinig aardewerk gevonden. Het bestaat uit fragmenten Europees porselein (23), industrieel wit aardewerk (14) en industrieel steengoed (4).

Het industrieel steengoed betreft enkele fragmenten van een geperste buis, identiek aan fragmenten van de wc-pot die is gevonden in de kelder van café Simons.

Onder het Europees porselein is vooral speelgoed te noemen, waaronder 12 knikkers, een speelschijfje en een klein poppenarmpje. Andere fragmenten zijn afkomstig van een beeldje, drie koppen, een schotel en een ring met drie gaten met onbekende functie.

Afb.10 Speelgoed uit de beerput van café Simons.

Het industrieel wit aardewerk bestaat onder andere uit fragmenten van een kop.

De beerput bevat geen goed dateerbaar aardewerk, merkjes ontbreken. Porseleinen knickers komen vooral voor tot circa 1910.⁷⁰ Mogelijk is het speelgoed tijdens het gebruik van de beerput aan het begin van de 20e eeuw in de beerput gevallen.

Café Simons afvalkuil (1911-1944)

Van alle complexen bevat deze kuil de grootste hoeveelheid scherven, waaronder fragmenten steengoed (20), roodbakkend aardewerk (19), porselein (3), Europees porselein (300), industrieel wit aardewerk (894), biscuit van industrieel wit aardewerk (5), industrieel steengoed (69) en klei pijp (6).

Onder het steengoed bevinden zich fragmenten van een kan en drie potten met kobaltversiering uit Westerwald. Daarnaast zijn fragmenten van twee grote voorraadpotten uit Langerwehe met engobe en zoutglazuur gevonden. Op één scherf is een merk te zien in de vorm van een applique van een rad. Het met de pers vervaardigde industriële steengoed bestaat uit een cilindrische pot met nokoren en 11 cilindrische (jenever)flessen uit Westerwald. Op enkele fragmenten staan de namen van: 'ERVEN LUCAS BOLS HET LOOTSJE (A) MSTER(DAM)' en 'SIMO(N RYNBENDE) & Z(ONEN) SC(HIEDAM)'. De pot heeft waarschijnlijk een inhoud gehad van 20L gezien het merk: 'VII 20'. Dergelijke potten zijn gebruikt als inmaakpot voor onder andere zuurkool, bonen en pekelvlees (afb. 11).⁷¹

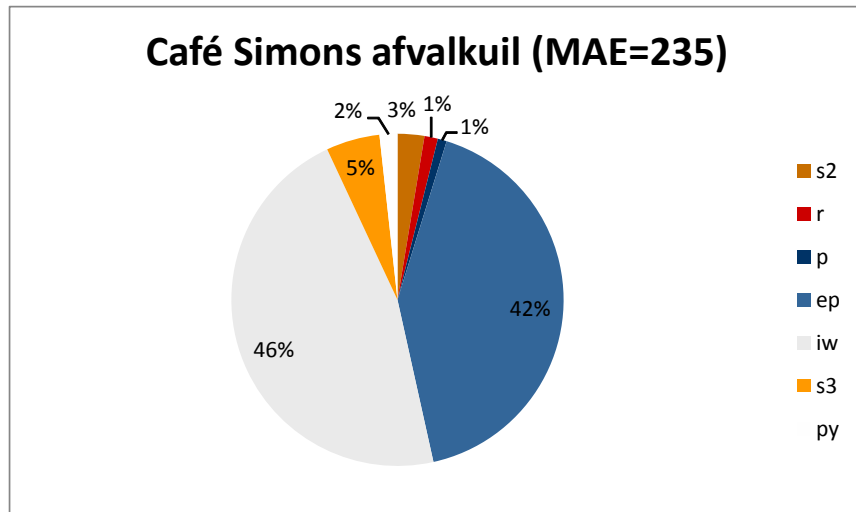

Afb.11 Een steengoed inmaakpot uit Westerwald (vnr. 386.15).

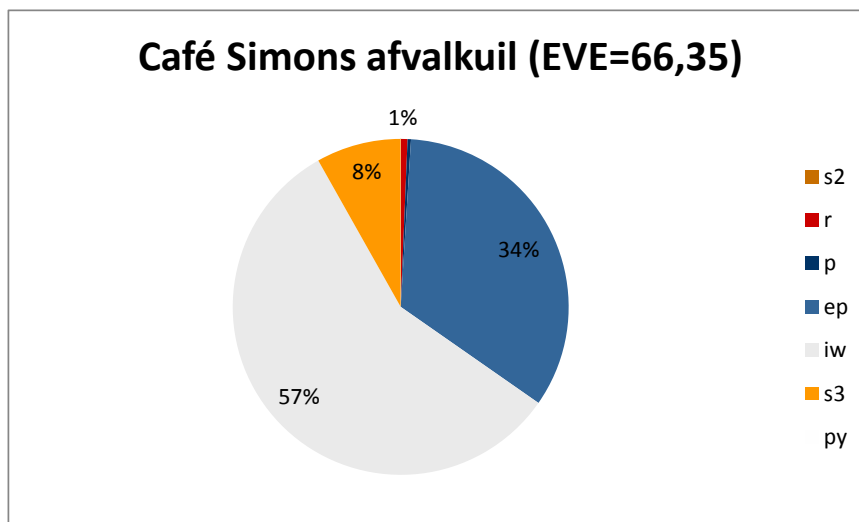
70 <http://www.knikkerwereld.nl/aardewerk.php>

71 Dippold et al. 2008, 220-222, 448-449 (afb.120).

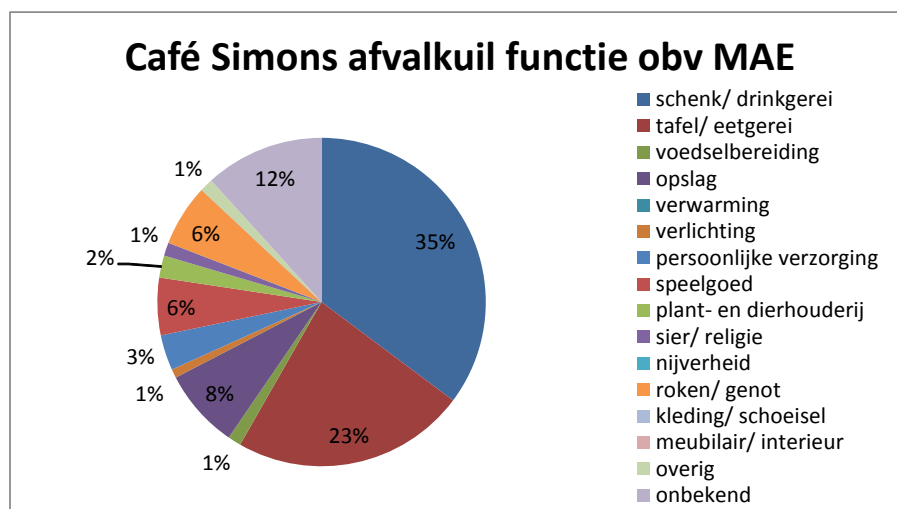
Grafiek 13 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Grafiek 14 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Grafiek 15 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Het roodbakkerd aardewerk bestaat uit fragmenten van een bloempot, een bolle deksel met knop en een cilindrische pot met opening/ uitstulping aan onderzijde. Mogelijk is dit een fragment van een waterfilter (afb. 12).

Afb.12 Een fragment roodbakkerd aardewerk van mogelijk een waterfilter (vnr. 386.12)

Aziatisch porselein is nauwelijks aanwezig. De enige fragmenten zijn van een Japanse kop met een rood drukdecor dat gedeeltelijk polychroom is ingekleurd en van een pimpeltje (een klein borrelkopje) met blauwe beschildering.

Afb.13 Divers aardewerk uit de afvalkuil van café Simons.

Het Europees porselein heeft een minimaal aantal exemplaren van 93 en is erg divers. De voorkomende vormen zijn: drie asbakken, een bakje met onbekende functie, twee beeldjes, vier borden, twee boterschalen, een buisje of handvat, zes deksels, een eierdop, twee isolatoren, een kan, een blaker of kandelaar, 20 koppen, een luciferdoosjeshouder, een plafondkap, een schaal, een suikerpot, enkele schakelaars, 19 schotels, een theepot, een wijwaterbakje (afb. 14), een zalfpot en enkele speelgoed miniaturen (vier kannetjes, een zalfpotje, twee kopjes, twee schoteltjes en vier onbekende miniaturen, afb. 16). Het wijwaterbakje is gezien de geringe grootte mogelijk eveneens van een kind geweest. 51% van de voorwerpen is versierd. Zo komen op twee borden,

de eierdop, twee schotels, de suikerpot en twee koppen het Saksisch blauw strobloemmotief voor. Een andere vaker voorkomende versiering is die van een band met reliëfribbels op enkele koppen. Ook komen een kop en schotel met Zwiebelmusterdecor voor. Een kop, drie schotels en een bord en een botervloot hebben gouden filets. Verder zijn een aantal koppen en schotels te noemen met een monochroom of polychroom floraal drukdecor. Eén kop heeft een polychroom geometrisch decor en één schotel heeft een polychroom handbeschilderde decoratie. Enkele exemplaren hebben een reliëfdecoratie. Onder de deksels is een fragment te noemen met in zwart de tekst 'HARLEM', vermoedelijk van een tandpastapot. Een opvallend object is de nepsigaar (afb. 15). Het is onduidelijk of deze heeft gediend als showmodel of als fopsigaar om iemand mee voor gek te houden. De beeldjes tonen twee witte muizen met rode oogjes en een melkmeisje. Op de rug van het wijwaterbakje staat Jezus aan het kruis. Op twee Saksisch blauw koppen en twee borden staan gekruiste vlaggetje en de letters Rn van Friedrich Christian Greiner & Sohne, Porzellanfabrik Rauenstein (1894-1929).⁷² Een schotel is gemerkt met 'KPM' van Carl Krister Porzellanfabrik in Waldenburg/Niedersalzbrunn in Schlesien (1904-1927).⁷³ Verder komt een beeldmerk voor van 'Schwarzenhammer Bavaria' dat voorkomt vanaf 1910.⁷⁴

Afb. 14 Wijwaterbakje van Europees porselein (vnr. 386.22).

Afb. 15 Nepsigaar van Europees porselein (vnr. 386.25)

0 3cm

72 Röntgen 2007, 228 (merk 2222).

73 Röntgen 2007, 294 (merk 2899).

74 Röntgen 2007, 248 (merk 2417).

Afb. 16 Speelgoed van Europees porselein uit de afvalkuil van café Simons.

Het industrieel wit aardewerk heeft net als het Europees porselein een grote variatie aan vormen: twee bloempotten, twee plantenbakken, 25 borden, een boterpot, twee deksels, een eierdop, vier kannen, 10 kommen, 23 koppen, een (jus)lepel, een luciferdooshouder, twee onderzetters, een pot, twee schalen, tien schotels, een snijplankje, een terrine, een zalfpotje, twee zeepbakjes en een pispot. Daarnaast komen 20 fragmenten voor van fittingen van gaslampen (afb. 17). 58% van de voorwerpen is versierd. Zo komen op de eierdop, twee schotels en een kop het Saksisch blauw strobloemmotief voor. Ook komt een bord met een Zwiebelmuster-decor voor. Een andere vaker voorkomende versiering is die van gouden filets op een bord en een kop. Enkele exemplaren hebben andere kleuren filets. De meeste voorwerpen zijn versierd met een monochroom of polychroom floraal motief. Een motief met groene guirlandes 'Marie' van Petrus Regout dateert uit 1907.⁷⁵ Tenslotte heeft de luciferhouder een groen geometrisch motief. Naast drukdecors zijn een aantal borden, kommen, koppen en schotels versierd met een floraal reliëf. Ook een van de plantenbakken heeft een floraal reliëf met polychrome beschildering. Opvallende voorwerpen, die niet op de andere percelen voorkomen, zijn twee onderzetters met een floraal drukdecor en het fragment van een meerhoekig snijplankje met ophanggat en een blauw geometrisch drukdecor van vierkantjes. De meeste beeldmerkjes onder het aardewerk zijn afkomstig van de Maastrichts fabrieken van Petrus Regout, Société Céramique en Mosa.⁷⁶ De jongste van deze merkjes dateert tussen 1928 en 1960.⁷⁷ De oudste merkjes dateren in het laatste decennium van de 19^e eeuw. Naast de Maastrichts merkjes zijn twee merkjes van 'Villeroy & Boch Wallerfangen' te noemen met een datering tussen 1894 en 1909.⁷⁸

Onder de fragmenten van kleipijpen bevinden zich één exemplaar met loodglazuur aan de buitenzijde, een rondbodem model met het merk van 'Goedewaagen Gouda' en een rondbodem reli fpijp. Deze laatste zogenaamde 'muzelmansigaar' is eveneens door Goedewaagen vervaardigd en dateert tussen 1880 en 1910 (afb. 18).⁷⁹

75 Meulman 2011, 146 (deel 1).

76 Polling 2006 (beeldmerk 82, 86, 90A, 90B, 100B, 550, 551D, 552A, 640).

77 Polling 2006, 41 (beeldmerk 100B).

78 <http://www.steinmarks.co.uk/pages/pv.asp?p=stein271>

79 Duco 2000, 50 (catalogus p.26, serie 4, pijp 303).

Afb.17 Fitting van een gas-lamp (vnr. 423.133).

Afb.18 Fragment van een zogenaamde 'muzelman-sigaar' (vnr. 386.25).

Het jongste aardewerk van de kuilvulling wijst op een gebruik tot na 1928, hoewel ook Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen uit het laatste decennium van de 19e eeuw. Er komen diverse vormen voor, die ook in de kelder van café Simons zijn aangetroffen, zoals de Europees porseleinen koppen met boven de bodem een geribbelde band en het Saksisch blauw servies met dezelfde merkjes uit Rauenstein.

Café Simons tuin (1911-1944)

In de tuin van café Simons is veel aardewerk gevonden, waaronder steengoed (98), roodbakkerd aardewerk (4), Japans porselein (1), Europees porselein (163), industrieel wit aardewerk (443), kleipijp (3) en industrieel steengoed (27). Dit materiaal komt hoofdzakelijk overeen met wat in de kelder en afvalkuil van café Simons is aangetroffen, ook zijn enkele jongere fragmenten gevonden.

Onder het steengoed bevinden zich fragmenten van drie potten met kobaltversiering uit Westerwald en een grote voorraadpot met engobe en zoutglazuur uit Langerwehe. Daarnaast zijn vijf geperste mineraalwater- of jeneverflessen uit Westerwald te noemen. Het roodbakkerd aardewerk bestaat uit een fragment van een Nederrijns bord met slibversiering en een kom. Het Japans porselein is vertegenwoordigd door een fragment van een klein speelgoed kopje met een polychrome voorstelling van figuren in een tuin. Ander speelgoed is gemaakt van Europees porselein, waaronder miniatuur dekseltjes, kannetjes, een knikker, een theepotje en poppenhoofden. Verder bestaat het Europees porselein uit uiteenlopende vormen zoals een asbak, beeldjes, borden, een boterpot, een deksel, een flesje, koppen, schalen, schotels, een tapkraantje, schakelaars en een stop. Veel borden, koppen en schotels zijn voorzien van een blauw Saksisch strobloem of Zwiebelmusterdecor, een polychroom floraal decor of gouden filets. Onder het industrieel wit aardewerk zijn een asbak, borden, een boterpot, een deksel, een eierdop, een kan, kommen, koppen, een lepel, een onderzetter, een pispot, potten, schalen, schotels, een terrine, een theepot, zeepbakjes en twee tuin(vazen) te noemen. Ook enkele fittingen van gaslampen zijn gerekend tot het industrieel wit aardewerk. Bij het industrieel wit aardewerk komt een grote variatie in reliëf en drukdecors voor, waaronder eveneens het blauwe Saksische strobloem en Zwiebelmusterdecor, enkele monochrome of polychrome florale decors. Opvallend zijn een groen drukdecor met guirlandes van pijltjes langs de rand van een bord en de groen bedrukte tekst 'melk is goed voor elk' op een kop. Op een schotel staat de reclametekst 'P.deGR(UYT) ER&Zn Grutterswaren Koffie Thee Boter', dat waarschijnlijk onderdeel is van een spaarservies.

Wat betreft de ouderdom van het aardewerk is het oudste te dateren uit de laatste twee decennia van de 19^e eeuw. Zo staat aan de onderzijde van een schotel met een paars drukdecor 'Pretty' een Maastrichts merkje van Petrus Regout, dat dateert tussen 1878 en 1886.⁸⁰ De andere Maastrichts beeldmerkjes dateren in het laatste decennium van de 19e of het begin van de 20e eeuw.⁸¹ Naast Maastrichtse beeldmerkjes komt één beeldmerkje voor van de Duitse fabrikant Villeroy & Boch (1874-1933).⁸² Het jongste drukdecor 'Margot' op een pispot van Société Ceramique is te dateren rond circa 1920.⁸³ Onder het Europees porselein bevinden zich merkjes van een Belgische fabrikant 'Manufacture de Porcelaine De Fuisseaux in Baudour' (180-1920)⁸⁴, 'KPM Silesia' (1904-1927)⁸⁵ en 'Epiag Royal Made in Czechoslovakia'.⁸⁶ Dit laatste merk is het jongste en staat aan de onderzijde van een bord met een versiering van gouden filets langs de rand.

Gezien de overeenkomsten van het aardewerk met dat wat in de kelder en de afvalkuil is gevonden lijkt het vooral v or de oorlog in de tuin te zijn terecht gekomen.

Cafe Margraf kelder (1920-1944)

Het aardewerk in de kelder bestaat uit fragmenten steengoed (1), roodbakkend aardewerk (1), faience (4), Aziatisch porselein (1), Europees porselein (41), industrieel wit aardewerk (50) en industrieel steengoed (138).

Het fragment steengoed met engobe is waarschijnlijk afkomstig van een pot. Van roodbakkend aardewerk is een complete platte deksel met puntige knop gevonden, voorzien van een loodglazuur met mangaanoxyde (bruin). De fragmenten faience zijn blauw beschilderd en te klein om de vorm te bepalen. Het Aziatische porselein is een fragment van een schotel met een rood/zwarte florale beschildering.

Het Europees porselein bestaat onder andere uit fragmenten van twee koppen en twee schotels. De helft hiervan is versierd. Eén kop en eén schotel hebben een Saksisch blauw strobloemmotief. De tweede kop heeft een blauw oosters aandoend drukdecor. De tweede schotel heeft een goud filet. Drie identieke ronde asbakjes met geultjes zijn waarschijnlijk in het café gebruikt. Dezelfde exemplaren zijn ook gevonden bij café Ewalds. De functie van een klein rond bakje of schaalpje is onbekend, maar kan voor talloze doeleinden hebben gediend, zoals een dekseltje, een verfbakje, een lekkernijschaaltje, etc. (afb. 19).

80 Polling 2006, 29 (beeldmerk 60B).

81 Polling 2006 (beeldmerk 86, 90A, 90B, 550, 551A).

82 <http://www.steinmarks.co.uk/pages/pv.asp?p=stein270>

83 Meulman 2012 (deel 3, 89).

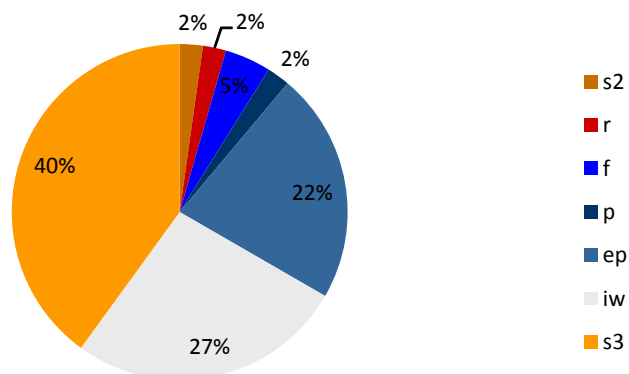
84 <http://www.sammler.com/porzellanmarken/index.asp> (beeldmerk 613).

85 Röntgen 2007, 294 (merk 2899).

86 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table1.html

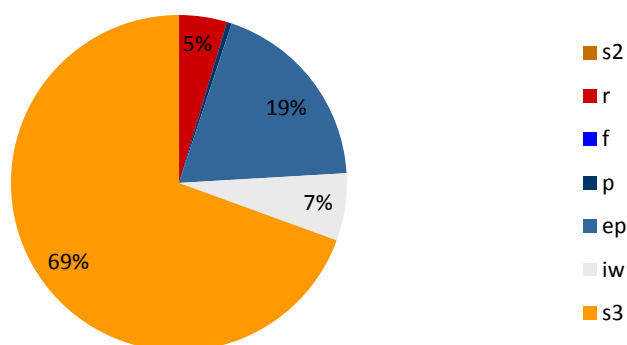
Afb. 19 Schaalpje van Europees porselein (vnr. 368.1).

Café Margraf kelder (MAE=45)

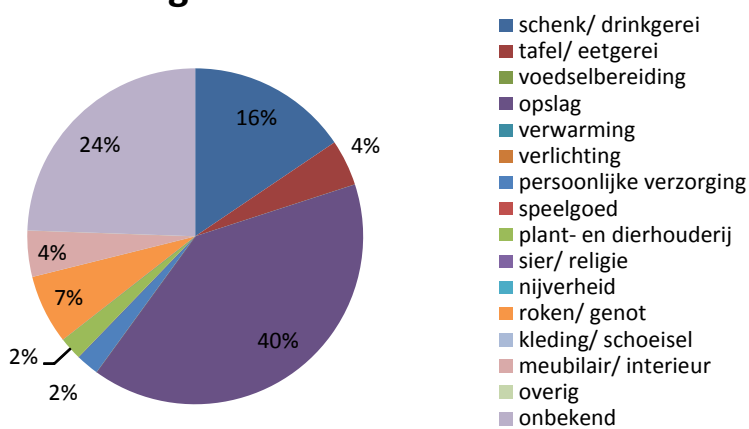
Grafiek 16 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Café Margraf kelder (EVE=21,60)

Grafiek 17 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Cafe Margraf kelder functie obv MAE

Grafiek 18 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Verder zijn een isolator en een koordknop te noemen. Onder één van de schotels staan de letters 'Rn' van Porzellanfabrik Rauenstein (1894-1929).⁸⁷

Onder het industrieel wit aardewerk zijn fragmenten van een bakje, een bloempot, een bord, een deksel, een kom, een kop, een schotel, een zeepbakje en vier onbekende voorwerpen te noemen. Bijna al het aardewerk is versierd. Enkele exemplaren zijn voorzien van monochrome op polychrome florale drukdecors, zoals de bloempot, het bord, de kom en de kop. De deksel is egaal bruin. Het bakje heeft reliëf ribbels. Deze laatste heeft aan de onderzijde een gedeeltelijke tekst Ch(...). Andere beeldmerkjes ontbreken.

Afb.20 Divers aardewerk uit de kelder van café Margraf.

Opvallend is de grote hoeveelheid steengoed flessen. Deze zijn allemaal met een pers vervaardigd en dateren na 1879.⁸⁸ Van de minimaal 18 flessen staan op 11 exemplaren de namen gestempeld van diverse jenevermerken: 'ERVEN LUC(AS BOLS) HET LOO(TSJE) AMSTER(DAM) 3/4 LIT(RE)', 'WYNAND FOCKINK AMSTERDAM 1 LITRE', 'HULSTKAMP & ZOON & MOLYN ROTTERDAM', 'N.V.v/hVLEK&Co. DELFT', 'J.J.MELCHERSWzn SCHIEDAM-HOLLAND' en 'WENNEKER&Co. DISTILLATEURS SCHIEDAM Ao1730'. Twee flessen hebben een etiket: 'LOCOMOTIEF, zeer oude genever, P. Melchers Distillateur Schiedam' (afb. 21 en 22). Verder staat op één mineraalwaterfles de tekst 'GEORG KREUZBERG AHRWEILER RHEINPREUSSEN, APOLLINARIS-BRUNNEN' met een soort ankertje. Deze merken hebben allemaal lang bestaan, waardoor deze niet nauwkeurig zijn te dateren. De meeste flessen hebben een verdikte lip. Eén fles heeft een insnoering onder de lip, wat pas voorkomt vanaf het begin van de 20e eeuw.⁸⁹

87 Röntgen 2007, 228 (merk 2222).

88 Bartels 1999, 73.

89 <http://mudlarking.blogspot.nl/2013/05/german-stoneware-mineral-bottle.html>

Afb.21 Steengoed jeneverfles met het etiket van 'Locomotief' jenever (vnr. 414.12).

Afb.22 Reclame voor 'Locomotief' jenever.

Op basis van het aardewerk valt te zeggen dat de kelder op zijn vroegst in de jaren 20 is opgevuld. Het is echter waarschijnlijk dat dit pas in oorlogstijd is gebeurd. Opvallend is de grote hoeveelheid steengoed jeneverflessen, die waarschijnlijk lagen opgeslagen in de kelder. Bij de andere cafés is niet een dergelijke grote hoeveelheid gevonden. Vlak voordat de oorlog uitbrak, op 23 februari 1940, kwam het Departement van Oorlog met een oproep om de sterke drank te vernietigen, zodat deze niet in vijandelijke handen zou vallen. Maar er werd gelijk al een uitzondering gemaakt: verbergen of inmettelen van de sterke drank kan ook. Op 30 april 1940 werd de vernietigingsmaatregel al weer ingetrokken. De afzet van sterke drank liep toen nog voor driekwart via de horeca en jenever werd nog grotendeels via houten fust of mandfles afgeleverd. Jenever was destijds voor een café belangrijker dan bier. Al in 1940 begonnen distillateurs met een beperking van de afleveringen. Men kreeg niet meer toegewezen dan wat men in 1939 had afgenomen. Al spoedig werd de toewijzing minder: in november 1941 was dit al 55 % van de aflevering in 1939.⁹⁰ Vermoedelijk zijn de flessen gesneuveld bij het opblazen van het pand in 1944, wat betekent dat eigenaar Margraf aan het einde van de oorlog nog steeds van jenever werd voorzien.

Café Margraf tuin (1911-1944)

In de tuin van café Margraf is veel aardewerk gevonden, waaronder steengoed (6), roodbakkend aardewerk (4), witbakkend aardewerk (7), Aziatisch porselein (zie paragraaf 7.7.2), Europees porselein (89), industrieel wit aardewerk (117), industrieel biscuit aardewerk (1), kleipijp (1) en industrieel steengoed (6). Dit materiaal komt hoofdzakelijk overeen met wat in de kelder en waterput van café Margraf is aangetroffen en lijkt na afloop van de oorlog over het terrein te zijn verspreid.

90 <http://www.oudschiedam.nl/jenever%20in%20de%20oorlog.html>

Onder het steengoed bevinden zich fragmenten van een kan uit Westerwald met bloem appliques op de hals en kobalt filets, die dateert uit de tweede helft van de 17^e of eerste helft van de 18^e eeuw. Waarschijnlijk is dit opspit. Verder zijn fragmenten van een jongere tonvormige inmaakpot met kobaltversiering uit Westerwald en een grote voorraadpot met engobe en zoutglazuur uit Langerwehe gevonden. Het industrieel steengoed bestaat uit fragmenten van een cilindrische fles. Van roodbakkend aardewerk zijn slechts enkele fragmenten aanwezig, waaronder Nederrijns aardewerk met slibversiering. Het witbakkend aardewerk bestaat uit fragmenten van twee bloempotten. De eerste is groen/rood beschilderd, de tweede heeft een groen koperglazuur aan de buitenzijde. Ook hier is een fragment opspit van een kandelaar uit de 17^e of 18^e eeuw te noemen. De twee porseleinen koppen zijn waarschijnlijk afkomstig uit Japan. De eerste is handbeschilderd met een vogel in een tuin. De tweede is handbeschilderd met een polychroom floraal motief. Onder het Europees porselein zijn fragmenten van vier beeldjes, drie eierdoppen, twee isolatoren, een kan, een kom, zeven koppen, twee poppenhoofden, zeven schotels, een miniatuur schotel en een miniatuur suikerpot te noemen. Een kop en een schotel hebben een blauw Saksisch stroboemdecor. De eierdoppen, een kop en twee schotels zijn versierd met gouden filets. Verder heeft de kom een rood floraal drukdecor en heeft een kop een soort hoekige geometrisch/floraal motief. Een kop en een schotel hebben een floraal reliëf. Tenslotte is de speelgoed miniatuursuikerpot gedeeltelijk voorzien van lichtbruin parelmoer met een polychroom handbeschilderd floraal motief. Onder het industrieel wit aardewerk zijn fragmenten van minimaal zes borden, drie deksels, twee kannen, een koekdoos, drie kommen, zes koppen, twee pispotten, een schaal, vier schotels, een terrine en een waskom te noemen. Ook is een fitting van een gaslamp gerekend tot het industrieel wit aardewerk. Ook bij dit aardewerk komt een grote variatie in reliëf en drukdecors voor, waaronder eveneens het blauwe Saksische strobloem en een soort Zwiebelmuster-achtig decor naast enkele monochrome of polychrome florale decors. De terrine en waskom hebben een geometrisch decor.

Naast enkele fragmenten opspit uit de 17^e of 18^e eeuw is het oudste aardewerk te dateren uit het laatste decennium van de 19^e eeuw. Zo staat aan de onderzijde van een bord een merkje van Petrus Regout, dat dateert uit 1895.⁹¹ De andere Maastrichts beeldmerkjes dateren aan het begin van de 20e eeuw.⁹² Naast Maastrichtse beeldmerkjes komt onder het Europees porselein een beeldmerkje voor van KPM (1904-1927).⁹³ Dit laatste merk is het jongste en staat aan de onderzijde van een schotel met een Saksisch blauw strobloemdecor.

Café Margraf waterput (1911-1944)

In de vulling van de waterput zijn fragmenten steengoed (1), Japans porselein (1), Europees porselein (23), industrieel wit aardewerk (92), biscuit van industrieel wit aardewerk (1), industrieel steengoed (10) en een steel van een kleipijp (1) gevonden.

Het fragment steengoed is van een kan uit Westerwald, versierd met stempelerwerk en kobalt. Dit dateert uit de tweede helft van de 17^e of 18^e eeuw en is waarschijnlijk opspit, afkomstig van het fort. De fragmenten industrieel

- 91 Polling 2006, 38 (beeldmerk 90A met uitsparing boven de r).
- 92 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).
- 93 Röntgen 2007, 294 (merk 2899).

steengoed zijn afkomstig van twee cilindrische steengoed flessen, die met een pers zijn vervaardigd.

Het fragment Japans porselein is van een kop met een rood drukdecor dat gedeeltelijk is beschilderd met groene, blauwe, rode en gouden verf.

Het Europees porselein bestaat uit fragmenten van een beeldje, een bord, een (speelgoed) dekseltje, een kom, vier koppen, een schaalte en twee schotels. Een gedeelte hiervan is voorzien van een drukdecor. Zo komt op een kop, het schaalte en een schotel het Saksisch blauw strobloemmotief voor. Verder is de kom en een kop voorzien van een rood floraal drukdecor. Een andere kop heeft een polychroom floraal drukdecor. Tenslotte is een kop egaal groen en een schotel egaal blauw, beide met een goudfilet langs de rand. Het dekseltje is rood beschilderd met gaatjes en heeft als knop een groen steeltje. Vermoedelijk gaat het om speelgoed (afb. 23).

Afb.23 Dekselletje van Europees porselein (vnr. 427.19).

Onder het industrieel wit aardewerk zijn fragmenten te noemen van een asbak, zeven borden, een kan, een kom, zes koppen, een schotel, de fitting van een gaslamp en drie onbekende vormen. De asbak is bedrukt met zwarte letters '(...) RET' en '(...)S'. Onder de borden zijn een exemplaar met een zwart drukdecor en een exemplaar met een groen drukdecor van guirlandes met pijltjes te noemen, zoals in de tuin van café Simons ook is gevonden. De kan heeft een groen floraal drukdecor. De kom heeft schuine plooiën. Een kop en schotel hebben een Saksisch blauw strobloemmotief. Tenslotte heeft een kop een rood filet aan de binnenzijde. Enkele beeldmerkjes onder het aardewerk zijn afkomstig uit Maastricht, met een datering in het laatste decennium van de 19e of het begin van de 20e eeuw.⁹⁴ Eén beeldmerk met de tekst 'Elswerda' binnen een vaandel is van een Duits bord en dateert tussen 1900 en 1918.⁹⁵

Het jongste aardewerk van de waterput wijst op een datering na 1900, hoewel ook oudere Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen uit het laatste decennium van de 19e eeuw. Het aardewerk is divers. Ook hier komen enkele exemplaren voor met een Saksisch blauw strobloemmotief op Europees porselein en industrieel wit aardewerk, met daarnaast een keur aan drukdecors en beschilderingen. Het wijkt hiermee niet af van wat er in de kelder en tuin is gevonden, waaruit de conclusie kan worden getrokken dat de waterput is gedempt na het beëindigen van de oorlog.

94 Polling 2006 (beeldmerk 90 en 550).

95 <http://www.porcelainmarksandmore.com/germany/brandenburg/elsterwerda-01/index.php>

Café Ewalds (1911-1944)

Het aardewerk van café Ewalds bestaat uit fragmenten steengoed (38), roodbakkend aardewerk (7), witbakkend aardewerk (52), Aziatisch porselein (16), Europees porselein (109), industrieel wit aardewerk (462) en industrieel steengoed (6).

De fragmenten steengoed zijn afkomstig van vier met kobalt beschilderde inmaakpotten (met twee horizontale oren), waarvan één laag model en één klein bol model. Een vijfde pot met horizontale oren is voorzien van engobe met zoutglazuur. Op de buik is een tekst gestempeld binnen een rechthoek, die slechts gedeeltelijk leesbaar is: 'Esweiler Bergwerks Verein ...ulheim b.Koln' en de inhoud '5L'. Daarnaast zijn fragmenten van vier geperste cilindrische mineraalwater- of jeneverflessen met engobe en zoutglazuur te noemen.

Afb.24 Divers aardewerk van café Ewalds.

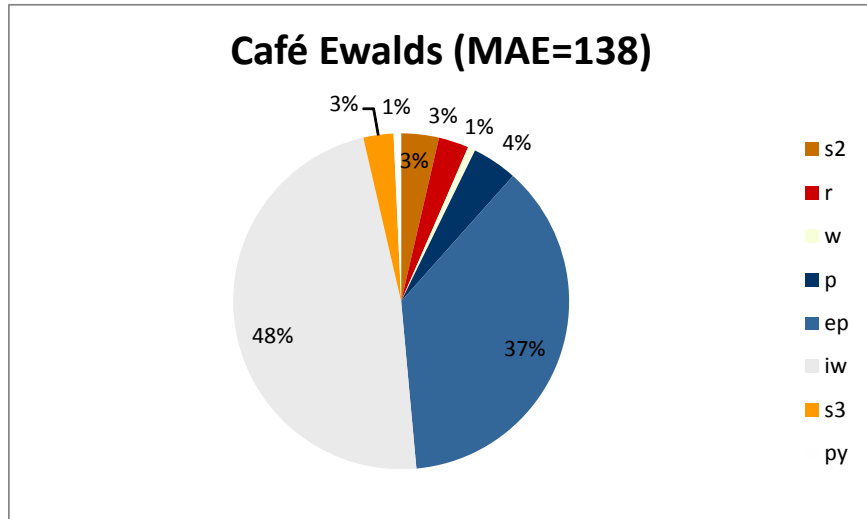
Van het roodbakkend aardewerk is nauwelijks de vorm te bepalen. Mogelijk gaat het om fragmenten van een kom of schotel. Een klein fragment met slib- en sgraffito-versiering is afkomstig van een Nederrijns bord. Nagenoeg al het witbakkende aardewerk is afkomstig van één bolle pot met vlakke bodem op drie ronde bolletjes (pootjes) en naar binnen gebogen geribbelde rand. Waarschijnlijk is dit een bloempot.

Het porselein lijkt merendeels afkomstig uit Japan. Een kop en schotel zijn beide voorzien van een blauw drukdecor met draken. Onder de kop staat een beeldmerk: 'MADE IN JAPAN'. Dergelijke merken dateren doorgaans tussen 1900 en 1921.⁹⁶ Daarnaast zijn een fragment van zwart met rood beschilderde theepot en een rood met goud beschilderde kop te noemen. Een bord is rood bedrukt en polychroom ingekleurd. Onder de bodem van een blauw beschilderde vaas staat een merk in de vorm van een blaadje (afb. 25). Dit merk is toegepast in de Kangxi periode (1662-1722).⁹⁷ Vazen met een vergelijkbare

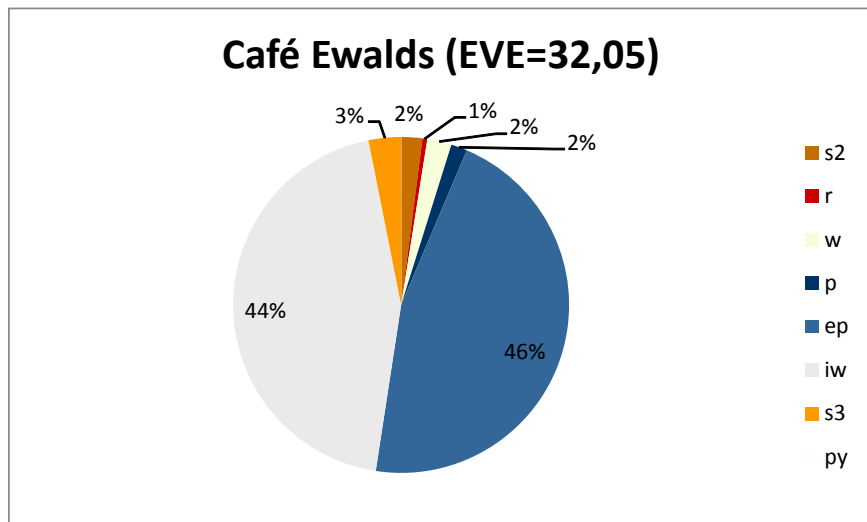
⁹⁶ Bartels 1999, 195.

⁹⁷ <http://gotheborg.com/marks/qingmarks.shtml>

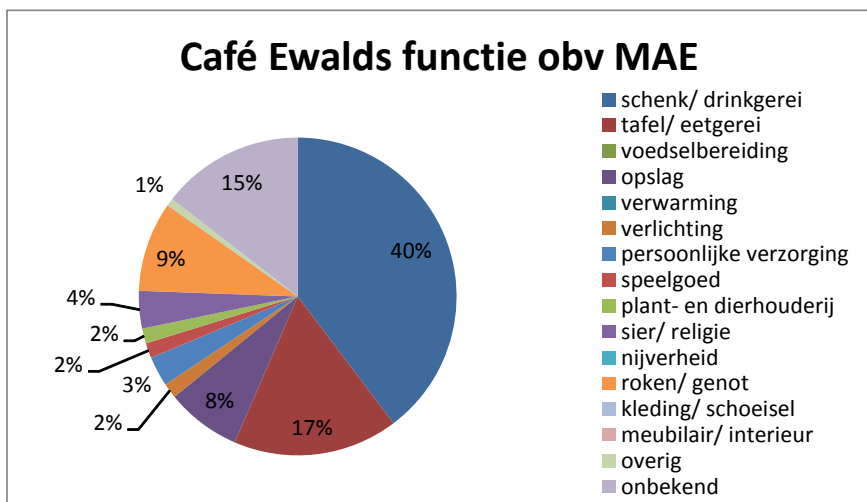
Grafiek 19 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Grafiek 20 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Grafiek 21 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

voet als bodem zijn onder andere gevonden in het Vung Tau scheepswrak dat dateert rond 1690.⁹⁸ Het is de vraag hoe het stuk terecht is gekomen bij café Ewalds. Mogelijk gaat het om een erfstuk of is het door de eigenaar zelf aangekocht als bijzonderheid.

Afb.25 Bodem van een porseleinen vaas met aan de onderzijde een merk (vnr. 383.100).

Het Europees porselein bestaat uit uiteenlopende vormen. Ongeveer de helft hiervan is versierd. Onder het schenk/drinkgerei zijn negen schotels, 13 koppen, een theepot en een koffiekkan te noemen. Vijf koppen, vijf schotels en de koffiekkan zijn versierd met een blauw Saksisch strobloemdecor. De theepot en enkele koppen zijn versierd met een polychroom of monochroom floraal motief. Verder is een kop te noemen met de portretten van twee meisjes met slaapmuts en hoofddoek, is een kop voorzien van een Zwiebelmuster-decor en zijn enkele koppen en schotels versierd met gouden filets. Slechts twee koppen en twee schotels zijn onversierd. Op twee schotels staat een beeldmerk. De eerste heeft een wapentje met daaronder de tekst Calais en dateert tussen 1916 en 1941, afkomstig van de fabriek van Pfeiffer & Lowenstein in Schlackenwerth,⁹⁹ de tweede toont Jäger met kroon, dateert tussen 1920 en 1945.¹⁰⁰ Ook twee van de vijf eetborden hebben een Saksisch blauw strobloemmotief. Ander eet-/ tafelerei zijn een eierdop en een opdienschaal. Twee grote en negen wat kleinere identieke asbakken zijn duidelijke restanten van een café-interieur (afb. 26). Een

98 Jörg 2001.
99 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html
100 Röntgen 2007, 65 (merk 485).

klein cilindrisch potje met daarop de tekst 'Ten Kate & Slyper hotel porselein Amsterdam' heeft waarschijnlijk gediend als luciferhouder (afb. 27). Andere voorkomende vormen van het interieur zijn een meubelknop en een lampenkap met gegolfde rand. Onder de fragmenten van beeldjes bevindt zich één redelijk compleet fragment van een engel (afb. 28). Tenslotte zijn een speelgoed miniatuur kop en poppenhoofd te noemen.

Afb. 26 Diverse Europees porseleinen asbakken van café Ewalds (vnr. 383.84 en 383.85).

Afb. 27 Een Europees porseleinen luciferhouder? (vnr. 383.83).

Afb. 28 Beeldje van een engel van Europees porselein (vnr. 383.86).

Het industrieel wit aardewerk is wat talrijker dan het Europees porselein. Hiervan is 61% versierd met uiteenlopende drukdecors, waaronder het Saksisch blauw strobloemmotief, en polychrome of monochrome drukdecors, zoals 'Vlinder' (1883-1910)¹⁰¹ van Petrus Regout en 'Fleur de Lis' (1900-1920)¹⁰² en 'Willow' (1865-1958)¹⁰³ van Société Céramique. Ook komen andere florale en geometrische decors voor, waaronder onder andere een kop met clowntjes. Verder zijn fragmenten van drie verschillende kannen te noemen onder het schenkgerie. Het eet/tafelgerie bestaat uit zeven borden, enkele kommen en een terrine. Hiervan zijn twee borden versierd met een Saksisch blauw strobloemdecor en een polychroom floraal decor. Vier borden hebben een gegolfde rand. De bodem van een kom is bedrukt met een rode ster en maan. Een bakje om zout in te bewaren in de keuken is voorzien van een rood floraal drukdecor 'Bloem' (1895-1913)¹⁰⁴ van Petrus Regout en in zwart de tekst '(ZOU)T'. Een ander zoutbakje vormt samen met twee andere ronde bakjes een wasset: Ze zijn bedrukt met de blauwe tekst 'SEIFE', 'S(OD)A' en 'SAND' (afb. 29) en waren in menig keuken aanwezig. Een aardewerken plaat die heeft behoord tot een handdoekenrekje is voorzien van een blauw drukdecor met schepjes en een molen en in zwart de tekst: kopjesdoek, glazendoek. Ook een katrolgewicht van een lamp en twee schakelaars hebben tot het interieur behoord. Fragmenten van een waskom, een waskan, een zeepbakje en een zalfpotje zijn restanten van persoonlijke verzorging. De voorkomende beeldmerkjes zijn opnieuw nagenoeg allemaal afkomstig uit Maastricht.¹⁰⁵ De oudste van deze merkjes, dat staat onder het zeepbakje, is afkomstig van Petrus Regout en dateert tussen 1878 en 1886.¹⁰⁶ Het jongste merkje dateert tussen 1906 en 1929.¹⁰⁷ Tenslotte zijn fragmenten van een bloempot met polychrome beschildering en fragmenten van één of twee vazen gevonden met reliëfdecoratie in de vorm van een floraal motief met een engel en donker-

101 Meulman 2011, 101 (deel 2).

102 Meulman 2012, 56 (deel 3).

103 Meulman 2012, 160 (deel 3).

104 Meulman 2011, 32 (deel 1).

105 Polling 2006 (beeldmerk 60B, 82, 90B, 95A, 121.3).

106 Polling 2006, 28-29 (beeldmerk 60B).

107 Polling 2006, 48 (beeldmerk 121.3).

bruine en groene verf. Op twee van deze fragmenten staat het merk van WS & S van Wilhelm Schiller & Son, met een datering tussen 1885 en 1914.¹⁰⁸

Afb. 29 Voorbeeld van een wasset, vergelijkbaar met de vondsten uit café Ewalds.

Het jongste aardewerk van het café wijst op een datering na 1920, hoewel ook oudere Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen uit de laatste twee decennia van de 19e eeuw. Hoewel het aardewerk grotendeels divers is lijkt er enigszins sprake te zijn van een schenk/drinkservies van Saksisch blauw porselein met daarnaast enkele borden. Daarnaast is een groot deel van het servies eenvoudig wit. Mogelijk is juist dit onversierde aardewerk gebruikt in het café. De fragmenten van de wasset voor in de keuken, het zoutbakje en het handdoekenrekje geven een illustrerend beeld hoe het interieur er destijds uit heeft gezien, net zoals de fragmenten van lamp en vazen.

Zaal Ewalds (1930-1944)

Binnen de zaal naast café Ewalds zijn nauwelijks scherven gevonden. Het gaat om steengoed (1), Europees porselein (13), industrieel wit aardewerk (20) en kleipijp (1). Dit aardewerk is erg gefragmenteerd. Het steengoed fragment is vermoedelijk afkomstig van een kan van steengoed uit Westerwald. Onder het Europees porselein zijn fragmenten van een kop met plooien, een kop met polychroom floraal drukdecor en een deksel aanwezig. Het industrieel wit aardewerk bestaat uit fragmenten van een bord met een reliëf bladmotief langs de rand, een bord met lichte plooien op de vlag en een kop. Het geplooiende bord is voorzien van een beeldmerk van Petrus Regout, dat dateert tussen 1870 en 1895.¹⁰⁹ Hoewel geen jongere merkjes aanwezig zijn, is het aardewerk identiek aan wat bij het café en naastgelegen panden is gevonden. Mogelijk is in de zaal minder aardewerk terecht gekomen omdat hier geen servies en dergelijke werden opgeslagen.

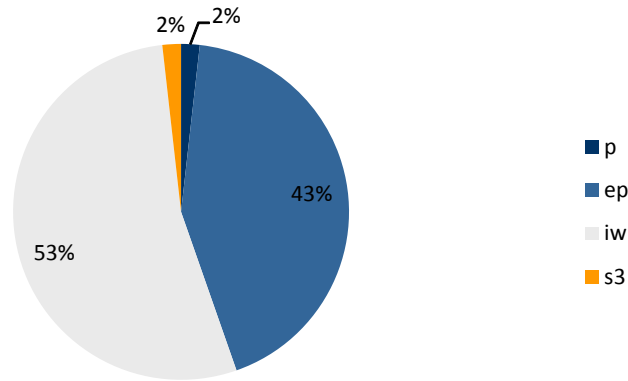
Garage Halmans (1918-1944)

Het aardewerk van garage Halmans bestaat uit Aziatisch porselein (1), Europees porselein (54), industrieel wit aardewerk (132) en industrieel steengoed (1).

108 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html

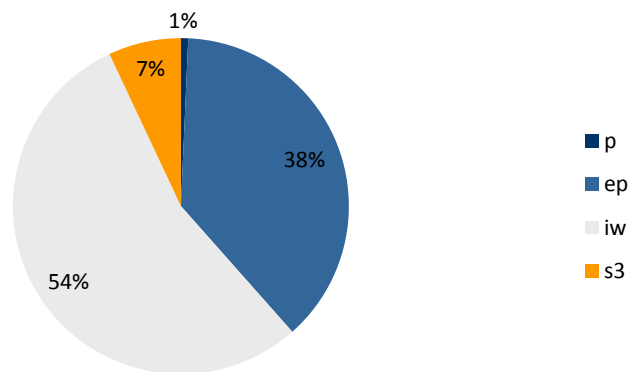
109 Polling 2006, 94 (beeldmerk 530).

Garage Halmans (MAE=56)

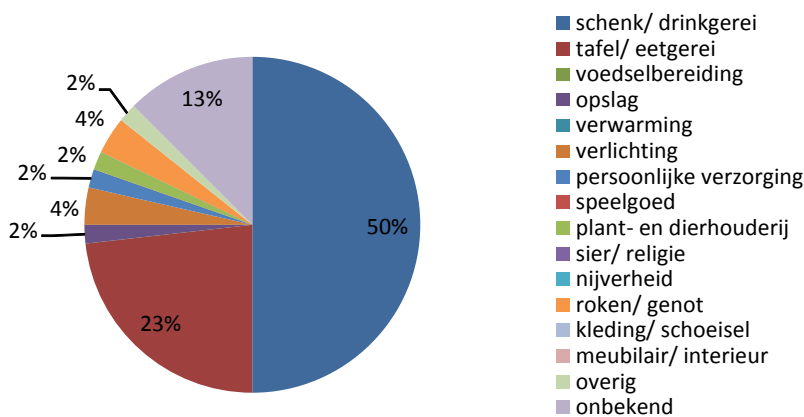
Grafiek 22 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar MAE.

Garage Halmans (EVE=14,30)

Grafiek 23 met de verhoudingen tussen de bakselgroepen naar EVE.

Garage Halmans functie obv MAE

Grafiek 24 met de verhoudingen tussen de verschillende functiecategorieën.

Het industrieel steengoed betreft een fragment van een geperste cilindrische mineraalwater- of jeneverfles. Van Aziatisch porselein is een randfragment van een kop met een blauw drukdecor gevonden. Beide dateren aan het eind van de 19^e of het begin van de 20^e eeuw.

Het Europees porselein bestaat voor de helft uit schenk-/drinkgerei, waaronder twee koppen, acht schotels, een kan en een losse schenktuit voor op een fles. Alle koppen en schotels zijn versierd met onder andere een Saksisch blauw strobloemmotief, een egaal groene verf, een blauw filet, een polychroom floraal motief of gouden filets. Daarnaast is een kop voorzien van het portret van de Duitse keizer Wilhelm II (1859-1941, afb. 30). De afbeelding laat het staatsieportret zien, vervaardigd bij zijn 25 jarig regeringsjubileum in 1913. Deze Duitse propaganda heeft mogelijk via Peter Johann Halmans, die rond 1870 is geboren in Weeze (Duitsland), zijn weg naar Nederland gevonden.¹¹⁰ De kan is versierd met een polychroom floraal drukdecor met papegaai. Het eet-/tafelgerei is minder versierd. Het bord met een gegolfde rand en de eierdop zijn wit gelaten. De boterpot heeft een zwart randmotief met een goudfilet, de suikerpot heeft een blauw Saksisch strobloemmotief en de kom heeft reliëf ribbels en een paars en zalmkleurig parelmoer met daarnaast een polychroom floraal motief. Voor de verlichting zijn zowel kaarslicht als elektrisch licht gebruikt gezien een blaker en een katrolgewicht van een lamp. Een opmerkelijke vondst is die van een nep-ei, die bij de kip werd neergelegd om haar te leren waar ze haar eieren moest leggen (afb. 31). Bij het roken is hetzelfde type ronde asbak met geultjes gebruikt als in de nabijgelegen cafés. Tenslotte zijn enkele fragmenten van een plaat met blauw en rode verf gevonden. Mogelijk zijn deze afkomstig van een naamplaat of reclameplaat van porselein. Tezamen genomen is 71% van de voorwerpen versierd.

Afb. 30 Fragment van een kop van Europees porselein met het portret van keizer Wilhelm II (vnr. 380.30).

Afb. 31 Fragment van een nep-ei van Europees porselein (vnr. 380.22).

110 <http://dagboektitven.blogspot.nl/2014/07/brugstraat-in-blerick.html>

Het industrieel wit aardewerk bestaat eveneens voor de helft uit schenk-/drinkgerei, waaronder 10 koppen, drie schotels en twee kannen. Slechts één schotel en drie koppen zijn wit. Van de twee versierde schotels heeft de eerste

een groen floraal drukdecor en de tweede een boerenbont beschildering. De eerste heeft een beeldmerk van Société Céramique, dat voorkomt tussen 1900 en 1957.¹¹¹ De koppen zijn voorzien van een Saksisch blauw drukdecor, een Zwiebelmuster-achtig motief, een blauw drukdecor met wolkjes en guirlandes en zwarte filets aan binnen- en buitenzijde. Op alle drie de Saksisch blauwe koppen staat een beeldmerk van Société Céramique met de decornaam 'Sax' (1895-1900).¹¹² Van de twee kannen heeft er  en een blauw floraal drukdecor. Onder de zes borden zijn twee exemplaren met een golfrand te noemen en  en met een Saksisch blauw drukdecor. De kom heeft getordeerde wandplooien en de terrine heeft een rood drukdecor met een reliëf bladmotief. Tenslotte is een ronde asbak met geultjes en naar binnen geknikte rand voorzien van een geometrisch groen drukdecor 'Zaandam' dat door Petrus Regout in Maastricht is gebruikt tussen 1895 en 1907.¹¹³ Hiermee is ruim de helft van het aardewerk versierd. Voorkomende beeldmerkjes van Maastrichts aardewerk dateren in het laatste decennium van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw.¹¹⁴

Het jongste aardewerk van het café wijst op een datering na 1900, hoewel ook oudere Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen uit het laatste decennium van de 19^e eeuw. Net als bij de cafés is het aardewerk divers. Ook in dit huishouden komen enkele exemplaren voor met een Saksisch blauw motief op Europees porselein en industrieel wit aardewerk, met daarnaast een keur aan drukdecors en beschildering. Uit het nep-ei blijkt dat het gezin kippen heeft gehouden. Speelgoed ontbreekt, terwijl dit op alle andere percelen wel voorkomt. Hoewel bekend is dat garage Halmans zich behalve met de verkoop van en het sleutelen aan automobielen, ook bezig hield met gasinstallaties, verkoop van pendules, etc., zijn op dit perceel geen fittingen van gaslampen gevonden, terwijl dit wel het geval is bij het perceel van café Simons.

Vorraadkelder Halmans (1918-1944)

In de voorraadkelder van familie Halmans zijn fragmenten van een grote steengoed inmaakpot uit Westerwald gevonden met een randdiameter van 30 cm. Vergelijkbare tonvormige potten met horizontale oren en een grof floraal motief in kobalt dateren uit de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw.¹¹⁵

Tuin Halmans/Simais (1911-1958)

In de tuin van familie Halmans en Simais is identiek aardewerk gevonden als in de huizen zelf, naast enkele jongere fragmenten. Het gaat om steengoed (6), Aziatisch porselein (1), Europees porselein (31) en industrieel wit aardewerk (20). Het aardewerk is erg gefragmenteerd. De steengoed fragmenten zijn van een laag model tonvormige inmaakpot met kobaltversiering uit Westerwald. Het Aziatisch porselein bestaat uit een klein Japans speelgoed kopje met een blauw drukdecor 'Willow', dat tussen 1945 en 1952 tijdens de Amerikaanse bezetting van dat land is geproduceerd. Het Europees porselein bestaat uit drie borden, een eierdop, vijf koppen en een schaal. Drie van de vijf koppen en de eierdop zijn voorzien van een Saksisch blauw drukdecor. De schaal en  en bord zijn versierd met een polychroom floraal drukdecor. Daarnaast is een kop voorzien van gouden filets langs de rand. Onder het industrieel wit aardewerk bevinden zich een bloempot, een bord, vier koppen en twee schotels. Eén bord,  en kop en  en schotel hebben een Saksisch blauw drukdecor. Daarnaast komen

111 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).

112 Polling 2006, 97 (beeldmerk 540A met decornaam SAX).

113 Meulman 2011, 113 (deel 2).

114 Polling 2006 (beeldmerk 90B, 540A SAX, 550, 551D).

115 Dippold *et al.* 2008, 74-81, 385-391.

een monochroom en een polychroom floraal drukdecor voor en een blauw drukdecor met een kerkje in de bergen, dat bij Société Céramique voorkomt als 'Landschap' en bij Petrus Regout als 'Chalet' en 'York'. Dit decor dateert tussen 1950 en 1958.¹¹⁶ Eén kop is egaal blauw. De samenstelling van het vondstmateriaal doet vermoeden dat er behalve afval van de huizen aan de Brugstraat ook materiaal uit de periode van het Molukkenkamp aanwezig is.

Kapper Simais (1911-1944)

In het pand van kapper Simais is nauwelijks aardewerk gevonden. Naast een fragment van een roodbakkende bloempot, een witbakkend vaasje met mangaanglazuur en een fles van industrieel steengoed zijn enkele fragmenten Europees porselein en industrieel wit aardewerk gevonden. Het Europees porselein bestaat uit een bord, drie koppen, een schotel, een mesheft en een inktpot (afb. 32). Eén kop en schotel hebben een Saksisch blauw strobloemdecor. Daarnaast heeft een kop een versiering met gouden filets langs de rand. Het mesheft heeft een Zwiebelmuster-decor (afb. 33). Behalve een blindmerk, LW Bonn, van de fabriek van Ludwig Wessel zijn er geen merkjes gevonden. Hierdoor zijn de vondsten niet nauwkeurig te dateren.

Afb. 32 Inktpot van Europees porselein (vnr. 382.2).

Afb. 33 Mesheft met Zwiebelmuster-decor van Europees porselein (vnr. 382.1).

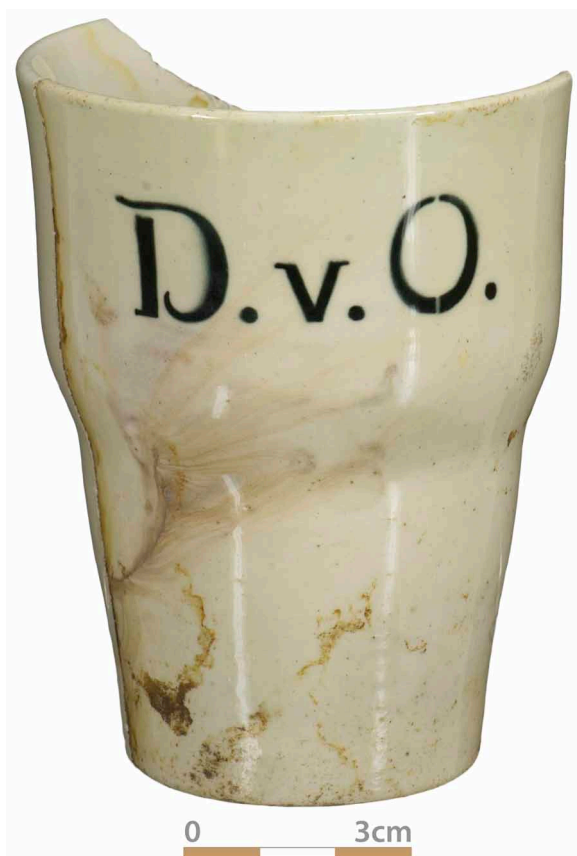

Bomkrater S68012 (1944)

Onder de 11 fragmenten industrieel wit aardewerk bevinden zich een knop, die vermoedelijk het uiteinde heeft gevormd van een gordijnstang en fragmenten van minimaal vier hoge koppen met daarop in zwart gedrukt de tekst D.v.O. (afb. 34). Dit is de afkorting van Departement van Oorlog. De koppen dateren in ieder geval van v or 1928, later heette het namelijk het Ministerie van Defensie. Op de bodem van een kop staat een beeldmerk van Société Céramique, dat te dateren is tussen 1900 en 1957.¹¹⁷

116 Meulman 2012, 82 (deel 3).

117 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).

Afb. 34 Kop van industrieel wit aardewerk van het Departement van Oorlog (vnr. 1.1).

Bomkrater S68017 (1944)

Tussen de vulling van de bomkrater bevinden zich Japans porselein (1), Europees porselein (38), industrieel wit aardewerk (175) en industrieel kleur aardewerk (4).

Het Japans porselein betreft een fragment van een eierdop met een rood drukdecor dat gedeeltelijk polychroom is ingeschilderd.

Het Europees porselein bestaat uit een bord, een deksel, een isolator, een kop, een schakelaar, twee schotels, een zalfpot en twee niet te bepalen vormen. Het bord en de deksel zijn voorzien van een polychroom drukdecor met guirlandes langs de rand. Twee schotels hebben een polychroom floraal drukdecor. Onder één schotel staat het beeldmerk: 'Victoria Czechoslovakia HF', dat is te dateren tussen 1910 en 1945.¹¹⁸

Onder het industrieel wit aardewerk zijn een bloempot, vijf borden, twee deksels, een kan, 16 koppen, een melkkannetje, twee schalen, een schotel, een suikerpot, een kom en een zalfpotje te noemen. Drie borden en twee koppen hebben in zwart gedrukt de tekst D.v.O., van Departement van Oorlog. Op de bodems van enkele van deze voorwerpen staat een beeldmerk van Société Céramique, te dateren tussen 1900 en 1957.¹¹⁹ Eén bord heeft oranje en blauwe filets. Naast de twee koppen met de letters D.v.O. zijn zes andere identieke

118 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html

119 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).

hoge koppen met gewelfde wand gevonden, waarvan vijf handbeschilderd met een bruin/oranje/groen boerenbont en één met een blauw filet. Naast het genoemde merkje van Société Céramique komen enkele beeldmerkjes voor van de fabrieken van Petrus Regout en Mosa.¹²⁰ Het jongste merk van Petrus Regout, dat is te zien onder een kop en een kom, dateert tussen 1935 en 1960.¹²¹

Afb. 35 Industrieel wit aardewerk uit bomkrater S68017 met onder andere aardewerk van het Departement van Oorlog.

Het jongste aardewerk in de bomkrater wijst op een datering na 1935, hoewel ook oudere Maastrichtse beeldmerkjes voorkomen, waarvan de oudste dateert omstreeks 1900-1910.¹²² Dit komt overeen met het bestaan van het kazerneterrein vanaf 1913. Er is duidelijk sprake van een servies van het Departement van Oorlog dat is vervaardigd door Société Céramique in Maastricht. Daarbij valt wel op dat er meerdere versieringen zijn toegepast, zoals de acht identieke koppen, waarvan vijf met handbeschilderd boerenbont,   n met een blauw filet langs de rand en de twee met de tekst D.v.O. op de rand. Het Europees porselein is eveneens gedeeltelijk versierd met guirlandes en florale motieven. Mogelijk werd dit gebruikt door de officieren of is het later meegebracht door Duitse militairen tijdens de oorlog. Ditzelfde geldt voor het Japans porselein en het industrieel kleur aardewerk.

Bomkrater S79021 (1944)

Deze bomkrater bevat een grote hoeveelheid aardewerk, waaronder fragmenten steengoed (4), roodbakkend aardewerk (10), witbakkend aardewerk (2), faience (7), Aziatisch porselein (11), Europees porselein (206) en industrieel wit aardewerk (222).

Het steengoed bestaat uit enkele fragmenten van een kan en pot uit Westerwald. De pot is voorzien van kobalt beschildering. De kan is boven het glazuur polychroom beschilderd. De scherven roodbakkend aardewerk zijn

120 Polling 2006 (beeldmerk 80C, 86B, 640).

121 Polling 2006, 36 (beeldmerk 80C).

122 Polling 2006, 38 (beeldmerk 86).

van een bolle pot met naar buiten gebogen afgeronde rand en standvlak. De scherven witbakkend aardewerk, voorzien van een groene slib, zijn afkomstig van twee kleine potjes met een onbekende functie. Het faience bestaat uit fragmenten van twee kommetjes en een schotel. Onder het Aziatisch porselein zijn fragmenten van twee koppen met een blauw drukdecor, één kop met een rood gevlamd motief, één polychroom handbeschilderd potje en één Japanse schotel met een rood drukdecor en ingevulde polychrome beschildering te noemen.

Het Europees porselein bestaat uit fragmenten van minimaal 100 exemplaren aardewerk, waaronder vier beeldjes, 19 borden, vier deksels, een eierdop, twee isolatoren, een kan, een schakelaar, twee kommen, een koordknop, 27 koppen, drie electra of lamponderdelen, twee ringen met onbekende functie, twee schalen, 23 schotels, een stop (electra), vier theepotten, een wijwaterbakje en twee onbekende vormen. Onder het schenk/drinkgerei zijn veel verschillende decoraties te zien. Enkele koppen en schotels hebben een Saksisch blauw strobloemmotief. Daarnaast is er variatie aan monochrome of polychrome florale drukdecors. Enkele exemplaren zijn handbeschilderd of hebben een reliëfdecoratie. Ook komen diverse kleuren filets voor, waarbij goud het meest is toegepast. Eén schotel heeft een band van lichtbruin parelmoer met een polychrome handbeschilderde decoratie. Opvallend is een fragment van een kop met het strandgezicht van Scheveningen (afb. 36) dat vermoedelijk als souvenir is meegebracht. Ook onder de borden, deksels, eierdop, kan, kommen en theepotten zijn vergelijkbare decoraties te noemen. Opvallend is een rood beschilderd bord met op de spiegel een vis of kreeft. Onder de beeldjes is een fragment van een Engelse ezel-barometer gevonden (afb. 37). Deze is als grap bedoeld met zijn tekst:

'If tail dry	fine
If tail wet	rain
If tail moving	windy
If tail moving quickly	stormy
If tail invisible	fog
If tail frozen	cold
If tail falls off	earthquake'

Onder de beeldjes is verder een fragment van een hond te zien en van een Christusbeeldje dat gezien de gaatjes aan een houten kruis vastgespijkers heeft vastgezet. Tenslotte is een wijwaterbakje te noemen met Christus aan het kruis. Enkele voorwerpen zijn voorzien van beeldmerkjes, waaronder: 'Johann Haviland Bavaria met gekroonde R' (1928-1998)¹²³, 'Koenigszelt Silesia' met kroon (1922-1932)¹²⁴, 'Oscar Schaller & Co Bavaria' met gekruiste degens en kroon (1921-1935)¹²⁵, R met kroon en 'Bavaria' van Rieber & Co (1945-1971)¹²⁶, Sorau Carstens Porzellan (1918-1945)¹²⁷, 'Victoria' met kroon (1918-1939)¹²⁸ en tenslotte een adelaar met hakenkruis met aan weerszijden (FL en UV) boven een kroon van Heinrich & co (1938-1945), van de Duitse 'Luftwaffe' (afb. 38).¹²⁹

123 Röntgen 2007, 295 (merk 2917).

124 Röntgen 2007, 128 (merk 1204).

125 <http://www.porcelainmarksandmore.com/germany/bavaria/kirchenlamitz-01/index.php>

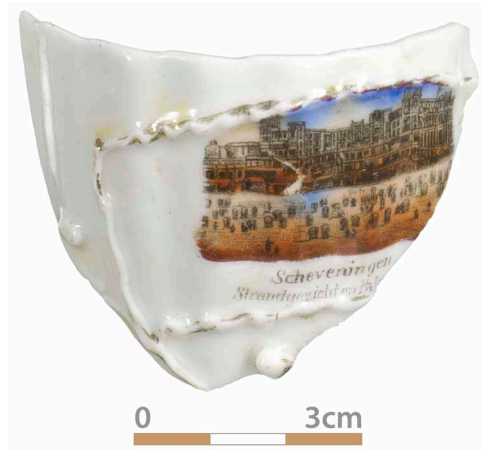
126 <http://www.porcelainmarksandmore.com/germany/bavaria/mitterteich-01/index.php>

127 Röntgen 2007, 264 (merk 2584).

128 http://www.collectorscircle.com/bohemian/porcelain/marks_table2.html#victoria

129 Röntgen 2007, 250 (merk 2440).

Afb. 36 Fragment van een kop van Europees porselein met het strandgezicht van Schevingen (vnr. 492.28).

Afb. 37 Compleet voorbeeld van een ezel-barometer, vergelijkbaar met het exemplaar uit bomkrater S79021.

Afb. 38 Duits Luftwaffe beeldmerk op de onderzijde van een kop van Duits porselein (vnr. 492.98).

Afb. 39 Divers aardewerk uit bomkrater S79021.

Het industrieel wit aardewerk bestaat uit fragmenten van minimaal 95 exemplaren en is net als het Europees porselein erg divers; een asbak, 15 borden, vijf bloempotten, negen deksels, twee eierdoppen, drie kannen, zes kommen, een koordknop, 26 koppen, een poffertjespan, een pot, een schaal, twaalf schotels, een suikerpot, vier theepotten, een zalfpot, twee zeepbakjes, twee zeepdozen en twee onbekende vormen. Voorkomende decoraties zijn: het Saksisch blauw strobloemmotief, een variatie aan monochrome of polychrome florale drukdecors, handbeschilderd boerenbont, gouden of andere kleuren filets en enkele florale reliëfdecoraties. Eén kop heeft een zwart drukdecor van een huis met tuin. De meeste merkjes onder het aardewerk zijn afkomstig van Maastrichtse fabrieken.¹³⁰ De eerste drie merkjes¹³¹ dateren uit of na 1935 en bevinden zich op een onversierd bord, kop en zeepbakje. Beeldmerk 550 van Société Céramique, dat ook voorkomt op het aardewerk van het Departement van Oorlog uit de andere bomkraters komt het meest voor en dateert tussen 1900 en 1957.¹³² Twee onversierde koppen hebben een Engels beeldmerk: 'G. VI R. Newhall Pottery 1944' (afb. 40). Tenslotte heeft een schotel eveneens een Engels beeldmerk: 'Unicorn Trademark Mashughes & son LTD Staffordshire England B' (1895-1957).¹³³

In tegenstelling tot bomkraters S68012 en 68017 bevat deze bomkrater geen aardewerk van het Departement van Oorlog. Het aardewerk is erg divers, evenals de decoraties. De aanwezigheid van Duitse militairen in de oorlog wordt bevestigd door het merkje met hakenkruis van de Luftwaffe op een cilindrische kop van Europees porselein, dat dateert tussen 1938 en 1945. Twee Engelse merkjes uit 1944 op twee cilindrische koppen van industrieel wit aardewerk zijn hier terecht gekomen met de Engelse militairen, die Blerick in dat jaar op de Duitsers veroverden. Het jongste merkje op Europees porselein van Rieber & Co dateert na 1945. Mogelijk is dit intrusie, al kan het zo zijn dat de bomkrater in 1945 of kort hierna is opgevuld.

- 130 Polling 2006 (beeldmerk 70D,80C, 99, 102, 550, 573, 640).
- 131 Polling 2006, beeldmerk 70D, 80C en 99
- 132 Polling 2006, 98 (beeldmerk 550).
- 133 <http://thepotteries.org/ware/hughes/index.htm>

Afb. 40 Twee Engelse koppen van industrieel wit aardewerk uit bomkrater S79021 (vnr. 492.105 & 492.106).

Vergelijking van de complexen

Hoewel vergelijkingsmateriaal van begin 20^e-eeuwse archeologische complexen ontbreekt, kunnen de complexen wel onderling worden vergeleken. Hierbij vallen direct een aantal dingen op. Roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk, faience en Aziatisch porselein komen in alle complexen nauwelijks voor.

Alleen bij het complex van de bouw van de kazerne komen enkele roodbakende schotels en kachelpannen voor, waardoor het 17% van het aardewerkspectrum in beslag neemt van het totaal aan MAE. Het aardewerk in dit complex is erg divers. Het eenvoudige roodbakende aardewerk en steengoed uit Westerwald doen vermoeden dat het om afval gaat van een bouwkeet die door de arbeiders tijdens de bouw van de kazerne is gebruikt. Anderzijds heeft het Aziatische porselein een luxe uitstraling en lijkt het net als enkele voorwerpen Europees porselein en industrieel wit aardewerk te gaan om afval van de bewoners van Villa Zegers. Mogelijk is het aardewerk vermengd geraakt. Het komt niet uit een gesloten complex.

Beide vondstcomplexen van Villa Zegers wijken wat betreft bakselverhoudingen af van de rest door het ontbreken van steengoed inmaakpotten en flessen. Het is onduidelijk wat hiervan de oorzaak is. Het is niet vreemd dat bij de cafés meer steengoed (jenever)flessen worden gevonden en dat er meer voedsel was opgeslagen in potten in verband met een gedeeltelijke restaurant-functie. Maar ook bij garage Halmans en het complex van de bouw van de kazerne zijn meerdere steengoed objecten gevonden. Opvallend is dat zowel het Europees porselein als het industrieel wit aardewerk van het gezin Zegers-de Rijk groten-

deels versierd is, terwijl het aandeel versierde aardewerk bij de cafés tussen de circa 50 en 70% schommelt. Het versierde aardewerk was duurder waardoor voorzichtig de conclusie wordt getrokken dat het om rijkere huishoudens gaat. Al kan het natuurlijk ook zo zijn dat juist in de cafés eenvoudig wit servies werd gebruikt voor de klanten en dat de percentages versierd aardewerk hierdoor lager uitvallen.

Er zijn geen grote verschillen in de hoeveelheid Europees porselein of industrieel wit aardewerk te zien. Deze schommelen in alle complexen beide tussen de 40 en 50%. Alleen in de kelders van café Simons en café Margraf ligt dit percentage lager door het hogere aandeel steengoed. Vooral café Margraf springt eruit met maar liefst 40% aan steengoed in de kelder. Hier lag waarschijnlijk de voorraad jenever van het café opgeslagen. Ondanks de oorlog was het café in 1944 nog steeds van jenever voorzien. Het is de vraag of café Simons en café Ewalds toen ook nog zo goed in hun drankvoorraad zaten. Er zijn verder geen grote verschillen waar te nemen tussen het aardewerk. Het valt op dat overal, behalve in de afvalkuil van Villa Zegers 1944, Saksisch blauw servies is gevonden. Ander servies met veel dezelfde decoraties ontbreken nagenoeg. Het lijkt erop dat de eigenaren van de huizen langs de Brugstraat privé, maar mogelijk ook voor hun klanten, een grote diversiteit aan schenk-/drinkgerei en tafel-/eetgerei hadden.

Dat ook de militairen van het kazerneterrein enige diversiteit in hun aardewerk hadden, blijkt uit het materiaal dat is verzameld in de bomkraters. Hier komen diverse borden en koppen voor met in het zwart de tekst D.v.O. (Departement van Oorlog). Maar exact dezelfde koppen komen ook voor met blauwe filets of een handbeschilderd boerenbont. Deze zijn overigens wel allemaal voorzien van het beeldmerk met de klimmende leeuw van Société Céramique.

Conclusie

Enkele fragmenten aardewerk dateren uit de 16^e en 17^e eeuw, ten tijde van de aanwezigheid van het hoornwerk. Gezien de vulling van de gracht van het hoornwerk, is deze in de tweede helft van de 17^e of de eerste helft van de 18^e eeuw gedempt, in ieder geval na de aanleg van het fort St. Michiel. Vondsten in de gracht en de toevoergracht van het fort dateren uit de 18^e eeuw. Hoewel bekend is dat het fort in 1870 is gesloopt, zijn geen 19^e-eeuwse vondsten aangetroffen in de grachtvullingen. De eerste vondsten die op de grachtvullingen volgen zijn afkomstig van de familie Zegers-de Rijk, die hier van circa 1895 tot 1910 een villa hebben bewoond. Direct daarna is begonnen met de bouw van de kazerne en werden vanaf 1911 ook enkele huizen langs de Brugstraat gebouwd. De bijbehorende complexen bevatten aardewerk met een datering in het laatste decennium van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw. Hieruit blijkt dat de bewoners al serviesgoed in bezit hadden voor zij vanaf 1911 aan de Brugstraat gingen wonen.

Hoewel aan het einde van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw de handelscontacten wijd verspreid waren, is het meeste aardewerk toch afkomstig van de meest nabij gelegen productieplaatsen. Zo is het meeste roodbakkende aardewerk afkomstig uit het Nederrijns gebied, het Europees porselein vooral

uit Duitsland en het industrieel wit aardewerk voornamelijk uit Maastricht. Sporadisch komen er merkjes voor van andere productieplaatsen in Europa, zoals België, Frankrijk, Engeland, Tsjechoslowakije en Polen. Het steengoed is hoofdzakelijk afkomstig uit het Duitse Westerwald en heeft vooral gediend voor opslag, zoals de tonvormige potten met kobaltversiering en cilindrische flessen voor de opslag van mineraalwater of jenever. Aziatisch porselein komt nauwelijks voor en lijkt vooral afkomstig te zijn uit Japan.

Het meeste roodbakkende aardewerk en tinglazuur aardewerk (majolica en faience), zoals dat nog voorkomt bij een complex in Zwolle uit het midden van de 19^e eeuw¹³⁴, is aan het begin van de 20^e eeuw bijna geheel van de markt verdreven door het industrieel wit aardewerk en Europees porselein. Het valt verder op dat enkele bakselsoorten hun eigen specialisaties hebben, zo wordt steengoed vooral gebruikt voor opslag, komt bij Europees porselein veel meer speelgoed voor dan bij de andere aardewerksoorten en komen bij industrieel wit aardewerk naast schenk-/drinkgerei en tafel-/eetgerei bijvoorbeeld waskommen, waskannen, zeepbakjes en pispotten voor, die niet zijn teruggevonden van Europees porselein.

Vergelijkingsmateriaal van aardewerk uit archeologisch onderzoek met een datering aan het begin van de 20^e eeuw ontbreekt nagenoeg. Het is wenselijk in de toekomst meer aandacht te besteden aan vergelijkbare complexen. Onderlinge vergelijking zal zeker nuttige gegevens opleveren met betrekking tot de jongere archeologische periodes, zoals bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog. Wel zijn de complexen onderling vergeleken. Het valt op dat bij het complex van de bouw van de kazerne, dat dateert tussen 1910 en 1913, nog wel enkele Nederrijnse schotels en kachelpannen voorkomen, terwijl deze niet zijn gevonden bij de villa van familie Zegers-de Rijk (1895-1910) en de huizen langs de Brugstraat, die vanaf 1911 dateren. Vermoedelijk heeft dit te maken met de aard van het complex, waaruit blijkt dat de bouwvakkers (in hun bouwkeet?) wel gebruik maakten van het goedkopere Nederrijnse aardewerk en de bewoners van de Villa en de iets latere huizen niet. De complexen van Villa Zegers uit 1910 en 1944 lijken iets rijker te zien door het hoge aandeel versierd aardewerk. Daarentegen kan het aandeel versierd aardewerk in de cafe's lager zijn uitgevallen, doordat mogelijk juist hier voor de klanten eenvoudig wit serviesgoed werd gebruikt. De complexen langs de Brugstraat zijn grotendeels vergelijkbaar. Het blijkt dat de eigenaren servies in bezit hebben dat voornamelijk dateert vanaf het laatste decennium van de 19e eeuw. Merkjes uit de jaren 20 en 30 zijn sporadisch gevonden, maar dit komt ook doordat merken als dat van Société Céramique met de klimmende leeuw een lange looptijd hebben van meer dan een halve eeuw. De sluitdatum van de meeste complexen langs de Brugstraat is 1944. Mogelijk geldt dit ook voor de afvalkuil van café Simons.

Slechts één kop van Europees porselein met een merkje van de Duitse Luftwaffe vormt een duidelijk restant van de Duitse bezetting in Blerick tijdens de oorlog. Twee Engelse merkjes uit 1944 op twee eenvoudige cilindrische koppen met oor van industrieel wit aardewerk zijn de restanten van de Engelsen die Blerick hebben bevrijd.

Literatuur

Bartels, M., 1999: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort.

Brinkmann, B., 1984: Der mineralwasserversand in Steinzeugflaschen, in: *Der Mineralbrunnen 3*, Bonn, 97-103.

Clevis, H., 2007: *Opgeruimd staat Netjes. Keukengoed en tafelgerei van een bouwuis van de Kranenburg (1840-1865)*, Zwolle.

Dippold, C. et al., 2008: *Westerwälder Gebrauchsgeschirr von der Mitte des 19 Jahrhunderts bis in die 1960 er Jahre*, Nürnberg.

Duco, D.H., 1987: *De Nederlandse Kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden.

Duco, D.H., 2000: *Firma P. Goedewaagen & Zoon fabrikantencatalogus uit 1906 voorzien van historische inleiding en verklarend naamregister*, Amsterdam.

Duco, D.H., 2003: *Merken en merkenrecht. Van pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam.

Janssen, H. L., 1983: Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200-ca. 1550, in: H. L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch*, 188-222.

Jaspers, N., 2010: Aardewerk, in: J. Claeys, N.L. Jaspers & S. Ostkamp (red.), *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven in Vlissingen (ADC Rapport 1635/ ADC Monografie 9)*, Amersfoort.

Jörg, C.J.A., 2001: *Porcelain from the Vung Tau Wreck: The Hallstrom Excavation*, Michigan.

Krabath, S., 2011: *Luxus in Scherben. Fürstenberger und Meißener Porzellan aus Grabungen*, Dresden.

Mars, A., 1991: *Genneps aardewerk, een 18de-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzoek*, Gennep.

Meulman, H., 2011: *Maastrichts aardewerk Drukdecors in Beeld Petrus Regout/ Sphinx 1836-1958 A t/m M (deel 1)*.

Meulman, H., 2011: *Maastrichts aardewerk Drukdecors in Beeld Petrus Regout/ Sphinx 1836-1958 N t/m Z (deel 2)*.

Meulman, H., 2012: *Maastrichts aardewerk Drukdecors in Beeld Société Céramique, N.A.Bosch, Clermont & Chainaye, Guillaume Lambert, F. Regout (deel 3)*.

Orton, C., P. Tyers & A. Vince, 1993: *Pottery in Archaeology*, Cambridge.

Ostkamp, S. *et al.*, 2009: Vijfhonderd jaar materiële cultuur aan de Venlose Maasboulevard. De keramiek, het glas, de kleipijpen en het metaal uit de opgraving, in: H.M. van der velde, Ostkamp, S., H.A.P. Veldman & S. Wyns (red.), *Venlo aan de Maas van vicus tot stad* (ADC Monografie 7), Amersfoort, 485-516.

Polling, A., 2006: *Maastrichts ceramiek, merken en dateringen*, Lochem.

Röntgen, R.E., 2007: *Deutsche Porzellanmarken von 1710 bis heute*, Battenberg.

Bijlage Uitwerking aardewerk

Overzicht aardewerk per complex, gesorteerd op vorm en baksel

Bouw kazerne (kort na 1900)

functie		vorm	s2	r	w	p	ep	iw	s3	totaal	totaal	EVE
schenk/drinkgerei	drinkgerei	bord (schotel)				1	2	3		6	14	1,60
		kop					1	6		7		1,55
	schenkgerei	koffiepot					1			1		0,35
tafel/ eetgerei	eetgerei	bord						6		6	15	1,55
	tafelgerei	boterpot					1			1		0,10
		kom						2		2		0,25
		schaal				1	1			2		0,10
		schotel		4						4		2,55
voedselbereiding	kookgerei	kachelpan		2					1	3	9	0,55
	voedselbereiding	kom	1	1				4		6		1,60
opslag		fles							1	1	6	1,00
		pot	5							5		1,30
verwarming										0	0	
verlichting										0	0	
persoonlijke verzorging	medicinaal	zalfpot			1			1		2	2	0,25
speelgoed		miniatuur				1				1	1	0,35
plant- en dierhouderij	planthouderij	bloempot						1		1	1	0,60
sier/ religie										0	0	
nijverheid										0	0	
roken/ genot										0	0	
kleding/ schoeisel										0	0	
meubilair/ interieur										0	0	
overig		luciferhouder					1			1	1	0,00
onbekend		deksel				1				1	5	0,65
		onbekend		2			1	1		4		0,20
totaal			6	9	1	4	8	24	2	54	54	
EVE			1,45	3,20	0,00	1,05	1,55	5,60	1,70			14,55

Villa Zegers 1910

functie		vorm	r	f	ep	iw	py	totaal
schenk/drinkgerei	drinkgerei	bord (schotel)			3	1		4
		kop			1	2		3
	schenkgerei	kan				1		1
		filter			1			1
tafel/ eetgerei	eetgerei	bord			1	2		3
	tafelgerei	kom				2		2
		terrinen				1		1
voedselbereiding	voedselbereiding							0
opslag								0
verwarming								0
verlichting								0
persoonlijke verzorging								0
speelgoed		knikker			1			1
		miniatuur			1			1
		pop			1			1
plant- en dierhouderij	planthouderij	bloempotschotel	1					1
sier/ religie		vaas		1				1
nijverheid								0
roken/ genot	roken	pijp					1	1
kleding/ schoeisel								0
meubilair/ interieur								0
overig		naamplaat			1			1
		stalenplaat			1			1
onbekend		onbekend	1		1	4		6
totaal			2	1	12	13	1	29
EVE			0,30	0,00	2,95	1,70	0,00	

Villa Zegers 1944

functie		vorm	f	ep	iw	totaal	totaal	EVE
schenk/drinkgerei	drinkgerei	bord (schotel)		4	2	6	14	3,50
		kop		3	1	4		1,85
	schenkgerei	deksel		2		2		0,65
		kan	1		1	2		1,00
tafel/ eetgerei	eetgerei	bord			3	3	6	1,30
	tafelgerei	deksel			1	1		1,00
		kom			1	1		0,85
		spatel			1	1		
voedselbereiding						0	0	
opslag						0	0	
verwarming						0	0	
verlichting						0	0	
persoonlijke verzorging						0	0	
speelgoed						0	0	
plant- en dierhouderij						0	0	
sier/ religie		beeld		1		1	1	
nijverheid						0	0	
roken/ genot						0	0	
kleding/ schoeisel						0	0	
meubilair/ interieur		koordknop		2		2	2	1,00
overig						0	0	
onbekend						0	0	
totaal			1	12	10	23	23	
EVE			0,00	4,80	6,35			11,15

Café Simons kelder (1911-1944)

functie		vorm	s2	p	ep	iw	s3	totaal	totaal	EVE
schenk/ drinkgerei	drinkgerei	bord (schotel)			4	2		6	20	1,90
		kop			7	3		10		6,30
	schenkgerei	kan			1	3		4		0,50
tafel/ eetgerei	eetgerei	bord				12		12	18	4,35
		tafelgerei				1		1		0,95
		peper, zout, mostersetje				1		1		1,00
		schaal				3		3		1,70
		suikerpot			1		1		0,05	
voedselbereiding	voedselbereiding	kom			1		1	1	0,55	
opslag		fles					3	3	9	2,00
		pot	4			1	1	6		2,40
verwarming								0	0	
verlichting								0	0	
persoonlijke verzorging	sanitair	pispot				3		3	5	1,00
	persoonlijke verzorging	zeepbakje			1			1		0,15
	medicinaal	zalfpot	1					1		1,00
speelgoed		poppenhoofd			1			1	1	
plant- en dierhouderij	planthouderij	bloempot				1		1	2	0,25
		bloempotschotel				1		1		0,15
sier/ religie		beeld			1			1	2	
		vaas				1		1		
nijverheid								0	0	
roken/ genot								0	0	
kleding/ schoeisel								0	0	
meubilair/ interieur		wc-pot					1	1	5	1,00
		wc-trekker			2			2		2,00
		electra			1	1		2		
overig		luciferdooshouder			1		1	1	0,70	
onbekend		onbekend		1		2		3	4	
		pot		1				1		0,40
totaal			5	2	18	38	5	68	68	
EVE			2,65	0,40	8,55	13,20	3,55			28,35

Café Simons afvalkuil (1911-1944)

s2	r	p	ep	iw	s3	py	totaal	totaal	EVE
			19	11			30	81	6,60
		1	20	23			44		15,40
		1					1		0,00
1			1	3			5		1,45
			1				1		0,25
			4	25			29	53	16,65
			1	1			2		0,00
			2	1			3		0,50
			2	1			3		0,20
				7			7		2,70
				1			1		0,10
				2			2		1,20
			1	2			3		0,55
				1			1		0,05
			1				1		0,55
				1			1		0,05
				3			3	3	0,90
					11		11	18	5,00
5				1	1		7		0,10
							0	0	
			1				1	2	0,20
			1				1		0,00
				1			1	8	0,50
				2			2		0,20
			2	1			3		1,75
			1	1			2		0,20
			13				13	13	2,85
				2			2	5	0,10
	1			2			3		0,00
			2				2	3	0,00
			1				1		0,00
							0	0	0,00
			3				3	14	1,40
						4	4		0,00
							7		0,00
							0	0	
							0	0	
			1	1			2	3	0,00
	1						1		0,00
			1				1	27	0,40
			1				1		0,00
	1		2				3		0,45
				1			1		0,00
				1			1		0,00
			7	13			20		0,95
6	3	2	96	107	12	4	230	230	
0,00	0,40	0,20	20,65	35,00	5,00	0,00			61,25

Café Margraf kelder (1920-1944)

s2	r	f	p	ep	iw	s3	totaal	totaal	EVE
			1	2	1		4	7	0,85
				2	1		3		0,00
					1		1	2	0,05
					1		1		0,10
							0	0	
						18	18	18	15,00
							0	0	
							0	0	
					1		1	1	0,00
							0	0	
					1		1	1	0,10
							0	0	
							0	0	
				3			3	3	2,45
							0	0	
				1			1	2	0,00
				1			1		1,00
							0	0	
				1	1		2	11	0,00
	1				1		2		2,00
1		2			4		7		0,05
1	1	2	1	10	12	18	45	45	
0,00	1,00	0,00	0,10	4,10	1,40	15,00			21,60

Café Ewalds (1911-1944)

r	w	p	ep	iw	s3	py	totaal	totaal	EVE
		1	9	13			23	52	6,05
		2	13	8			23		4,40
				3			3		0,05
			1				1		0,70
		1	1				2		0,35
1		1	5	7			14	22	2,45
			1				1		0,05
				2			2		0,00
				3			3		0,60
			1				1		0,10
				1			1		0,00
							0	0	
					4		4	10	1,00
							5		0,65
				1			1		0,25
							0	0	
				1			1	2	0,00
			1				1		0,85
				1			1	4	0,30
				1			1		0,15
				1			1		0,25
				1			1		0,00
			1				1	2	0,15
			1				1		0,00
	1			1			2	2	0,95
			2				2	5	0,00
		1		1			2		0,00
			1				1		0,00
							0	0	
			11				11	12	6,35
						1	1		0,00
							0	0	
				2			2	7	0,65
				1			1		0,30
			1				1		1,00
				3			3		2,00
			1				1	1	1,00
				4			4	19	1,30
3			1	11			15		0,15
4	1	6	51	66	4	1	138	138	
0,15	0,75	0,50	14,75	14,25	1,00	0,00			32,05

Garage Halmans (1918-1944)

functie		vorm	p	ep	iw	s3	totaal	totaal	EVE
schenk/ drinkgerei	drinkgerei	bord (schotel)		8	3		11	28	2,30
		kop	1	2	10		13		3,60
	schenkgerei	kan		1	2		3		0,50
		schenktuit		1			1		0,00
tafel/ eetgerei	eetgerei	bord		1	6		7	13	1,95
		eierdop		1			1		1,00
	tafelgerei	boterschaal		1			1		0,30
		kom		1	1		2		1,05
		suikerpot		1			1		0,00
		terrinen			1		1		0,10
voedselbereiding							0	0	
opslag		fles				1	1	1	1,00
verwarming							0	0	
verlichting		blaker		1			1	2	0,00
		katrolgewicht		1			1		0,00
persoonlijke verzorging	persoonlijke verzorging	waskan			1		1	1	0,10
speelgoed							0	0	
plant- en dierhouderij		nepei		1			1	1	1,00
sier/ religie							0	0	
nijverheid							0	0	
roken/ genot	roken	asbak		1	1		2	2	0,15
kleding/ schoeisel							0	0	
meubilair/ interieur							0	0	
overig		(naam)plaat		1			1	1	0,00
onbekend		deksel		1	2		3	7	1,25
		onbekend		1	3		4		0,00
totaal			1	24	30	1	56		
EVE			0,10	5,40	7,80	1,00			14,30

Bijlage 3 Uitwerking glas

(M.A. Tolboom)

Inleiding

Tijdens het archeologisch onderzoek en het begeleiden van het explosievenonderzoek in Venlo zijn binnen het plangebied Kazerneterrein in totaal 2796 stuks glas aangetroffen verdeeld over 72 vondstnummers. Het glas is verzameld tijdens de aanleg van de vlakken, het couperen en afwerken van sporen en zeven van grote hoeveelheden grond. Het gaat om enkele vondsten uit de Romeinse tijd en de 18^e eeuw, maar het grootste deel stamt uit het begin van de 20^e eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog. Een deel van het vondstmateriaal is te relateren aan het Molukkenkamp uit de jaren 50/60 van de 20^e eeuw.

Al het glas is door middel van een quick-scan bekeken en beschreven, waarna grofweg een derde van alle glasvondsten is geselecteerd voor uitwerking. Het glas uit de Romeinse tijd (vindplaats 3) en het glas uit de 18^e eeuw (fort Sint-Michiel, vindplaats 7) zijn in zijn geheel uitgewerkt. Het gaat hierbij om in totaal drie vondsten. De overige vondsten dateren voornamelijk uit de eerste helft van de 20^e eeuw. Het doel van de uitwerking van het glas is niet het beschrijven van elk individueel voorwerp, maar het schetsen van een algemeen beeld van het voorkomen van glasvormen in de vondstcomplexen.

Van vindplaats 9 (Tweede Wereldoorlog) is de vulling van vier bomkraters bekeken. De bomkraters zijn ontstaan door bombardementen die in oktober-november 1944 hebben plaatsgevonden. Het afval dat in de bomkraters is gedumpt, dateert uit de periode net ervoor of erna. Van vindplaats 10 (Frederik Hendrikkazerne) is het vondstmateriaal uit een afvalkuil uit de periode van de bouw van de kazerne en uit een afvalkuil van Villa Zegers bekeken. De villa raakt met bovengenoemde bombardementen flink beschadigd.

Vindplaats 12 (Brugstraat) is onder te verdelen in verschillende gebouwen langs de Brugstraat (de drie afzonderlijke cafés, een zaal, een garage, een kapper en een militair tehuis). De vondstcomplexen die met zekerheid aan één van deze afzonderlijke gebouwen toegeschreven kunnen worden, zijn uitgewerkt. Vondsten die toe te schrijven zijn aan vindplaats 12, maar niet een duidelijke context hebben, omdat ze tijdens het zeven zijn verzameld of omdat het algemene aanlegvondsten zijn, worden alleen uitgewerkt als ze aan een specifiek huis te relateren blijken zijn (qua type vondst) of als het om een opmerkelijke vondst gaat.

Van vindplaats 13 (Molukkenkamp) zijn alle (bijna) complete voorwerpen uitgewerkt.

Overige vondsten die tijdens de aanleg van vlakken en uit de zeef zijn verzameld, worden in principe niet uitgewerkt, omdat de context onduidelijk is. Wel wordt er een globaal beeld gegeven van wat er aan vondsten uit de zeef afkomstig is. Van de flessen en potten waarvan het bekend is wat erin heeft gezeten, wordt het merk genoemd.

In deze rapportage worden allereerst enkele uitgangspunten voor het dateren van glas uit het eind van de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw omschreven. Deze uitgangspunten zijn gebruikt tijdens het dateren van de vondsten in de quick-scan. Vervolgens wordt het glas per vindplaats en per vondstcomplex binnen de vindplaats beschreven. De beschrijvende tekst wordt geïllustreerd met ensemblefoto's en soms met detailfoto's¹, met afbeeldingen van internet en met uitsneden uit glascatalogi van Glasfabriek Leerdam en Kristalunie Maastricht.² De foto's en afbeeldingen zijn niet op schaal afgebeeld.

Diverse uitsneden van bekers en kelkglazen uit de glascatalogi van Glasfabriek Leerdam en Kristalunie Maastricht zijn ook in een bijlage opgenomen. Ook deze uitsneden staan niet op schaal afgebeeld en dienen vooral ter illustratie van wat er aan glasvormen en serviezen beschikbaar is in de eerste helft van de 20^e eeuw, voor zover dat relevant is voor de vondsten van Venlo.

Datering

Het Internet is een belangrijke bron voor uitgangspunten voor het dateren van glas. Zo is er de website voor 'Historic Glass Bottle Identification & Information'³, waar op detailniveau diverse aspecten van flessen, waardoor datering mogelijk is, worden beschreven. Bovendien is vaak op Internet informatie terug te vinden over (niet meer bestaande) bedrijven die met glasproductie en met het produceren van middelen, die in glas verpakt worden, te maken hebben. Wikipedia is hiervoor een goede bron, maar ook advertenties voor producten in oude kranten.⁴

Belangrijk voor het dateren van glas uit de late 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw is de ontwikkeling (en verschuiving) van het handmatig vervaardigen van glazen voorwerpen (vorm- en mondgeblazen) naar het machinaal vervaardigen van glas. Halverwege de 19^e eeuw werd onder invloed van de industriële revolutie de productie van glazen voorwerpen gemechaniseerd; het glas werd geperst in gietijzeren vormen. De persnaden die hierbij ontstaan, zijn nog zichtbaar in het glas. De aan- of afwezigheid van persnaden op de wand van een glazen voorwerp is daarom een belangrijke indicatie voor de datering. Nederland liep wat achter op deze nieuwe ontwikkeling; hier 'begon' de mechanisatie rond 1870.⁵ Overigens bleef het handmatig vervaardigen van glazen voorwerpen tot in de jaren 20 van 20^e eeuw bestaan.

Een ander daterend kenmerk is de nabewerking van de rand/mond van flessen. Tot circa 1890 kan de mond van een fles los van het voorwerp zelf worden gemaakt en wordt er op geplaatst als de fles uit de mal komt (dit wordt een *applied finish* genoemd). Kenmerken hiervan zijn het abrupt stoppen van de

- 1 De foto's zijn gemaakt door L. Mulkens, ArcheoFotografie.
- 2 <http://www.nationaalglasmuseum.nl> (Leerdam), <http://www.kristalunie.nl> (Maastricht).
- 3 <http://www.sha.org/bottle/index.htm>
- 4 <http://nl.wikipedia.org>; <http://www.delpher.nl>
- 5 <http://www.encyclo.nl>

persnaad onder de mond, een horizontale naad aan de binnenzijde van het voorwerp op de plek waar de (losse) mond op het voorwerp is geplaatst en sporen van bewerking enkel bij de mond en niet op over groter oppervlak van de flessenhals zelf. Vanaf circa 1890 is het gebruikelijk de mond van een machinaal vervaardigde fles handmatig te vormen als de fles uit de machine wordt genomen (dit wordt een *tooled finish* genoemd) in plaats van een losse mond er op te plaatsen. Kenmerken hiervan zijn het geleidelijk vervagen en verdwijnen van de persnaad in de richting van de rand, concentrische bewerkingsporen over een groter deel van de hals en het dunner worden van het glas in de richting van de mond. Vanaf circa 1910 is het mogelijk om flessen (en ook potten) volledig machinaal te vervaardigen, zodat er een persnaad zichtbaar is die doorloopt tot over de rand. Het gebruik van een *tooled finish* verdwijnt in de loop van de jaren 20 ten gunste van de machinale productie. Ook het handmatig vervaardigen (vorm- en mondblazen) van glas verdwijnt tegelijkertijd. In 1927 ging bijvoorbeeld de Vereenigde Glasfabrieken, één van de grootste glasfabrieken van Nederland in de vroege 20e eeuw, volledig over op geautomatiseerde flessenproductie.⁶

De vondstcomplexen

Romeinse tijd (vindplaats 3)

Slechts één fragment glas kon met zekerheid aan de Romeinse tijd worden toegeschreven. Het betreft een randfragment van een ribkom (type Isings 3) van lichtgroenblauw glas (vnr. 204). De ribkom dateert in de 1e eeuw.⁷ In de 2e-eeuwse contexten worden zij nauwelijks meer aangetroffen. Het fragment is afkomstig uit een (sub)recent spoor en valt hiermee onder opspit.

Fort St. Michiel (vindplaats 7)

Uit de gracht van het fort zijn twee wijnflessen uit de 18^e eeuw afkomstig (afb. 1). Het gaat om een uitgezakt bolvormig model uit het midden van de 18^e eeuw (vnr. 372) en een cilindrische fles met een relatief breed lichaam uit de tweede helft van de 18^e eeuw (vnr. 323).

Afb. 1 Twee wijnflessen uit de gracht van het fort.

Frederik Hendrikkazerne (vindplaats 10)

Afvalkuil S63003 (vnr. 259) houdt verband met de bouw van de Frederik Hendrikkazerne in de periode 1910-1913. Uit deze kuil zijn fragmenten glas afkomstig van bekers, kelkglazen en flessen.

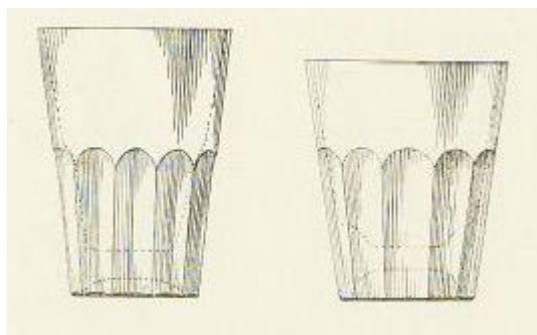
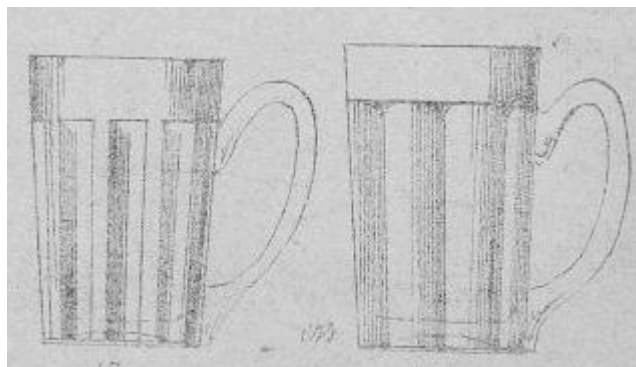
6 http://nl.wikipedia.org/wiki/Vereenigde_Glasfabrieken

7 Isings 1957, 17-21; Van Lith 2006, 130.

Vorm	Minimum aantal
Beker	3
Kelkglas	2
Fles	6
Totaal	11

De bekers, waaronder één bierpul, zijn achzijdig van vorm, wat karakteristiek is voor de periode rond 1900. In de catalogi uit 1878 en 1906 van Glasfabriek Leerdam zijn bekers en bierpullen van vergelijkbare vorm opgenomen (zie afb. 2). De kelkglazen zijn zwaar uitgevoerd en de kelk is, vergelijkbaar met de bekers, twaalfzijdig van vorm. Het voorkomen van meerzijdige bekers en kelkglazen blijkt, afgaande op de catalogi van Glasfabriek Leerdam, voor de periode rond 1900 zeer in de mode te zijn.

De flessen zijn in ieder geval onder te verdelen in één wijnfles en drie cilindrische medicijnflessen. Van twee flessen is het gebruik niet duidelijk. De bodem van de wijnfles is gemerkt met "V N W 3/4 L" in een kruis van lijnen. Dit merk staat voor de Vereniging van Nederlandse Wijnhandelaars die in 1899 werd opgericht door twaalf Amsterdamse en Rotterdamse wijnhandelaren om gezamenlijk te protesteren tegen overheidsplannen om de accijns op wijn te verhogen.⁸ De medicijnflessen zijn niet machinaal vervaardigd, maar mond- en vormgeblazen.

Afb. 2 Voorbeelden van bierpullen (1878, boven) en bekers (1906, onder) uit de glascatalogi van glasfabriek Leerdam (bron: <http://www.natio-naalglasmuseum.nl>).

⁸ <http://www.kvnw.nl>

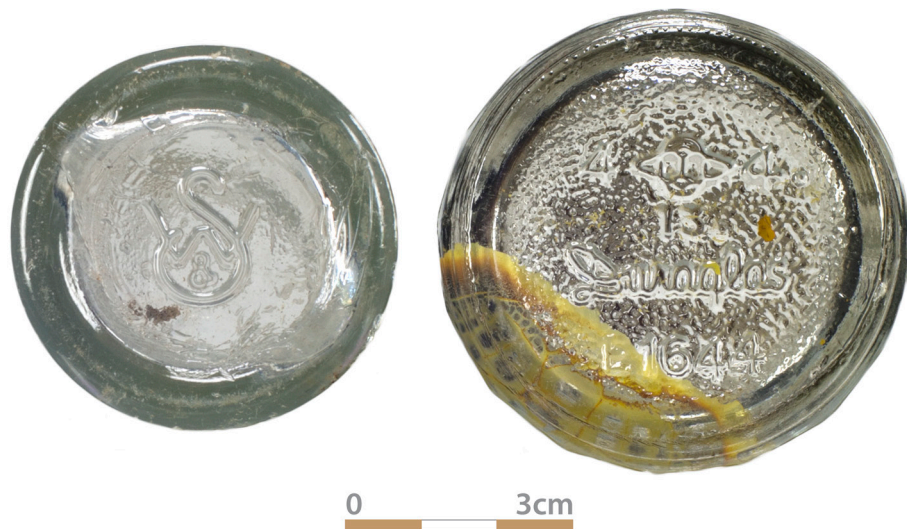
Bomkraters (vindplaats 9)

Van deze vindplaats is de vulling van vier bomkraters bekeken. Het afval dat in de bomkraters is gedumpt, dateert uit de periode net voor of net na de bombardementen (oktober-november 1944). De complexen kunnen een beeld geven van wat er aan glazen voorwerpen in omloop is.

Uit bomkrater S68012 (vnr. 1) zijn vier complete flessen en een complete zalfpot afkomstig (afb. 3). Het betreft onder andere een limonadefles met een onbekend bodemmerk (afb. 4). Een andere fles is voorzien van het bodemmerk van Owens-Illinois Glass Company: een diamant (platte ruit) en een cirkel door elkaar, in het midden een "I". Dit merk is in gebruik vanaf 1929.⁹

Afb. 3 Flessen en een zalfpot uit bomkrater S68012.

Afb. 4 Een onbekend bodemmerk op een limonadefles (links) en het bodemmerk van de Owens-Illinois Glass Company (rechts).

⁹ <http://www.glassbottlemarks.com>

Uit bomkrater S68017 (vnr. 74) zijn een deksel, flessen, potten en inktpotten verzameld. Alle vondsten zijn compleet.

Vorm	Minimum aantal
Deksel	1
Fles	27
Pot	14
Inktpot	2
Totaal	44

Het deksel sluit een pot met schroefsluiting af. De flessen zijn onder te verdelen in cilindrische en vierkante medicijnflessen, melkflessen, likeurflessen, een limonade- of bierfles en een sapples. Op de bodem van de medicijnflessen staat vaak de inhoudsmaat vermeld: 20, 30, 50, 60, 100, 300 ml. De meeste medicijnflessen zijn volledig machinaal vervaardigd. Eén van de flessen heeft oorspronkelijk biergistpillen van Verweij bevat.¹⁰ Een rechthoekig medicijnfles bevatte Wybertsiroop. Wybertjes werden vanaf de tweede helft van de 19e eeuw in Zwitserland gemaakt door de Gaba Fabriek. In 1919 opende er een vestiging in Hilversum, maar al eerder waren wybertjes (de tabletten) al te koop. In 1941 is de Gaba Fabriek in Hilversum uitgebreid met een kookketel voor het vervaardigen van Wybertsiroop.¹¹

Het model fles voor vruchtensap dat in de bomkrater is aangetroffen heeft een geribbeld oppervlak en staat bekend als grapefruitflesje.¹² Het flesje zelf bevatte een vruchtensap van 'De Betuwe' in Tiel. De fabriek is ontstaan in 1885. De naam 'De Betuwe' wordt voor het eerst gebruikt in 1887. 'De Betuwe' produceert in eerste instantie jam, maar later ook limonadesiroop.¹³

De potten werden naar alle waarschijnlijkheid gebruikt voor de opslag van diverse soorten levensmiddelen, maar opslag van goederen van andere aard is natuurlijk niet uitgesloten. Kleinere potten kunnen ook als zalfpot zijn gebruikt. Op de potten zelf zijn geen aanwijzingen voor de inhoud ervan.

Afb. 5 Enkele voorwerpen uit bomkrater S68017: een fles voor biergistpillen, een fles voor Wybertsiroop en twee inktpotten.

10 Op <http://metaaldetectie.blogspot.nl> wordt dit gedateerd 1915-1930.

11 <http://www.gooienvechthistorisch.nl>

12 Soetens 2001, 182.

13 <http://www.flipje-tiel.nl>

Tot slot zijn er twee inktpotten waarvan de vorm van één bekend staat als 'schoorsteen' of 'bocheltje'.

Uit bomkrater S74041 (vnr. 228) zijn een deksel van een inmaakpot, een zalfpot, een platte schijf en acht flessen van verschillende aard verzameld.

Vorm	Minimum aantal
Fles	8
Deksel	1
Pot	1
Platte schijf	1
Totaal	11

Eén fles is gemerkt met "ESG" "Schutzmarke". Het is een azijnfles (Essig, van de Firma Surig), waarvan de hals van buiten is samengeknepen. Binnenin bevindt zich een trechtervormige opening waaruit de vloeistof druppelsgewijs naar buiten kan. De bodem is gemerkt met "D.R.P." (Deutsches Reichs Patent) met daarbij de volgende patentnummers: 181866, 241856, 244327, 430955.

Eén fles is gemerkt met "B.BRAUN MELSUNGEN". Dit is een Duitse farmaceutische fabriek. Op het rode etiket staat met potlood de inhoud vermeld, maar meer dan "SAA..." is niet leesbaar. De inhoud moet giftig zijn geweest, blijkt uit een ander etiket: een doodshoofd met "GIFT" (afb. 7).

Een rechthoekige fles bevatte "SLOAN'S LINIMENT", een paardenmiddel tegen stijfheid, spierpijn, gewrichtspijn enzovoorts. Letterlijk een paardenmiddel, want het werd ook gebruikt bij paarden.¹⁴ Overige flessen zijn een limonadefles, twee bierflessen en twee kleine medicijn- en parfumflesjes.

Afb. 6 (links) Enkele voorwerpen uit bomkrater S74041: een limonadefles, een azijnfles, een fles met onbekende inhoud van B. Braun en een fles Sloan's Liniment.

Afb. 7 (rechts) Detail van de fles van B. Braun Melsungen.

¹⁴ <http://en.wikipedia.org>

Uit bomkrater S79021 (vnr. 492) zijn met name veel complete flessen en potten verzameld. Overige voorwerpen zijn een ampul, vier deksels van inmaakpotten, de fragmenten van zeven kelkglazen, een roerstaaf, een thermometer en vensterglas. In de ampul heeft pethidine hydrochloride gezeten, een pijnbestrijdingsmiddel, en zal op enig moment in oorlogshandelingen iemand zijn toegediend. De flessen en potten zijn onder te verdelen in de onderstaande vormen.

Vorm: fles	Minimum aantal	Vorm: pot	Minimum aantal
Zuigfles	1	Inktpot	13
Smaakversterker	5	Zalfpot	3
Medicijnfles	49	Conservenpot	1
Parfumfles	6	Huishoudelijk	10
Melkfles	1	Totaal	27
Huishoudelijk	2		
Cosmetisch	1		
Totaal	65		

Het grootste aandeel flessen zijn de medicijnflessen. In dit vondstcomplex zijn de medicijnflessen van verschillende vormen, namelijk cilindrisch, vierkant, rechthoek, ovaal/flacon en zes- of achzijdig. De bodem van de cilindrische flessen is vaak gemerkt met de inhoudsmaat van de fles (10, 15, 20, 30, 40, 50, 60, 100 ml). Vier flesjes hebben een schenklip en staan bekend als druppelflesje (zie afb. 9). De flessen zelf zijn zowel volledig machinaal vervaardigd als voorzien van een *tooled finish*. Zes flessen, waarvan vier bruine, bolvormige flessen (drie in miniatuurformaat), hebben een smaakversterker bevat (zie afb. 8). Een kleurloos, rechthoekig en taps toelopend flesje werd gebruikt voor Maggi, het bekendste merk smaakversterker. Een ander merk smaakversterker is Nefana, waarvan er één driehoekig flesje van bruin glas is aangetroffen. Dit merk verschijnt in 1938 in een advertentie in de Nederlandse krant.¹⁵

Bij de machinaal vervaardigde zuigfles is op de wand de maatverdeling zichtbaar. De naam van de fabrikant is niet aanwezig.

Een flesje Alpecin heeft een haarverzorgingsproduct speciaal voor mannen bevat (Alcina is speciaal voor vrouwen).¹⁶ Dit merk verschijnt in 1935 in advertenties in de Nederlandse krant.¹⁷

Twee potjes van bruin glas zijn gemerkt met "KRUSCHEN", van het merk Kruschen Salts, een middel voor gezichtsreiniging. Kruschen Salts verschijnt in ieder geval in 1924 in advertenties in de Nederlandse krant¹⁸, maar is al langer op de markt.

Er zijn opvallend veel inktpotten in deze kuil aangetroffen, dertien in totaal (afb. 10). De inktpotten zijn vierkant en cilindrisch van vorm. Op enkele inktpotten is het mogelijk de inktpen op de schouder neer te leggen.

15 <http://kranten.delpher.nl>

16 <http://nl.wikipedia.org>

17 <http://kranten.delpher.nl>

18 <http://kranten.delpher.nl>

Afb. 8 Een selectie vondsten uit bomkrater S79021: flesjes voor smaakversterker, een zuigfles, een fles Alpecin en zalfpotjes van Kruschen Salts.

Afb. 9 Een serie druppelflesjes van 10-15-20-20-30-40 ml uit bomkrater S79021 (vnr. 492) en afvalkuil S76007 (vnr. 388).

Afb. 10 Een selectie van de inktpotten uit bomkrater S79021.

Villa Zegers (vindplaats 10)

Afvalkuil S77997 (vnr. 428) houdt verband met de beschadiging van de villa in oktober-november 1944. Uit deze kuil is glas afkomstig van medicijn- en parfumflessen, schalen, inktpotten en kralen (afb. 11). De meeste vondsten zijn (archeologisch) compleet. Ook zijn fragmenten vensterglas en spiegel aangetroffen.

Vorm	Minimum aantal
Fles	7
Schaal	3
Inktpot	2
Kraal	3
Totaal	15

Vijf medicijnflessen zijn cilindrisch en rechthoekig van vorm. De persnaad gaat bij drie flessen tot over de lip. Van één fles is de lip nog handmatig bewerkt. Twee parfumflessen zijn kleiner van formaat. Van de flessen kon de oorspronkelijke inhoud niet bepaald worden. Alle drie de schalen, een vlakke taartschaal op minimaal vier poten en twee kleinere schalen (taartborden?), zijn versierd met dezelfde geslepen bloemen. De drie schalen kunnen zodoende tot hetzelfde servies worden gerekend.

Afb. 11 Flessen en inktpotten uit afvalkuil S77997.

Brugstraat (vindplaats 12, 1911-1944)

Binnen vindplaats 12 is onderscheid gemaakt tussen café Simons, café Margraf, café en zaal Ewalds, garage Halmans, kapper Simais en het militair tehuis.

Café Simons

- Kelder S75022 (vnr. 376, 403, 417)

Uit de kelder van café Simons zijn onderstaande glasvondsten verzameld.

Afbeelding 12 geeft een kleine selectie van de vondsten uit de kelder weer.

Vorm	Minimum aantal
Fles	14
Beker	5
Kelkglas	6
Schaal/ijscoupe	1
Zoutvaatje	1
Mosterdbeker of melkkan	1
Deksel	3
Pot	4
Totaal	35

Het grootste deel van de vondsten is aan flessen toe te schrijven, waarvan negen met middelen voor huishoudelijke doeleinden, een likeurfles, een vermoedelijke portfles, een bierfles, een mineraalwaterfles en een limonade- of mineraalwaterfles met inwendige schroefsluiting. De likeurfles is gemerkt met "AROMATIC SCHNAPPS" en is van distilleerderij J.J. Melchers in Schiedam. De (vermoedelijke) portfles is op de bodem gemerkt met "U H A" door elkaar en "SS" in een cirkel (zie afb. 13). Het is onduidelijk waar dit merk voor staat. De bierfles is van de Venlose Stoombierbrouwerij Klosterbraü, die tot 1921 actief is geweest.¹⁹ De mineraalwaterfles is van mineraalwaterfabriek de Snelle Sprong uit Tegelen (de fles is gemerkt met "SS TEGELEN"). De fabriek is in 1887 gesticht en heeft tot na de Tweede Wereldoorlog gefunctioneerd.²⁰

Van de flessen met inhoud voor huishoudelijke doeleinden is in enkele gevallen de oorspronkelijke inhoud bekend, zoals een fles voor schoonmaakazijn ("AZYN-ESSENCE" "WIJNFLESCHE") en een flesje voor een smaakversterker (zonder merk). De vorm van deze laatste lijkt op het welbekende maggieflesje.

De vorm van de vijf bekers (waaronder twee borrelglazen), getailleerd met een massieve bodem, is vergelijkbaar met bekervormen die in een glascatalogus uit 1902 van de glasfabriek Leerdam zijn opgenomen. Vergelijkbare vormen van verschillende formaten komen ook voor in de catalogi uit 1934, 1937 en 1938 van glasfabriek Kristalunie in Maastricht. Van de zes kelkglazen kunnen er vijf als borrelglas worden aangemerkt. Vier borrelglazen hebben een onversierde tulpvormige kelk op een balusterstam. Eén borrelglas heeft een gladde stam en een conische kelk met een massieve kelkbodem. Vergelijkbare vormen komen voor in catalogi uit 1934 en 1937 van de Kristalunie. Enkele voeten van de kelkglazen zijn gemerkt met een ingekraste "T", met een streep en met een pijl (zie afb. 20). Het vloeiende karakter van de ingekraste merken doet vermoeden

¹⁹ <http://www.biernet.nl>

²⁰ <http://www.schumulder.nl/theo/Waterbron%20in%20Tegelen%20%28Snelle%20Sprong%29.htm>

dat de merken erin zijn gekrast tijdens het productieproces als het glas nog heet is. De merken zijn dan geen eigendomsmerken van het café, maar eerder van de vervaardiger.

Tot slot zijn nog een schaal op voet, waarschijnlijk een ijscoupe, een zoutvaatje en een mosterdpot of melkkan aangetroffen (zie afb. 12 en 15).

Afb. 12 Een selectie van de vondsten uit de kelder van café Simons: een portfles, een fles voor smaakversterker, een ijscoupe, een zoutvaatje en een mosterdpot of melkkan.

Afb. 13 Het bodemmerk van de vermoedelijke portfles.

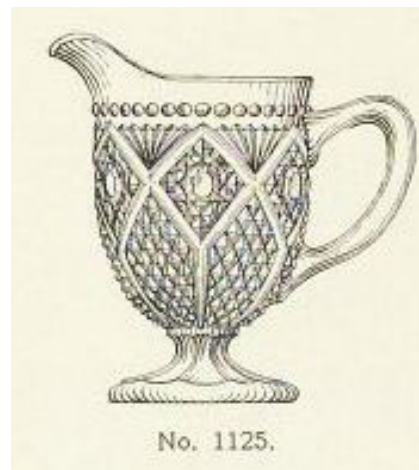
Afb. 14a Reclamebord van mineraalwaterfabriek de Snelle Sprong uit Tegelen (bron: <http://www.schumulder.nl>).

Afb. 14b Reclamebord van
mineraalwaterfabriek de
Snelle Sprong uit Tegelen
(bron: <http://www.schumulder.nl>).

Afb. 15 Voorbeeld van een
mosterdpot met oor en op
voet (links) en van een melk-
kan (rechts) uit de catalogus
van Leerdam uit 1906 (bron:
[http://www.nationaalglas
museum.nl](http://www.nationaalglas
museum.nl)). Afbeeldingen
niet op schaal.

- Beerput S75081 (vnr. 407)

Uit de beerput in de kelder van café Simons zijn de volgende voorwerpen afkomstig. Afbeelding 16 geeft een selectie van de vondsten uit de beerput weer.

Vorm	Minimum aantal
Kelglas	28
Beker	8
Fles	4
Roerstaaf	7
Pot	2
Kraal	14
Knoop	5
Totaal	68

Het gaat om vooral veel kelglazen (borrelglazen) met verschillende kelkvormen, waaronder tulpvormige, conische, cilindrische en eivormige kelken. De kelken zijn onversierd of zijn versierd met geslepen facetten of olijven. Deze versiering is al te vinden op borrelglazen uit het begin van de 20^e eeuw in catalogi uit Leerdam, maar komt ook nog voor op borrelglazen van Kristalunie Maastricht in de jaren 30 (servies bitter glasses, pattern spits, zie bijlage). De borrelglazen uit Maastricht vertonen de meeste gelijkenis met die uit de beerput. Enkele voeten van de kelglazen zijn, net als kelglazen uit de kelder (S75022), gemerkt met een ingekraste "T" en met een streep (of pijl, afb. 20).

De bekeraars zijn toe te schrijven aan conische bierglazen met een massieve bolvormige of vlakke bodem, zoals die in de Leerdamse catalogus uit 1902 (nr. 2072 en 352), maar ook in Maastrichtse catalogi uit onder andere 1937 (taillebeker) en 1938 (servies AM) staat afgebeeld. De kleinere bekeraars zijn geperste borrelglazen met vergelijkbare vormen in de Leerdamse en Maastrichtse catalogi (zie bijlage).

Twee kleine parfumflessen zijn van parfumfabriek Wolff & Sohn uit Karlsruhe. De fabriek heeft onder deze naam in de periode 1857 tot 1973 gefunctioneerd.²¹ Een rechthoekige fles bevatte een haarverzorgingsproduct van het merk "Koko for the hair". Het merk verschijnt al in 1900 in advertenties in de Nederlandse krant.²² Tot slot is er nog een zalfpot van Kruschen Salts (gezichtreinigingsmiddel) aangetroffen.

21 http://ka.stadtwiki.net/Wolff_&_Sohn

22 <http://kranten.delpher.nl>

Afb. 16 Een selectie van de vondsten uit de beerput in de kelder van café Simons: drie kelkglazen, een borrelglas, een fles voor smaakversterker en twee kleine parfumflessen van Wolff & Sohn.

Afb. 17 Het symbool van het merk "Koko for the hair" (<http://www.hairraisingstories.com>).

- Afvalkuil of –greppel S75083 (vnr. 386)

Uit de afvalkuil of –greppel langs café Simons is verreweg het meeste glas afkomstig. De glasvondsten zijn duidelijk aan een café-inventaris toe te wijzen.

Vorm	Minimum aantal
Beker	33
Kelkglas	56
Fles	40
Schaal	7
Bak	3
Waxinelichthouder	1
Pot	1
Deksel	4
Vaas	2
Lampenkap	1
Totaal	148

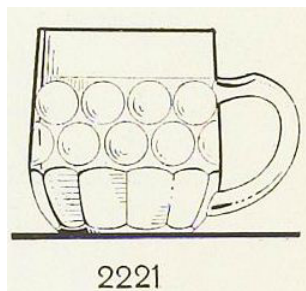
Tot de groep bekers behoren de bekers (14), die waarschijnlijk als bierglas zijn gebruikt, borrelglazen (14), bierpullen (3) en limonadeglazen (2). De bierglazen zijn getailleerd en conisch van vorm en hebben een massieve bodem die bolvormig is, naar beneden toe iets wijd uitstaat. De conische bekers staan op een standring. Getailleerde bekers met massieve voet staan afgebeeld in de catalogus van Leerdam (1902, 1906 en 1910). Ook in de catalogus van de Kristalunie worden ze vanaf 1928 opgenomen. De bekers op standring staan enkel in de catalogus van de Kristalunie. Het blijken in ieder geval bekervormen te zijn die beschikbaar zijn in de eerste helft van de 20e eeuw.

Eén cilindrische bierpul is een herdenkingspul, waarvoor is niet bekend. De pul is gemerkt met de tekst "ZUM ANDENKEN". Een andere bierpul is cilindrisch en meerzijdig van vorm. Dit is een algemeen voorkomende vorm vanaf het eind van de 19e eeuw. De derde bierpul is tonvormig en versierd met geslepen facetten die op bij bodem langgerekt zijn. Daarboven zijn twee rijen geslepen ronde facetten die om en om gesitueerd zijn met daarboven een geslepen horizontale lijn. Deze pul lijkt op een pul uit de catalogus van Leerdam uit 1938 (afb. 18). De borrelglazen zijn toe te schrijven en twee vormen. Ten eerste is er de miniatuurversie van de hierboven genoemde bierglazen met een getailleerd lichaam en een massieve, bolvormige voet. De borrelglazen en de bierglazen zullen tot hetzelfde servies hebben behoord. De tweede vorm is een borrelglas met een conisch lichaam, waarvan het onderste deel is voorzien van ribben, en een massieve bodem. Dit borrelglas lijkt op borrelglazen die in de catalogi van de Leerdamse en Maastrichtse glasfabriek staat afgebeeld (zie bijlage). Dit soort borrelglazen moet populair zijn geweest vanaf de late 19^e eeuw. Al in de catalogus van 1878 staan borrelglazen met een vergelijkbare versiering weergegeven.

Twee limonadeglazen zijn afkomstig van distilleerderij C. Polak uit Groningen, die ook non-alcoholische dranken op de markt bracht. Het gaat om een beker voor grenadine, dat in 1903 op de markt kwam, en om een ranjabeker waarop Ranja Rienus (vanaf 1924) staat afgebeeld.²³

²³ <http://www.groningerarchieven.nl/nieuws/ranja-met-een-rietje>

Afb. 18 Een bierpul uit een catalogus uit 1938 van Glasfabriek Leerdam (<http://www.nationaalglas museum.nl>). Afbeelding niet op schaal.

Van de kelkglazen zullen er zes als wijnglas zijn gebruikt, gezien de grootte van de kelk. Deze vorm wijnglas staat in de catalogus uit 1928 van de Kristalunie. Op basis van de overige kelken zijn de borrelglazen globaal toe te schrijven aan de volgende vormen. Een groot deel van de borrelglazen heeft een tulpvormige kelk die is versierd met geslepen olijven. De kelk staat op een gladde stam. Dit type borrelglas verschijnt in 1934 in de catalogus van de Kristalunie. Enigszins vergelijkbare borrelglazen uit Leerdam (1910), gladde stam en geslepen olijven op de kelk maar met een andere kelkvorm (eivorm), staan omschreven als sherryglazen. De borrelglazen met geslepen olijven die in de afvalkuil zijn aangetroffen, lijken dus te dateren uit de latere fase van het café.

Afb. 19 Verschillende borrelglazen, een herdenkingspul, een wijnglas en een kogelfles uit afvalkuil S75083.

Andere borrelglazen uit de afvalkuil die ook in de catalogus van 1934 staan opgenomen, zijn de onversierde tulpvormige kelken, de kelken met een conische en meer cilindrische wand. Ook zijn er enkele kelkglazen met een balusterstam. Deze vorm is, afgaande op de catalogi van Leerdam, in de periode rond 1900 nog gebruikelijk. In latere catalogi, ook in die van de Kristalunie, komt de balusterstam minder vaak voor. Eén kelkglas heeft een getordeerde stam en een distelvormige kelk. Disteltjes komen niet voor in de catalogi van Leerdam (1902, 1906, 1910, 1918), maar wel in die van de Kristalunie vanaf 1928. Deze disteltjes hebben echter geen getordeerde stam. Enkele voeten van de kelkglazen zijn, net als de kelkglazen uit de kelder (S75022), gemerkt met een ingekraste "T", met een streep, met een pijl of met een "T" met een extra streep waardoor deze lijkt op een "K" (afb. 20).

Vergelijkbare bекers, bierpullen en borrelglazen zijn ook nog in de zeef aangetroffen (vnr. 377).

Afb. 20 Details van ingekraste merken op de voet van enkele kelkgladen: een "T", een streep, een pijl en een "K".

De flessen zijn onder te verdelen in bierflessen (16), likeurflessen (2), kogelflessen (5), limonadeflessen (2), medicijnflessen (6) en flessen met huishoudelijke middelen (9). De bierflessen konden, voor zover dat mogelijk was, aan de volgende bierbrouwerijen worden toegeschreven. In onderstaande tabel staan de merken op bierflessen weergegeven die te herleiden zijn aan historisch bekende bedrijven.

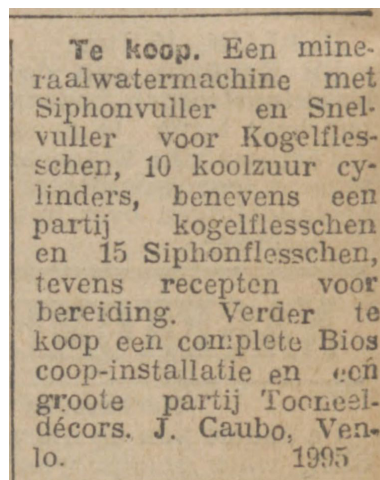
Merk	Actief	Bron
D.L. Schaap, Hilversum	Bierhandel, bekend in 1908-1910	http://hilversum.clubs.nl/nieuws/detail/1601177_leeuwenstraat http://kranten.delpher.nl
Stoombrouwerij Jos Meentz jr	Simpelveld 1864-1920	http://www.biernet.nl
Joseph Theunissen Valkenburg	Brouwerij De Valk ?-1940	http://www.biernet.nl
N.V. Stoombierbrouwerij Gambrinus Heerlen	?-1915	http://www.biernet.nl
Schutzmarke, met rennend paard	Valkenburg, voorganger De Leeuw 1886-1921	http://nl.wikipedia.org
...Thul (Sc)inne(n)	Meens brouwerij Thull, 1870-heden (Alfa brouwerij)	http://nl.wikipedia.org

Ook zijn er beugelsluitingen van bierflessen aangetroffen. Enkele gemerkte beugelsluitingen konden aan historisch bekende brouwerijen of biermerken worden toegeschreven.

Merk	Actief	Bron
Fa. F. Brand Brouwerij Wylre; Van Deventer Glasfabrieken	Brand: 1871-heden Van Deventer: circa 1870 -1926	http://www.biernet.nl http://www.oudschiedam.nl/flessen%20uit%20schiedam.html
Brouwerij 't Anker Aug. Bos. Blerik; A.J. Bakker Glasfabrikant Amsterdam	't Anker: ?-1920 Bakker: 1891-1937	http://www.biernet.nl http://www.encyclopediedrenthe.nl/Bakkers%20Glasfabrieken
Aachener Exportbier-Brauerei D & S; onleesbaar merk	1886-1921	http://nl.wikipedia.org
Klosterbrau Venlo	1873-1921	http://www.biernet.nl
Brasserie Rutten Du Chevalier Noir	1893-? (circa 1920)	http://www.herbergdezwarteruiter.nl/impressie/geschiedenis/ http://www.biernet.nl
H. Baggerman Elektrische Bierbottelarij Spaarne 114 Telefoonnummer 116	Bekend in 1915	http://www.geneaknowhow.net/script/dewit/tel1915/pag/374.htm
Bierbrouwerij De Lindeboom W.? Neer	1870-heden	http://www.biernet.nl

Twee likeurflessen zijn van jeneverstokerij Rynbende te Schiedam. De stokerij heeft vanaf 1793 bestaan en is in 1922 overgenomen door de Koninklijke Nederlandsche Gist- en spiritusfabriek. Het merk Rynbende heeft tot in de jaren 80 bestaan.²⁴ Van de kogelflessen is er één afkomstig van Mineraalwaterfabriek J. Caubo in Venlo. Joep Caubo heeft een hotel (Port van Cleve) met daaraan een bioscoop. Bij het hotel was een mineraalwaterfabriek. Dinsdag 22 juni 1920 kwam de zoon van Joep Caubo, Harry, om het leven bij een vliegtuigongeluk. Hij strooide reclamebiljetten voor een filmvertoning naar beneden. Het vliegtuig stortte echter neer. Van dit ongeluk is verslag gedaan in de Limburger Koerier

Afb. 21 Advertentie in de Limburger Koerier van woensdag 17 juni 1921 (<http://kranten.delpher.nl>).

²⁴ <http://nl.wikipedia.org>

van woensdag 23 juni 1920.²⁵ Joep Caubo heeft vrij snel daarna de bioscoop en de mineraalwaterfabriek met toebehoren te koop gezet, waaronder een mineraalwatermachine met siphonvuller, een snelvuller voor kogelflessen en recepten (afb. 21). Eén kogelfles is voorzien van een onbekend bodemmerk (afb. 22).

Afb. 22 Detail van een bodemmerk op de bodem van een kogelfles.

Afb. 23 Een selectie van vondsten uit afvalkuil S75083: een schaal, een waxinelichthouder, een peper-en-zoutstel en een vogelvoederbakje.

Cilindrische medicijnflessen zijn gemerkt met een inhoudsmaat en zijn zowel volledig machinaal vervaardigd als voorzien van een *tooled finish*. Eén fles is afkomstig van conserven- en delicatessenfabriek Türk & Pabst uit Frankfurt am Mainz. Eén fles is gemerkt met een onbekend merk "GUIDO RUTTER CLEVE".

Een schaal, een waxinelichthouder (gemerkt "GOUDA NACHT LICHT" en op de bodem een kasteel of stadspoort) en een peper-en-zoutstel kunnen in het café op tafel hebben gestaan. Vergelijkbare peper-en-zoutstellen staan ook in de catalogus van Leerdam (1906) afgebeeld. Waxinelichthouders van Gouda

25 <http://kranten.delpher.nl>

Nachtlicht zijn ook in de zeef aangetroffen (vnr. 377, 418). Mogelijk heeft de café-eigenaar of een bewoner een vogel in huis gehad, aangezien er een compleet vogelvoederbakje of -drinkbakje is aangetroffen (zie afb. 23). Het bakje is gemerkt met "D.R.G.M." wat staat voor Deutsche Reichs-Gebrauchsmuster, een registratie van beschermde merken.²⁶ Het bakje is niet voorzien van een registratienummer.

Tot slot zijn er resten gevonden van een lampenkap en twee vazen. De lampenkap is van geelwit glas en is cilindrisch van vorm met een breed uitstaande golvende rand. De kap is versierd met arcaden van opaakwit glas. Eén vaas van lichtblauw glas kon gereconstrueerd worden tot een concave, geribde vaas zoals die in de catalogus van Leerdam (1910) staat opgenomen (zie afb. 24). De tweede vaas is van groen glas en bruin, in vloeiende lijnen opgelegd glasdraad. De oorspronkelijke vorm kon niet worden gereconstrueerd. De vaas lijkt op werk van de Elisabeth-Hütte uit het voormalige Duitse Kosten (tegenwoordig het Tsjechische Košťany) uit het begin van de 20^e eeuw (zie afb. 25). Het werk van de Elisabeth-Hütte is karakteristiek voor Art Nouveau, een kunststijl met een bloeiperiode tussen 1890-1910, die gekenmerkt wordt door het gebruik van vloeiende, golvende en kronkelende lijnen of contouren op basis van organische vormen en door het gebruik van moderne materialen.

Afb. 24 Een concave vaas uit de catalogus van Glasfabriek Leerdam uit 1910 (www.nationaalglasmuseum.nl). Afbeelding niet op schaal.

²⁶ <http://de.wikipedia.org>

De vorm van de in de afvalkuil aangetroffen bekervormen en kelkglazen/ borrelglazen vertonen de meeste gelijkenis met serviezen die in de catalogi uit de jaren 30 van de Kristalunie in Maastricht staan afgebeeld. Dezelfde modellen zijn ook aangetroffen in de kelder van café Simons (S75022) waarvan de einddatum bekend is (oktober 1944). Een aantal van de bierflessen en beugelsluitingen die in de afvalkuil zijn aangetroffen, zijn toe te schrijven aan al eerder (in de jaren 20) gesloten bedrijven. De afvalkuil is blijkbaar lang, hoogst waarschijnlijk tot in de jaren 40, in gebruik gebleven.

Afb. 25 Links een vaas van de Elisabeth-Hütte (<http://www.ebay.co.uk>). Rechts de vaas uit afvalkuil S75083.

- Afvalkuil S75115 (vnr. 413)

Uit afvalkuil S75115 zijn onderstaande glazen afkomstig. Afbeelding 26 geeft een kleine selectie van de vondsten uit de afvalkuil weer.

Vorm	Minimum aantal
Beker	2
Kelkglas	8
Fles	12
Mosterbekker	2
Totaal	23

Een conische beker heeft een dikke massieve voet vergelijkbaar met bekers die in de Leerdamse catalogus uit 1902 en in de catalogus van de Kristalunie vanaf 1928 (type Bismarck) staan opgenomen. Een randfragment van een limonadebeker is voorzien van geel geverfde letters ("...POL(AK)..."), lijnen en stippen. De beker is afkomstig van Groningse likeur- en limonadefabriek C. Polak, die in 1903 limonade op de markt bracht als drankje voor geheelonthouders, voor volwassenen.²⁷ Twee mosterbekers vertonen gelijkenis met een mosterbekker die in de catalogus van Leerdam (1906) staat opgenomen (afb. 27). De kelkglazen zijn alle toe te schrijven aan onversierde borrelglazen waarvan de kelk tulpvormig, cilindrisch of conisch is en de stam glad. Deze kelkvormen komen al voor in catalogi van Leerdam (1902), maar met een gladde stam staan ze in de catalogi van de Kristalunie (1934). Enkele voeten zijn net als die uit de kelder (S75022) gemerkt met een ingekraste "T", een pijl of een streep (afb. 20).

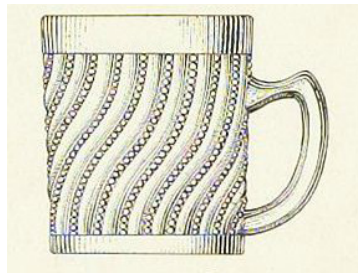
Afb. 26 Een selectie van de vondsten uit afvalkuil S75115: een (vermoedelijke) portfles, een kleine kelderfles, flessen voor huishoudelijke middelen (wijn-azijn en Glim) en een parfurfles.

²⁷ <http://www.groningerarchieven.nl/nieuws/ranja-met-een-rietje>

De flessen zijn onder te verdelen in een beugelfles, een likeurfles, een vermoedelijke portfles en flessen voor huishoudelijke middelen. Een porseleinen beugel is gemerkt "HENDR DIJKSTRA AMSTERDAM". In 1897 opent Hendrik Dijkstra in Amsterdam een glashandel in flessen, Dijkstra's Glasindustrie. In 1924 wordt de glashandel overgenomen door N.V. Vereenigde Glasfabrieken, waardoor ook de naam verandert in N.V. Glashandel Dijkstra Vereenigde.²⁸ Een bierfles is gemerkt met "(SC)HUTZ(MARKE)". Deze naam in combinatie met een paard en soms de letters "AEB" op de hals, is bekend van de Valkenburgse brouwerij De Leeuw uit de periode tot 1921. De brouwerij heette destijds Aachener Exportbier Brouwerij Dittmann & Sauerlander Actien Maatschappij, maar werd in de volksmond al de Leeuwenbrouwerij genoemd. Het moederbedrijf stond in Aken. In Aken liepen de zaken slecht en werd besloten tot verkoop van de brouwerij. In Valkenburg bleek een doorstart in 1921 van de brouwerij mogelijk onder de naam Bierbrouwerij De Leeuw.²⁹

Twee kleine vierkante, taps toelopende likeurflessen, kelderflessen, zijn ongemerkt. Onder de flessen voor huishoudelijke middelen bevindt zich een fles voor een schoonmaakmiddel van wijn-azijn en van Glim. De NV Glimfabriek is ontstaan in 1918 en was aanvankelijk gevestigd in Rotterdam. Later verhuisde de fabriek naar Overschie. Het vervaardigde poetsmiddelen voor verschillende materialen.³⁰

Afb. 27 Een mosterdbeke uit de glascatalogus uit 1906 van glasfabriek Leerdam. Afbeelding niet op schaal.

- Afvalkuil S75132 (vnr. 438)

Uit de afvalkuil zijn de fragmenten van negen getailleerde bekers met een massieve voet aangetroffen. Deze vormen zijn vergelijkbaar met de bekeervormen van de serviezen Bismarck, Victoria en de taillebeker die vanaf 1928 in de catalogus van de Kristalunie staan opgenomen. Ook zijn twee wijnglazen en drie borrelglazen met een tulpvormige kelk die versierd is met geslepen olijven uit de kuil afkomstig. De bekers, de wijnglazen en de borrelglazen zijn vergelijkbaar met die uit afvalkuil S75083.

28 <http://www.dijkstra.net/Historie.html>

29 http://nl.wikipedia.org/wiki/Brouwerij_De_Leeuw_%28Valkenburg%29

30 <http://nl.wikipedia.org/wiki/Glimfabriek>

Afb. 28 Een archeologisch complete beker uit afvalkuil S75132. Deze bekervorm is vergelijkbaar met het servies Victoria en de taillebeker van de Kristalunie Maastricht.

- Tuin S75121 (vnr. 423)

In de tuin zijn vondsten aangetroffen die aan het café gerelateerd kunnen worden. Het gaat om de volgende glasvormen. Een selectie van de vondsten is afgebeeld (zie afb. 29).

Vorm	Minimum aantal
Beker	9
Kelkglas	15
Fles	11
Schaal	1
Inktpot	1
Pot/zalfpot	2
Totaal	39

Onder de bekers bevinden zich dezelfde vormen bierglazen, bierpullen en borrelglazen als die in afvalkuil S75083 zijn aangetroffen. Drie borrelglazen zijn voorzien van de opdruk "VRAAG ORANJE BITTER VAN DUYS EN CO SCHIEDAM". Van Duys was één van de vele distilleerderijen in Schiedam.

Afb. 29 Een selectie van de vondsten uit de tuin S75121: een melkfles, een kogelfles, een bronwaterfles, een kelkglas en een beker.

Van de flessen konden twee bierflessen aan een brouwerij worden toegeschreven, namelijk Bierbrouwerij Wilhelmina (Th. Sluts) in Venray (actief tot 1937) en de Brouwerij De Leeuw uit Valkenburg uit de periode vóór 1921.³¹ Een kogelfles heeft een opmerkelijke vorm. Het is gebruikelijk dat de fles bij de hals twee keer is ingeknepen. De hals van de fles uit de tuin is vier keer ingeknepen (zie afb. 30) en heeft een ring om de hals. Twee limonadeflessen zijn afkomstig van C. Polak uit Groningen. De flessen hebben grenadine bevat, dat in 1903 op de markt werd gebracht als drankje voor geheelonthouders, voor volwassenen.³² Eén flesje bevatte bronwater van Onze Lieve Vrouw In 't Zand uit Roermond. Een melkfles is voorzien van een beugelsluiting. Aan het eind van de 19e eeuw werd voor het eerst gepasteuriseerde melk op de markt gebracht. Dat werd aanvankelijk verkocht in een melksalon waar melk per glas verkocht werd. Melk werd ook aan huis verkocht. Na 1900 werd melk in flessen met beugelsluiting verkocht. Rond 1930 ging men over op het gebruik van flessen met een wijdere hals. Nog later ging men over op flessen met kroonkurken.³³

Van de kelkglazen, borrelglazen, hebben er enkele een conische en een tulp-vormige kelk, vergelijkbaar met de kelkglazen uit afvalkuil S75083. Eén borrelglas heeft een balusterstam, en een conische kelk met een dikke, massieve kelkbodem.

31 <http://www.biernet.nl>

32 <http://www.groningerarchieven.nl/nieuws/ranja-met-een-rietje>

33 Soetens 2001, 199-201.

Afb. 30 Bovenanzicht van de vier keer ingeknepen hals van een kogelfles.

- Conclusie café Simons

In de verschillende vondstcomplexen die aan café Simons gerelateerd kunnen worden, de kelder, enkele afvalkuilen, de tuin en een waterput, blijken steeds dezelfde vormen bekers en borrelglazen voor te komen. Deze vormen komen voor in catalogi van Glasfabriek Leerdam (vanaf 1902) en Kristalunie Maastricht (vanaf 1928). Enkele vormen lijken zich zelfs te beperken tot de catalogus van Maastricht. Het lijkt erop dat alle vondstcomplexen grofweg uit de latere periode van het café dateren, dus uit de jaren 30 en 40 tot de bombardementen in oktober-november 1944. Het is toe te schrijven aan serviesgoed dat in verschillende formaten te bestellen is.

Café Margraf

- Keldervulling S75016 (vnrs. 368 en 414)

In de kelder van café Margraf zijn veel flessen aangetroffen. Het volstaat hier om de aantallen te noemen. Een uitgebreide beschrijven over de verschillende merken die zijn aangetroffen, is te lezen in paragraaf 7.7.2 waar het vondst-materiaal uit de kelder wordt beschreven.

Vorm	Minimum aantal
Fles	67
Pot	5
Puddingvorm	1
Peper en zout	2
Totaal	75

De flessen zijn in ieder geval onder te verdelen in limonadeflessen (27), likeurflessen (16), bierflessen (4), spuitwaterflessen (2) en flessen met middelen van huishoudelijke aard (4). Overige flessen konden niet met zekerheid aan een specifieke functie worden toegeschreven; het kunnen bierflessen, maar ook mineraalwaterflessen zijn. Limonadeflessen zijn er van Fanta, Hero en van limonadesiroop. Likeurflessen zijn er van verschillende merken, namelijk van J.J. Melchers (Schiedam), advocaat, cognac-vieux, vermouth, port, boerenjongens, boerenmeisjes en Catz Elixer. Twee shampooflesjes zijn van het merk Silvikrin.

De potten hebben gediend voor de opslag van conserven. Twee potjes voor peper en zout hebben mogelijk tot één stel gehoord. Een fragment van een puddingvorm kon gereconstrueerd worden tot een puddingvorm van Bruintje Beer (zie afb. 33). Bruintje Beer is een Britse stripreeks en verscheen voor het eerst in de Britse krant in 1920.

Afb. 31 Een overzicht van verschillende flessen uit de kelder van café Margraf.

Afb. 32 Detail van een glas-
zegel van Catz Elixer:
CATZ & ZOON VAN PEKELA
GRONINGEN.

Afb. 33 Een puddingvorm
van Bruintje Beer (bron:
<http://www.catawiki.com>).
Afbeelding niet op schaal.

- Afvalkuil S75116 (vnr. 411)
Uit deze afvalkuil is enkel een fles voor limonadesiroop en een kleine pot afkomstig.

- Waterput S75127 (vnrs. 419 en 427)

Uit de waterput zijn negen flessen en een fragment van een kandelaar aangetroffen. De flessen zijn onder te verdelen in champagneflessen (6, zie afb. 34), een portfles, een melkfles met beugelsluiting en een fles voor huishoudelijke middelen. Deze laatste heeft azijn-essence bevat van D.H. Recter uit Veenendaal. Dit soort flesjes van D.H. Recter worden vaak teruggevonden in archeologische contexten. Dit flesje is opmerkelijk omdat het reliëf, de tekst, op de voorzijde afwijkt van wat juist vaak wordt aangetroffen. De voorzijde is gemerkt "AZIJN-ESSENCE D.H.RECTER MET HET SCHEEPJE" met in reliëf een scheepje dat over het algemeen op de bodem van dergelijke flesjes te vinden is (zie afb. 35).

Afb. 34 Twee champagneflessen uit waterput S75127 (vnr. 419).

Afb. 35 Een azijnflesje van D.H. Recter uit waterput S75127 (vnr. 427).

- Tuin S75122 (vnr. 424)

Uit de tuin is een melkfles en een losse beugel(sluiting) van de Coöperatieve Melkvereniging Sint-Martinus uit Venlo ("C.M.ST.M. VENLO"), opgericht in 1910³⁴, aangetroffen. Twee flessen zijn waarschijnlijk voor limonade gebruikt. Drie flessen zijn voor huishoudelijke middelen gebruikt.

Café en zaal Ewalds

- Kelder S75012 (vnr. 369)

Uit de kelder van het café zijn enkel de fragmenten van twee bekers, een flesje en (de voeten van) twee kelkglassen afkomstig. De bekers zijn cilindrisch van vorm, waarvan één achzijdig.

- Kelder S75075 (vnr. 383)

In de kelder van de zaal zijn vooral veel flessen gevonden aangetroffen. Een selectie van de vondsten is afgebeeld (afb. 36).

Vorm	Minimum aantal
Fles	30
Beker	1
Kelkglas	4
Pot	5
Totaal	40

De groep flessen is onder te verdelen in limonadeflessen (8), flessen voor bronwater (spuitwater, 4), een kogelfles, een wijnfles, een champagnefles, een bierfles en flessen met huishoudelijke of medicinale middelen. Limonadeflessen zijn onder andere afkomstig van J. Marks uit Tegelen. Dit is een brouwerij, waar ook limonade (gazeuse) werd gemaakt, die actief was tot 1935.³⁵ De flessen waarin het bronwater werd verpakt, zijn voorzien van een sluiting met inwendig schroefdop. De Duitse fabriek Wilhelmshütte verwierf in 1893 voor 25 jaar het patent op het vervaardigen van dit soort flessen.³⁶ Twee van deze flessen zijn gegraveerd met "RETHEL QUELLE M.K.S.", één is gegraveerd met "G. VAN LOO GULPEN GNOOF ANTWERP". Van beide bedrijven kon geen informatie gevonden worden.

Flessen voor huishoudelijke en medicinale middelen zijn er onder andere met schoonmaakazijn (azijn-essence), haarverf (KOMOL) en een middel tegen neusverkoudheid (Vicks). Uit de zeef (vnrs. 377 en 418) zijn nog eens acht flesjes Vicks afkomstig.

KOMOL verschijnt in ieder geval in 1931 in een advertentie in het Bataviaasch nieuwsblad (2 maart 1931) waarin KOMOL haarverf per flacon wordt aangeboden voor f 7,50.³⁷ Komol was ook een limonademerken dat vanaf 1937 door Moulen (Voerendaal) verkocht werd.³⁸ Het merknaam Komol verving het tot dan toe gebruikte Noca Nola. Deze in 1922 gedeponeerde merknaam voor een vruchtenlimonade leek sterk op Coca Cola, maar dat was als merknaam in Nederland nog niet gedeponeerd, tot 1928 als Coca Cola ook op de Nederlandse markt verkocht wordt. Moulen komt overeen dat Coca Cola niet binnen een straal van 50 km rond Voerendaal wordt verkocht, maar als Moulen zijn limonade in op Coca Colaflesjes lijkende flesjes gaat verkopen, wordt de

34 <http://www.zuivelgeschiedenis.nl/index.asp?pageID=100&tablepage=17>

35 <http://www.biernet.nl>

36 Soetens 2001, 179.

37 <http://kranten.delpher.nl>.

38 http://nl.wikipedia.org/wiki/Noca_Nola

merknaam Noca Nola in 1937 afgekocht door Coca Cola en verkoopt Moulen zijn limonade onder de naam Komol. De drie bruine flessen KOMOL uit Venlo zijn echter van zo'n klein formaat (hoogte 7 cm) dat het geen limonadeflessen kunnen zijn, maar wel voor haarverf kunnen zijn gebruikt.

Afb. 36 Een selectie van de vondsten uit de kelder van zaal Ewalds, S75075: twee flessen met inwendige schroefdop, drie flesjes KOMOL, vier flesjes Vicks, twee conservenpotten en een borrelglas.

De vorm van de kelkglazen is vergelijkbaar met de vormen die bij café Simons zijn aangetroffen (disteltje, tulpvorm met geslepen olijven), alleen zijn de kelkglazen zwaarder uitgevoerd. Eén kelkglas heeft een stam van zwart glas. Kelkglazen met een stam van zwart glas staan opgenomen in de catalogi van de Kristalunie in de jaren 30. Eén beker is licht conisch van vorm en is net als de kelkglazen als borrelglas zijn gebruikt.

Drie potten hebben gediend voor de opslag van conserven. Eén bodem is gemerkt met een vis (afb. 37).

Afb. 37 De bodem van een conservenpot is gemerkt met een vis.

Doorgang tussen zaal Ewalds en garage Halmans S75007 (vnrs. 361, 364 en 415)

In de doorgang tussen zaal Ewalds en garage Halmans bevonden zich vier wijnflessen, drie flessen voor huishoudelijke en medicinale middelen en een fragment van een accu (gemerkt met "384 F").

Garage Halmans

- Kelder S75032

Uit de voorraadkelder (S75006, vnr. 370), tegen de voorgevel van garage Halmans, zijn één tonvormige mosterdpot met horizontale ribben en vijftien deksels van inmaak- en conservenpotten afkomstig. Zes deksels zijn van potten met een inwendige schroefdeksel, twee deksels zijn van het merk Weck en één van Vegla (afb. 38). Eén deksel is gemerkt met een driehoek. De bijbehorende potten zijn niet aangetroffen.

Potten voor het bewaren van levensmiddelen³⁹ werden vanaf 1858 voorzien van een schroefsluiting, die bestaat uit een schroefdeksel, een binnenplaatje en een rubberring. Door groenten te verhitten en op te slaan in een dergelijke pot, konden groenten langer bewaard worden. De Amerikaan Mason had hiervoor in 1858 patent aangevraagd. In Europa werd dit systeem al snel ook gebruikt, maar dan met potten met inwendige schroefsluiting. Een rubberen ring tussen de pot en de schroefdop zorgde voor een optimale sluiting. Dit type sluiting bleef tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik.

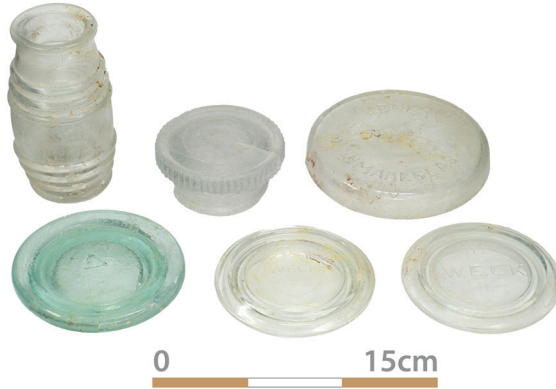
Voor het bewaren van zuurconserven werd gebruik gemaakt van een *felssluiting*, waarbij een metalen plaatje met een rubberafdichting op de plaats werd gehouden met een blikken band die om de onderkant van de glaskop of glasmond werd geslagen (gefelst). Hierbij moet de rand van de glasmond hoekig zijn, wat pas goed mogelijk was bij het machinaal vervaardigen van de potten. Een *press-cap sluiting* werd gebruikt voor producten die door hun zuurgraad al een zekere houdbaarheid hebben (bijvoorbeeld haring). Een afsluiting hoefde alleen lekdicht te zijn. De blikken sluiting met een gesegmenteerde buitenrand springt open als er op het midden van het deksel wordt gedrukt. De glasmond is van boven licht rond en springt scherp naar binnen aan de onderzijde.

Naast deze manier van conserveren van levensmiddelen, werd er vooral ook nog veel thuis ingemaakt. Men gebruikte hiervoor grote inmaakpotten die werden gesloten met een glazen deksel en een rubberring. 'Weck' is een Duits merk, dat zó populair werd dat de merknaam ook soortnaam werd: de weckpot. Vanaf de jaren 50 van de 20^e eeuw konden potsluitingen ook volautomatisch worden aangebracht. Dit was een minder arbeidsintensieve manier om conservenpotten te sluiten. Dit maakte alle oude sluitingen overbodig. Het thuis inmaken bleef echter nog populair tot in de jaren 70.

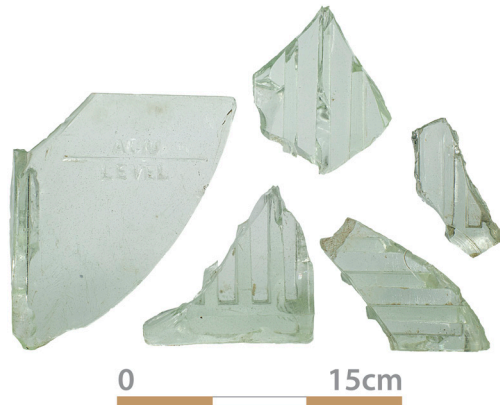
Uit het overige deel van de kelder (S75032) zijn de resten gevonden van minimaal veertien getailleerde bekertjes met een massieve bodem, vergelijkbaar met de bierglazen uit café Simons. Eén limonadefles is van Jac. Marks uit Tegelen. Van één cilindrische fles is het niet bekend wat de inhoud is geweest. Ook zijn er de resten van minimaal twee zuigflessen en twee mosterdpotten gevonden.

39 Soetens 2001, 223-231.

Deze vondsten zijn niet te koppelen aan de garage zelf, maar eerder aan de bewoners of huurders boven de garage, die een voorraadkelder in de kelder van de garage had. De fragmenten van een glazen accu uit de zeef (vnr. 377) zal wel aan de garage hebben toebehoord (afb. 39).

Afb. 38 Enkele deksels van inmaak- en conservenpotten en een mosterdpot uit de kelder van garage Halmans (S75032): een deksel voor een pot met inwendige schroefsluiting, deksels van de merken Vegla en Weck, waarvan één met aardbei in reliëf, en een deksel met een driehoek.

Afb. 39 Fragmenten van een glazen accu uit de zeef (vnr. 377).

Kapper Simais

Uit het achterhuis van kapper Simais (S75104, vnr. 382) zijn vier flessen afkomstig. Het gaat om een beugelfles, een kogelfles en twee overige flessen. De beugelfles is voor bier of mineraalwater en is gemerkt met "P.H. DE WITH LEIDEN".

Kapper Simais of militair tehuis

Op het achterterrein van Kapper Simais of het militair tehuis bevindt zich een afvalkuil, S76007 (vnr. 388), die niet met zekerheid aan één van beide toegeschreven kan worden. In deze kuil zijn de volgende vondsten aangetroffen. Een selectie van de vondsten wordt afgebeeld (afb. 40).

Vorm	Minimum aantal
Beker	2
Bokaal/schaal	1
Kelglas	1
Fles	8
Bak/botervloot	1
Inktpot	2
Totaal	15

De flessen zijn gebruikt voor huishoudelijke en medicinale middelen en voor persoonlijke verzorging, waaronder een flesje Odol, twee bodems van zuigflessen en een druppelflesje van 30 ml (zie ook afb. 9). De inktpotten zijn cilindrisch en vierkant van vorm. Beide inktpotten hebben twee gleuven voor het neerleggen van de penhouder.

Afb. 40 Een selectie van de vondsten uit afvalkuil S76007: twee bodems van zuigflessen en twee overige flessen.

Molukkenkamp 1953-1968 (vindplaats 13)

De vondsten die aan het Molukkenkamp zijn te schrijven, zijn afkomstig uit S75117 (een administratief spoor, vnr. 409), uit de zeef (S75000, 99998 en 999) of geborgen tijdens de aanleg van het vlak (S69000). Een kleine selectie van de vondsten is afgebeeld (afb. 41).

Vorm	Minimum aantal
Ketjapfles	40
Brylcreem	15
Fles	5
Pot	5
Totaal	65

Uit de periode van het Molukkenkamp zijn 40 ketjapflesjes verzameld van verschillend formaat. De flesjes zijn in twee groepen in te delen op basis van hun hoogte, namelijk een groep met een hoogte van 17,5 tot 17,8 cm en een groep met een hoogte van 22 tot 22,5 cm. Enkele flesjes zijn op de bodem gemerkt met "V" en "G" door elkaar in een cirkel en met halve manen (afb. 42). Ook zijn er veel potjes voor Brylcreem aangetroffen van hetzelfde taps toelopende formaat, met uitzondering van één langer model, dat pas in 1951 in advertenties in de kranten verschijnt.⁴⁰ In paragraaf 7.8.2 wordt uitvoerig ingegaan op de historie van zowel de ketjapflesjes als het merk Brylcreem.

Lucullus is een merk voor sausen en smaakversterkers speciaal voor de oosterse keuken en bestaat sinds 1941.⁴¹ In Venlo zijn drie potjes gemerkt met "LUCULLUS" aangetroffen. Eén potje is ongemerkt maar heeft mogelijk een vergelijkbaar product bevat. Een deksel van een inmaakpot is gemerkt "STER CONSERVENGLAS"

Tot slot bevindt zich ook een flesje azijn-essence van Recter's uit Veenendaal in het vondstcomplex van het Molukkenkamp, met een wijnfles, een melkfles en twee overige flesjes voor huishoudelijke middelen.

Afb. 41 Een selectie van vondsten uit de periode van het Molukkenkamp, S75117: twee ketjapflessen, twee potjes Brylcreem en een pot "Lucullus".

40 <http://kranten.delpher.nl>

41 <http://www.lucullus.nl>

Afb. 42 De bodem van een ketjapflesje is gemerkt met een "V" en "G" door elkaar in een cirkel en met halve manen.

Zeef en losse vondsten

Bij het zeven van de grond en de aanleg van de vlakken zijn veel (complete) glazen voorwerpen verzameld. Het gaat onder andere om flessen van diverse aard, bekers, borrelglazen, (deksels van) inmaakpotten en fragmenten van lampenkappen of olielampen. Enkele opmerkelijke voorwerpen worden hier verder besproken.⁴²

Flessen werden gebruikt voor opslag van verschillende soorten vloeistoffen. Te denken valt aan:

- drinken (alcoholische dranken, limonade, vruchtensappen, mineraalwater, melk);
- medicijnen;
- persoonlijke verzorging (parfum, haarverzorging, gezichtsverzorging);
- huishoudelijk (schoonmaakmiddelen);
- levensmiddelen (kruiden, sausen).

Op veel flessen is nog een merknaam in reliëf leesbaar, maar nog vaker is dit niet het geval. Men komt dan niet verder dan een vormbeschrijving. Een belangrijke groep flessen zonder merknaam in reliëf, maar waarvan het wél duidelijk is waarvoor deze hebben gediend, zijn de cilindrische medicijnflessen (afb. 43). Tot circa 1950 was het gebruikelijk om deze flessen na gebruik terug te brengen naar de apotheek, waar ze werden omgewassen en opnieuw werden gebruikt.⁴³ De vorm en de inhoudsmaat van deze flessen was gestandaardiseerd. Sommige wat kleinere flesjes waren voorzien van een schenkclip, dit zijn druppelflesjes. Vaak is de inhoudsmaat op de bodem van de fles in reliëf leesbaar. Medicijnflessen werden in eerste instantie met de hand in een mal geblazen of machinaal vervaardigd. In het laatste geval is er een persnaad zichtbaar. Vervolgens werd de mond, de lip van de fles nog met de hand bijgewerkt. Er is dan geen persnaad op de mond van de fles zichtbaar. Na 1910 worden de cilindrische medicijnflessen ook volledig machinaal vervaardigd. De persnaad loopt in dat geval door tot over de mond van de fles.

⁴² Relevante vondstnummers voor de zeef en algemene aanlegvondsten zijn vnrs 245, 377, 402, 418, 449, 467, 486, 487, 489, 504, 505.

⁴³ Soetens 2001, 67.

Medicijnflessen zijn er ook voor hoestdrank (Husta-Glycin) en middelen tegen stijve spieren (Sloan's Liniment). Er is een potje van apotheek Mijnhardt (uit Zeist). De oorspronkelijke inhoud van dit potje is niet bekend.

Flesjes en potjes met middelen voor persoonlijke verzorging zijn er voor shampoo (Silvikrin), haarmiddel (Klitwortel, Kleinol), een zeepbak (l.t. Piver), parfumsflesjes (Nectar, Valdelis, eau de cologne (firma Boldoot, Houbigant, Cheramy), nagellak (Cocia) en gezichtsverzorging (Pond's).

Ook is een serie maggiflesjes aangetroffen van verschillend formaat. De flesjes hebben een hoogte van 11, 15 en 17 cm en zijn gemerkt met "MAGGI" "MAGGI'S WURZE" "IST EINZIG" "ACHTET AUF" "SCHUTZMARKE KREUZSTERN" (zie afb. 44). Andere flesjes met smaakversterker zijn er van de merken Fino en Oxo bouillon (Liebig).

De fragmenten van twee licht conische bekertjes zijn voorzien van een oud-Hollandse spreuk of kinderliedje: "(H IS EEN HEL)D, MET EEN HOUWE(R OP ZIJ)" en "I IS VAN INKTPOT, WAAR ISAAC UIT SCHREEF". De spreuken zijn terug te vinden in prentenboeken uit de 19^e en 20^e eeuw, waarin een abc-versie met plaatjes werd afgedrukt (afb. 45).

Afb. 43 Een serie cilindrische medicijnflessen 5-10-15-20-30-50-60-100-150-200-250-300-400 ml. Enkele flessen zijn nog met de mond geblazen, andere zijn volledig machinaal vervaardigd.

Afb. 44 Drie maggiflesje van verschillend formaat (vnr. 402).

Afb. 45 Teksten van oud-Hollandse spreuken (bron: Van Geldrop 1907).

Huishoudelijke middelen zijn er in de vorm van potjes schoensmeer (Kiwi), een flacon bronsverf (Bronze Lack) en een fles desinfecteermiddel (Lysoform dr. Hans Rosemann). Inktpotten zijn er onder andere van Talens en Parker.

Conservenpotten zijn er onder andere van de merken De Betuwe en Calvé.

Overige opmerkelijk vondsten zijn een fragment van een glazen beeld van een vrouw met de handen voor de borst geslagen en het hoofd naar beneden (afb. 46), een miniatuur coca colaflesje (afb. 47) en een kurkhouter van H.B. de Beer, een kosjere drankhandel uit Amsterdam (afb. 48).

Afb. 46 Een fragment van een glazen beeld van een vrouw (vnr. 402).

Afb. 47 Een miniatuur coca colaflesje (vnr. 377).

Afb. 48 De voor- en achterzijde van een (porseleinen) kurkhouter van drankhandel H.B. de Beer uit Amsterdam (vnr. 418).

Conclusie

De uitwerking van het glas van de opgraving van het Kazerneterrein in Venlo was erop gericht een algemeen beeld te schetsen van het voorkomen van glasvormen in de diverse vondstcomplexen. Het glas uit de Romeinse tijd en de 18^e eeuw is karakteristiek voor die perioden. Het 20^e-eeuwse materiaal is veelal (archeologisch) compleet of in grote fragmenten aangetroffen, waardoor identificatie en herkomst van veel voorwerpen mogelijk was.

Het valt op dat in de 20^e-eeuwse vondstcomplexen vooral veel flessen zijn aangetroffen: cilindrische medicijnflessen, flessen voor levensmiddelen, huishoudelijke middelen en voor persoonlijke verzorging en flessen voor dranken (alcoholisch en non-alcoholisch). De flessen konden in veel gevallen aan een specifiek merk of aan een producent worden toegeschreven, doordat dit in een reliëf op de fles leesbaar was. Bij de flessen voor dranken kan daarbij gedacht worden aan verschillende biermerken, limonade- of mineraalwatermerken en likeuren. Flessen voor wijn zijn daarentegen veel minder aangetroffen. De in reliëf gemerkte flessen en in ieder geval ook melkflessen waren eigendom van de betreffende fabrikant en moesten daarom ook weer worden ingeleverd bij de fabrikant, zodat ze konden worden hergebruikt. Kapotte flessen konden niet meer terug naar de fabrikant en zullen zodoende in afvalkuilen zijn gedeponerd.

De vondstcomplexen die aan cafés zijn toe te schrijven, bevatten naast de vele flessen voornamelijk bierglazen en borrelglazen. Wijnglazen zijn veel minder vaak teruggevonden. Het lijkt erop dat er meer bier en borrels of likeuren werd gedronken in de cafés, waardoor er ook meer bier- en likeurflessen zijn terug te vinden in de vondstcomplexen. Het drinken van een glaasje wijn zal minder gebruikelijk zijn geweest. Het aangetroffen glasservies lijkt op de serviezen die aan het eind van de jaren 20 en in de jaren 30 van de vorige eeuw beschikbaar waren bij de glasfabriek Kristalunie te Maastricht.

Overige fles- en potvormen die over het algemeen vaak worden teruggevonden met archeologisch onderzoek zijn bijvoorbeeld de cilindrische medicijnflessen, de flessen voor schoonmaakazijn (met name Recter's uit Veenendaal is veel voorkomend), inktpotten en conservenpotten. In Venlo zijn deze ook in vrij grote aantallen teruggevonden. Het blijkt dat flessen en potten lang in gebruik blijven. Oudere flessen en potten met een *tooled finish*, wat nog tot het eind van de jaren 20 wordt toegepast, komen samen met volledig machinaal vervaardigde vormen voor in de vondstcomplexen.

Literatuur

Geldrop, P.J. van, 1907: *A is van Aapje*, Amsterdam. (ingezien via <http://www.dbnl.org>)

Isings, C., 1957: *Roman glass from dated finds*, Groningen/Djakarta.

Lith, S.M.E. van, 2006: *Römische glasgefässe aus den westlichen Canabae Legionis in Nijmegen. Gesamtkatalog der Ausgrabungen 1987-1997*, Berlin (Kölner Jahrbuch Band 39), 111-202.

Soetens, J.A., 2001: *In glas verpakt. Packaged in glass. European bottles, their history and production*, Amsterdam.

Internet

<http://de.wikipedia.org>
<http://en.wikipedia.org>
<http://hilversum.clubs.nl>
<http://ka.stadtwiki.net>
<http://kranten.delpher.nl>
<http://metaaldetectie.blogspot.nl>
<http://nl.wikipedia.org>
<http://www.biernet.nl>
<http://www.catawiki.com>
<http://www.delpher.nl>
<http://www.dijkstra.net/Historie.html>
<http://www.ebay.co.uk>
<http://encyclo.nl>
<http://www.encycopediedrenthe.nl>
<http://www.flipje-tiel.nl>
<http://www.geneaknowhow.net>
<http://www.glassbottlemarks.com>
<http://www.gooienvechthistorisch.nl>
<http://www.groningerarchieven.nl>
<http://hairraisingstones.com>
<http://www.herbergdezwarteruiter.nl>
<http://www.kristalunie.nl>
<http://www.kvnw.nl>
<http://www.lucullus.nl>
<http://www.nationaalglasmuseum.nl>
<http://www.oudschiedam.nl>
<http://www.sha.org>
<http://schumulder.nl>
<http://www.zuivelgeschiedenis.nl>

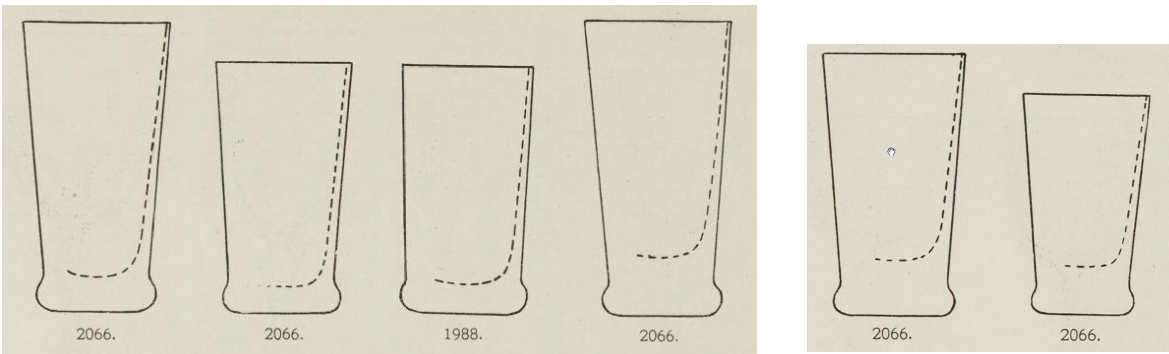
Bijlage: Uitsneden uit glascatalogi van de Glasfabriek Leerdam en Kristalunie Maastricht

Onderstaande uitsneden zijn afkomstig uit de glascatalogi van Glasfabriek Leerdam en Kristalunie Maastricht. Deze uitsneden staan niet op schaal afgebeeld en dienen vooral ter illustratie van wat er aan glasvormen en serviezen beschikbaar is in de eerste helft van de 20^e eeuw.

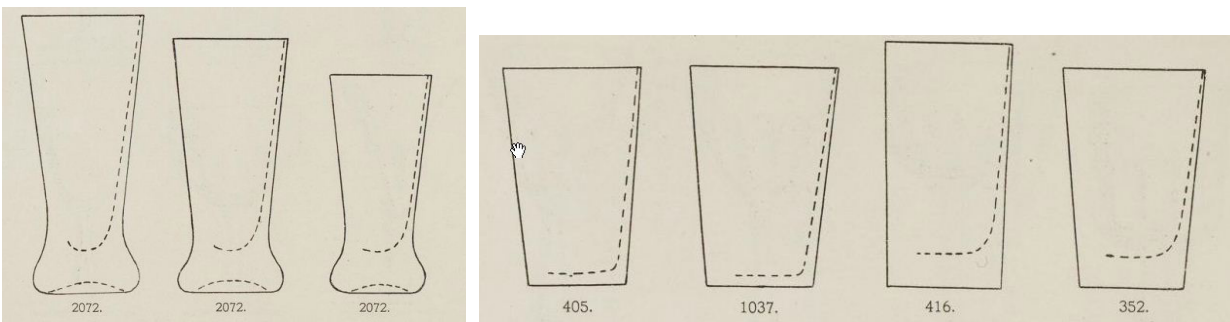
Bronnen:

<http://www.nationaalglasmuseum.nl> (Glasfabriek Leerdam)

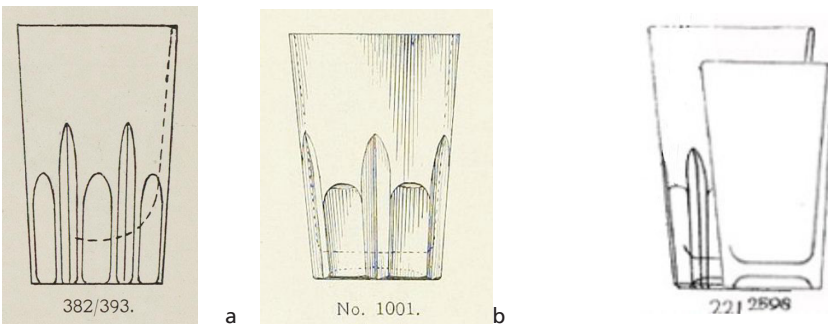
<http://www.kristalunie.nl/> (Kristalunie Maastricht)

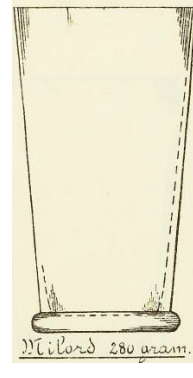
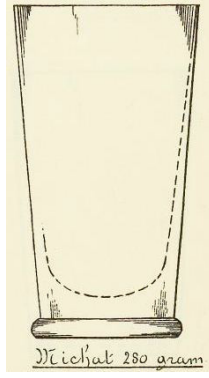
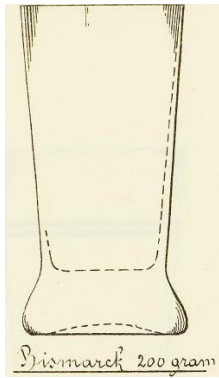
Leerdam 1902, bekers.

Leerdam 1902, bekers.

Leerdam 1902 (a) en 1906 (b) en Maastricht 1939, borrelglas.

Maastricht 1928, bekers uit de tumblerserie: servies Bismarck, servies Michat en servies Milord.

SERVICE BISMARCK

W.J. Rozendaal, Kristalunie Maastricht, 1934

B I S M A R C K		130	145	155	168	170
hoogte mm.	- - - - -	130	145	155	168	170
inhoud gram	- - - - -	200	250	300	350	400

www.hogelandshoeve.nl

SERVICE MICHAT

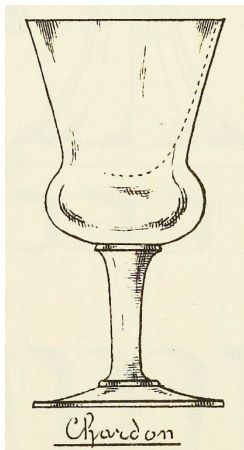
W.J. Rozendaal, Kristalunie Maastricht, 1934

M I C H A T:		66	75	90	102	112	120	126	135	-	150	162	172
hoogte mm.		66	75	90	102	112	120	126	135	-	150	162	172
inhoud gram		30	50	100	140	180	200	280	325	-	400	450	500

www.hogelandshoeve.nl

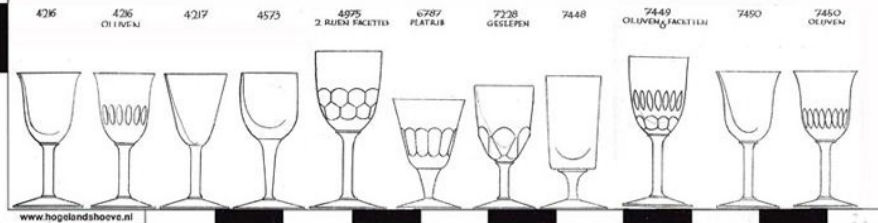
Maastricht 1934, servies Bismark, servies Michat en servies Victoria.
De bekers zijn in verschillende formaten te bestellen

Maastricht 1928 links en 1937, servies distel/chardon

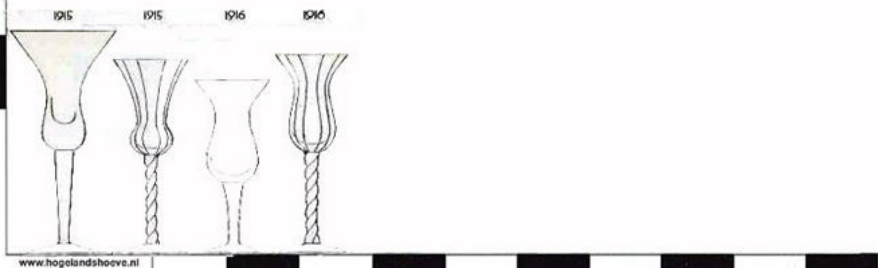
SERVICE BITTER GLASSES 1938

W.J. Rozendaal, Kristalunie Maastricht, 1934

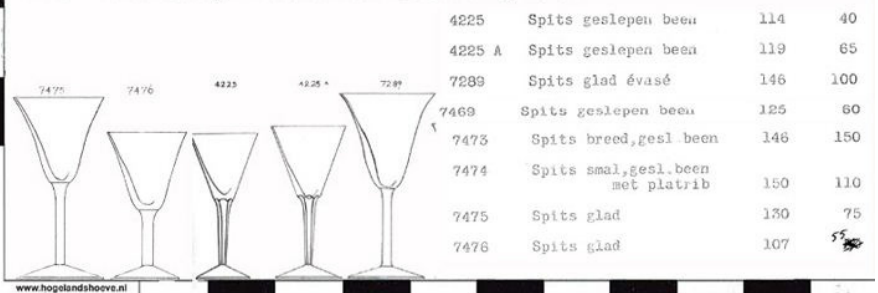
SERVICE BOLS RUMMERS

W.J. Rozendaal, Kristalunie Maastricht, 1936

SERVICE PATTERN SPITS

W.J. Rozendaal, Kristalunie Maastricht, 1937

Maastricht 1934-1938, diverse serviezen borrelglazen

Bijlage 4 Uitwerking metaal

(J.F. van der Weerden)

Inleiding

In deze bijdragen zullen een aantal relevante vondstgroepen worden besproken. Als eerste komt de door de tijd gebruikte militaire uitrusting aan de orde, daarna de aangetroffen munten. Andere categorieën komen, indien van belang, in het rapport zelf aan bod.

Militaire uitrusting

Er zijn diverse metalen voorwerpen aangetroffen die betrekking hebben op de aanwezigheid van militairen in het onderzoeksgebied. Het gaat hierbij onder andere om uitrustingsstukken, wapenonderdelen en toebehoren. Hieronder worden de verschillende vondstgroepen in chronologische volgorde per periode behandeld.

De periode tot 1870 (hoornwerk/forttijd)

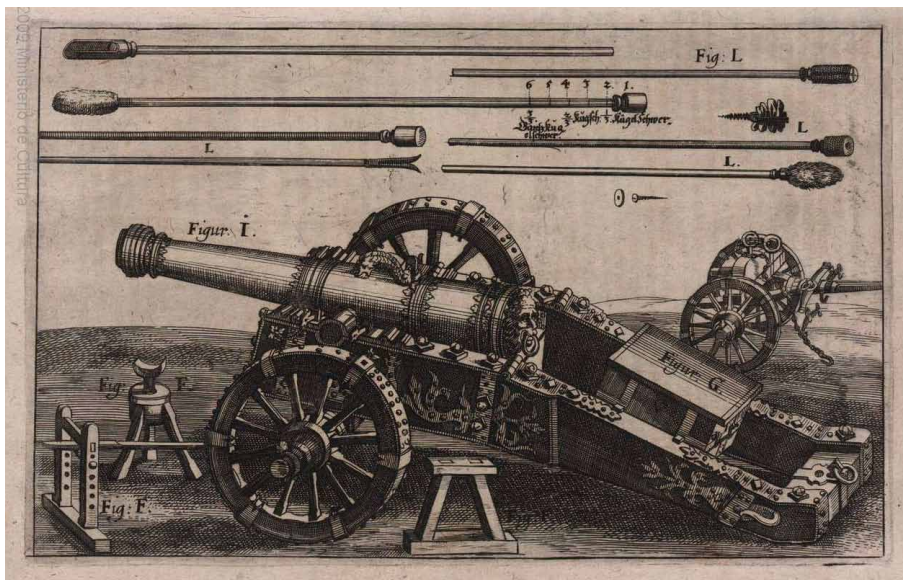
Wapens en toebehoren

Er is maar een beperkt aantal voorwerpen, afgezien van projectielen, aangetroffen dat te koppelen is aan het gebruik van wapens. Uit de grachtvulling van het fort (S63002) komt een klein fragment van een koperen kruithoorn met een klep. De datering hiervan ligt in de 16e of 17e eeuw. Daarnaast komen uit de gezeefde grond nog drie loden ketshouders, waarvan er één nog de bijbehorende vuurkets bevat (afb. 1). In werkput 77 is verder nog een koperen plaatje gevonden, dat qua vorm lijkt op een ketshouder. De vuurkets zorgde er bij de oudere wapentypes, zoals het roer en de musket, voor dat de kruitlading in de loop ontstoken werd. De vuurkets is gemaakt van een soort amberkleurige vuursteen, afkomstig uit het Franse Meusnes (departement Loir-et-Cher), niet ver van het archeologisch beter bekende Grand-Pressigny. Hoewel de herkomst Frankrijk is, betekent dit niet dat deze vuurkets van het Franse leger is. Het Nederlandse vuursteen was minder geschikt om vuurketsen van te maken en zeker niet in grote hoeveelheden beschikbaar. De amberkleurige ketsen worden dan ook veelvuldig aangetroffen, in tegenstelling tot de donkergekleurde Engelse. Een laatste (herkend) wapentoebehoren betreft het uiteinde van een pompstok, gemaakt van ijzer en aangetroffen in de bovengrond van werkput 69 (vnr. 12). Gezien de diameter, circa 5 cm, zal het een pompstok voor een kanon betreffen. Een soortgelijk pompstokuiteinde is afgebeeld in het boek van Simienowicz (afb. 2).¹ Een datering en herkomst is moeilijk te geven.

1 Simienowicz 1676.

Afb. 1 Vuurkets met loden houder (vnr. 338).

Afb. 2 Kanon met toebehoren. Het pompstokuiteinde komt overeen met het exemplaar rechts, tweede van onderen.

Loden kogels

De grootste vondstgroep die behoort tot de categorie militaire uitrusting tot 1870 (afbraak fort) is die van de loden kogels. Tijdens de opgraving zijn ruim 300 ronde loden kogels aangetroffen, waarbij voor 306 exemplaren de diameter bepaald kon worden. Deze diameter varieerde tussen 9 en 24 mm, waarbij vooral kogels met een diameter tussen 12 en 15 mm goed vertegenwoordigd zijn.

Uit tabel 1 wordt duidelijk dat er bij afronding op de hele millimeter duidelijke groepen ontstaan. Vooral de groep met een diameter tussen 12 en 15 mm springt met 201 exemplaren in het oog. Daarnaast is er nog een kleinere groep met een kaliber van 17 en 18 mm, met in het totaal 50 exemplaren. Het is opvallend dat kogels met een diameter van 16 mm slecht vertegenwoordigd zijn.

Diameter halve mm	Aantal	Diameter hele mm	Aantal	Groep
9	1	9	1	pistool
9,5				
10	9	10	9	
10,5	2			
11	13	11	15	
11,5	7			
12	40	12	47	roer
12,5	4			
13	48	13	52	
13,5	4			
14	41	14	45	
14,5	5			
15	52	15	57	
15,5	2			
16	13	16	15	
16,5	5			
17	20	17	25	musket
17,5	11			
18	14	18	25	
18,5	5			
19	5	19	10	
19,5				
20	1	20	1	haakbus
20,5				
21		21		
21,5	1			
22		22	1	
22,5				
23	1	23	1	
23,5				
24	1	24	1	
Totaal meetbaar	306			
Niet meetbaar	16			
totaal	322			

Tabel 1 Afmetingen en aantallen aangetroffen loden kogels.

Het duiden van het verschil in kaliber is lastig. De ronde loden kogels zijn al sinds de 14^e eeuw in gebruik in vuurwapens. Omdat ieder wapen handgemaakt is, varieert het kaliber per wapen. Pas later komen er per krijgsmacht(onderdeel) standaard kalibers. Het onderzoeksgebied is diverse malen verdedigd en veroverd, zoals in 1586, 1632, 1702 en 1793/94. Al de verschillende legers hebben diverse soorten vuurwapens gebruikt, met een veelvoud aan kalibers. Naast musketten zijn ook roeren en pistolen gebruikt. Vanwege het feit dat de gegoten kogels nooit mooi rond waren, de loop van een wapen ook niet overal even wijd was en er vuil in de loop achterbleef was de doorsnede van de kogel

2 In Engeland standaard .050 inch kleiner, zie www.nps.gov, in Nederland ¼ millimeter aan weerszijden, Lenselink 1975, 15.

altijd kleiner dan het kaliber van het wapen aangaf.² Een musket met een kaliber van 10 kogels per pond verschoot hierdoor 1/12 pond kogels. Nico Arts gaat er van uit dat rond 1600 de kogels met een diameter tussen 9 en 13 mm voor het pistool zijn, tussen 13 en 16 mm voor het roer en kogels met een diameter tussen 16 en 20 mm voor de musket.³ De nog grotere kogels zijn voor de haakbus. De Jong gaat bij een musket uit van kogels met een gewicht van 1/12 pond (met een diameter van circa 18,6 mm) en bij het roer van kogels van 1/24 van een pond, waarbij de diameter circa 14,7 mm is.⁴ Uit het voorafgaande volgt dat op het onderzoeksterrein zowel pistool-, roer-, musket- alsmede haakbuskogels gevonden zijn. De grenzen tussen de verschillende wapentypes zijn hierbij niet duidelijk. Bij langdurige belegering en verdediging zal vooral het geweer een grote rol spelen, het pistool zal slechts kort, in de laatste fase van het conflict, een rol spelen. Het ligt daarom, gezien de grootte van de groep 12 tot 15 mm, voor de hand de grens tussen geweer (roer) en pistool op 12 mm te stellen. De grens tussen roer en musket lijkt ergens bij 16 mm te liggen, de haakbusgrens zal inderdaad bij 20 mm liggen. De datering van de kogels is uitermate lastig. Van het Staatse leger is bekend dat de bewapening van de compagnieën het tussen 1572 en 1621 in grijpend veranderde.⁵ In 1572 had 76% van de soldaten een roer, 3,5% een musket en de rest een steek- of slagwapen. In 1593 was dit respectievelijk 44%, 18% en 38%. In 1621 had 64% een musket en de rest een steekwapen. Als nu alle loden kogels die gevonden zijn uit dezelfde periode en aan hetzelfde (Staatse) leger zouden toebehoren dan lag een datering in het laatste kwart van de 16^e eeuw voor de hand. Een directe koppeling met het beleg van 1586 was dan makkelijk te maken. Dit zou echter betekenen dat er in de eeuwen daarna geen schot meer gevallen zou zijn. De verhalen van de schermutselingen in 1632, 1702 en 1793/94 duiden echter op veel krijgsgeweld, wat toch zeker zijn sporen in de bodem zal hebben nagelaten, afgezien van mogelijke schietoefeningen in vreedstijd. Het ligt voor de hand dat de aangetroffen kogels de weerslag zijn van zeker 300 jaar krijgsgeschiedenis op het onderzoeksgebied.⁶ Het is evenwel niet mogelijk de ouderdom van individuele kogels te bepalen. Dit geldt ook voor de herkomst. Er wordt soms geopperd dat de loodsamenstelling iets kan vertellen over de herkomst, maar er kan worden aangenomen dat een leger dat al langer dan enige weken rondtrekt door zijn oorspronkelijke kogels heen is en een nieuwe voorraad heeft moeten gieten. Hierbij zal ongetwijfeld gebruik worden gemaakt van het in de buurt aanwezige (dak)lood. Bij de kogels zit één voorbeeld van hergebruik, een kogel van een kleiner kaliber is voorzien van een nieuwe loden mantel, waardoor de diameter is vergroot.

Geschutskogels

Er zijn 12 gietijzeren kogels aangetroffen die voor het gemak als kanonskogels zullen worden aangeduid. Daarnaast zijn nog 17 scherven bewaard die behoren tot zogenaamde mortiergranaten: grote gietijzeren bollen, gevuld met kruit. Ook minimaal één van de kanonskogels lijkt hol te zijn en is daardoor mogelijk een mortiergranaat of een handgranaat (doorsnede 9,5 cm). Het gros van de massieve kogels heeft een diameter die varieert tussen de 9 en 15 cm, daarnaast zijn nog drie kleine kogels aangetroffen, met een diameter tussen 3 en 3,5 cm. Dit zijn hoogstwaarschijnlijk kogels voor een zogenaamde schrootlading.⁷

3 Arts 1992, 189.

4 De Jong 1997.

5 De Jong 1997.

6 De ronde loden kogel verdwijnt uit militaire context rond 1850, maar wordt later nog gebruikt in civiele (jacht, schutterij) context, Harding 1990, 111.

7 Harding 1990, 167.

Kledingaccessoires

Het is lastig om kledingaccessoires toe te wijzen aan militaire aanwezigheid. De knopen en gespen kunnen net zo goed een civiele herkomst hebben en hebben vaak geen duidelijk afwijkende vorm. Slechts de aanwezigheid op het fortterrein doet vermoeden dat ze militair gebruikt zijn. In een enkel geval is een duidelijk militaire herkomst duidelijk. Dit geldt hier in ieder geval voor de twee Franse artillerieknopen. Van deze knopen behoort er in ieder geval één (vnr. 498, zie de afbeelding in paragraaf 7.5.5) tot het "3e régiment d'artillerie".⁸ Dit regiment werd in 1720 opgericht en in 1993 ontbonden.⁹ Het model van de knopen laat zien dat deze gebruikt zijn tussen 1772 en 1804. Aangezien het regiment vanaf 1799 in Griekenland en later Zuid-Duitsland vocht, zal het regiment waarschijnlijk vooral in of net na 1793 in Venlo aanwezig zijn geweest.

De periode 1910-1940 (Nederlandse kazerne)

In deze periode is het onderzoeksterrein bij het Nederlandse leger in gebruik en is het vondstmateriaal te koppelen aan het gebruiken van de kazerne. Ook hier kunnen verschillende vondstgroepen onderscheiden worden. Bij het overzicht van deze en de volgende periode worden, waar nodig, ook de vondsten van Armaex betrokken.¹⁰

Wapens en toebehoren.

Er is maar één echt wapenonderdeel aangetroffen, een loopbeschermer voor het Mannlicher- of Hembruggeweer (afb. 3, vnr. 498). Dit geweer werd in 1895 ingevoerd als standaardwapen voor het Nederlandse leger. Het is in feite een Oostenrijks Mannlichergeweer met een kaliber van 6,5 mm (patroonaanduiding 6,5x53,5r) met een lengte van 1,29 m en een gewicht van 4,2 kg.¹¹ De naam Hembruggeweer is ontleend aan de plaats waar deze vanaf 1904 gefabriceerd werden, namelijk de Artillerie Inrichtingen te Hembrug (Zaandam). De oudere wapens zijn geproduceerd bij Steyr in Oostenrijk. De eerste jaren, tot 1898, kwam ook de munitie uit Oostenrijk (G. Roth). Het Hembruggeweer bleef tot 1940 het standaardwapen, al komen er voor de verschillende legeronderdelen wel verschillende uitvoeringen in omloop, zoals de Karabijn No. 4 Oud Model Wielrijders en de Karabijn No. 3 Nieuw Model voor de Genie. De loopbeschermer is niet aan één type wapen toe te schrijven. Vaak is in de beugel op de beschermer het serienummer van het wapen ingeslagen, waardoor het type te achterhalen is. Helaas ontbreekt bij het gevonden exemplaar de deze beugel, misschien een reden tot afdanken.

Afb. 3 Loopbeschermer voor het Mannlichergeweer.

8 Fallou 1997, 186.

9 <http://fr.wikipedia.org>

10 Rozema 2013.

11 Lenselink 1975, 73.

Tot dezelfde categorie behoren ook twee bijzondere vondsten. Het zijn

zogenaamde "infanterieschilden". Van de twee schilden (compleet met steun) lag er één in de kelder van café Margraf als deksel op het afvoerputje (vnr. 421), de andere lag op het perceel achter de huizen van de Brugstraat (vnr. 429). Deze laatste bezat nog de oorspronkelijke groengrijze verf.

Het infanterieschild is een ontwikkeling uit de periode rond 1900, waarbij getracht werd de troepen zo goed mogelijk te beschermen tegen de steeds modernere kleinkaliber wapens.¹² Zo verschijnen in heel Europa op kanonnen en mitrailleurs stalen pantserschilden. Later verschijnen er ook stalen borstkurassen en schilden voor op de helm. Ook in Nederland is men geïnteresseerd in het beschermen van de individuele soldaat met behulp van een persoonlijk, draagbaar pantserschild. In 1914 volgt een eerste proefneming met zes verschillende types infanterieschilden. Deze hadden een verschillende vorm, dikte (6 tot 10 mm) en uiteraard gewicht (8,5 tot ruim 20 kg). De beproeving bestond uit het meten van de snelheid van inzetbaarheid van het schild, de mogelijkheid tot opberging, de mate van afdekking en het weerstaan van beschietingen. Uit de beproevingen kwam onder andere naar voren dat de dikte 10 mm moest zijn en de hellingshoek van het schild 40° moest bedragen. Het gewicht van dit type schild zou ongeveer 17 kg worden. Het soort staal was nog niet bepaald en daar werd nog verder onderzoek naar gedaan. Na testen werd besloten over te gaan tot de bestelling van het al in de praktijk beproefde Duitse model infanterieschild (*Grabenschild*). Op 25 februari 1916 plaatst het Nederlandse leger een order voor maar liefst 40.000 schilden bij de firma Thyssen in Mülheim an der Ruhr. De schilden hadden een dikte van 11 mm en wogen 19 kg. De laatste schilden werden eind augustus van datzelfde jaar geleverd. Tevens waren circa 2000 schilden van Nederlands fabricaat beschikbaar.

Afb. 4 De beide aangetroffen infanterieschilden.

In praktijk zijn de schilden nauwelijks gebruikt. Slechts bij oefeningen werden ze in geringe aantallen aan de troepen uitgedeeld. Met het eindigen van de Eerste Wereldoorlog in november 1918 nam de belangstelling voor de schilden af. In 1923 viel het besluit alle infanterieschilden verspreid op te slaan binnen de Vesting Holland. Pas tijdens de mobilisatie van 1939 werden de schilden opnieuw aan de troepen uitgereikt om gebruikt te worden in veldversterkingen. Na de capitulatie zijn de schilden door de Duitsers in beslaggenomen en verschroot, hoogwaardig staal was namelijk altijd welkom.¹³ Slechts weinig exemplaren zijn behouden gebleven.

12 Verbeek 1987.

13 Zie ook het lot van de G-kazematten.

Munitie

De munitie voor het Hembruggeweer kent vele uitvoeringen. Naast de Scherpe patroon No. 1 zijn er ook Losse, Exercitie, Marga (voor kamerschiets oefeningen) en Wachtpatronen. Elk type heeft zijn eigen kenmerken, die met een afwijkende kleur of een ingeslagen stempel op de bodem worden aangegeven. Een cirkel op de hulsbodem geeft aan dat de huls hersteld (hergebruikt) is voor een scherpe patroon, een kornagelpunt geeft een losse patroon aan en een kruis een Marga-patroon.¹⁴ Van de 11 meegenomen Hembrughulzen zijn de meeste meerdere malen gebruikt, één van hen was zelfs vier maal hersteld. Daarnaast was er een exercitiepatroon aanwezig, met een houten staaf in plaats van een projectiel. Alle hulzen waren gemaakt bij Hembrug, behalve een uit 1898 daterend exemplaar, gemaakt bij G. Roth. Deze huls viel onmiddellijk op door de segmentatielijnen op de hulsbodem. Wat opvalt is dat de hulzen allemaal van het oudere type zijn, waarbij de hulsbodem wat bol is. Dit type is tot in de jaren '20 aangemaakt. Of er bij het OCE-onderzoek nog andere, latere types zijn aangetroffen is niet duidelijk, slechts de grotere munitierestanten worden gedetermineerd. De rest wordt aangeduid met KKM, KleinKaliber Munitie.

Eveneens voor het Hembruggeweer was de grote hoeveelheid patroonhouders, aangetroffen in een ondiepe kuil in werkput 79. Van de circa 300 houders waren de meeste krom of kapot, de reden waarom deze zijn weggegooid. Elke houder was bedoelt om vijf patronen te bevatten en met deze in het wapen te worden aangebracht (zie afb. 7.42). Na dat de laatste patroon was verschoten viel de houder uit de onderkant van het wapen. Naast deze kuil zijn in de zeef ook nog een aantal patroonhouders gevonden. Deze komen uit de omgeving van de huizen aan de Brugstraat en zullen uit de meidagen van 1940 stammen, net als de pantserschilden.

Naast de voorgenoemde munitie zijn er onder andere twee hulsjes voor kamerschiets oefeningen (korte afstand met goedkope munitie), een hulsje voor de Nederlandse Revolver M.1873 en een klein onderdeel van een mitrailleurband (Schwarzlose M.08) gevonden. Het OCE-onderzoek heeft aan het licht gebracht dat er op het terrein is geoefend in het gooien van handgranaten. Volgens de overdrachtsformulieren zijn er tenminste 16 oefenhandgranaten No. 1 gevonden en één eihandgranaat No. 1 (afb. 5). Deze laatste was vanaf 1920 de standaard defensieve handgranaat van het Nederlandse leger. De oefenversie had als doel vertrouwd te geraken met het gooien van handgranaten. Veel zeldzamer was

Afb. 5 Nederlandse eihandgranaat No. 1 (www.lexpev.nl).

Afb. 6 Nederlandse oefendooshandgranaat (www.lexpev.nl).

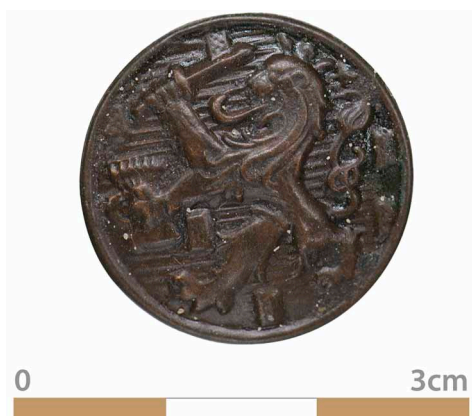

14 Lenselink 1975, 76-77.

een oefeningsdooshandgranaat (afb. 6). Dit is een afgeleide van de dooshandgranaat en eveneens bedoeld voor werpoefeningen. De dooshandgranaat is gebruikt tussen 1915 en 1925, maar bevatte bij een gewicht van circa 700 gram slechts 28 gram springstof (trotyl) en was daardoor slechts weinig effectief.¹⁵

Uitrusting

Het circa 30 jarige gebruik van de kazerne heeft er voor gezorgd dat er talloze (vaak kleinere) uitrustingsstukken zijn verloren. Hieronder vallen bijvoorbeeld 14 knopen met daarop de Nederlandse leeuw, gebruikelijk voor de Nederlandse uniformen van voor 1940 (afb. 7). Hierbij hoort ook de met de leeuw gesierde riemhouder. Een knoop met een vliegende vogel behoort duidelijk tot de luchtmacht. Een veldfles en een tussenfilter voor het gasmasker type F completeren het geheel.

Afb. 7 Nederlandse uniformknoop uit de periode tot 1940.

De periode 1940-1950

In deze periode kende de kazerne diverse gebruikers. Van 1940 tot en met begin december 1944 was op het terrein de Duitse bezetter actief. Welke legeronderdelen dit precies waren is niet geheel duidelijk. Van december 1944 tot ergens in 1945 is de kazerne in gebruik bij de Geallieerden, waarschijnlijk voornamelijk de Britten. Later nemen de Nederlanders het terrein weer in gebruik, waarbij er wel tot de herfst van 1946 Duitse krijgsgevangenen aanwezig blijven. Hieronder wordt achtereenvolgend het Duitse, Geallieerde en Nederlandse vondstmateriaal beschreven. Waar nodig worden de gegevens van Armaex geraadpleegd.

Duits

Duitse wapens of onderdelen daarvan zijn niet aangetroffen, afgezien van een magazijn voor het P38 pistool bij de *Fallschirmjäger*. Er is daarentegen wel relatief veel Duitse munitie aangetroffen, variërend van vliegtuigbommen tot pistoolmunitie. De bommen die gebruikt zijn voor het opblazen van de huizen aan de Brugstraat worden in het rapport zelf beschreven, wel kan vermeld worden dat uit de zeef nog een veiligheidsdop (Abschlusskappe) voor een bomontsteker is gekomen (afb. 8, vnr. 418).

15 Lenselink 1975, 139.

Afb. 8 Abschlusskappe voor
Duitse vliegtuigbom.

De in het rapport genoemde 8 cm mortiergranaten en resten daarvan zijn na de bevrijding van Blerick vanuit Venlo op het kazerneterrein afgeschoten. Hoewel diverse bronnen melding maken van Duits geschut op het vliegveld, ligt het voor de hand dat de mortieren opgesteld stonden in Venlo zelf. De dracht was namelijk niet zo groot, maximaal 2400 m. Het vliegveld was wat verder weg gelegen. Voor de 7,3 cm propagandaraket geldt dit ook. Tussen de standaard Duitse geweerpatronen (7,92x57 mm) vallen twee Poolse exemplaren op. De aanwezigheid van buitenlandse munitie (*Beutemunitie*) duidt meestal op de aanwezigheid van tweederangs-troepen, die in principe niet bij krijgshandelingen betrokken zouden raken. Voor het Kazerneterrein zou het kunnen gaan om politie- of bewakingstroepen. Tsjechische munitie wijst in uitzondering daarop meestal op de aanwezigheid van SS-troepen. Behalve munitie hebben de Duitsers ook uitrusting achter gelaten. De metaal-detectoronderdelen zijn in het rapport al uitgebreid behandeld (zie paragraaf 7.6.5). Daarnaast komt ook Duits bestek voor, bestaand uit een ijzeren combinatie van een vork en een lepel (*Göffel*, afb. 9). In dezelfde categorie vallen ook de twee Duitse etensketels (*Kochgeschirr Modell 1931*), beide zonder deksel. De beide etensketels zijn in slechte staat. Van een betere kwaliteit is een vergelijkbare Franse *gamelle* uit 1937 (afb. 10). Deze etensketel *modèle 1935* heeft eveneens geen deksel en is door de Duitsers in 1940 op het Franse leger buitgemaakt. Hoewel de vorm anders (rechthoekig) is dan de Duitse variant wordt deze vaker aangetroffen. De kwaliteit lijkt beter te zijn, mogelijk een reden tot overname. Of dit buitgemaakte materiaal, net als bij de wapens, bedoeld is voor tweede-linie troepen of dat individuele soldaten hun eigen materiaal aanvulden, is niet duidelijk. Als laatste is er ook een stalen Duitse veldfles aangetroffen, van een laat (1944?) model.

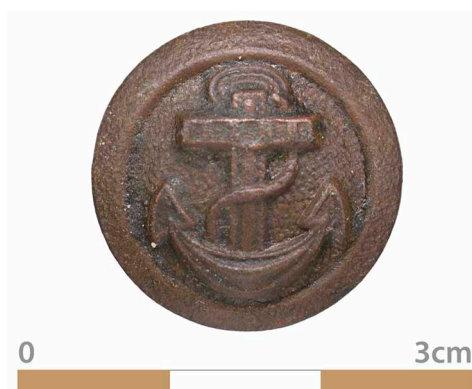

Afb. 9 Vergelijkbaar Duits bestek als aangetroffen op het kazerneterrein (<https://wo2forum.nl/viewtopic.php?f=45&t=32004>).

Afb. 10 Frans etensketeltje aangetroffen tijdens de opgraving (vnr. 402).

Van de vier Duitse uniformknopen behoren er twee tot een uniform van de *Kriegsmarine* (afb. 11, vnr. 338, 434). Dit lijkt vreemd, maar het is bekend dat op het einde van de oorlog personeel van de marine gewoon met de overige troepen mee vocht. Daarnaast is het zo dat de *Kriegsmarine* de belangrijkste oversteekplaatsen, zoals bruggen bewaakte.¹⁶ Tenslotte bestond er gedurende de oorlog het zogenaamde *Maas-Flottille*, maar dit lijkt voornamelijk in het westen van het land actief te zijn geweest.¹⁷

Afb. 11 Duitse *Kriegsmarine*knop.

Een laatste curieuze vondst betreft een loden speelgoedsoldaatje (afb. 12). Dit soldaatje is gekleed in het uniform dat op het einde van de Eerste Wereldoorlog en de periode tussen de beide oorlogen in gebruikelijk was. Een koppeling met

16 www.oorlogsslachtoffers-geldermalsen.nl

17 www.historisches-marine-archiv.de

de Tweede Wereldoorlog is moeilijk te maken. Het kan evenwel zo zijn dat er militairen met hun familie op het kazerneterrein verbleven gedurende de oorlogsjaren, hoewel hiervoor nog geen verdere aanwijzingen zijn gevonden.

Afb. 12 Duits speelgoed-soldaatje (vnr. 498).

Geallieerd/Nederlands

Net als bij de Duitsers het geval is, zijn ook wapens van Geallieerde zijde niet aangetroffen, enkel een in slechte staat verkerend magazijn voor het Bren machinegeweer (afb. 13). Dit wapen was het standaard lichte machinegeweer van een Britse "Rifle Section", een uit negen personen bestaande basiseenheid. Na de oorlog heeft het Nederlandse leger nog geruime tijd gebruik gemaakt van dit type wapen, mede dankzij het feit dat het na-oorlogse leger al in de Tweede Wereldoorlog in Engeland is opgericht en gebruikt heeft gemaakt van de daar voorhanden zijnde wapens en uitrusting.

Afb. 13 Het Bren machinegeweer, met aan de bovenzijde het karakteristieke magazijn (<http://www.warrelcs.eu/forum/world-firearms/bren-gun-identification-13195/>).

De Bren heeft zijn naam gegeven aan de zogenaamde Brencarrier (eigenlijk Universal Carrier), een klein rupsvoertuig. Van dit lage en snelle verkenningsvoertuig zijn vier onderdelen (track links) van de rupskettingen gevonden en een verduisteringskap voor de koplamp. Voor zowel het Brenmagazijn als de voertuigonderdelen geldt dat deze ook uit de periode na de oorlog kunnen stammen. Ook het verduisteringslampje voor een Jeep en enkele brandblussers

voor in voertuigen kunnen zowel uit de oorlog stammen als de periode daarna. De aangetroffen Geallieerde munitie is al uitgebreid beschreven in het rapport. Vermeldenswaardig is nog een Britse Mills handgranaat No. 36, mogelijk ook na de oorlog nog gebruikt. Het werpgewicht voor de Nr. 20 handgranaat dateert in ieder geval van na circa 1980 en is bedoeld om militairen te oefenen in het werpen van handgranaten. Mogelijk is er op de achter loods S aanwezige stormbaan ook geoefend in het gooien van deze dummy-granaten. Net als bij het Duitse materiaal is ook hier de persoonlijke uitrusting goed vertegenwoordigd. Er is zowel een Britse als een Amerikaanse (afb. 14) mess tin aange troffen, waarbij het verschil in kwaliteit goed zichtbaar is. Voor de Britten zal het gebruik van roestvrijstaal wat te kostbaar geweest zijn. De uit 1943 stammende Amerikaanse veldfles (afb. 14) is eveneens uit roestvrijstaal vervaardigd, evenals de randen van de twee helmen uit dat land. De rest van de helmen is uit vrij dun staal, wat tot gevolg heeft dat de helmen zeer slecht geconserveerd zijn. De niet-scharnierende kinriembevestigingen (*fixed bail*) laten zien dat de helmen van een wat vroeger model (1941-1943) zijn. Daarnaast zijn er nog een aantal Britse lepels gevonden, uit de jaren 1943, 1944 en 1945. Het Britse bestek is goed herkenbaar aan de *Broad Arrow*, het eigendomsteken van de Britse staat.

Afb. 14 Amerikaanse mess tin en veldfles (vnrs. 402, 21 en 74).

Munten

Tijdens het onderzoek zijn in het totaal 417 munten aangetroffen, waarvan er 203 tot de muntschat aan de Brugstraat behoren. Ruim de helft van de aangetroffen munten is van zilver (217 stuks), de overige zijn van koper (inclusief enkele van messing, 172 stuks), brons (22 stuks), zink (4 stuks) en koper/nikkel (2 stuks). Vrijwel alle munten konden worden gedetermineerd. Er zijn ruwweg vier fases te onderscheiden, te weten: Romeinse tijd, 16^e t/m begin 18^e eeuw, begin 19^e eeuw en de periode 1870 tot heden.

Romeinse tijd

Uit de periode 25 voor Chr. tot 400 na Chr. stammen vijf munten. De oudste is een zogenaamde "Avaucia-munt" uit de periode 25 voor tot 10 na Christus (afb.

18 Vos 2009.

15).¹⁸ Nico Roymans veronderstelt echter dat enkele types Avaucia-munten pas geslagen zijn na het jaar 15 na Chr., in opdracht van de Romeinse overheid, om het tekort aan kleingeld op te heffen.¹⁹ Schreers gaat er van uit dat de Avaucia's van type II en III geslagen worden vanaf 12 na Chr.²⁰ Het zou hierbij gaan om een typisch Ebuuroonse munt, hoewel Kemmers het wat voorzichtiger houdt op de "Lower Rhine".²¹ Het gebruik van dit type munt lijkt in de loop van de regering van Tiberius (14 - 37 na Chr.) op te houden. Het tijdens het onderzoek aangetroffen exemplaar heeft een diameter van 14 mm en is wat onregelmatig van vorm. Op de voorzijde staat een naar links kijkend paard, op de keerzijde staat een uit paardenbustes opgebouwde linksdraaiende swastika. Hiermee behoort deze munt tot het type Scheers 217/II.

Afb. 15 Avaucia-munt van het kazerneterrein (vnr. 4).

Drie andere munten, waarschijnlijk asses, zijn te ver afgesleten en verweerd om nog goed determineerbaar te zijn. Op een van de munten is op de keerzijde nog een staande godin te zien. De jongste Romeinse munt is daarentegen wel goed te determineren. Het gaat om een AE3 van Gratianus, geslagen te Lyon tussen 367 en 383 na Chr. (afb. 16). Keizer Gratianus werd in 359 geboren in de stad Sirmium in de Romeinse provincie Pannonia Secunda (het huidige Sremska Mitrovica in Servië). In 367 vergezelde hij zijn vader (Valentinianus I) op een veldtocht tegen de Alamannen in Gallia. Tijdens deze veldtocht benoemde zijn vader hem tot mederegent. De christelijke Gratianus was tegen het polytheïsme en weigerde daarom de titel *Pontifex Maximus* (opperpriester) te dragen, waarna deze titel door de pausen gevoerd werd. In 383 kwam de usurpator Magnus Maximus in Britannia in opstand. Bij Parijs liep het leger van Gratianus naar de opstandelingen over, waarna Gratianus werd gevangengenomen en vermoord. Op de voorzijde van de munt staat een naar rechts kijkende buste

Afb. 16 AE3 van keizer Gratianus (vnr. 505).

19 Roymans 2007.
20 Scheers 1996.
21 Kemmers 2005.

van de keizer, met als randschrift: DN GRATIANVS PF AVG. Op de keerzijde staat de keizer met in zijn hand de godin Victoria op een globe, met zijn rechterhand help hij een geknielde vrouw overeind. Het randschrift luidt: REPARATIO REIPVB LVGP (of LVGS). De munt was goed determineerbaar door het voorkomen van de letter S rechts van de keizer. De Venlose munt is secundair gebruikt. Nabij de rand van de munt bevindt zich een gaatje, waardoor deze als hanger te gebruiken was. Wanneer de munt als hanger is gebruikt is niet duidelijk, maar het is niet ongebruikelijk in vroegmiddeleeuwse context.

16^e t/m begin 18^e eeuw

Deze groep munten bevat 102 munten van diverse herkomst. De grootste groep bestaat echter uit duiten van de stad Roermond (50 stuks). Er zijn drie verschillende types te onderscheiden, waarvan het oudste type is geslagen onder Philips IV in de periode 1633-1635 (ROE.5) en het jongste type onder Karel II in de periode 1665-1700 (ROE.6).²² Een groot deel van de duiten is echter niet nader aan een van de genoemde types toe te schrijven (28 stuks). Naast de duiten is er ook nog een stuiver uit die muntplaats aanwezig. Hoewel Roermond vanuit Venlo gezien de dichtstbijzijnde muntplaats is, is de overheersing van munten uit Roermond wel erg groot. Muntplaatsen zoals Thorn, Stevensweert en Weert zijn ook relatief dichtbij, terwijl een iets verderop aan de Maas gelegen groep bestaat uit Maastricht, Gronsveld, Reckhem (Rekem) en Luik. Van het dichtbijgelegen groepje is alleen een duit van Stevensweert aanwezig, van de laatste groep zijn de eerste drie plaatsen elk met één munt aanwezig, terwijl er van Luik negen munten zijn gevonden.

Nu is het natuurlijk wel zo dat Roermond in de 17e eeuw onder Spaans bestuur viel (uitgezonderd de periode 1632-1637), wat voor de meeste andere muntplaatsen niet het geval was. Zo was Thorn een kerkelijke staat onder Beiers bestuur en kende de muntslag in Weert slechts een beperkt bloei in de 16^e eeuw. Maastricht was van 1579 tot 1632 in Spaanse handen en daarna Staats (met uitzondering van de periode 1673-1678, toen de Fransen het voor het zeggen hadden). Gronsveld was een onafhankelijk graafschap, evenals Reckhem. Luik tenslotte was een bisdom, geregeerd door de zogenaamde *prins-bisschoppen*. Van 1581 tot 1612 regeerde Ernst van Beieren, tussen 1612 en 1650 Ferdinand van Beieren. Deze laatste werd opgevolgd door Maximiliaan-Hendrik van Beieren (tot 1688). De enige andere plaats die vanaf 1591 stevig in Spaanse handen was is Stevensweert. Geldgebrek leidde er toe dat de Spanjaarden deze plaats werd verpacht aan adellijke families, zoals de Van den Bergh's. Hendrik van den Bergh heropende in 1616 het munthuis om er allerlei imitaties te slaan. Dit munthuis werd in 1632 door de Spanjaarden gesloten, vanwege het feit dat Hendrik was overgelopen naar de Staatsen.²³

Het voorafgaande laat zien dat de overvloedige aanwezigheid van Roermondse duiten niet vreemd is. Het is evenwel opvallend dat de dichtgegooide gracht van het hoornwerk Roermondse duiten bevat van een type dat officieel pas vanaf 1650 voorkomt. Dit zou betekenen dat de gracht niet vóór 1650 gedempt kan zijn en het hoornwerk en het fort gelijktijdig dienst hebben gedaan. Dit laatste is niet echt logisch en er zijn geen historische bronnen of kaarten die daar op wijzen. Nader onderzoek toont echter aan dat de aanvangsdatum van de muntslag een aanname is.²⁴ Het staat wel vast dat het vorige type, dat erg "Staats" van uiterlijk is, nog geslagen is in 1639. Er is echter niets op tegen om

22 <http://www.duiten.nl>

23 <http://www.duiten.nl>

24 <http://www.duiten.nl>

de muntslag van het volgende type aan te laten vangen in 1640 of enkele jaren daarna. Het hoornwerk verliest zijn verdedigende functie immers pas met de voltooiing van het fort in 1643.

Er zijn, naast de munten uit Luik, nog een aantal buitenlandse munten aanwezig. Uit het huidige België komt nog een oord van Stavelot, uit Frankrijk een dubbele tournois van Frederik-Hendrik van Nassau (1625-1647, zie paragraaf 7.4.2), een zelfde type munt van Lodewijk XIII uit 1643 en een halve sol van dezelfde vorst. Uit Duitsland stammen twee 3 hellerstukken van de stad Aken, een 8 hellerstuk (*Fettmannchen*) uit Düsseldorf, een VI pfenning uit Dortmund, een 1 matthier uit Lippstadt (afb. 17) en drie duiten uit Kleef (duc Clivia). Het valt op dat zich onder de acht Duitse munten drie zilveren bevinden, op een totaal van vier zilveren munten uit deze periode. Als laatste vreemde munt uit deze periode kan een Zweedse 1/6 ore uit de periode 1666-1683 vermeld worden. Het voorkomen van "vreemd" geld kan wijzen op de aanwezigheid van vreemde krijgslieden, maar dat hoeft uiteraard niet. Alle munten hadden namelijk hun waarde in het gewicht van het metaal waaruit ze gemaakt werden, ongeacht de beeltenis op de munt. Gegevens van metaaldetectoramateurs laten zien dat het scala aan munten heel divers kan zijn, al zullen de lokaal of regionaal vervaardigde munten in de meerderheid zijn. Het natuurlijk ook zo dat een vreemde krijgsmacht al vrij snel door zijn meegenomen muntgeld zal zijn, terwijl ook de soldij vaak in de lokale valuta zal zijn uitbetaald. Meestal draaide de plaats van bivak of doortocht op voor de kosten, menige Nederlandse plaats is tijdens de Tachtigjarige Oorlog bankroet gegaan.²⁵ Het blijft evenwel opvallend dat er geen enkele echt Spaanse munt is teruggevonden.

Afb. 17 Matthier uit Lippstadt uit 1672 (vnr. 338).

Begin 19e eeuw

Het groepje munten uit het begin van de 19e eeuw is maar klein en omvat maar zeven exemplaren. De mooiste munt is een 3 stuber van het groothertogdom Berg (afb. 18). De hertogdommen Berg en Kleef werden door Napoleon samengevoegd tot één groothertogdom. In 1806 benoemde hij zijn zwager Joachim Murat tot groothertog. In 1808 werd deze gepromoveerd tot koning van Napels en werd Berg bij het koninkrijk Westfalen gevoegd. Na de slag bij Waterloo verviel Berg aan Pruisen. De zilveren munt is geslagen in 1806 en vertoont aan de voorzijde de 'J' van Joachim. De grootte doet vermoeden dat deze munt in waarde gelijk stond aan de hier in omloop zijnde 2 stuiverstukken.

²⁵ Zoals het Brabantse Breugel, zie Coenen 1999, 130.

Afb. 18 Een 3 stuber van Berg uit 1806 (vnr. 3).

De overige zes munten zijn van koper. Het betreft twee Nederlandse halve centen uit de periode 1821-1829, één Belgische 1 centiem uit de periode 1832-1863, twee Belgische 2 centiem uit dezelfde periode en een Pruisische pfennig uit 1822. Hoewel er ogenschijnlijk geen verband tussen de Nederlandse en Belgische munten bestaat is dit verband er wel degelijk. Zoals bekend is Venlo tussen 1830 en 1839 in handen van de kersverse Belgische staat. Omdat België voorheen deel uit maakte van het Koninkrijk der Nederlanden circuleerde daar dan ook Nederlands (koper)geld. De eigen muntproductie kwam pas in de loop van de jaren '30 van de 19^e eeuw op gang. Er zal dan ook in de eerste jaren van de "bezetting" gebruik zijn gemaakt van Nederlands muntgeld. Daarnaast is het zo dat de munten van 1 centiem nagenoeg gelijk in waarde waren met de Nederlandse halve centen, en de 2 centiem met de hele centen. Een door elkaar gebruiken is dan ook niet vreemd.

1870 tot heden

Deze periode is nog verder op te splitsen in het tijdvak tot en met de Tweede Wereldoorlog en de tijd daarna. Het tijdvak tot het einde van de oorlog heeft maar liefst 244 munten opgeleverd, waarvan er 203 tot de muntschat aan de Brugstraat behoren. Deze muntschat wordt uitgebreid in het rapport behandeld (zie paragraaf 7.7.3), tabel 2 laat enkel de verdeling naar jaartal, type munt en aantal zien.

Een tweede grote bron van munten is de beerput van café Simons. Naast allerlei andere vondsten waren hierin 15 munten aanwezig, die door de bewaaromstandigheden in slechte staat verkeerden. Meestal kon nog wel worden uitgemaakt wel munttype het betrof, maar waren de jaartallen niet meer te onderscheiden. De beerput bevatte drie bronzen halve centen, zes bronzen centen, één zinken cent, twee zilveren dubbeltjes, twee koper/nikkelen 5 centiem België en een niet te determineren munt. We kunnen er van uit gaan dat de munten verloren zijn geraakt tussen 1911 (bouw café) en 1944 (opblazen café). Het is niet te bepalen wanneer ze precies verloren zijn. De munten zijn relatief zwaar en zullen daarom op de bodem van de beerput belanden. Bij het opschonen zullen ze door hun vorm niet snel worden opgeschept.

Een laatste interessant muntje uit deze periode is een halve cent uit Nederlands-Indië. Dit in 1945 in Philadelphia geslagen muntje duidt op de aanwezigheid van

de Indische repatrianten op het terrein en is een van de weinige voorwerpen die vanuit Indonesië zijn meegenomen.

jaartal	gulden	rijksdaalder	totaal
1922	8	nvt	8
1923	32	nvt	32
1924	21	nvt	21
1928	4	nvt	4
1929	17	3	20
1930	22	9	31
1931	64	2	66
1932	nvt	2	2
1933	nvt	3	3
1937	nvt	1	1
1938	6	8	14
1939	1		1
1940			
totaal	175	28	203

Tabel 2 Verdeling muntschat naar jaartal, type munt en aantal.

Een groot deel van de munten van na de oorlog zal eveneens van het Molukkenkamp afkomstig zijn. Uit de zeef kwam een totaal vergane portefeuille met daarin 20 centen en drie stuivers met de beeltenis van koningin Juliana. Er is hier duidelijk sprake van een "kinderschat", een verstopte verzameling "kostbaarheden". Daarnaast zijn er bij de aanleg van het vlak nog veel losse centen gevonden. De jongste munt op het terrein was een zogenaamde "Age Coin", in 2004 ingevoerd om de verkoop van tabakswaaren aan minderjarigen tegen te gaan.

Literatuur

Arts, N., 1992: De variatie aan metalen voorwerpen, in: Arts, N. (red.), *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676*, Eindhoven.

Baart, J. et al., 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*, Haarlem.

Coenen, J., 1999: *Son en Breugel, van oudsher een kruispunt van wegen*, Son en Breugel.

Enno van Gelder, H., 1968: *De Nederlandse munten*, Utrecht.

Fallou, L., 1997: *Le Bouton uniforme français, types militaires Armée de Terre*.

Harding, D. (red.), 1990: *Encyclopedie van wapens. Een internationale encyclopedie van 5000 v. Chr. tot 2000 n. Chr.*, Helmond.

Jong, M.A.G. de, 1997: De bewapening van het Staatse Leger 1590-1621, in: *Armentaria* 32, Delft.

Kemmers, F., 2005: Coins for a legion. *An analysis of the coin finds of the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legions at Nijmegen*, Nijmegen.

Lenselink, J., 1975: *Vuurwapens van 1840 tot heden*, Bussum.

Lenselink, J., H.E. Wanting & W.D. de Hek, 1983: *Patronen*, Rijswijk.

Lenting, J.J., H. van Gangelen & H. van Westing, 1993: *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingeren.

Roymans, N., 1994: Keltische munten en de vroegste geschiedenis van het heiligdom, in: Roymans, N. & T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven, 's-Hertogenbosch*.

Roymans, N., 2007: *Muntgebruik in een dynamisch grensgebied. Keltische munten in de Nederrijnse regio*, Zesde van Gelder-lezing, Utrecht.

Rozema, R., 2013: *Proces-verbaal van oplevering. Opsporen Conventionele Explosieven Kazerneterrein te Venlo*, Rijssen.

Scheers, S., 1996: Frappe et circulation monétaire sur la territoire de la future civites Tungrorum, in: *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 142.

Simienowicz, C., 1676: *Vollkommene Geschütz-Feuerwerck und Büchsenmeisterey-Kunst*, Frankfurt am Main.

Verbeek, J.R., 1987: Het stalen infanterieschild van het Nederlandse leger, in: *Armentaria* 22, Jaarboek Legermuseum 1987-1988, Delft.

Vos, W.K., 2009: *Bataafs platteland. Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied*, NAR 35, Amsterdam.

Internet

<http://www.duiten.nl> (kopergeld)

<http://www.historisches-marinearchiv.de> (Kriegsmarine)

<http://www.maritiemdigitaal.nl> (dooshandgranaat)

<http://www.nps.gov> (lead balls)

<http://www.oorlogsslachtoffersgeldermalsen.nl> (Kriegsmarine)

Bijlage 5 Uitwerking bouwkeramiek

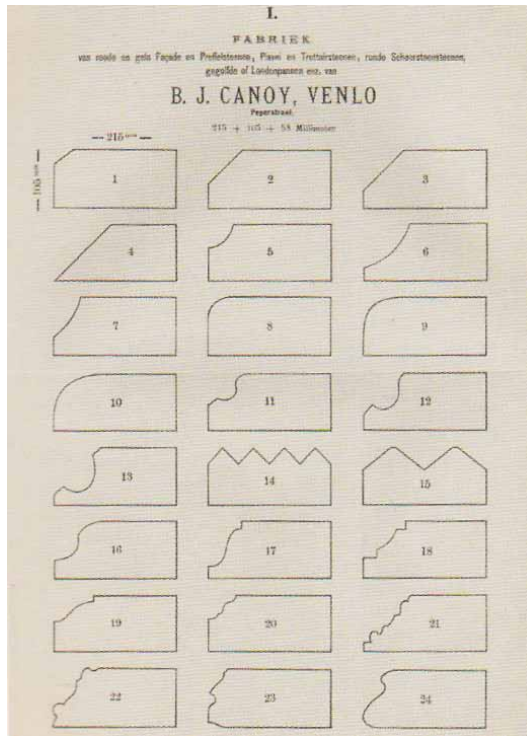
(A.G. Oldenmenger, J.F. van der Weerden)

Tussen de bouwfragmenten bevindt zich één stuk van een haardsteen. Haardstenen werden in Nederland vooral in de zestiende en zeventiende eeuw vervaardigd. Ze werden geplaatst in de onderboezem van een schoorsteen geplaatst. De stenen waren vuurvast en doorgaans voorzien van een reliëf. Het reliëf op het fragment dat werd aangetroffen stelt een tweekoppige rijksadelaar voor, staande tussen de zuilen van Hercules. De datering ligt in de tweede helft van de 16e eeuw, de herkomst is Luik.

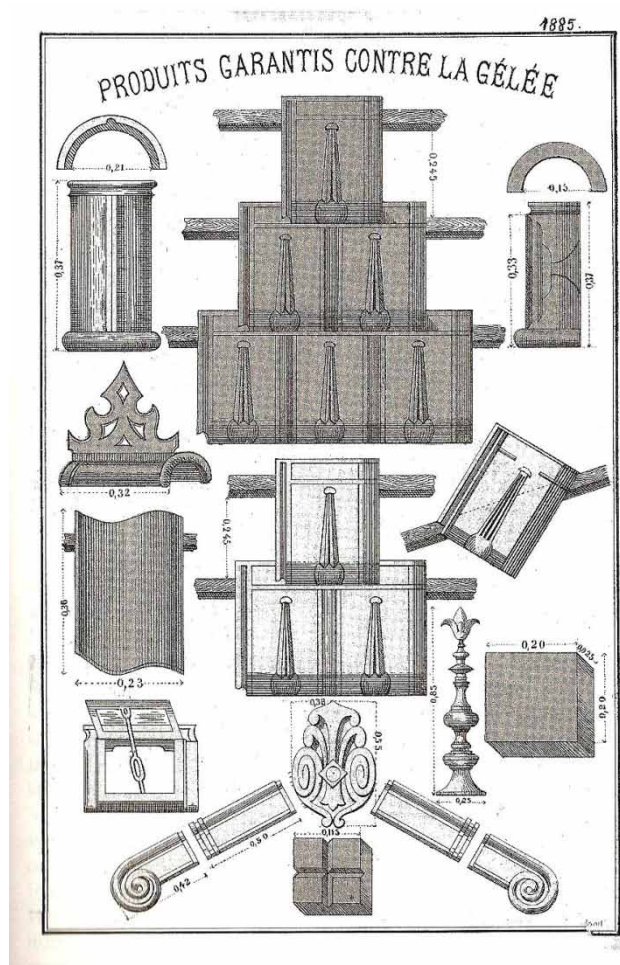

Afb 1 Vergelijkbare haardsteen met adelaar (<http://www.geheugenvannederland.nl/In/items/TM01:037511&p=1&i=14&t=16&st=haardsteen%20adelaar&sc=%28cql.serverChoice%20all%20haardsteen%20%20AND%20adelaar%9I&wst=haardsteen%20adelaar>).

Er zijn tijdens het archeologisch onderzoek veel bakstenen verzameld uit de periode rond 1900. Het gaan om zogenaamde Jongere baksteen. Door ontwikkelingen in het productieproces kwam er een breed assortiment bakstenen op de markt, zowel voor wat vorm, kleur als textuur betreft. De variaties in stenen werd door architecten dankbaar gebruikt in met name voorgevels, waar siermetselwerk aan het einde van de negentiende eeuw de norm werd. Door de overgang van een handgevoemd productieproces naar een procedé waarbij de klei door middel van stoomkracht werd geperst, werd het eenvoudiger om vormstenen te maken. Dit kon door de vorm van de persmond aan te passen. De productie kon door inzet van machines worden verhoogd en er kon materiaal worden bespaard door in de persmond naalden te monteren

Afb. 2 Prospectus van vorm-
 bakstenen door Canoy (1863).

Afb. 3 Prospectus Gebroeders
 Teeuwen (1885).

waardoor holle bakstenen ontstonden. Dit had weer tot gevolg dat de baksteen goedkoper werd. Midden-Limburg vormde het voornaamste productiecentrum van profielstenen in Nederland. Canoy Herfkens & Co. in Venlo was een van de eerste producenten.

Op de verzamelde bakstenen zijn stempels te vinden van C.H.V. (Canoy Herfkens Venlo) en C.T.T. (of G.T.T. wat voor Gebroeders Teeuwen Tegelen zou kunnen staan. Er zijn onder andere dorpelstenen, stenen met kraalprofilering en met holle profileringen aangetroffen. Naast profielstenen zijn er ook enkele radiaalstenen verzameld.

Van dakpannen zijn louter fragmenten gevonden. De meeste zijn geproduceerd door de firma Gebroeders Teeuwen te Tegelen (en Kaldenkirchen), zoals uit stempels van die firma blijkt. Een andere dakpanproducent die is vertegenwoordigd, is de firma L. de Ryck te Kaldenkirchen. De firma Gebroeders Teeuwen was één van de grotere in de regio. Naast dakpannen zijn ook stukken gevonden van een dakkam. Een dakkam sierde de nok van een dak.

Afb. 3 Voorbeeld van een dakkam-element.

Afb. 4 Dakkamelementen in situ.

Er is onderscheid te maken tussen wandtegels (keuken en natte ruimten) en vloertegels (veelal in hal en gang). De meeste wandtegels hebben een egale kleur, een floraal motief of een geometrisch patroon ter versiering. Er zijn ook tegels met mozaïek en met een marmerimitatie. Vrijwel alle tegelfragmenten dateren uit omstreeks 1900. Er zijn twee kleine stukjes tegel uit de zestiende- of de zeventiende eeuw aangetroffen. De ene toont een stukje van een dorpsgezicht, de ander een hoekornamentje.

Onder de vondsten bevinden zich verschillende vloertegels. Dit soort tegels werden vooral toegepast in verkeersruimten en natte ruimten. Denk aan hal, gang en keuken. Lange tijd is de keramische vloertegel een luxe product geweest. De kostprijs was relatief hoog, vooral als gevolg van het tijdrovende productieproces. Dat veranderde in de loop van de negentiende eeuw. Door mechanisatie van het productieproces konden vloertegels sneller en goedkoper worden geproduceerd. De tegels werden voor veel meer mensen betaalbaar. Dit heeft er toe bijgedragen dat de vloertegel aan populariteit won. Producenten van keramische tegels kregen in de loop van de negentiende eeuw concurrentie van cementfabrieken. Deze waren namelijk in staat om met cement vloertegels te produceren. Aanvankelijk kende het materiaal nog wat beperkingen. Het was iets minder slijtvast en ingewikkelde patronen, die handmatig met stempels aangebracht werden, waren aanvankelijk niet mogelijk. Aan het einde van de negentiende eeuw worden de tegels beter van kwaliteit en werd het door machinaal persen mogelijk om meer ingewikkelde patronen aan te brengen. De cementtegel bestaat uit een grondlaag van zand/ cement en daarop een slijtlaag waarin cement is vermengd met kleurstoffen. De fragmenten van cementtegels die zijn verzameld, hebben veelal een driekleurig pallet (vaak een blauwtint, een groentint en geelwit). Geometrische patronen overheersten. Er is sprake van florale motieven maar ook Jugendstilmotieven komen voor.

*Afb. 5 Vloertegel Brugstraat.
Vondst uit zeef.*

Bij de aanleg van werkput 70 is bijzonder bewerkt stuk natuursteen aangetroffen. Gezien de ligging in de nabijheid van fort Sint Michiel werd in eerste instantie gedacht aan een bouwelement van het fort, zoals een kapiteel van een pilaar of een onderdeel van een poortversiering. Navraag bij bouwhistorici bracht naar voren dat het niets anders kon zijn dan een zogenaamde *hogel*.¹

Afb. 6 De aangetroffen hogel uit werkput 70.

Haslinghuis omschrijft een hogel als volgt: “kenmerkend siermotief in de gotiek, oorspr. Knopvormig maar later zich omkrullend bladwerk ontplooiend. Op regelmatige afstanden geplaatst, opklimmend langs frontalen, fioelen, torenspitsen en luchtbogen”.²

Afb. 7 Een vergelijkbare hogel uit Amsterdam (<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/afbeelding/20012772>)

Het probleem van deze definitie is dat er in de wijde omtrek van het fort geen gotisch bouwwerk aanwezig was en zelfs was geweest. Ook de keuze van de soort natuursteen, Naamse steen, doet niet meteen gotisch aan. De oplossing voor dit probleem was dat er tussen 1830 en 1910 in Nederland een bouwstijl populair was die neogotiek genoemd wordt.³ Vooral de kerken van architect Cuypers zijn in heel Nederland terug te vinden. Een van de kenmerken die in

1 Lagers 2006, 55.
2 Haslinghuis 1997, 221.
3 Blijdenstijn & Stenvert, 88-96.

deze neogotiek van de eerdere gotiek worden overgenomen is het gebruik van hogels.

Het dichtstbijzijnde neogotische gebouw waar hogels op aanwezig zijn geweest was de voormalige Antonius van Paduakerk aan de Antoniuslaan te Blerick.

Deze kerk werd gebouwd onder leiding van architect Caspar Franssen en werd in 1899 voltooid.⁴ Op 19 november 1944 werd de kerk door de terugtrekkende Duitsers opgeblazen.⁵ Helaas zijn er van deze kerk geen detailfoto's beschikbaar, maar op een foto van na het opblazen van de kerk zijn er aan de bovenzijde van het dwarschip pinakels te zien, met duidelijk aanwezige hogels.⁶ De resolutie van de foto laat niet toe de hogels in detail te herkennen, mogelijk geeft bestudering van de bouwtekeningen uitsluitsel. Het blijft overigens de vraag hoe het fragment op het Kazerneterrein terecht is gekomen, de afstand bedraagt hemelsbreed 750 meter.

Afb. 8 De verwoestte kerk van Blerick 1944.

4 <http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/blerick/antonius-van-padua>

5 http://reliwiki.nl/index.php/Blerick,_Antoniuslaan_-_Antonius_van_Padua_%281899_-_1944%29

6 <http://www.geheugenvan-nederland.nl/?/nl/items/SFA02:1000756>

Bijlage 6 Uitwerking bot

(J.T. Zeiler)

VLEES EN VIS UIT VENLO

**Archeozoologisch onderzoek van botmateriaal van het Kazerneterrein te Venlo
(Romeinse tijd en Nieuwe Tijd)**

ArchaeoBone rapport nr. 119

Intern rapport BAAC bv, 7 mei 2014

J.T. Zeiler
ArchaeoBone, Haren

INHOUDSOPGAVE

1. Materiaal en methoden	2
2. Resultaten	3
2.1 Geanalyseerd materiaal	3
2.1.1 Romeinse tijd	3
2.1.2. Nieuwe Tijd: huizen en beerput	3
2.2 Gewaardeerd materiaal	5
3. Discussie en conclusies	6
Literatuur	6

1. Materiaal en methoden

Het materiaal is afkomstig van het Kazerneterrein te Venlo, waar BAAC in 2012 archeologisch onderzoek heeft uitgevoerd.¹ Daarbij zijn sporen aangetroffen uit de Romeinse tijd en de Nieuwe Tijd. Tot die laatste behoren een aantal huizen uit de periode 1911-1944 en een beerput uit 1944. Een aantal sporen kon niet nader gedateerd worden dan 1640-1944. Het botmateriaal is zowel met de hand als door middel van zeven verzameld (maaswijdtes 3 mm en 2 cm).

Het archeozoologisch onderzoek bestond uit twee delen: een analyse van het Romeinse materiaal en het bot uit de beerput en de huizen, en een waardering van het overige materiaal (quickscan).² De analyse was gericht op het verzamelen van informatie over de voedselconsumptie in de verschillende perioden, door middel van determinatie op soort, geslacht of familie, bepaling van slachtleeftijden en beschrijving van bijzondere kenmerken (verbranding, slacht- en vraatsporen, e.d.).

Bij de waardering ging het om het verkrijgen van informatie over de kwaliteit van het botmateriaal. Daartoe is gekeken naar dierklasse (categorie), aantal, gewicht, fragmentatiegraad, conservering en bijzondere kenmerken zoals verbrandings- of slachtsporen. Indien dit snel te zien was is tevens de diersoort genoteerd, om zo een beeld te krijgen van de mate van determineerbaarheid van het materiaal en van de eventuele aanwezigheid van bijzondere soorten. Ook is genoteerd of een bot(fragment) gebruikt kan worden voor bepaling van de slachtleeftijd.

De conserveringstoestand wordt in drie klassen ingedeeld:

- * g: goed geconserveerd; het oppervlak brokkelt niet af, gebitselementen vallen niet in lamellen uiteen.
- * m: matig geconserveerd; het oppervlak brokkelt enigszins af, gebitselementen zijn overwegend intact.
- * s: slecht geconserveerd; het bot valt snel uiteen, ook gebitselementen vallen uiteen.

De fragmentatiegraad betreft het geschatte percentage van het volume dat nog resteert van het oorspronkelijke bot, waarbij zes klassen worden onderscheiden:

- * klasse 1: 0-10% van het volume aanwezig
- * klasse 2: 10-25% van het volume aanwezig
- * klasse 3: 25-50% van het volume aanwezig
- * klasse 4: 50-75% van het volume aanwezig
- * klasse 5: 75-100% van het volume aanwezig
- * klasse 6: 100% van het volume aanwezig

Voor de determinatie van de skeletresten is gebruik gemaakt van de vergelijkingscollectie van de onderzoeker zelf en die van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA). De resten zijn geteld en, met uitzondering van de visresten, gewogen.³ Het gewicht van de resten van een bepaalde diersoort is een ruwe maat voor de vleesopbrengst van die soort. Gewichtspercentages zijn in dit opzicht een betere indicatie dan het aantal resten, voor zover het om zoogdieren en vogels gaat. Daarnaast zijn bijzondere kenmerken, zoals brand-, slacht- en vraatsporen en pathologieën genoteerd.

Bij de analyse van de slachtleeftijden is gebruik gemaakt van de gegevens van Habermehl (1975).

Volgens de methode van Von den Driesch (1976) zijn maten genomen aan botten van hond, om de schofthoogte te bepalen. Bij dat laatste is gebruik gemaakt van de gegevens van Harcourt (1974). Voor de berekening van de totale lengte van een aantal vissen is gebruik gemaakt van de gegevens van Brinkhuizen (1989).

De uitwerking van de gegevens is verricht met behulp van Access en Excel.

¹ Projectnummer A-12.0262.

² Aanvankelijk was het de bedoeling om alleen het Romeinse materiaal en het bot uit de beerput te analyseren. Omdat het materiaal uit de huizen zowel goed geconserveerd als scherp gedateerd was is dit in tweede instantie ook bij de analyse betrokken.

³ Aan elkaar passende fragmenten zijn in de database als één geteld.

2. Resultaten

2.1 Geanalyseerd materiaal

2.1.1 Romeinse tijd

Het bot uit de Romeinse sporen is zeer sterk gefragmenteerd en slecht geconserveerd. Als gevolg daarvan is slechts een derde op soort te determineren. Op een gecalcineerd pijpbeenfragment van een middelgroot zoogdier na is alle materiaal onverbrand. Slacht- en vraatsporen zijn niet aangetroffen, wat zeker te maken zal hebben met de sterke fragmentatie en vertering van het bot. Alle resten zijn afkomstig van zoogdieren (tabel 1). Van rund (*Bos taurus*) en paard (*Equus caballus*) zijn kiesfragmenten aangetroffen. Twee fragmenten van een *metapode* (middenhands- of -voetsbeen) zijn van schaap/geit (*Ovis aries/Capra hircus*); een stukje van een schedel is afkomstig van varken (*Sus domesticus*). Eén van de twee botfragmenten van schaap/geit geeft een indicatie van de slachtleeftijd: ouder dan 20-24 maanden.

Tabel 1. Aantallen (NR) en gewichten (BW, in g) bot uit Romeinse sporen (zeef 3 mm). Geen percentages berekend vanwege kleine aantallen.		
	NR	BW
Rund (<i>Bos taurus</i>)	17	13,5
Paard (<i>Equus caballus</i>)	1	14,4
Schaap/geit (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	2	1,2
Varken (<i>Sus domesticus</i>)	1	0,8
Totaal zoogdieren, gedetermineerd	21	29,9
Middelgroot zoogdier	6	1,7
Zoogdier, indet.	37	10,0
Totaal zoogdieren, niet gedetermineerd	43	11,7

2.1.2 Nieuwe Tijd: 1911-1944

In tegenstelling tot het Romeinse materiaal is het bot uit de huizen (1911-1944) en de beerput (1944) goed tot zeer goed geconserveerd en matig gefragmenteerd. Vrijwel alle resten konden tot op soort of familie worden gedetermineerd.

Bij het materiaal uit de huizen (tabel 2) gaat het, op drie botjes van kip (*Gallus domesticus*) na, om resten van zoogdieren: rund, schaap/geit, varken, hond (*Canis familiaris*) en konijn (*Oryctolagus cuniculus*). Een bijzondere vondst is een horenschede (met een bijpassende horenpit) van rund. In tegenstelling tot de horenpitten, die van been zijn, blijven de schedes (van hoorn) zelden bewaard. Opvallend zijn twee menselijke resten: een atlas (eerste halswervel) en een schedelfragment, beide van een volwassen persoon.

De vijf resten van hond zijn vermoedelijk van hetzelfde individu afkomstig. Het gaat om een draaier (tweede halswervel), een onder- en een bovenkaak en twee botten uit de achterpoot: een *tibia* (scheenbeen) en een *femur* (dijbeen). Het feit dat beide *epifysen* (gewrichtsvlakken) van het dijbeen gefuseerd zijn met de *diafyse* (schacht) geeft aan dat het om een hond van meer dan 1½ jaar oud gaat. Van beide pootbotten kon de grootste lengte (GL) worden gemeten.⁴ Daaruit is af te leiden dat het een grote hond was (formaat herdershond), met een schofthoogte van ca. 63 cm.

Ook de resten van kip en konijn zijn afkomstig van volwassen (volgroeide) individuen. Wat varken en schaap/geit betreft is geen nadere leeftijdsbepaling te geven. Wel is duidelijk dat de hoektand van varken afkomstig is van een mannetje.

⁴ GL femur = 204,3 mm; GL tibia = 211,9 mm.

Tabel 2. Aantallen (NR) en gewichten (BW, in g) handverzameld bot uit huizen 1911-1944. Geen percentages berekend vanwege kleine aantallen.

	NR	BW
Zoogdieren		
Rund (<i>Bos taurus</i>)	2	102,0
Schaap/geit (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	1	5,5
Varken (<i>Sus domesticus</i>)	1	4,4
Hond (<i>Canis familiaris</i>)	6	270,2
Konijn (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	3	10,0
Mens (<i>Homo sapiens</i>)	2	33,7
Zoogdier, indet.	2	1,8
Vogels		
Kip (<i>Gallus domesticus</i>)	3	14,7

Het materiaal uit de beerput is, ondanks het vrij kleine aantal resten, gevarieerder van samenstelling. Naast zoogdieren – schaap/geit, varken, konijn en haas (*Lepus europaeus*) – en vogels (kip) zijn ook vissen vertegenwoordigd (tabel 3). Het gaat om minstens vier soorten: brasem (*Abramis brama*), snoek (*Esox lucius*), schol (*Pleuronectes platessa*) en bot (*Platichthys flesus*). De eerste twee zijn gebonden aan zoet water; de derde is een zoutwatersoort terwijl de laatste zowel in zout als in brak en zoet water kan voorkomen. In de meeste gevallen kon de grootte (totale lengte) van de betreffende vis worden geschat door vergelijking met recente exemplaren van bekende grootte, of worden berekend op basis van maten.

Zo is een *os anale* van bot afkomstig van een individu met een totale lengte van 27,6 cm. Hetzelfde element, maar dan van schol, is van een vis met een geschatte lengte van 35-40 cm. Bij de brasem gaat het om een *praeoperculare* (een onderdeel van het kieuwdeksel), afkomstig van een individu van 47,8 cm lang. De geschatte en berekende lengtes van de snoeken lopen van 40,6 cm tot 79,3 cm (tabel 4).

Tabel 3. Aantallen (NR) en gewichten (BW, in g) handverzameld bot uit beerput 1944. Geen percentages berekend vanwege kleine aantallen.

	NR	BW
Zoogdieren		
Schaap/geit (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	1	11,6
Varken (<i>Sus domesticus</i>)	1	0,8
Konijn (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	3	4,8
Haas (<i>Lepus europaeus</i>)	5	11,2
Vogels		
Kip (<i>Gallus domesticus</i>)	7	7,7
Vissen		
Brasem (<i>Abramis brama</i>)	1	-
Snoek (<i>Esox lucius</i>)	18	-
Schol (<i>Pleuronectes platessa</i>)	2	-
Bot (<i>Platichthys flesus</i>)	1	-
Schol/Bot/Schar (Pleuronectidae)	1	-
Vis, indet.	1	-

Tabel 4. Geschatte en berekende totale lengtes (TL, in cm) van snoeken, ingedeeld naar grootteklasse.				
40 - 45	45 - 50	55 - 60	60 - 65	75 - 80
1	2	1	2	3

Een aantal vogel- en zoogdierbotten leent zich voor bepaling van de (globale) slachtleeftijd. Van kip zijn vier resten afkomstig van een of meer jonge vogels en drie van (een) volwassen individu(en). Ook bij haas en konijn gaat het zowel om resten van jonge als van volwassen dieren. Het enige bot van schaap/geit (een dijbeenfragment) is van een dier dat is geslacht op een leeftijd van minder dan 3½ jaar.

2.2 Gewaardeerd materiaal (1640-1944)

In het materiaal uit de niet nader gedateerde sporen zijn geen andere soorten aangetroffen dan in het geanalyseerde materiaal. Rund en kip zijn zowel in de gezeefde als in de handverzameld fractie aanwezig; resten van schaap/geit, varken, hond en mens zijn alleen in het gezeefde materiaal aangetroffen.⁵

Het bot was over het algemeen matig gefragmenteerd; de conservering was matig tot goed (tabel 6). Daardoor konden alle resten snel op soort worden gedetermineerd, op één geval na: een benen handvat van een borstel.⁶ Getuige de vele tandindrukken is er, nadat het in onbruik is geraakt, door een hond flink aan geknaagd. Haksporen zijn te zien op drie botfragmenten van rund en één van varken uit de zeeffractie en een handverzameld runderbot.

Zeventien resten van zoogdieren (rund, schaap/geit, varken en hond) en 16 kippebotten lenen zich voor bepaling van de (slacht)leeftijd.

Tabel 5. Aantallen (NR) en gewichten (BW, in g) gewaardeerd bot uit niet nader gedateerde sporen (zeef 2 cm en handverzameld. Geen percentages berekend vanwege kleine aantallen.				
	zeef 2cm		Handverzameld	
	NR	BW	NR	BW
Rund (<i>Bos taurus</i>)	13	495,6	4	64,4
Schaap/geit (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	2	16,3	-	-
Varken (<i>Sus domesticus</i>)	12	188,6	-	-
Hond (<i>Canis familiaris</i>)	1	15,5	-	-
Totaal zoogdieren, gedetermineerd	28	716,0	4	64,4
Zoogdier, niet gedetermineerd	-	-	1	12,8
Mens (<i>Homo sapiens</i>)	2	104,3	-	-
Kip (<i>Gallus domesticus</i>)	7	32,9	11	32,8

⁵ De menselijke resten zijn een (sterk verweerde en niet geheel complete) *humerus* (opperarmbeen), waarvan de distale (onderste) epifyse vergroeid is met de diafyse (vondstnummer 466) en een (goed geconserveerde en complete) metatarsus2, met eveneens een gefuseerde distale epifyse (vondstnummer 1000).

⁶ Vondstnummer 259, handverzameld.

Tabel 6. Fragmentatiegraad en conservering dierlijke resten (aantallen) uit niet nader gedateerde sporen (zee fractie en handverzameld materiaal tezamen).							
fragmentatiegraad						conservering	
1	2	3	4	5	6	m	g
7	9	6	9	13	9	10	43

3. Discussie

Ondanks het relatief kleine aantal resten geeft het dierlijke botmateriaal uit Venlo een indruk van de lokale veeteelt en voedsel economie. In de Romeinse tijd bestond de veestapel uit runderen, paarden, schapen en/of geiten en varkens. Naar algemeen gebruik in die tijd (waarop overigens wel enkele uitzonderingen zijn) zullen paarden niet gegeten zijn.

Het (dierlijke) voedsel van de bewoners van het kazerneterrein bestond uit vlees van runderen, varkens, schapen of geiten, konijnen, hazen en kippen; ook werd vis gegeten van zowel zout- als zoetwatersoorten. De rol van vis in het dieet zal ongetwijfeld groter zijn geweest dan uit dit materiaal naar voren komt. Resten van kleinere vissoorten (en in het algemeen kleinere individuen) zijn immers vrijwel zeker bij het handmatig verzamelen over het hoofd gezien.

Intrigerend zijn de vier menselijke resten. Of er een verband is met oorlogshandelingen is niet te zeggen, maar het kan zeker niet worden uitgesloten.

Voor de twee menselijke botresten die uit de (munitie)zeef komen is het niet duidelijk waar deze vandaan komen en hoe oud dat ze zijn. Voor de twee bottenfragmenten (een atlas en een schedelfragment) uit het puin van de huizen aan de Brugstraat is de situatie anders. De ligging geeft aan dat de datering in het eind van de Tweede Wereldoorlog moet liggen. Er zijn aan de Brugstraat bij de bombardementen of de bevrijding geen burgerslachtoffers bekend, wat echter niet wil zeggen dat daar geen slachtoffers zijn gevallen. Ditzelfde is het geval bij de Geallieerde militairen die bij de bevrijding gesneuveld zijn. Hiervan is meestal wel de overlijdensdatum bekend, maar niet de locatie van overlijden. Met betrekking tot gesneuvelde Duitse militairen is er een ooggetuigenverslag dat het bombardement van 29 oktober 1944 beschrijft.⁷ In het verslag is sprake van Duitse genietroepen die, net voor het bombardement, bezig zijn de schade aan de brug te herstellen, aangericht door het bombardement van de vorige dag. Verrast door de komst van de bommenwerpers stoven de Duitsers als hazen naar alle kanten. Het is voor de hand liggend dat een aantal Duitsers zijn toevlucht heeft gezocht in de ruïnes van de huizen aan de Brugstraat en daar door de bommen achterhaald is. Indien er na de oorlog tijdens het verhuizen van de stoffelijke resten van Duitse militairen van het kerkhof aan de Dr Blumenkamplaan naar de begraafplaats te Ysselsteyn aantekeningen over de toestand van de resten zijn gemaakt, zou de het betreffende slachtoffer achterhaald kunnen worden, de ontbrekende atlas is immers opvallend.

⁷ <http://www.oorlogblicherick.nl/page10.html>

Literatuur

Brinkhuizen, D.C., 1989: Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van Romeins vismateriaal uit Velsen (Nederland), academisch proefschrift, Groningen.

Driesch, A., von den, 1976: A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites, Cambridge (USA).

Habermehl, K.-H., 1975: Die Alterbestimmung bei Haus- und Labortieren, Berlin/Hamburg.

Harcourt, R.A. 1974. The dog in prehistoric and early historic Britain, *Journal of Archaeological Science* 1, 151-175.

Projectgroep Archeologie AHR, 2003: Specificaties voor datastructuur en formulieren ten behoeve van Archeologische Monumentenzorg AHR-project.

Bijlage 7 Bouwhistorisch onderzoek

(B. Dukers en B. Klück)

Bouwhistorische waarnemingen aan het zuidoostelijke bastion van fort St. Michiel 2013-2014

Opbouw van de muren

Ten tijde van het onderzoek lag een groot deel van het zuidoostelijke bastion vanaf de punt (met een hoek van ca 80 graden) vrij: ruim drie (door de steunberen gescheiden) vakken van de zuidwestelijke face en ruim zeven vakken van de oostelijke face. Het muurwerk van de zuidwestelijke face heeft aan de buitenzijde een ruim één meter uitspringende voet. Bij de oostelijke facemuur is deze ca. 90 cm breed en wordt na ca. 13 meter vanaf de punt ruim 50 cm. Deze voet is 88 cm hoog (12 baksteenlagen), de onderste twee lagen aan de oostzijde steken iets uit. Boven deze voet is het muurwerk dan nog ruim 380 cm hoog. Het buitenvlak van het muurwerk is licht hellend opgemetseld. De bovenzijde van de muurvoet bestaat bij beide facemuren uit een rollaag over de hele breedte, boven de uitstekende balkkoppen zijn hier en daar eveneens rollagen gemetseld.

In de onderste twee lagen van de voet steken de balkkoppen uit van het eiken balkenrooster, dat bestaat uit liggers in de lengte van de muur, met dwars daarop weer liggers geplaatst. Hierop is de muur opgemetseld.

De zuidwestelijke facemuur is bovenop 265 cm dik met steunberen met een lengte van 310 cm. De steunberen lopen enigszins taps toe: van 175 cm aan de basis tot 130 à 135 cm aan de kopse kant. Aan de onderzijde staan ze op een bredere voet. De muur van de oostelijke face begint bij de punt met gelijke dikte, maar na ca. 13 meter versmalt deze met 125 cm en ca. 6,50 verder nog eens met 46 cm. De eerste twee steunberen van de oostelijke face zijn nog ca. 3 meter lang, de volgende zijn ca. 160 à 170 cm, gemetseld op een iets langere en rechthoekige basis. De eerste steunbeer van deze reeks heeft een langere basis dan de volgende. Hier lijkt tijdens de bouw een aanpassing te hebben plaatsgevonden. Zuidelijk van deze steunbeer, bij de tweede verspringing van de dikte van de oostelijke muur, is buiten de fundering een deel van het balkenrooster tevoorschijn gekomen. Deze beide gegevens doen vermoeden dat men aanvankelijk op die plek met een bredere verspringing rekening hield.

Omdat met de vaststelling van enkele vallende tanden een bouwrichting kon worden waargenomen (bij de oostelijke face van noord naar zuid en bij de zuidwestelijke face van oost naar west) kan gesteld worden dat het dunnere muurwerk van de oostface eerst is opgetrokken met direct daarop volgend het aansluitende bredere muurwerk van de oost- en zuidwestelijke face. Mogelijk was met de uitleg van het balkenrooster rekening gehouden met één verspringing en is met het optrekken van het metselwerk in afwijking gekozen voor twee verspringingen als overgang van het smallere muurwerk naar het bredere.

Karakteristiek van het metselwerk

De buitenschil van de zuidwestelijke face bestaat uit een drietal verschillende stroken muurklampen boven elkaar. De onderste klamp, incl. de uitstekende voet, is gemetseld met bakstenen van 26 x 12 à 13 x 5,8 cm (10 lagen = 75cm). De middelste klamp is gemetseld met bakstenen van 24,5 à 25 x 11,5 à 12,3 x 5,5 à 6 cm (10 lagen = 70 cm). De bovenste klamp is gemetseld met bakstenen van 24,5 à 25 x 11 à 12 x 5,2 à 5,5 cm (10 lagen = 68 cm). Deze bovenste klamp wordt gekenmerkt door diepe en door weersinvloeden uitgesleten voegen, terwijl bij de andere de platvolle voeg behouden is gebleven. Dit valt waarschijnlijk terug te voeren op het verschil in samenstelling en hardheid van de voegen (periodeverschil in bouw en mogelijk andere bouwplaat (?)). Nabij de hoek van het bastion zijn twee ten opzichte van elkaar verspringende verticale naden in het metselwerk herkenbaar, die het gevolg zijn van het bij elkaar komen van het metselwerk van twee metselploegen. Uit de metselwerkbeëindigingen tegen de verticale naden is op te maken dat de metselploeg die de klamp van de zuidwestelijke face optrok ca 1,90 meter voor de scherpe bastionpunt stopte. Hierdoor kon de metselploeg die de klamp van de oostelijke face maakte, tevens het hoekmetselwerk van de (ca. 80 graden) scherpe bastionpunt op een constructief verantwoorde wijze uitvoeren. Als laatste volgde om de hoek de aansluiting op het voltooid stuk klampmetselwerk van de zuidwestfase. Met deze bouwmethode kon ook op een verantwoorde constructieve wijze het verschil in lagen(maat) tussen het klampmetselwerk van de oostelijke face en zuidwestelijke face worden opgevangen (zie ook afbeelding 13).

Bij de oostelijke facemuur is de bovenhelft van de latere herstellingen weer verdwenen. Deze was tijdens sloopwerkzaamheden waarschijnlijk makkelijker te verwijderen geweest vanwege scheurvorming door vorst. De bakstenen van deze klampmuur zijn hardgebakken, gekenmerkt door een homogene paarsbruine kleur en meten 24,5 x 12 x 6 à 6,5 cm; 10 lagen = 69,5 cm. Ze zijn gemetseld in kruisverband met een harde specie. Bijzonder is dat de klamp ter hoogte van de oorspronkelijke waterlijn van de gracht ook weer herstelwerkzaamheden vertoonde in de vorm van voegwerk met een gestreken dagge. Waarschijnlijk is de fluctuerende waterlijn hieraan debet geweest.

Het metselwerk van de eerste bouwfase is aan de binnenzijde van de brede facemuren in een ruw kruisverband gemetseld met bakstenen die variëren van rood tot hardgebakken paars. Het hoekverband van met name de steunberen is met klezortjes uitgevoerd. De bakstenen meten 26 à 27 x 12 à 12,5 x 6 à 7 cm: 10 lagen = 75 à 76,5 cm.

Het oppervlak van het metselwerk toont aan de binnenzijde, inclusief de steunberen, ruw afgestroken voegen, halverwege onderbroken door een horizontale band uitstekende mortelbaarden. Dit markeert de hoogte van de eerste aanvulling met zand, waarna het volgende deel opgemetseld kon worden en vervolgens eveneens met zand aangevuld werd. De eerste bouwfase is hier dus in twee grote campagnes tot stand gekomen. Een groot gedeelte van de bovenzijde van de muur en deels van de steunberen, toont opeens veel slordiger metselwerk met een wittere/hardere mortel. In het binnenwerk daarvan is veel gebroken steen verwerkt. Het betreft bouwfase twee en het lijkt hier te gaan om het

versneld voltooiën van het metselwerk zoals ook bij eerder opgegraven delen is vastgesteld. Fase twee was al eerder waargenomen op 10 november 2010 in het derde vak van de zuidwestface, enerzijds aansluitend op een vallende tand in de facemuur en anderzijds op dezelfde wijze aansluitend op een vallende tand in het muurwerk van de steunbeer. Kenmerkend aan bouwfase twee is ook het voegwerk met mortelbaarden. Hieruit kan opgemaakt worden dat de metselaars overhands hebben gewerkt en niet in staat waren om de voeg naar behoren af te werken.

Het oorspronkelijke metselwerk van de eerste bouwfase van het dunne deel (ca. 115 cm) van de oostelijke face is aan de binnenzijde goed zichtbaar. Er is gemetseld met hardgebakken steen (25,5 x 11,5 à 12 x 6,5 cm, 10 lagen = 75 cm). Het is strak gemetseld en platvol gevoegd in een nonchalant kruisverband. De hiermee in verband gemetselde steunberen hebben klezortjes in het hoekverband. De derde steunbeer van het smalle muurgedeelte lijkt nooit hoger geweest te zijn dan de aangetroffen maat (afb.9). De schildmuur loopt daar met een gaaf vlak boven door, inclusief de horizontale specielijn die over een groot deel van deze muur tussen en over de overige steunberen loopt. Een aantal lagen boven deze lijn vertonen schildmuur en steunberen het al eerder genoemde slordige metselwerk van bouwfase twee.

De derde steunbeer van de oostelijke face, vanaf de bastionpunt gerekend, was erg ondiep gefundeerd en niet in verband gemetseld met de schildmuur. De steunbeer past niet in het ritme van de andere steunberen. Hij is in oktober 2012 verwijderd in verband met een veiligheidsrisico. Het gaat om een blok muurwerk van circa 1,25 m x 3 m en er resteren zes lagen metselwerk. Er is een hardgebakken, paarsige baksteen toegepast (25-26 x 12 x 5,5-6 cm, 5 lagen = 36 cm). Het muurwerk is slordig gemetseld, met een witte kalkmortel en vertoont overeenkomsten met het muurwerk van het bovenste deel van de schildmuur (bouwfase twee).

Het is opvallend dat onder de steunbeer een dik grondpakket lag, maar dat daaronder een deel van de balkfundering onder de schildmuur uitsteekt (afb.7 en 8).

Conclusie

Vastgesteld kon worden dat het vrij gelegde muurwerk van het zuidoostelijke bastion drie fasen vertoont. Twee bouwfases en één herstelfase in de vorm van een ca. 30 à 50 cm dikke klamp op een uitstekende funderingsvoet. De twee bouwfases onderscheiden zich door een horizontale bouwnaad met hier en daar vallende tanden en een opvallend verschil in de voegafwerking. De oudste bouwfase heeft een afgewerkte voeg en de jongere fase slordig voegwerk met mortelbaarden.

Het verschil tussen de twee eerste bouwfases zou verklaard kunnen worden door de stelling dat men eerst een stenen ring van het fort tot een bepaalde hoogte (ca. 4m) opbouwde, de binnenzijde opvulde met aarde en pas enige tijd later (in haast) de bakstenen schildmuren verder opgehoogd heeft. In dat geval was met het voltooiën van de eerste bouwfase de aardwal waarop het geschut geplaatst kon worden al (deels) op hoogte gebracht zodat het fort met het halfvoltooid muurwerk alvast in verdediging/gebruik kon worden

genomen. In dit stadium was er dus sprake van een aarden wal met een hoge stenen voet. Dat met dit mogelijke scenario tijdens de eerste bouwfase rekening werd gehouden kan opgemaakt worden uit de steunberen die in deze fase hoger zijn opgetrokken dan het aansluitende facemuurwerk omdat ze deels ingekapseld zouden worden in het talud van de aarden wal. In een later stadium is dan het metselwerk van fase twee aangebracht en konden de metselaars door het talud van de aarde wal alleen werken door op het muurwerk te staan dat ze zelf optrokken. Het overhands aanbrengen van de bakstenen verklaart de baarden. Vanwege het talud van de aarden wal konden vervolgens de baarden niet worden afgestroken. Mogelijk was er pas sprake van een afbouw van het half voltooide fort bij oorlogsdreiging zodat dit versneld werd uitgevoerd, wat het slordige metselwerk verklaart. Het fort werd dan op volle verdedigingssterkte gebracht met de voltooiing van het beoogde bouwplan van aarden wallen beschermd door een stenen schildmuur.

Een andere verklaring voor het verschil tussen fase één en twee zou kunnen zijn dat het fort op een bepaald moment tot op zekere hoogte gesloopt is en vervolgens (na veranderde politieke omstandigheden) weer opgebouwd, maar alleen historische bronnen kunnen hier verder uitsluitsel over geven.

Verder historisch bronnenonderzoek is sowieso essentieel om de daadwerkelijke gang van zaken bij de opvolging van beide eerste bouwfases te achterhalen.

De derde bouwfase, de klamp aan de buitenzijde, onderscheidt zich van de twee oudere bouwfases door een verticale bouwnaad en een verschil in baksteen, in zowel kleur als afmeting. De over een zéér lange periode aan de buitenlucht blootgestelde en door weersinvloeden aangetaste buitenschil aan de grachtzijde, is op een gegeven moment met een nieuwe klamp op een brede voet gerestaureerd. Het is aannemelijk dat deze klamp uit de laatste fase van het fort stamt, de periode 1810-1860.

Elk van de bouwfases vertoont soms ook bouwnaden (horizontaal, verticaal en vallende tanden) waaruit opgemaakt kan worden dat een verschillend aantal campagnes nodig waren om een fase te voltooien. Ook kan hieruit opgemaakt worden dat er tegelijkertijd meerdere bouwplannen werkzaam waren en wat de werk- of bouwrichting was.

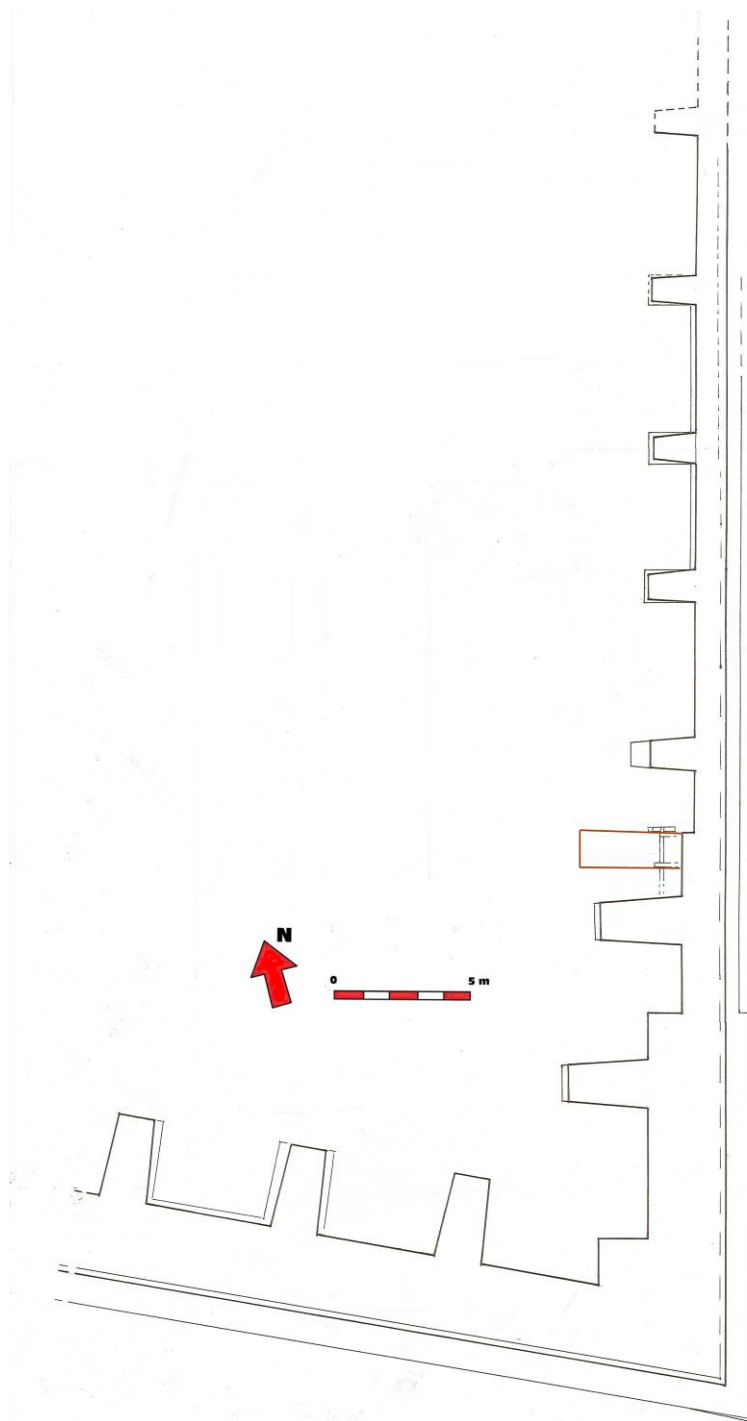
Tussen het muurwerk aan de binnenzijde (fase 1 en 2) van de bastionmuren en dat aan de buitenzijde (fase 3) zit een aanzienlijk tijdsverschil, dat tot uiting komt in het verschil in baksteengrote. De tienlagenmaten van binnenzijde (75 à 76cm) verschillen significant van die van de buitenschil (68 à 69 cm). Een dergelijk verschil is niet te verklaren uit een bouwfaseverschil van enkele tientallen jaren, het gaat eerder om eeuw(en). Een zelfde fasering, met dezelfde karakteristieken, is vastgesteld bij de overige – tot nu toe – opgegraven fortmuren aan de zuid-, west- en noordzijde.

De opbouw van het zuidoostelijke bastion komt overeen met die van het noordoostelijke bastion; ook bij het noordoostelijke bastion is sprake van een twee keer verjongende muur en een verandering in de vorm van de steunberen in de oostelijke face. Ook is er een 'los' geplaatste steunbeer op precies dezelfde plek aanwezig, namelijk op het punt waar de

schildmuur voor de tweede keer versmalt. Het muurwerk van het noordoostelijke bastion vertoont ook de overeenkomstige fasen van twee bouwfases en één herstelfase. De twee bouwfases zijn in uitvoering identiek aan de twee fasen van het zuidoostelijke bastion. Ook de herstelfase vertoont de kenmerkende klamp met funderingsvoet. Tevens is geconstateerd dat de metselmortel van iedere afzonderlijke fase identiek is aan elkaar. Ook bij het noordoostelijke bastion is er sprake van vallende tanden in het muurwerk waarbij een bouwrichting kon worden waargenomen bij de oostface van zuid naar noord. Hieruit kan opgemaakt worden dat beide bastions niet alleen geheel spiegelbeeldig in bouw en uitvoering zijn maar ook dat beide tegelijkertijd zijn opgetrokken en in dezelfde periode zijn voorzien van dezelfde klamp.

Birgit Dukers en Bart Klück
Met medewerking van Hein Hundertmark

Bijlagen:
plattegrondtekening
foto's

1 Fort St. Michiel zuidoostelijke bastion, in bruin is de al eerder verwijderde steunbeer aangegeven

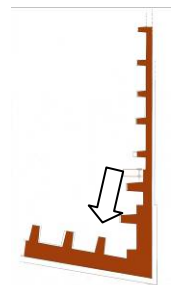
2 Overzicht van de bastionpunt met de herstelde klampmuur.

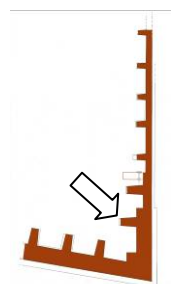
3 Derde vak van de zuidelijke face met boven de sleuf een slordig gemetselde aanvulling met vallende tand. Het betreft de overgang van de eerste en tweede bouwfase.

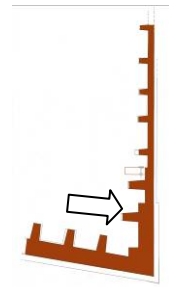

4 Tweede vak van de zuidelijke face: drie pakketten metselwerk verraden de werkvolgorde. De eerste bouwfase die in twee campagnes is voltooid en de tweede bouwfase.

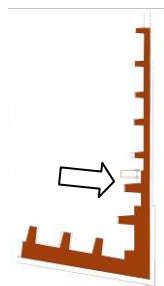

5 Binnenzijde van de bastionpunt. Het bovenste pakket (bouwfase twee) is slordiger gemetseld.

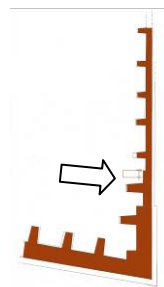

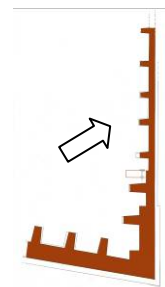
6 Het tweede vak van de oostelijke face met een forse verspringing in de schildmuur.

7 Derde vak van de oostflank met wederom een versmalling van de schildmuur en groot verschil in steunberen. Het zichtbare balkenrooster ligt onder de positie van de verdwenen secundaire steunbeer.

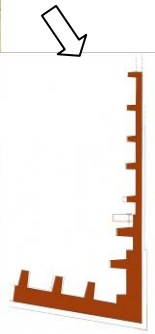
8 Het buiten de muur uitstekende balkenrooster van de fundering bij de tweede verspringing in de oostelijke face.

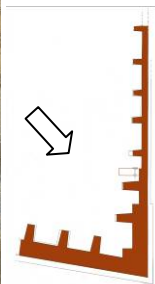
9 Vervolg binnenzijde oostelijke face, de steunbeer in het midden is nooit hoger geweest. Daar strak overheen loopt een specierand die ook in de andere vakken te volgen is.

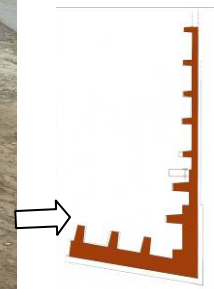

10 Overzicht van het bastion naar het zuidoosten.

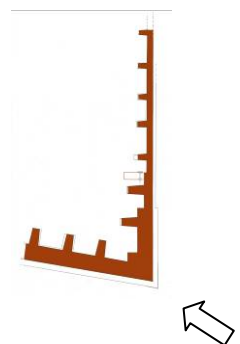

11 De bastionpunt is aan de binnenzijde extra versterkt.

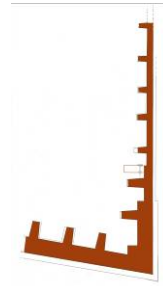
12 De schildmuur van de zuidwestelijke face is breder en heeft forse, vrijwel identieke steunberen.

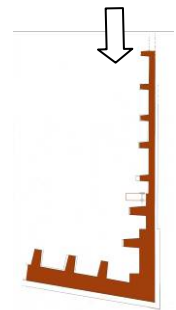

13 De bastionpunt met links van de punt de diverse verticale bouwnaden van het aansluiten van verschillende metselploegen en rechts de deels verweerde oostflank

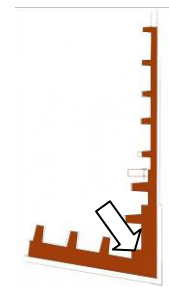

14 Aanzicht vanuit het oosten

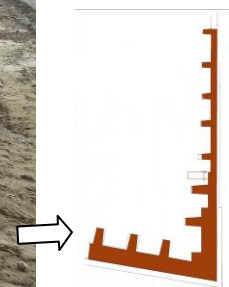

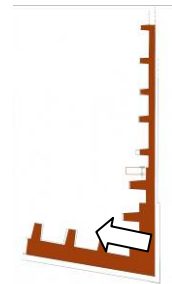
15 Overzicht van de tweemaal in muurdikte verspringende oostelijke face .

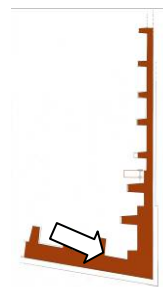
16 De punt van het bastion met de bredere funderingsvoet.

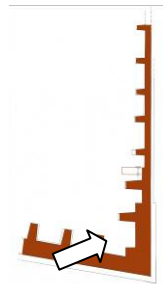
17 Door de steunberen en de zuidelijke schildmuur zijn diverse leidingsleuven gehakt.

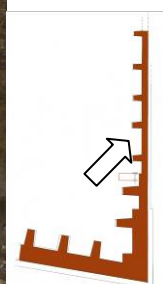
18 Detail, met links de hardgebakken en donkerkleurige stenen van de vernieuwde klampmuur aan de buitenzijde.

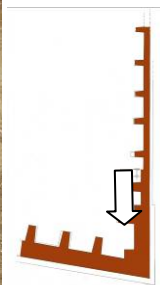
19 Dichter naar de punt wordt de klamp ca. een halve meter dik.

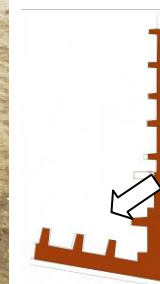
20 In het bovenste muurwerk van de bastionpunt is het metselwerk (bouwphase twee) slordiger uitgevoerd en is een harde, witte mortel gebruikt.

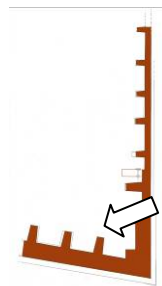
21 Bij de eerste kleine steunberen is het verschil tussen aanleg en opbouw groot, mogelijk vanwege een planwijziging tijdens de uitvoering.

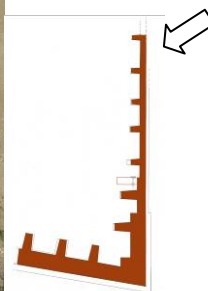
22 De eerste metselronde en het aanvullen met zand in de eerste bouwfase wordt gemarkeerd door een dikke mortelrand.

23 De basis van de steunberen van de zuidelijke face is flink breder dan het opgaande werk.

24 Boven de brede voet lopen de steunberen van de zuidflank taps toe.

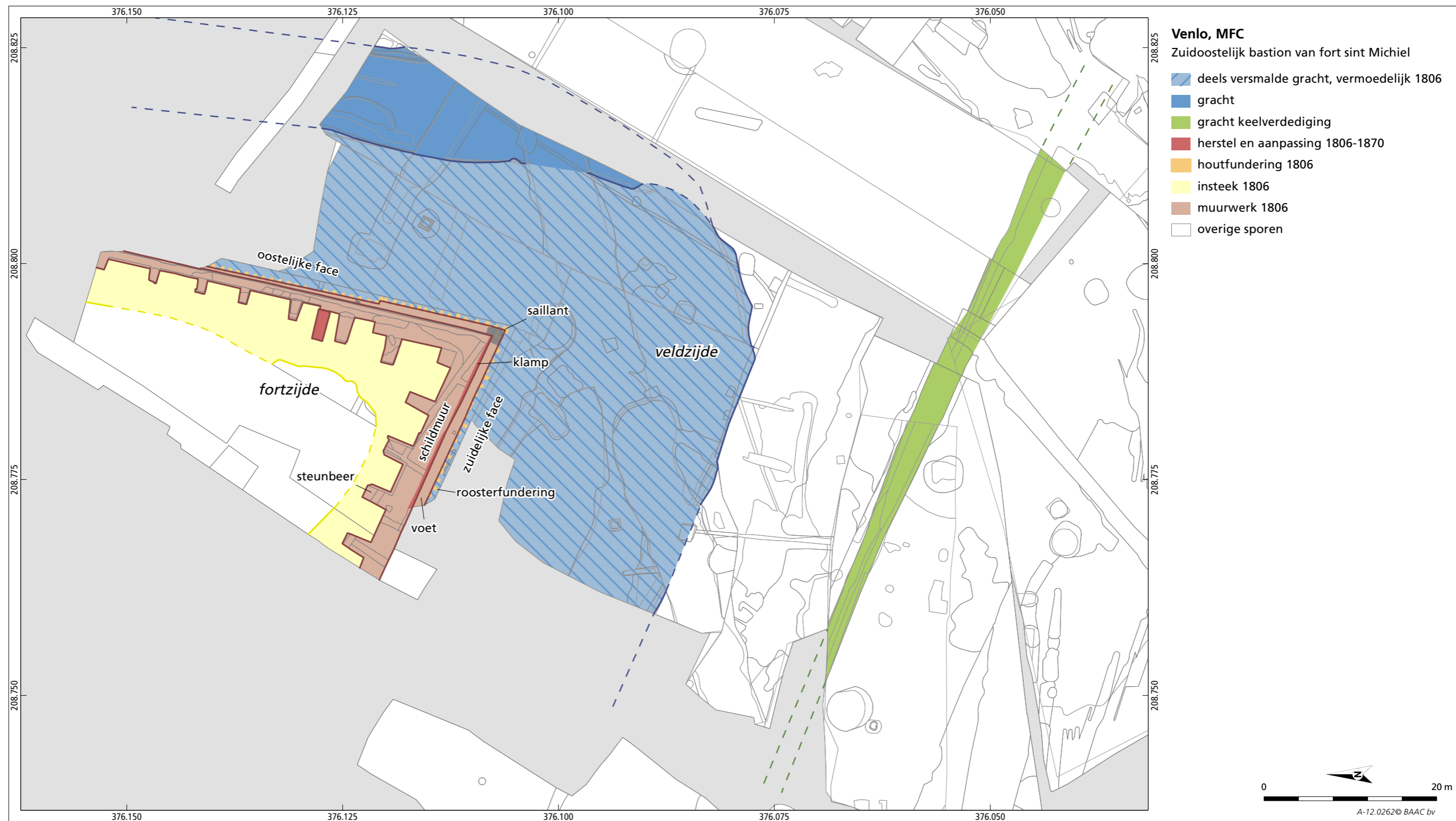
25 De oostelijke bastionmuur is aanmerkelijk dunner dan de zuidelijke.

Bijlage 11 Doorsnede door de gracht bij de oostelijke face (profiel 6301).

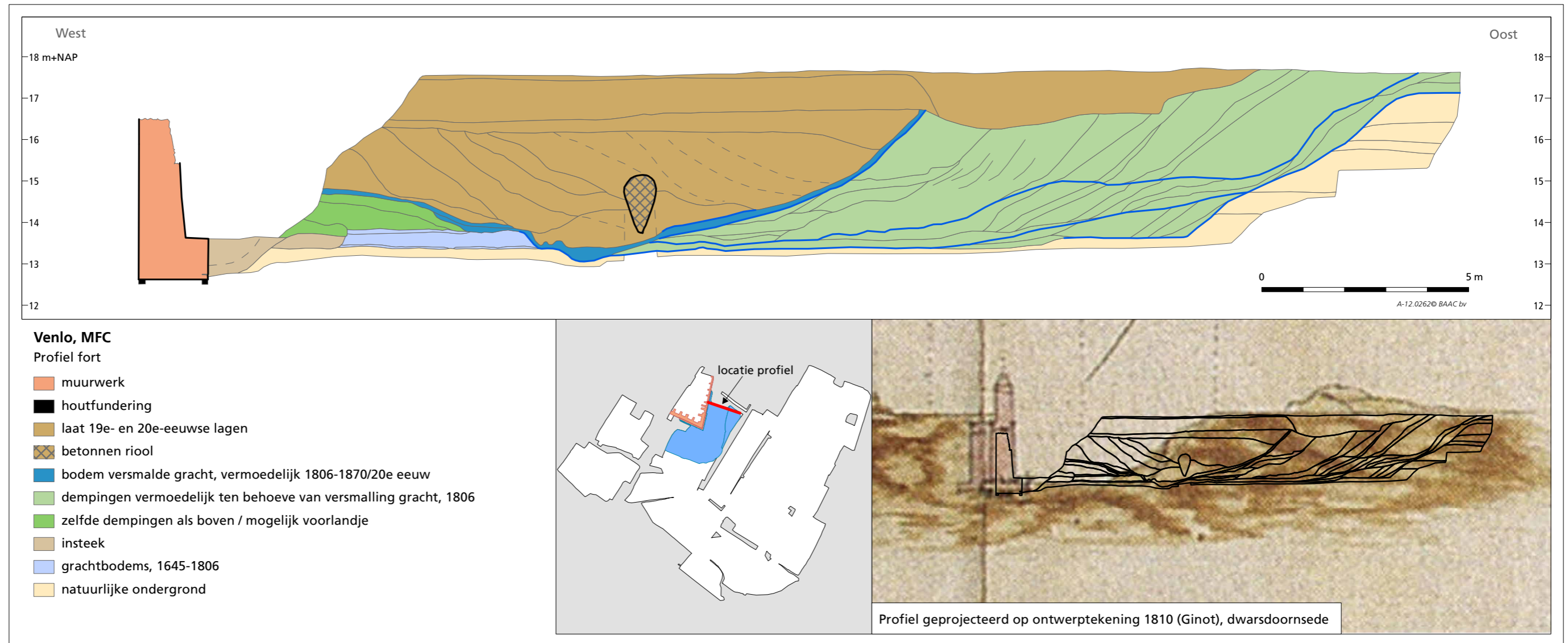

Foto's genomen richting het noorden.

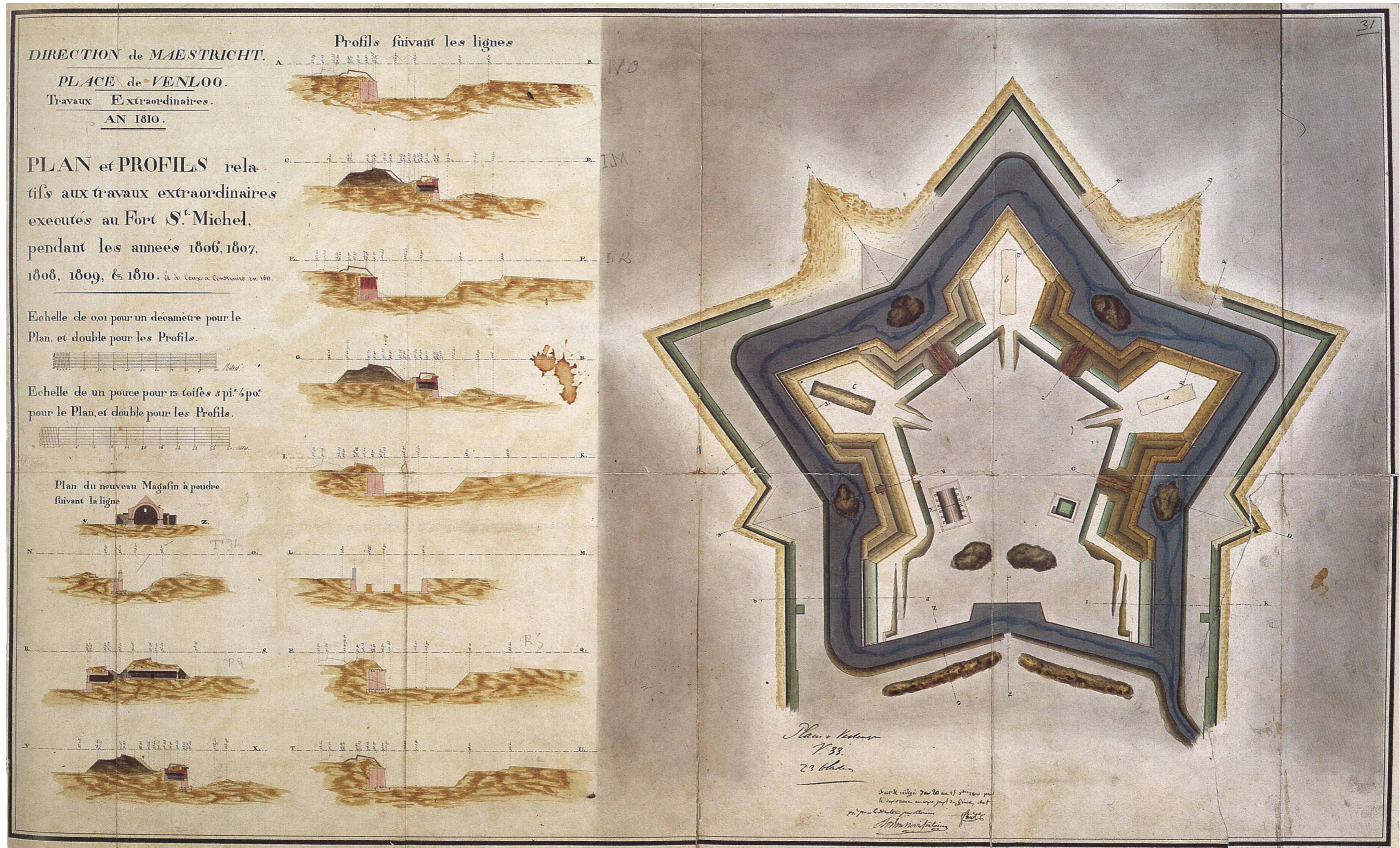
Bijlage 12 Reconstructie zuidoostelijk bastion

Bijlage 13 Profiel zuidoostelijk bastion

Bijlage 14 Inmeting fort Sint Michiel 1810

Bijlage 19 Vondstenlijst Armaex

Munitie overdracht formulier:

Projectnaam: Explosievenonderzoek kazernes Venlo
Project-adres: Venrayseweg kruising met Garnisoensweg
Projectnummer: 2012 126
UO-nr.: 2013 0114
CE lijst VTVS nr: 003

Onderstaande explosieven worden voor overdracht aangeboden:

aantal:	Benaming:	Herkomst:
9	Staatstuk van 8 cm mortiergranaat, verschoten	D
1	Staatstuk van 5 cm mortiergranaat, verschoten	D
2	Restant lichtgranaat van 2 inch mortier, niet verschoten	GB
1	Lichaam van lichtgranaat van 2 inch mortier, verschoten	GB
2	Restant schokbuis No119 serie, verschoten	GB
2	Huls van 20 mm, verschoten	US
1	Brisantgranaat van 2cm/ 20 mm met restant schokbuis, verschoten	-
1	Restant WgrZ, verschoten	D
1	Geweergranaat 30, verschoten	D
1	Restant trekontsteker ZZ 42	D
ca 100	Klein Kaliber Munitie (KKM)	-
ca 0,1KG.	Strategisch schroot, gecontroleerd en vrij van explosieve stoffen	

voor overdracht:	voor overname:
Naam: H. R. Rozema	Naam: Arends
Functie: Sr OCE deskundige	Functie: Sergeant Majoor Explosieven Opruimer
Datum: 10-9-2013	Datum: 10-9-2013
Handtekening 	Handtekening

Munitie overdracht formulier:

Project: Explosievenonderzoek Venlo
 nummer: A2012 126

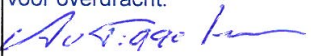

Adres projectlocatie: Kazernestraat

Onderstaande explosieven worden voor overdracht aangeboden:

aantal:	Benaming:	Herkomst:
14	Restant Licht-/ seingranaat van 2 inch mortier	Engels
7	Staatstuk van 2 inch mortier	Engels
2	Restant seinpatroon 26,5 mm	
1	Vlampijpje	
1	Huls van 1 inch seinpatroon	Engels
4	Rookgranaat van 25 ponder met tijdschokbuis No 221 serie, leeg	Engels
1	Rookgranaat van 25 ponder zonder ontsteker, leeg	Engels
8	Rookpot afkomstig van rookgranaat van 25 ponder	Engels
1	restant huls van 25 ponder	Engels
86	Staatstuk van 8 cm mortiergranaat	Duits
5	Staatstuk van 5 cm mortiergranaat	Duits
2	Staatstuk van 3 inch mortiergranaat	Engels
2	Mijnontsteker T.Mi.Z.35	Duits
3	Restant schokbuis WgrZ 38 (Met ogief)	Duits
6	Restant schokbuis AZ 23 serie	Duits
1	Tijdschokbuis No 221 serie	Engels
2	Schokbuis No 152/ No 162	Engels
14	Restant schokbuis No 119 serie	Engels
2	Restant schokbuis No 117 serie	Engels
10	Restant ontsteker	Div
1	Restant lichtspoor element	
1	Drukhouder traangas	
1	Slagkop afkomstig van huls van 25 ponder	Engels
16	Oefen eihandgranaat Nr 1	Oud hollands
1	Dooshandgranaat, oefen	Oud hollands
1	Oefenhandgranaat, werpgewicht.	
16	Restant oefen eihandgranaat Nr 1	Oud Hollands
1	Scherfhandgranaat No 36 Mills, zonder beugel	Engels
1	Restant ontsteker afkomstig van handgranaat	
2	Restant aanvalshandgranaat 39	Duits
5	Brisantgranaat van 8 cm mortier met schokbuis WgrZ 38	Duits

DE013/VERSIE0109/ARMAEX/ Blz 1 van 2

2	Restant Brisantgranaat van 8 cm mortier zonder ogief	Duits
1	Brisantgranaat van 10,5 cm met restant schokbuis AZ23	Duits
5	Brisantgranaat van 20 mm met restant schokbuis No 254	Engels
1	restant brisantgranaat van 20 mm	Engels
6	Brisantpantsergranaat van 2cm/ 20 mm met restant schokbuis	Duits
10	Huls van 20 mm granaat	Engels
4	Huls van 2 cm granaat	Duits
1	Restant brisantgranaat van 15 mm zonder ontsteker	Duits
4	Staartstuk van 4.2 inch mortiergranaat	Engels
331	KKM diversen	Div
2	Hulsbodem van verm 75 mm	Engels
1	Hulsbodem van verm 40 mm	Engels
1	Restant huls van 15 cm granaat	Duits
1	Restant van lichaam van brisantgranaat van 4 cm	Duits
2	Restant van struikeldraadlichtsein MK I	Engels
1	Overdrager met staartpistool No 30	Engels
1	Restant van scherfbom van 50 kg SD 50 kg met restant ontsteker	Duits
1	Restant raketmotor van 3 inch raket	Engels
1	Pantsergranaat van 2 ponder	Engels
1	Pantsergranaat van 37 mm	Engels
1	Restant brandbom van 4 lbs	Engels
1	Brisantgranaat van 5 cm mortier met restant schokbuis WgrZ 34 (D)	Duits
1	Lichaam van brisantgranaat van 75 mm, zonder ontsteker, leeg	Engels
1	Huls van 25 mm	Engels
2	Scherfbom van 50 kg SD 50 met restant ontsteker	Duits
40KG	Strategisch schroot, gecontroleerd en vrij van explosieve stoffen	

voor overdracht: Datum: 06-06-2013 Sr. OCE-deskundige: 	Bevoegd gezag: Datum: 06-06-2013 Politie functionaris P.M.H. Helmink	voor overname: Datum: 06-06-15 FODDEF
--	--	---

Bijlage 20 Kunststof

(J.F. van der Weerden)

Inleiding

Kunststof is een verzamelnaam voor diverse stoffen, ontstaan uit chemische verbindingen die door niet-natuurlijke scheikundige processen worden gemaakt.¹ De eerste kunststoffen, zoals celluloid en collageen, zijn gemaakt door het bewerken van natuurlijke stoffen. Het eerste patent voor een kunststof (Parkesine, het eerste celluloid) dateert uit 1856.² Deze stof werd in eerste instantie gebruikt als vervanging van het kostbare ivoor, bijvoorbeeld in biljardballen. Aan het einde van de 19^e eeuw werd begonnen met het gebruik van celluloid voor de filmindustrie. Vanaf het begin van de 20^e eeuw werd celluloid ook toegepast in tandenborstels, ter vervanging van been. Vanwege de organische componenten is de houdbaarheid van celluloid beperkt, wat vooral voor oude films funest is. Net voor de Tweede Wereldoorlog werd celluloid vervangen door Nylon.

Aan het begin van de 20^e eeuw ontstaat bakeliet, de eerste kunststof die geheel is opgebouwd uit synthetische componenten. Dit type kunststof is genoemd naar zijn uitvinder, de in Amerika wonende Belg Leo Baekeland. Bakeliet is makkelijk in vorm te persen en heeft een aantal goede eigenschappen, zoals een goed isolerend vermogen. Tot ver na de oorlog wordt bakeliet daarom gebruikt in elektrische apparaten, zoals radiotoestellen. Ook wordt het de standaard kunststof voor huishoudelijke voorwerpen of delen daarvan, zoals handvaten van pannen en doppen van potten. In de bouw worden bakelieten deurklinken en stopcontacten populair. De muziekindustrie gebruikt bakeliet voor het persen van 78-toeren grammofoonplaten.

Na de Eerste Wereldoorlog zijn er veel nieuwe kunststoffen ontwikkeld, waarvan de massaproductie na de Tweede Wereldoorlog pas goed op gang komt. Tot deze groep nieuwkomers behoren onder andere polystyreen, polyethyleen en polyvinyl chloride (PVC). Polyethyleentereftalaat (PET) is in 1941 in Engeland ontwikkeld en is een belangrijke glasvervanger (PET-flessen).

1 [Http://nl.wikipedia.org/wiki/Kunststof](http://nl.wikipedia.org/wiki/Kunststof)

2 [Http://en.wikipedia.org/wiki/Parkesine](http://en.wikipedia.org/wiki/Parkesine)

Vondsten

Tijdens het onderzoek op het Kazerneterrein zijn ruim 250 voorwerpen van kunststof (inclusief ge vulkaniseerd rubber) aange-troffen. Deze vondsten zijn in een aantal categorieën onder te verdelen, zoals militair, huishoudelijk gebruik en speelgoed (zie ook bijlage 18). In de lopende tekst zijn al een aantal voorwerpen behandeld, deze zullen hier niet meer uitgebreid aan bod komen. Bij de militaire kunststoffen is vaak sprake van bakeliet, zoals bijvoorbeeld de Duitse doosjes voor Losantin (afb. 7.46), twee bekers van veldflessen en de onderdelen van de Wien 41 (afb. 7.47). De periscoopomhulling van de Amerikaanse Sherman-tank is van dit zelfde materiaal, alsmede diverse radio- en telefoononderdelen. Een apart voorwerp is het omhulsel van een Brits struikeldraadlichtsein, waarvan ook de bijbehorende piketpaaltjes zijn aangetroffen. Ook komen op het kazerneterrein voorwerpen van celluloid voor, zoals zeepbakjes en tandenbor-stels. Een enkele tandenborstel, zoals een groen/ gele Johnson & Johnson, is uit nylon vervaardigd.

Afb. 1 Bovenste tandenborstel met schildpadmotief, vervaardigd uit celluloid, merk: Sanitary. Onderste tandenborstel uit nylon vervaardigd, merk: Johnson & Johnson.

Het ge vulkaniseerde rubber duikt op bij de gelaatstukken voor de diverse gas-maskers. Enkele bijzondere voorwerpen zijn een lettermal en een sleutelhanger, aangetroffen in een kuil bij Villa Zegers. In deze kuil zaten onder andere persoonlijke voorwerpen van de familie Ouwerkerk (zie paragraaf 7.6.1). De lettermal bevat tekens waarmee de letters van het alfabet gemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld voor op een militaire bouwtekening. De sleutelhanger vertoont de tekst "Geniegebouw Kamer 13.", een duidelijke verwijzing naar de tijd dat Villa Zegers bij de genie in gebruik was als kantoorruimte.

Afb. 2 Sleutelhanger van Kamer 13.

Ook bij de voorwerpen voor huishoudelijk gebruik is er sprake van het gebruik van diverse materialen. Bakeliet is onder andere gebruikt voor persoonlijke voorwerpen, zoals pijpen (mondstuk), scheermessen (handvat) en scheerapparaten. Opvallend zijn de flessenstoppen van het merk Riley voor mineraalwaterflessen (zie afb. 36 in bijlage 3). Ook komen de te verwachten stopcontacten, lichtsakelaars en stekkers regelmatig voor, met name in de kelders van de huizen aan de Brugstraat. Bij garage Halmans zijn auto-onderdelen van bakeliet gevonden, alsmede delen van accu's. Voorwerpen van andere kunststoffen betreffen vaak voorwerpen voor de persoonlijke hygiëne, zoals (luizen)kammen, zeepbakjes en tandenborstels. Daarnaast komen er naast handvaten voor wandelstokken en paraplu's, ook haarspelden, knopen en sierraden voor. In het Molukkenkamp is er bovendien sprake van sandalen van kunststof. In één van de bomkraters is verder een nylonkous gevonden. Dit soort kousen wordt vanaf 1938 geproduceerd, maar zal in Nederland vooral na de bevrijding voor het brede publiek toegankelijk zijn geweest.

Afb. 3 Kunststof luizenkam, merk G.W.Co.

De categorie speelgoed bevat voornamelijk kunststof voorwerpen die met het Molukkenkamp gerelateerd zijn. Er is maar een bescheiden aantal voorwerpen aangetroffen dat duidelijk uit de periode vóór 1950 stamt. Hiertoe behoren bijvoorbeeld de ledematen van een klein popje uit celluloid, aangetroffen in de tuin van café Simons. Ook in de tuin van café Margraf is een dergelijk ledemaat gevonden. Tussen de persoonlijke bezittingen van de familie Ouwerkerk zijn twee zogenaamde kippenringen gevonden, vervaardigd van fel roze kunststof. Deze ringen zijn eigenlijk bedoeld om de leeftijd van de kippen te kunnen bepalen, waarbij elke jaargang zijn eigen kleur heeft. Op die manier is te bepalen welke kippen rijp voor de slacht zijn.³ Voor de jeugd hebben deze fel gekleurde ringen van kunststof, verkrijgbaar in diverse maten, natuurlijk een grote aantrekkingskracht. Ze zijn gebruikt als ring om de vingers of voor het vlechten van kettingen.⁴ In het boek "De storm steekt op" van Anne de Vries komt de volgende passage voor: "... een speldje met een kwartje, waarin de beeltenis van de koningin was uitgezaagd, een armbandje van dubbeltjes, een heel stel kippenringen in de nationale kleuren, een halsketting van oranje kralen en een oranje zakdoekje."⁵ Kippenringen zijn dus ook als vorm van verzet tegen de Duitsers gebruikt, al zullen de Venlose exemplaren daarbij niet inzetbaar zijn geweest.

Afb. 4 Twee kippenringen van de kinderen Ouwerkerk.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog neemt het gebruik van kunststof sterk toe. Dit is goed merkbaar in het vondstmateriaal van het Molukkenkamp, waarvan kunststof voorwerpen een aanzienlijk aandeel uitmaken. Het speelgoed omvat onder andere poppenserviesjes, autootjes en speelgoeddieren. Een biljartbal voor een poolbiljart (nummer 15) kan zowel aan het kamp toebehoord hebben als aan de onderofficierskantine (gebouw J).

Een laatste vondst die hier behandeld wordt, is een sticker van Trocadero, gelegen aan de Parade te Venlo. De naam van de bar verwijst indirect naar de veldslag om de zuid-Spaanse citadel Trocadero in 1823. De Franse troepen veroverden deze vesting, ter ere daarvan kwam er in Parijs het "Place du Trocadéro".⁶ De glamoureuze uitstraling van dit plein heeft er voor gezorgd dat de naam Trocadero synoniem werd voor pracht en praal. Dit is ook voor het Venlose Trocadero het geval, hoewel de militaire component van de naam ook een rol gespeeld zal hebben. Uit de historische kranten is op te maken dat er in de periode vanaf op zijn laatst november 1960 tot april 1970 sprake is van nachtclub "Trocadero-bar". Deze wordt, als laatste nachtclub in Venlo, op last

3 [Http://www.kleindierliefhebbers.nl/site/ringenbureau/het-ringen-van-vogels.html](http://www.kleindierliefhebbers.nl/site/ringenbureau/het-ringen-van-vogels.html)

4 [Http://jeugdsentimenten.net/persoonlijk/rages/plastic-kippenringen/](http://jeugdsentimenten.net/persoonlijk/rages/plastic-kippenringen/)

5 [Http://www.dbnl.org/tekst/vrie011stor01_01/vrie011stor01_01_0001.php](http://www.dbnl.org/tekst/vrie011stor01_01/vrie011stor01_01_0001.php)

6 [Http://en.wikipedia.org/wiki/Trocadero](http://en.wikipedia.org/wiki/Trocadero)

Afb. 5 Voorbeeld van speelgoed uit het Molukkenkamp.

van de burgemeester gesloten.⁷ Wanneer de bar weer opengaat is onduidelijk, maar het karakter van nachtclub zal verdwenen zijn, in 1984 is er sprake van "Dancing Trocadero". Gezien de afbeelding op de sticker zullen de op de Frederik Hendrikkazerne gelegde militairen een belangrijk deel van de klandizie uitgemaakt hebben. Het 5-cijferige telefoonnummer op de sticker verandert op 1 januari 1986 in een 6-cijferig nummer, zodat de sticker uit de periode 1970-1985 stamt.

Afb. 6 Sticker van (Dancing) Trocadero.

7 Limburgsch Dagblad
24-09-1970.

Conclusie

Hoewel er doorgaans weinig aandacht aan deze materiaalcategorie wordt besteed vanwege de betrekkelijke recentheid, moet gerealiseerd worden dat kunststof bijvoorbeeld in de Tweede Wereldoorlog een aanzienlijk aandeel van de gebruikte materialen uitmaakte. Dit kwam mede door de schaarste aan bijvoorbeeld metalen, maar ook vanwege de vaak eenvoudige manier van productie, zoals gieten of spuiten. Ook de duurzaamheid van kunststof is vaak groter, vooral in extreme omstandigheden, zoals tijdens oorlogsvoering in woestijnen of op zee.

Hoewel in de archeologie een ouderdomsgrens van 50 jaar wordt gehanteerd om te bepalen of iets al dan niet onder archeologie valt, wordt meestal het einde van de Tweede Wereldoorlog (dus nu in feite 70 jaar) als grens aangehouden. Alle jongere sporen en vondsten worden als verstoring of recent beschouwd. In veel gevallen zal het inderdaad om recente ruis gaan, maar in het geval van een duidelijk gesloten context, zoals in dit geval een Molukkenkamp, kunnen de sporen en vondsten wel degelijk van belang zijn. De vondsten kunnen hierbij een aanzet geven tot het opstellen van een typologie van kunststof objecten, net zoals dat voor bijvoorbeeld aardewerk en glas gebruikelijk is. Vanwege het betrekkelijk recente karakter van het materiaal is daarbij onderzoek in historische bronnen, denk bijvoorbeeld aan advertenties in kranten of catalogi, onontbeerlijk. Misschien dat in de toekomst, naast bijvoorbeeld Molukkenkampen of militaire complexen, ook een vooroorlogse nieuwbouwwijk of juist een wederopbouwuitbreiding onderwerp van studie kan zijn.